

05
1769

РІ ВСІХ
АЙТЕСЯ!

П Р А П О Р М А Р К С И З М У

О Р Г А Н
У К Р А І Н С Ь К О Г О
І Н С Т И Т У Т У
М А Р К С И З М У -
Л Е Н І Н І З М У

№ 2

ПРАПОР МАРКСИЗМУ

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ
МАРКСИЗМУ - ЛЕНІНІЗМУ

ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ, ЕКОНОМІКА, ІСТОРІЯ,
НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

№ 2

БЕРЕЗЕНЬ - КВІТЕНЬ

1930

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Укрголовліт № 26 жб. 8/II 1930.
Зам. № 1125. Тираж 1.500

ЗМІСТ

Статті

	Стор.
І в. Очинський — Проблема культури	5
В. Глухенко — Теорія діалектики у Плеханова	39
І. Вайсберг — Філософія історії Гегеля	54
П. Демчук — Нариси про сучасну німецьку філософію	89
Б. Шведов та С. Саніс — Категорія ринкової вартости в економічній системі К. Маркса	101
Г. Шахар — До Марксової теорії криз і циклю	123
М. Гузіїв — Продукційні сили і виробничі стосунки у політичній економії .	137
І. Троцький — До історії революційного руху на Україні на початку ХІХ ст.	155
Ант. Козаченко — Заможність селян великого панщизняного маєтку на Полтавщині в другій чверті ХІХ ст.	169

Рецензії

Д. Рабінювич і С. Трикоз — До українського перекладу ІІІ тому, частини І „Капіталу“ Маркса, ДВУ, 1929 р.	205
Ф. Біляїв — Ник. Карев. За материалистическую диалектику	221
Гальперін — „Рефлексология или психология“	222

Хроніка

Резолюція загальних зборів українського т - ва „Історик - марксист“	226
---	-----

Inhaltsverzeichnis

Aufsätze

	Seite
I. Otschynskyj — Probleme der Kultur	5
W. Hluchenko — Die Theorie der Dialektik bei Plechanow	39
I. Weisberg — Die Philosophie der Geschichte Hegels	54
P. Demtschuk — Die gegenwärtige deutsche Philosophie	89
B. Schwedov u. S. Sanis — Die Kategorie des Marktwerts in dem ökonomischen System von Marx	101
H. Schachar — Zur Marx'schen Krisen- und Zyklustheorie	123
M. Husijiv — Produktivkräfte und Produktionsverhältnisse in der politischen Ökonomie	137
I. Trotzkyj — Zur Geschichte der revolutionären Bewegung in der Ukraine am Anfang d. XIX Jahrhunderts	155
Ant. Kosatschenko — Der Wohlstand der Frohnbauern des grossen Grundbesitzes des Poltawa - Gouvernements i. d. zweiten Viertel d. XIX Jahrhunderts	169

Kritik und Bibliographie

D. Rabinowytsh u. S. Trykos — Zur ukrainischen Übersetzung des „Kapitals“ v. Marx. III. B. I. Teil	205
F. Bilajiv — Nik. Karev. Für die materialistische Dialektik	221
Halperin — „Reflexologie oder Psychologie“	222

Chronik

Die Resolution der Generalversammlung der ukrainischen Gesellschaft „Istoryk - Marxyst“	226
---	-----

ІВ. ОЧИНСЬКИЙ

Проблема культури

(Розуміння культури у Маркса, Леніна, Покровського — Богданова й т. Бухаріна)

МАРКСИЗМ — ЛЕНІНІЗМ І ТОВ. БУХАРІН

Питання культури, не дивлячись на його актуальність, найменш розроблене у марксистській літературі. Жовтень поставив нові масштаби культури, нове розуміння її: Проблема культури за диктатури пролетаріату витікає із нових стосунків, і в нашу реконструктивну добу, підчас остаточної ліквідації куркуля й непмана як кляси, в цій частині ідеології особливо потрібна марксо-ленінська чіткість, щоби культура була активним чинником соціалістичного будівництва. В той же час опортуністичний правий ухил у проблемі культури значно ухиляється від марксо-ленінської лінії, і помилки у проблемі культури позбавляють її дієвого, творчого змісту, розпорошують культурну роботу.

Опортунізм правих виявляється у запереченні неодмінності пролетарської культури та її гегемонії, зведенні культурної революції до „культурництва“, переоцінці ролі дрібнобуржуазного письменства, фахівців-спеців, у замовчуванні, замиренні клясової боротьби, у пропозиціях механістично, некритично засвоювати буржуазну культуру без марксистського „здіймання“, перемоги над нею.

Це не-марксо-ленінське розуміння культури має під собою ґрунт в умовах економіки та клясової боротьби переходової доби, що теоретично оформлюється в еkleктизмі, недіалектичності мислення т. Бухаріна, яка іноді межує з ідеалізмом. Наявність правого опортуністичного ухилу у проблемі культури примушує нас уважно переглянути всі основні праці т. Бухаріна — ідеолога правого ухилу, а щоб одразу стати на правдиві позиції у критиці розходжень т. Бухаріна з марксо-ленінською точкою погляду, треба найперше проаналізувати й засвоїти розуміння культури в Маркса-Леніна.

Який зміст вкладає в розуміння культури Маркс?.. Для нього історія культури збігається з усім історичним розвитком од „дикуна“ кам'яної доби до висококультурного індустріалізованого комуніста майбутнього. Активний, виробничий характер культурного процесу в Маркса на першій пляні:

„Впливаючи на природу поза нею, людина змінює свою власну природу“. Отже, у безпосередній боротьбі з силами природи, у процесі виробництва полягає джерело людської культури, як надбудови над базою цього виробництва. Тільки уперта послідовна виробнича робота довгого ряду людських поколінь дає змогу окремій людині діалектично змінювати культурний бік своєї натури. У II-й книжці Архіву Маркса та Енгельса читаємо чудовий розслід Енгельса на цю тему — про довгий історичний, трудовий процес від мавпи до людини. Енгельс детально розшифровує думку Маркса на прикладі історії людського суспільства. Сукупна робота мізку, руки, мови, робота коло вогню, робота над природним

матеріалом—і все те у колективі—ось що протягом тисячоліть утворило людство, із давніх його пробатьків—мавп. Культуру не можна механічно відділити від усієї історії людства, тому то Маркс і Енгельс заявляли, що знають лише одну науку—історію. А історія, марксистськи обґрунтована, розглядає культуру кожної певної доби у щільному зв'язку з економікою і політикою даного народу в її динаміці. Правда, у першу половину своєї довгої історичної роботи—заснування марксизму Маркс і Енгельс були змушені перегинати палицю в бік витворчих сил та економічних взаємин—того вимагав час, потреби боротьби з пануванням ідеалізму в суспільстві. Та дальші, наступні роки творчої роботи синтезували цю тимчасову односторонність переважно у роботах Енгельса. Отже культура в розумінні основоположників марксизму—невід'ємна частина історії роду людського, суспільства. З одного боку це продукт впливу суспільства на природу; з другого—фактор зміни самої природи людської. Рівнобіжно з розвитком витворчих сил росте й культура, змінюючи свої форми в міру того, як суспільство змінює один лад на другий. Кожне покоління при нормальному розвитку суспільства засвоює і перевищує культурні надбання попередників так, як і кожен новий суспільний лад будує своє життя на руїнах старого. Цей схематичний виклад значно упрощений, порівнюючи з живою дійсністю, де перехрещуються рештки старого з паростками майбутнього. Діалектичний характер культури для нас цілком незаперечливий. Та діалектичний матеріалізм мусить застерегти дослідника від можливої ідеалістичної переоцінки культури, коли вона починає проявляти свій власний вплив на суспільство. Про це панування „ідеї“ культури на розумом людським свідчить думка Маркса і Енгельса: „Коли розглядати у філософський спосіб цей розвиток індивідів у рамках спільних умов існування історично-послідовних—одна по одній—станів і клас та в рамках накинута їм завдяки цьому всеспільних уявлень, то можна, звичайно, легко уявити собі, що в цих індивідах розвивається рід або людина, або ж, що вони розвивали людину, с. т. можна уявити собі річ, що дасть історії декілька дужих ляпасів“¹⁾).

Коли будемо розглядати богдановські погляди на культуру, то побачимо, що ці ляпаси гучно нагорожують дослідника, який збочив з марксо-енгельсової стежки історичного та діалектичного матеріалізму в питаннях культури. Наука нашого часу має точне й повне визначення М. Н. Покровського, послідовного марксиста і в цьому питанні:

„Культурна—сукупність усього, створеного зусиллям людини у протилежність тому, що даром, без зусиль з нашого боку, дає природа“.

Масовий, суспільний і виробничий характер цього визначення цілком поділяв і Ленін. Критикуючи творчість Льва Толстого, Ленін сподівається великого перевороту:

„Щоб зробити його великі твори дійсно скарбом усіх, потрібна боротьба проти такого суспільного ладу, який засудив мільйони і десятки мільйонів на темряву, забитість, каторжну працю і злидні, потрібен соціалістичний переворот“²⁾).

Ленін все своє життя і всі хвилини кожного окремого дня віддавав на цей великий переворот і, як складову частину його, розглядав проблему масової культури, культури для всіх. До революції 1917 року у культурному відношенні мала місце повторна диспропорція: невинна виробнича праця трудового селянства і пролетаріату своїм культурним боком поверталася до нікчемної меншости населення. Як квітка на болоті розквітала витончена, декадентська, символічна, сатанічна і т. д. культура із важкої чорної темряви мас. І в боротьбі за комуністичний лад, найперше за диктатуру пролетаріату, Ленін тим самим боровся за культурне піднесення широких трудових низів. Море теоретичної і практичної роботи у галузі політики не давало змоги Ленінові присвятити час на спеціальну розвідку проблеми культури. Та поскільки, як уже зазначено вище, діалектично годі відділити культуру від політики, то у творах Леніна проблему культури зачіпається часто, всякий раз, як політична боротьба особливо гостро підкреслює—культурне значення того, або іншого факту чи діяча. Кілька раз пише Ленін про Толстого, надзвичайно глибоко і вірно характеризуючи цю своєрідну і в той же час типову для селянської Русі постать. Питання культури в Леніна завжди викликають увагу і співчуття саме в інтересах пролетаріату і бідняцько-середня-

¹⁾ „Архів Маркса й Енгельса“, 243.

²⁾ Л е н і н — Л. Н. Толстой „Социал-Демократ“. № 18 от 16/29 ноября 1910 г.

цького селянства. Особливо ж часто гостра його думка стала спинятися на проблемі культури після ліквідації громадянської війни, коли на весь зріст стала перед Леніним і партією неминуча потреба культурної революції. Широке розуміння культури в Леніна означає найперше культуру побуту, звичаїв, злам старого нашого безкультур'я. Уже в добу військового комунізму Ленін відстоював цю культуру для мас, коли відповів на лист спеціаліста, обуреного, що червоноармійська частина, не маючи де заночувати, примусила його поступитися своїм ліжком і скористувати ліжко дружини. Ленін на це відповідає:

„Поперше, поскільки бажання інтелігентних людей мати ліжка, на чоловіка й на жінку окремо, є законне (а воно без сумніву законне), постільки для його здійснення потрібен вищий від середнього заробіток. Не може ж автор листа не знати, що в „середньому“ на російського громадянина ніколи по одному ліжку не припадало. По друге, чи був неправий начальник загону в даному разі? Коли не було грубости, образ, бажання познущатись і т. ін. (що могло бути і за що треба карати), коли цього, повторюю, не було, то, на мою думку, він мав рацію. Солдати змучені місяцями не бачили ні ліжок, ні людського нічлігу взагалі. Вони захищають соціалістичну республіку за нечуваних труднощів, за людських умов і вони не в праві забрати собі ліжка на короткий час відпочинку? Ні, солдати та їхній начальник мали рацію“¹⁾.

Уже це батьківське турбування за перевтомлених червоноармійців свідчить про певні культурні засади вождя пролетаріату. А ще більше став він вимагати масової всебічної культури побуту, як настав час мирного будівництва. Виробничий ґрунт культури, її зв'язок з історією суспільних форм підкреслюють Маркс, Енгельс, Ленін і Покровський. Розуміння культури в Богданова значно відрізняється від марксо-ленінського. В цьому розумінні, Богданов виявляє безсумнівний ідеалізм, підфарбований пролетарською фразеологією. Для Богданова, зовсім у дусі старого Юма, поза нашою свідомістю зовнішній світ уявляє з себе хаос. Тільки наш розум, наша свідомість накидають певні закони цьому хаосові, організують його. Ця „організація“ разом з ідеалістичним емпіризмом є своєрідні *idées fixes* у Богданова. Всю історію людства розглядає він, як історію боротьби організаційного процесу з природним хаосом. Найкраще цю думку висловив сам Богданов так:

„Суспільний процес розпадається на три менти, або, швидше, має три форми: технічну, економічну, ідеологічну. В технічній суспільство бореться з природою і підкоряє її, с. т. організує зовнішній світ в інтересах свого життя і свого розвитку. В економічній — у співробітництві й розподілі між людьми — воно саме організується для цієї боротьби з природою. В ідеологічній — воно організує свій досвід, свої переживання, утворюючи з цього організаційне знаряддя для всього свого життя й розвитку. Отже, кожне завдання в техніці, економіці, у сфері духовної культури є завдання організаційне і до того соціальне“²⁾.

Уже з цієї невеликої цитати легко зрозуміти, чому так уперто і невблаганно боровся Ленін проти богдановщини. Ідеалізм автора так і парує з усіх щілин цієї недоладно покрайної одежини. Найперше — уже розподіл на три самостійні процеси — технічний, економічний, ідеологічний — носить наочний вплив застиглого, метафізичного мислення. Та цього мало. Організація зовнішнього світу має за своє знаряддя — ідеологію. Отже дійсно правда, що Богданов із Гегеля взяв негативну частину цілої системи — переоцінку ідеології, іншим словом, розуму, чи „Абсолюту“. А багата змістовна діалектика в її матеріалістичній, марксистській інтерпретації нічого співзвучного не викликала в мисленні філософа. Зникла без сліду клясова боротьба в „розподілі праці“ суспільства. Так хибно, ідеалістично розуміючи історичний процес, Богданов і культуру розуміє з свого боку дуже стройно і послідовно, цілком згідно з своїми *idées fixes*. Починаючи майже *à la* Покровський, що „точне й повне“ розуміння культури охоплює всі здобутки людської праці, Богданов зараз же без жалю покидає цей матеріалістичний „земний“ ґрунт

¹⁾ Ленін, т. 16, ст. 165.

²⁾ Богданов — „О прол. культ.“ 146—7.

для дальших надхмарних ідеалістичних химер. Виходить, що може бути „культура взагалі“ та культура клясова. Але і взагалі не може Богданов утриматися на командній височині матеріялістичного розуміння культури і звужує його: „Коли говорять про „культурні завдання“, то звичайно розуміння звужують, і в ньому розуміють „духовну культуру“: світогляд, художню творчість, етичні, політичні стосунки і т. д. — що найточніше визначається, як „ідеологія“, „суспільна свідомість людей“¹⁾). Де взяв Богданов такий „звичайний“ розподіл культури на матеріяльну й духовну, кому який інтерес у такому розподілі? Цього розподілу немає ні в кого з основоположників марксизму-ленінізму. Вони не відчували ніякої потреби ні дробити, ні звужувати розуміння культури. Для них вона діалектично нерозривно зв'язана з виробничим процесом, не як інструмент його, а як надбудова. Зате як же мусів догодити Богданов усім тим філістерам ідеалізму, яких так нещадно охарактеризував Енгельс, що нібито гидуєть низьким мізерним матеріяльним життям заради високого ідеалізму, а справді прикривають солоденькими ідеалістичними фразами своє міщанське, сите п'яне і розпусне животіння!

Страшно зрізав Богданов навіть розуміння духовної культури. Хіба ж свідомість суспільна, ідеологія може перекрити своїм змістом розуміння „духовної“ діяльності суспільства? Величезні царини мистецтва, етики, політики тільки знизу задрим оком поглядають на панування „ідеологічного інструменту“²⁾).

Де ж причина популяризації суто ідеалістичних концепцій у Радянських республіках? З одного боку впливав давній, революційний, партійний навіть, стаж Богданова, його перший популярний марксистський підручник політичної економії. Тов. Бухарін у промові над тілом Богданова згадував про нього, як про свого першого вчителя у цій дисципліні. З другого боку ідеалістична філософія Богданова була вся забарвлена пролетарською, колективістською, соціальною термінологією — і не тільки термінологією. Читаючи Богданова, бачиш, як думка його хитається між матеріялізмом та ідеалізмом з перевагою в бік останнього, як співець організації кепсько організує власний світогляд. Ленін „терпів“ Богданова, як одну із небагатьох культурних сил, що із самого початку віддали свою роботу диктатурі пролетаріату, хоч ці ідеалістичні збочення та ухили викликали невпинні застереження з боку Леніна до марксистського молодняка, який уже в деякій своїй частині згідно з законами історичного розвитку та своєї інтелігентської вдачі був *reus goyaliste, que le goi — tete*, „перебогданів“ самого Богданова. Коли Богданов ще одверто зізнається, що в нього розуміння культури звужене до ідеології, то учень його Плетньов вже роздмухує — саму ідеологію „ширше“ від культури. У статті „На ідеологічному фронті“ пише він: „На 5-му році революції питання культури, ширше — питання ідеології висувуються на перший плян“³⁾). Читаючи цю статтю, Ленін аж двічі підкреслив оте характерне „ширше“ і великими літерами виніс його на маргінес. Діалектик-матеріяліст Ленін одразу відчув ідеалістичний душок богданівського учня і повстав проти такого „поширеного“ розуміння. Була ще причина популярності Богданова — в його особистій людяній, чарівній вдачі. Щирий друг трудящого люду, при всіх своїх помилках, у житті виявляв не абияку добрість і співчуття до трудящих мас союзу республік. І вмер він зовсім „не організовано“, але геройськи й самовіддано, віддавши свою кров в „Інституті переливання крові“: Такі особисті якості Богданова, до того спорідненість учня з учителем в антимарксистському світовідчужанні зачарували й тов. Бухаріна. Критикуючи „Економіку переходового періоду“ Ленін багато разів повторює застереження — не наслідувати Богданова.

1) Богданов — „О прол. культ.“, стор. 3, 1924.

2) Там же.

3) Плетньов — „На идеолог. фронте“ — „Правда“ № 217.

Побачимо зараз, чи впливали ці чари на мислення тов. Бухаріна в розумінні культури? А таки вплинули, хоч вірний своєму еклектичному мисленню тов. Бухарін не точно, а з оговорками засвоїв богданівське розуміння культури.

ПИТАННЯ ПРО КЛАСОВУ КУЛЬТУРУ, ПРОЦЕС „ВИЗРІВАННЯ“ КЛАСОВОЇ КУЛЬТУРИ

Класовий характер культури, порівняння її відмін у буржуазії та пролетаріату за різних часів їхніх взаємовідношень — як багато списів поламано і зараз трощиться навкруги цієї проблеми! Нам конче потрібно з'ясувати погляди на класову культуру в їхній інтерпретації у Маркса-Леніна і, з другого боку у Богданова і т. Бухаріна. Насамперед, як ставився Маркс до проблеми взаємовідношення двох класів — буржуазії та пролетаріату в пункті культури? У німецькій ідеології Маркс недвозначно відкидає геть будь-яку проблему „чистої, позакласової“ культури у класовому суспільстві:

„Думки панівної класи у кожному епоху є думками панівними, с. т. класу, що володіє матеріальною силою суспільства, є в той же час його панівною духовною силою. Класу, що може орудувати засобами матеріального виробництва, орудує в той же час через це засобами духовного виробництва, так що через це вона панує в в той же час загалом над думками тих, хто не має засобів для духовного виробництва. Панівні думки є не що інше, як ідеальне віддзеркалення панівних матеріальних стосунків, є відбиті у вигляді думок панівні матеріальні стосунки, с. т. стосунки, які й роблять одну будь-яку класу панівною, с. т. висловлюють думки її панування¹⁾).

Прозорно й чітко виступає матеріалістична, діалектична будова суспільства й роля в ньому культури. Само собою зрозуміло, що класу — пан, класу - командир ідеологічно обґрунтовує своє панування закріплює його у культурній роботі науки, мистецтва подібно до того, як це вона робить у державному апараті, що впливає примусово - авторитарно, у релігії (всі панівні класи крім пролетаріату, як підсолонженій мікстурі покори перед кожним начальством (окрім більшовицького, звичайно) і т. п. Отже у Маркса всяка культура у класовому суспільстві неминуче має класову ознаку. Уже тоді Маркс застерігав пролетаріат перед надмірними акафістами на його честь, надмірними прокльонами на адресу буржуазної культури за те лиш, що в капіталістичному суспільстві така культура неминуче стає буржуазна. Не тільки свідомий пролетар, а на думку Маркса „перший ліпший крамар чудово уміє розібрати, між тим, за що видає себе хтось, та тим, що він справді є.

Ленін уточнив, розшифрував думку Маркса про класову культуру, на окремих конкретних зразках довів правдивість марксової та своєї концепції. А саме Ленін, погоджуючись з Марксом у розумінні класової культури, доповнює, що культура кожної певної доби складалася із величезного трудового процесу всього людського суспільства у його діалектичному розвитку. Із того, що буржуазія, пануючи, експлуатувала культуру, на свою користь, ще не слідує потреба ліквідувати культуру. На III-м всеросійським з'їзді комсомолу Ленін звернувся до молоді, що не вся ще перейнялася ідеєю про потребу культурного будівництва, що протестувала проти „буржуазної чистоти, краси, науки:“ Без ясного розуміння того, що тільки точним знанням культури, що її створив увесь розвиток людства, тільки перероблюючи її можна будувати пролетарську культуру — без такого розуміння нам цього завдання не розв'язати“²⁾).

Отже, не зрікаючися існування класових нашарувань капіталістичного ладу, Ленін у той же час уперто вимагав од партії та громадськості приєднатися до активної культуризації широких мас. Період військового комунізму позначився гострою деградацією і того наймізернішого культурного рівня, що

¹⁾ Архив Маркса и Энгельса, I, стр. 230

²⁾ Ленін — „Речь на III съезде КСМ“.

залишив у спадщину царат. Каганці, „шрапнель“, верети, пічки „буржуйки“ стали владними господарями міста, фабрично-заводського селища, „єднаючи“ в такий оригінальний спосіб місто з селом. Шалена спекуляція потягла силу культурних вартостей до садиби гладкого куркуля, ще більше тих вартостей загинуло у вихорі громадської війни, як відгук клясової ненависти до культурної буржуазії, до викоханих, витончених панів, на заводі — до інженерної групи. Багато загинуло бібліотек у холоді безконечної зими. І саме тоді Ленін невтомно настоював на потребі „об'єднати переможну пролетарську революцію з буржуазною культурою, з буржуазною наукою і технікою“¹⁾. Тривога, що молода революція може загинути саме через свою культурну деградацію, примушує Леніна бити на сполох, кликати трудящі маси, а найперше авангард пролетаріату — комуністичну партію, щоби „взяти все те, що є в капіталізмі цінного, взяти собі всю науку й культуру“²⁾.

Так учив Ленін пролетаріат, що переможно вступив у державні права. Ленін, абсолютно не засліплений буржуазним ляком, дуже критично перегортав, перетрушував культурну спадщину буржуазії, намагаючись використати все цінне, варте уваги пролетарської республіки. Наприклад, національна культура буржуазних країн, отой ганебний розподіл на вищі, культурні нації та на їхній колоніальний ґрунт і гній, глибоко обурювали Леніна. Він запевняв, що за капіталізму панує національна культура тільки для панів-переможців і у той же час, на крові та кістках пригночених, неписьменних, рабських націй росте, разом із національною культурою гнобителів, дружній „теплий“ інтернаціонал хижаків. Як тільки справа йде про визиск, пригноблення — щире єднання зливає до купи капіталістів усіх націй і лиш потім знову роз'єднує боротьба за розподіл ще незастиглого трупку здобичі. Головний тягар труднощів у будівництві соціалізму Ленін бачив саме у масовій безпросвітності. Але вже самий факт оволодіння найкращими здобутками буржуазної культури в умовах диктатури пролетаріату є грандіозне наближення соціалізму, бо трудові кадри, засвоївши буржуазну науку, повертають свої знання й уміння на прискорення процесу індустріалізації, колективізації країни. Отже Ленін не боявся жупела самої назви „буржуазна культура“. Як закономірний розвиток суспільства приводить його до остаточного діалектичного завершення — комунізму, так і культура, утворена протягом тисячоліть і лиш на передостаннім ступні розвитку захоплена в буржуазний полон, переходить у розпорядження нового господаря — пролетаріату. І всіх, хто розгортав прапори безоглядного заперечення буржуазної культури, Ленін уговкував простими довідками. Наприклад, всіх „славословників“ високої організації, найрозвиненішої свідомости пролетарської кляси, от як т. Плетньова Ленін запитує:

„% будівників паротягів?“³⁾

Це репліка на просторі міркування Плетньова про надмірну вищість пролетаріату супроти, селянства, буржуазії, інтелігенції. Ураховувати конкретну дійсність, але уміти її аналізувати й синтезувати — основна методологічна вимога Леніна — захоче своє значення і у проблемі культури. Ленін бачив цілком безперечну загибель імперіалізму серед невилізних антагонізмів. І один із них, дуже важливий, Ленін вбачає у „цивілізованому варварстві“, у тупіку буржуазної культури напередодні пролетарських революцій. У статті під тою ж назвою („Цивілізованное варварство“) Ленін викриває цей тупік буржуазної культури на прикладі проекту Ля-манського тунелю. І техніка науково обґрунтувала можливість цієї роботи, і самі інтереси товарообміну між Францією та Англією владно вимагають цієї магістралі, та ба!.. англійські воєнні спеціалісти ні за що не допускають практично здійснити цей проект, щоб забезпечити Англію від можливого французького чи взагалі континентального нападу.

1) Ленін т. 16, стр. 75-6.

2) Ленін т. 16, стр. 75.

3) Вопросы культуры при диктатуре пролетариата, 1925, т. I, стр. 10.

Не кажучи вже про сучасні технічні засоби паралізувати, в разі військової потреби залити тунель водою, а ще більше про химеричність тунельної небезпеки для Англії у нашу добу повітряних та підводних винищувачів. Але в тім то і справа, що „побоювання тунеля в англійців — боязнь самих себе. Капіталістичне варварство дужче за всяку цивілізацію.

Підкреслюючи невідкладність величезних культурних завдань і капіталістичних перешкод цим завданням, Ленін додає: куди не глянеш, скрізь зустрічаєш завдання, які людство цілком спроможне розв'язати негайно. Заважає капіталізм. Він нагромадив гори багатства — і зробив людей рабами цього багатства. Він розв'язав найскладніші завдання техніки — і загальмував здійснення технічних удосконалень через злидні й темряву мільйонів населення, ерез тупу скнарість жменьки мільйонерів.

Так марксизм-ленінізм, на основі конкретної дійсності, засудив на смерть капіталістичний лад, що вже пережив себе на шляху розвитку творчих сил і серед інших гнилих, реакційних перешкод, застряг у багні власного безкультур'я, повороту реакції.

Взяти, засвоїти, оволодіти найкращими культурними здобутками буржуазного ладу, деялектично переробити, „зняти“ їх у Гегелівському розумінні, с. т. не механічно піти на виучку до буржуазії, не тільки догнати, але й випередити буржуазну культуру, бо рівень її недостатній для комуністичного ладу. Буржуазна культура вимагає пролетарського критерія, щоби лягти у підвалину нового життя. У Богданова погляд на класовий характер культури відмінний од марксо-ленінського. Уже найперша ріжниця — в розумінні темпу розвитку класової культури. За Богдановим „кожна нова класа, що виступає на арену історії, лиш ціною довгих зусиль і боротьби виробляє свою культуру, своє особливе світорозуміння“.

Винятку для наших нечуваних в історії людства темпів будівництва соціалізму не передбачає Богданов. І не міг передбачати через механістичність свого розуміння, що таке є класа. Уже виникання клас у Богданова суто механістичне, що особливо яскраво видно із таких слів:

„Спеціальний досвід визначає спеціальний світогляд, У сфері торгівлі та кредиту виростає утилітарист, що для нього перший-ліпший прояв життя арифметично цінується на розмінну вигоду прибутку, в атмосфері спеціально-правової діяльності — юрист, що навіть закони природи мимохіть розглядає, як норми, зовні для неї встановлені й непорушні, серед стихійно — могутньої та гармонійно-зв'язаної роботи машин сучасний робітник несвідомо за своєю механічну концепцію природи“.

В цій тираді механізм світогляду робітника подає дружньо руку крайньому ідеалізові якогось „юриста взагалі“, цілком звільненого від вимог матеріалістичної діялектики. Не може ж Богданов уявити собі так світогляд наприклад т. Криленка. Отже, він має на думці юриста буржуазного чи навіть февдального суспільства. Але ж це треба обговорити, щоб не викликати сумніву у читача. Розуміння класи у Богданова таке плутане, таке еклектичне, що цілком зрозумілі його великі помилки й непевне трактування класової культури. Досвід спеціаліста вже у наведеній цитаті розбиває класову одність. Робітник машинового виробництва безумовно буде чужий своїм світоглядом чорноробові. Чим не англійський тред-юніонізм? Еклектичність мислення Богданова виявляється із того, що ми можемо вчитати в його творах серед ідеалістичної мішанини цілком вірну думку, що „нова класа приходить, знаходить її (культуру) готовою, і не відкидає її, а бере з неї те, що їй потрібне, і тим користується“²⁾. Але такі думки у Богданова не правило, а виняток. Особливо характеристика пролетаріату терпить великі трансформації у трактуванні Богданова. Багато невірною уже в історії розвитку класи пролетаріату. Виходить що на початку капіталістичного виробництва всякий робітник проходить,

¹⁾ Богданов — „О пролет. культуре“ 1925, ст. 22.

²⁾ Богданов — „Элементы пролетарской культуры в развитии рабочего класса“ 1920, ст. 12.

крізь болото деклясованого люмпен - пролетаріату, куди знижується після руйнації свого сільського господарства. Маркс учить, що капіталізм ставить робітника у стан додатку до машини. Богданов такий стан робітника відносить тільки до часів мануфактури, коли робітник „отупів до ступня машини“.

Зате Богданов не бачить сучасного отупіння, механізації робітника хоч би у Форда, де він є просто додаток до конвеєра. Адже це безперечний факт, що декваліфікація робітничої верхівки зараз ставиться як завдання сьогоднішнього американського виробництва у міру все вищого удосконалення машин. Теза Маркса про робітника як додаток до машин зберігає свою силу від початку історії пролетаріату до останніх днів капіталістичного ладу. Для Богданова ж слів не вистачає, щоб нахвалитися ступнем розвитку сучасного йому пролетаріату. Добре, що зараз настав час „залізних рабів“¹⁾ — машин, так, що робітники, пануючи над ними, можуть лиш розвивати свій розум, свою свідомість. Етика рабовласника, хоч би над машинами, чужа пролетаріатові, у Богданова ставиться на перший плян, так що навіть статуя Венери Мілоської, хоч і з'явилася серед рабовласницької античної культури нам зрозуміла через те, що ми пануємо над рабами — машинами²⁾. Ідилічно розмальовує Богданов любов і гордощі до праці, товариську солідарність, пошану до дружини — хатної господарки, товариські стосунки з дітьми. Всі ці багаті можливості присутні вже у диктатурі пролетаріату, лиш у зародках пробиваються під тиском капіталізму, що, нерівномірно розвиваючись, за принципом „divide et impera“ розбивають робітників на ворожі табори пролетарської аристократії та чорноробів — паріїв. Перебільшено захоплюючись клясою — „всеспільним організатором“ Богданов не досліджує всебічно його розвитку у суперечках капіталістичного ладу. „Рабовласник“ машин, аматор Венери Мілоської, у той же час не годен сприймати хоч би красу Ейфелевої вежі :

„Наче кінчик тонкого мережева над горизонтом. Такий чисто зовнішній бік і чисто естетичне вражіння, що далі від них не йде, вражіння людини нетрудової. Але робітник, свідомий, звичайно, що бачить цю велетенську споруду величезної витривалости із мільйонів пудів криці, сплетених у тонку мережу, той найперше уявляє собі й силу науки, с. т. колективного знання, і силу праці людської, праці колективу“

Свідомість, дух товариства — ось рушії пролетарської культури. Непослідовність Богданова виявляється з одного боку в тім, що довгий історичний шлях мусить пройти пролетаріат у виробленні своєї культури, а з другого — вражає надзвичайно швидке визрівання цієї кляси в інтерпретації Богданова. Механічно розтягує він характеристику найпередовішої частини кляси на всю клясу і з перебільшеним оптимізмом іде на штурм буржуазної культури. Богданов дає неправдиву, однобоку характеристику клясової культури і невірно розв'язує проблему ставлення пролетаріату до буржуазної культури. Тому саме з легкої руки Богданова зародилися перші лябораторні експерименти визрівання пролетарської культури у парниках „Пролеткульту“; проти шкідливого впливу Богданова Ленін застерігав культурників РСФРР.

Клясовий характер культури у т. Бухаріна виступає як боротьба двох впливів — Леніна і Богданова, з рівновагою дуже непевною — терези схиляються більше в богданівський бік. Уже характеризуючи суспільство, т. Бухарін, полонений ідеєю рівноваги, бачить у ній кончу потребу для існування суспільства, саме — рівновагу речей, людей, ідей⁴⁾. Як це нагадує механічний розподіл суспільного процесу в Богданова аж на три незалежні процеси: технічний, економічний, ідеологічний⁵⁾. І фатально: в цій концепції немає

¹⁾ Богданов — „Елементи прол. культ.“, 35.

²⁾ Там же, 31.

³⁾ Там же, 51.

⁴⁾ Бухарін — „Теор. ист. мат.“. П, 148.

⁵⁾ Богданов — „Наука об общественном сознании“ ст. 5.

діалектичної боротьби цих трьох „факторів“, вона поступилася перед тим же шкідливим відкриттям рівноваги, яке лише затьмарює мислення теоретика. То ж не дивно, що на практичному ґрунті т. Бухарін відчуває себе непевно, як на льоду. Охарактеризувати стан хоч би капіталістичного суспільства у динаміці його розвитку й вхопитися за основну ланку цього розвитку, щоб панувати над кожною даною ситуацією — далекого передбачення — бракує в т. Бухаріна. Року 1923, у роботі „Пролетарская революция и культура“, він захоплений „тим основним, що трагічно помахує своїми крилами над усім світом“¹⁾.

Правда, ще 1847 року Маркс і Енгельс нагадували буржуазії про привид комунізму, що вже тоді носився над Європою. 1923-го року т. Бухарін констатує, що загибель уже „ante portas“ буржуазного світу, як колись Ганнібаль стояв на порозі Риму. „Найвеличніша дилема“ цієї загибелі, передчуття її у великій ідеологічній течії серед буржуазної інтелігенції — все те має підставу в тому, що „перед людством цілком ясно, точно і певно стало завдання: чи переходити на нові рейки суспільного розвитку, хочби навіть з найбільшими витратами, чи залишатися на старім шляху, але тоді яскраво розуміти, що немає ніякого рятунку людству, що воно загине“²⁾.

До кого звертається ця пересторога т. Бухаріна? Ленін учив, що революція наступає, коли верхи не можуть, а низи не хочуть далі жити по старому. Вибір між старим і новим, зрозуміло, може бути запропонований тому, хто тримає в руках державний апарат, с. т. буржуазії. Довго довелося б чекати милостивої згоди буржуазії хоч би у царській Росії та й після лютого 1917 року! Революція пролетарська перекидає, нищить, проходить велетенським плугом по буржуазній державі проти волі буржуазії. Інакше може трапитися такий казус, як з цією тезою т. Бухаріна. Минуло п'ять років і у своєму творі „Ленинизм и проблема культурной революции“ т. Бухарін мусить констатувати:

„серійне і стандартизоване виробництво ціла низка нових технічних винаходів, рідке вугілля, поліпшене виробництво й подача газу, виріб штучного волокна, що посідає все більше й більше місце в капіталістичному виробництві і, яке можна рухом урядової палиці повернути на виготовлення вибухових речовин, нарешті найбільші військові винаходи, самокерівні мотори, на землі, під водою, на воді і в повітрі,— все це знаменує собою таке технічне „переустраткування“ капіталізму, що за його допомогою наш капіталістичний ворог щільніше сідає на свій трон“³⁾.

А між тими двома своїми протилежними думками т. Бухарін гаряче вітає північну експедицію в Китаї до зради Чан-Кай-Ші та Гоміндану. Історик марксист не повинен фотографувати дійсності, а діалектично з'ясовувати і використовувати її. У т. Бухаріна цього немає, нема й почуття відповідальності за свої минулі виступи. Гострий і тонкий інструмент матеріалістичної діалектики не дався до рук т. Бухаріну й через те ми знаходимо в нього перебільшену пошану до буржуазної культури. Наприклад, в „Атаці“ на ст. 228 можемо прочитати, що буржуазія нашого часу має і непаразитичну частину. Для доказу наведено такі ймення, як Стіннес, Баллін, Круп у Німеччині. Вони ділять свої командні функції у виробництві з технічною інтелігенцією⁴⁾.

Вже не кажучи про некласовий розподіл командних функцій у класовому суспільстві, дивує нас непаразитична роля німецьких гореорганізаторів, що вкупі із своїми інтелігентними прислужниками виконують усе,⁵⁾ що звелить Америка. В тім то й полягає причина загибелі панування капіталістів,

1) Бухарін — „Пролет. революция и культура“, 1923, ст. 15.

2) Там же, ст. 14.

3) Бухарін — „Ленинизм и проблема культ. рев.“, 1928, ст. 4.

4) Бухарін — „Атака“, II, ст. 228.

що їх командні функції стали історично непотрібні, а мільярди їхніх прибутків ні в якій мірі не виправдують їхньої ролі у виробництві. З другого боку можемо у тій же збірці натрапити на дивне милосердя до соціаль-зрадників пролетаріату: „Коли ми таких людей, як Шайдеман, Носке, Том Шов, Гомперс і т. д. вважаємо за зрадників (що цілком вірно практично — політично), то вони, з другого боку є мізерний продукт, що виробила з робітника буржуазна культура“¹⁾.

Як же не вклонитися тій проклятушій буржуазній культурі, коли вона не послухалася т. Бухаріна 23-го року, а ще й так механічно фабрикує зрадників із робітників. Очевидно, що ці робітники не політично-практично, а теоретично-фатально позбавлені волі, вибору, не повинні відповідати за свою трансформацію. „Все зрозуміти — все простити“ казала ще мудра m - me de Сталь. Пролетаріатові супроти буржуазної культури та її „соціаль-фабрикатів“ такої шкідливої моралі непотрібно. Політика і практика обов'язково витікає із теорії, і виправдувати зрадників теоретично — річ недоцільна і небезпечна.

Розглядаючи історичну роль буржуазії в її культурному аспекті, т. Бухарін культурі надає значення примату в революції. Виходить у нього, що буржуазна революція забезпечена від переродження через свою, вищу від февдалів, культурність.

„Навпаки, небезпека переродження для пролетарської держави й партії робітничої класи є саме тому, що попри свої принципово вищі форми культури, робітнича класа все ж значно нижча своїм культурним рівнем від буржуазії“²⁾.

Висока, як на той час, культурність не врятувала французької революційної буржуазії від 9-го термідора. Деградація грецької і римської культури через внутрішнє переживання себе самої та тиснення варварських навал, теж безсумнівний факт. А в т. Бухаріна виходить, що пролетаріат — переможець культурно той самий варвар, що може попастися на гачок вищої буржуазної культури. Вже не кажучи про богданівську переоцінку культури, як морально організаційного чинника поруч із високою оцінкою буржуазної культури в минулому й сучасному — бачимо недооцінку з боку т. Бухаріна культурних можливостей у пролетаріату. Уже пролетарська революція позначена „величезними витратами, і вони витікають із самого стану робітничої класи у нетрях капіталістичного суспільства“³⁾.

Отже, бідні, темні „варвари“ робітники — це вони винні у руйнації вартостів буржуазної культури. А як же погодити це з прегарною думкою того ж таки т. Бухаріна у тій же творі „Пролетарська революція і культура“? — Згадавши про високе піднесення вбивчої військової техніки, він заявляє: „Буржуазія може — і зробить, коли цьому не перешкодить робітнича класа — розстріляти рештки своєї власної цивілізації доскональною вбивчою зброєю, що її винайдено за цей післявоєнний мирний період“⁴⁾.

Колись від християн-багачів попи вимагали, щоб їхня права рука не знала, — що робить ліва. Чисто лєнінський погляд на буржуазію, як хижака і деструктивну силу підчас криз, дивним способом зникає, коли мова зайшла про революцію пролетарську. Уже Чернишевський передбачав, що витрати пролетарської революції повинні бути куди менші від тих витрат, що їх мусить віддавати буржуазія на своє панування вдома та в колоніях. У т. Бухаріна такої паралелі — витрат буржуазного панування та пролетарської революції — не находимо. Нарешті, характеризуючи пролетарську культуру як таку, т. Бухарін визначає її специфічні риси: 1) антианархічний колекти-

¹⁾ Бухарін — „Атака“, т. II, ст. 232.

²⁾ Там же, 237.

³⁾ Бухарін — „Пролет. рев. и культура“ 1923, ст. 33.

⁴⁾ Там же, 12.

вістський дух; 2) бойовий дух, 3) міські настрої¹⁾). Богданівський вплив примушує т. Бухаріна відводити перше місце духові, хоч би й найколективнішому. Характеристика специфічних рис пролетарської культури цілком запозичена в Богданова²⁾). Треба зауважити, що специфічні риси, вказані зараз, єднають пролетаріят не з соціалізмом (окрім, звичайно, духа колективізму), а з характерними рисами революційної фази в історії буржуазії. Це ж вона викопала прірву між містом і селом, повернувши перше на об'єкт визиску для міста. Це ж про неї писали Маркс і Енгельс, що „протилежність між містом і селом може існувати лиш у межах приватної власності, вона є найгірший вираз факту підлягання індивіда розподілові праці... що перетворює одну людину в обмежену міську тварину, другу в обмежену сільську тварину. Знищення суперечки між містом і селом є одна з перших умов колективності“³⁾).

Вже не помирився „дух“ з міськими настроями та й не помириться, доки соціалізм не засипле цю прірву зеленими парками й культурними установами. Нащо ж санкціонувати те, що для пролетаріату є тимчасове, наносне, чого він у своєму культурному будівництві уникає? З приводу раніше висловлених думок про недіялєктичний прогноз міжнародньої ситуації та цієї останньої невдалої характеристики культурного обличчя пролетаріату треба згадати думку Леніна:

„Пізнання людини не є проста лінія, а крива лінія, що безконечно наближається до ряду кіл спіралі. Перший - ліпший уривок, уламок, шматочок цієї кривої лінії може бути однобічно повернений в самостійну, цілу, просту лінію, що, коли з - за дерев не бачити лісу, веде тоді в болото... Простолінійність і однобічність, дерев'яність і скам'янілість, суб'єктивізм та суб'єктивна сліпота — ось гносеологічне коріння ідеалізму“⁴⁾).

Ми наближаємось до ополонки, що серед льоду чекає т. Бухаріна разом із Богдановим. Це — питання „визрівання“ буржуазної та пролетарської культури. Богданов учив про довгий період вироблення своєї культури для кожної кляси. Для т. Бухаріна проблема визрівання цікава найперше в період пригнічення, а вже далі, далеко з меншою детальністю трактує він про визрівання доби диктатури. Уперто повторює т. Бухарін думку, що буржуазія ще за фєвдалізму дозріла культурно, що її не експлуатовано⁵⁾), а значить їй революція дісталася не дуже важко. Чи вірна ця думка? Маркс і Енгельс заперечують її уже в Комуністичному маніфєсті, де сказано недвозначно, що за час свого панування буржуазія розвинула нечувані витворчі сили, а це ж і знаменує піднесення культури⁶⁾).

Що буржуазія у Франції до революції 1789 року терпіла велике визискування і безправ'я, с. т. була пригнічена, не викликає сумніву, це історичний факт. Отже виходить, що у т. Бухаріна можливе визрівання культури без панування кляси, носія цієї культури. Історія суспільства говорить навпаки, що тільки панування в державі дає змогу піднести культуру. Безперечний факт, що культурний рівень буржуазії XVIII сторіччя у Франції, в її авангарді, перевищував культурний рівень фєвдалів. Але цього не можемо сказати про всю клясу, коли згадаємо дрібних крамарів, перукарів по провінційальних містечках, культурний рівень яких не міг бути високий. Буржуазія дозріла, у першу чергу, як носій нового етапу розвитку витворчих сил. А ми знаємо, що після зміни бази лиш помалу перетворюється вся величезна надбудова. Отже й культура повинна визрівати після перемоги економічно-політичної. І хіба ж можна так категорично стверджувати свободу буржуазії від панівної культури, коли ми бачили зрощування верхівки буржуазної

1) „Вопросы культуры при диктатуре пролетарията“, ст. 142.

2) Богданов — „О пролетарской культуре“ 132.

3) Архив Маркса и Енгельса, I, ст. 234.

4) Ленин — „К вопросу о диалектике“. Под знам. маркс., 1925 № 5 — 6, ст. 18.

5) Бухарин — „Пролет. рев. и культ.“ 1923, ст. 21.

6) Маркс и Енгельс — „Ком. манифест“.

з королівським двором у Франції, коли багаті відкупники мріяли про баронський чи графський титул. А до нашого часу навіть така буржуазія, як американська, намагається купувати для своїх дочок збіднілих європейських аристократів.

Говорити про вільну, незалежну буржуазію в рямках февдального — ладу — значить стрибати зовсім недіалектично вище від дійсності. Надмірна пошана до буржуазної культури диктує т. Бухаріну таку паралель між буржуазним і пролетарським переворотом: „буржуазія загалом і в цілому має свій кадр адміністраторів, що керують державою, або ж осіб, майже готових до цього своїм загальним культурним тренажем; пролетаріят же мусить довго вчитися на досвіді“¹⁾.

Тут т. Бухаріна найлегше побити його власними словами з того ж таки збірника „Атака“, де він переможно розбиває численні „тупіки“ академіка Павлова:

„Як же трапилося таке чудо, що неuki розколошматили ворога і міцно, наче молоді дуби, стоять на завойованій землі? Розгадка проста: не знали — пізнали; не вчилися — вивчилися і навчилися; не вміли, а потім зуміли“²⁾.

Ще Плеханов з'ясовував у „ролі особи в історії“, як потреби певного суспільного менту викликають до життя ті або інші таланти, як у революційній Франції кінця XVIII віку перукарі, крамарі, тощо давали не абияких вояк. Отже й буржуазія не так то була готова до командної ролі в державі. Людина, що може у своїх творах висловлювати діаметрально протилежні погляди, забуваючи при тому історичну перспективу й те нове в темпах розвитку, що дає будівництво соціалізму, цим самим засуджує себе на теоретичні і практичні помилки надалі.

У т. Бухаріна є ще одна паралель далеко не на славу пролетаріату. Буржуазна культура інтенсивна³⁾. Це означає, що буржуазія має свої культурні кадри, а пролетаріят за капіталізму лиш те й має, що марксизм, правда вищий принципово од буржуазної культури, але цього замало. На самих принципах, мовляв, далеко не заїдеш. Про високий рівень розвитку фабрично-промислового пролетаріату, про його здібність схоплювати останні досягнення науки, як запримітили ще Енгельс і Плеханов, а також про партійну організацію пролетаріату т. Бухарін не згадує, наче це не входить у культурну роботу. Зате, коли пролетаріят взяв владу, то т. Бухарін захоплюється „екстенсивністю“ його культури, більшою, ніж раніше, кількістю клубів, хат - читалень і т. д.

Кількісна перевага культурних сил⁴⁾ ось розв'язка питання для т. Бухаріна. Замало, скажемо ми. Сказати, що принципи нашої культури вищі від буржуазних, а потім заспокоїтися на кількісній перемозі — непослідовно.

Маркс і Ленін учили про кончу потребу перевиховати на соціалістичний манір трудящі маси. А в т. Бухаріна занадто технічний ухил — підготування кадру, що „може інших дисциплін не знає, але ту справу, що вивчає, знає і цілком сумлінно, як знали старі буржуазні типи, які працювали в цій галузі, або ліпше від них“⁵⁾.

Як тут може бути „або“, коли ми мусимо якісно не так працювати! Ми добре знаємо ту частину старих спеців, що гордовито проголошували свою аполітичність („у політиці я немовлятко“) і тим прикривали свою прихильність до старого режиму. Одна із „інших“ галузей — політична освіта обов'язкова ж для наших спеціалістів. Проте, щоб бути об'єктивними, наведемо слова т. Бухаріна з тієї ж роботи, лиш трохи попереду. Виявляється,

1) Бухарін — „Атака“ II, ст. 236.

2) Там же, ст. 206.

3) Там же, ст. 231.

4) Бухарін — „Прол. рев. и культ.“. 1923, ст. 45.

5) Там же, ст. 49.

що нам потрібна „американська практична спритність“ „марксизм плюс американізм“¹⁾). Це гасло охоче підхопила частина письменників. Типи американських ділоків бачимо у „Зависти“ Олеші, у „Шубі“ Алексеєва. Діячі цих творів так американізовані, що цілком визволилися від марксизму. Що ж виходить? Ленін радив взяти все варте в буржуазії, її техніку, між іншим. А про „спритність“ ніде поради нема. Адже зажерливий, жорстокий, запеклий міщанин — імперіяліст „янкі Дудл“ не може правити нам за зразок. Працювати так, як буржуазні спеці „або“ краще від них, озброїтися американською спритністю — чи буде це вирішальний крок до соціалізму? Кількісна перевага робітників у кадрах, є підвищення культурного рівня робітників, а таке підвищення є основа дійсного поліпшення, державного апарату²⁾).

Так розвивається думка в т. Бухаріна. Культура — фактор організації — ось знову богданівський дух показав своє лукаве обличчя. І взагалі не раз ми повинні констатувати богданівський вплив у трактуванні клясового характеру культури з боку т. Бухаріна. Він часом і критикує ідеалізм, що до нього скотився Богданов, але багато раз обережно й трохи матеріялізовано повторює його думки. Для Богданова основні шляхи розвитку: техніка й пізнання³⁾). Чи не те ж саме пропонував т. Бухарін у тезах НТУ при ВРНГ СРСР 1929-го року, чи не утворення кадрів, за його трактуванням, головне завдання сучасної „технічної“ революції?

Богданов машині надає значення виробки нового психологічного типу пролетаріату. Це вона, машина, кількістю фабрикатів, могутньою силою надхнула робітника гордощами праці, колективізмом. Така своєрідна теорія механізації людського світогляду, позбавлена клясової боротьби, об'єднується у Богданова з великим „ура-патріотизмом“, із вихвалюванням тих нових клясових рис машинової продукції⁴⁾). І т. Бухарін не від того, щоб не вважати людей за „живі машини“⁵⁾), щоб не дивитися на буржуазного професора, як на „засіб виробництва для виробництва буржуазної ідеології, і у розумінні творення цих культурних вартостей, і у розумінні вбивання цих буржуазних розумінь, ідеології і т. д. у мізки“⁶⁾). Тов. Бухарін не вказує інших, не механічних метод пролетаріатові. З другого боку цей машиновий продукт — пролетаріат за Богдановим є „всеспільний організатор у всіх галузях“⁷⁾), так що організація попереджує навіть економіку й політику. Переоцінка конкретної дійсності у т. Бухаріна перенесена на село. „Ступінь політичного обізнання у великих питаннях світової політики в нашого селянина навряд чи стоїть нижче, ніж у значно культурнішого з боку його господарства і т. д. західньо-європейського селянина“⁸⁾).

„Ми наш російський народ, цю широкозаду бабу, що раніш далі від своєї околиці нічого не знала, так перетрясли, так переробили, що вона знає не тільки, що таке Роза Люксембург і Маклін, вона знає те, чого не знає ні один французький міщанин“⁹⁾).

Тут односторонньо висвітлено лише святково прибране, культуризоване селянство. Його ж гостра клясова боротьба з куркулями за колективізм, величезні перемоги темряви, такі факти, як Лудорвайщина, як „червоні півні“ по колгоспах — все це зникло, все стало „тихо — смирно — благородно“.

У Богданова пролетаріат, окрім організації всіх сторін життя, ще виступає, як об'єднувач роздробленого, розбитого спеціалізацією працівника.

1) Там же, 48 — 29.

2) Бухарін — „Ленинизм и проблема культурной рев“. І 28, ст. 18 — 19.

3) Богданов — „О прол. культ.“ 1925, ст. 32.

4) Богданов — „Элементы пролетарской культуры в развитии рабочего класса“. 1920, тр. 39 — 72.

5) Бухарін — Атака, т. II ст.

6) „Ленинизм и проблема культ. рев.“ 1928, ст. 36, там - же.

7) Богданов — „Эл. прол. культ.“ 85.

8) Бухарін — „Ленинизм и проб. культ.“ рев. ст. 27.

9) Бухарін — „Пролет. рев. и культура“, ст. 53.

„Об'єднання під загальним кутом зору всієї суми людського знання“¹⁾). Звичайно це суперечить вище наведеній думці т. Бухаріна про потребу вузької спеціалізації, „щоб робити, як буржуазні спеці, або краще від них“²⁾), зате стоїть у повній згоді з богданівською всеспільною організацією.

Цілком природно, що механістичний світогляд, вплив Богданова викликають принципову непослідовність у мисленні т. Бухаріна. Ось 1923 року він уперто визнає à la Богданов, що „у нас в культурно-ідеологічній царині виникає таке ж пляномірне господарство, як і в царині чисто економічно-господарській“³⁾).

„Всеспільна організація“. А як же з пізнішою пропозицією т. Бухаріна — дати волю анархічній, сутобуржуазній конкуренції серед письменників? Суперечки, тупіки — неминучий наслідок механістичного ухилу в теорії та на практиці. Отже мусимо підкреслити нечіткість розуміння класової культури в т. Бухаріна. Власний нахил до механістичного світогляду віддав мислення теоретика під вплив Богданова. А цей шкідливий вплив відхиляє його від лєнінізму.

ЗНАЧЕННЯ КУЛЬТУРИ ПІДЧАС ДИКТАТУРИ ПРОЛЕТАРІЯТУ

„Якщо для утворення соціалізму потрібен певний рівень культури (хоч ніхто не може сказати — що то за певний „рівень культури“), то чому нам не можна почати спочатку — завоювати революційним шляхом основи цього певного рівня, а потім уже, на основі робітничо-селянської влади й радянського ладу, рушити доганяти інші народи“.

Ця геніяльна крилата думка Лєніна, що стала за привід для буржуазної науки ширити легенди про „більшовицький експеримент кремлівського мрійника“ виростає на основі діалектичного вивчення марксизму і конкретної ситуації у царській Росії. Як зародок, як передчуття, думка про потребу революції без довгих сподіванок на культурний розвиток висловлена ще у студентському щоденнику Чернишевського, де він стверджує, що народ ніколи культурно не підготується взяти владу, доки над ним тяжитиме чорний прес царату. Одночасно з Чернишевським, але точніше, науковіше Маркс розшифровує це розуміння влади „народу“, під яким Чернишевський безумовно розумів трудовий люд, як „диктатуру пролетаріату“, владу переходового періоду від капіталізму до комунізму. Лєнін, як Маркс, добре знав, що культура змінюється лише в наслідок способу виробництва, зміни матеріальних стосунків між людьми, а значить, їй хронологічно належить останнє місце у пролетарській революції.

Цілком зрозуміло, що анархія капіталістичного виробництва спричинилася до фетишизму багатьох вартостей, і, між ними вартости культури. Засліплені високою культурою буржуазних центрів, учені у значній частині переносили на культуру ролі рушійної сили в розвиткові суспільства. Для них, як і для меншовиків, культурний рівень давав мандат на завоювання влади. Тут діяли і традиції буржуазних революцій, культурна вищість авангарду французької буржуазії XVIII ст. від фєвдалів. Лєнін, строго послідовний діалектик-марксист останньої стадії капіталізму, розгорнув учення Маркса й думки Чернишевського у диктатурі пролетаріату СРСР.

Яка принципова культурна відміна цієї диктатури від всякої іншої, фєвдальної чи буржуазної влади? Її точно висловив Лєнін: „Тепер... всі чудеса

1) Бухарин.— „Атака“, т. II, 430.

2) „Прол. рев. и культ.“

3) Там же, 29.

техніки, всі завоювання культури стануть всенароднім здобутком“¹⁾). Так висвітлив вождь революції принципи культурного будівництва на III-м все-російським з'їзді Рад. Отже, хронологічно остання проблема культури зовсім не посідає останнього місця у мисленні Леніна, для нього значення культури величезне. Тільки пролетаріят і його партія не могли терпляче дождатися культурного свого зростання під тиском буржуазії, індивідуалістичного напрямку її культури, але взявши владу зараз же звернули велику увагу на культурний бік будівництва. Фронтowa завірюха ніколи не сприяла культурному зростанню країни, але у всякому разі у пурпурових блискавках плакатів і прапорів, у вогняних віршах Дем'яна Бедного, розклеєних на мурах, у високій самовідданості свідомого пролетаріату й селянства, у величній поведі демонстрацій починали проступати героїчні, нові риси нової культури. І поскільки в конкретному житті старе завжди переплутується з новим, „мертвий хапає живого“, постільки навколо питання про нову культуру загорілося палке змагання між прихильниками ленінських поглядів, і об'єктивними носіями буржуазного фетишизму, а також хорими на дитячу хворобу лівизни, молодими гарячими головами, прихильниками наскрізь оригінальної пролетарської культури. Які ж конкретні завдання ставив Ленін перед культурною роботою за диктатури пролетаріату? Як завжди, вони відповідали пекучим потребам дійсності. Прегарне гасло: „культурні здобутки — в маси“ уперлося в мізерні здобутки і в неписьменність, цілковиту некультурність широких мас. Та й спроба військового комунізму — ліквідації ринку, продрозкладки, трудової повинності і т. п. показала наявно, що замала в нас матеріальна база для негайного, безпосереднього переходу „із царства неодмінности до царства свободи“. Тому, Ленін рішуче ставив питання про засвоєння, оволодіння буржуазною культурою, але брати її по-новому, застосовувати до цього соціалістичного будівництва. У першу голову під культурою Ленін розуміє все те, що рід людський за час свого розвитку зумів одвоювати від природи. Отже, піднесення нових витворчих сил — перше завдання диктатури пролетаріату. І вже 1920 року Ленін каже: „Ми знаємо, що комуністичного суспільства не можна збудувати, коли не відродити промисловости й хліборобства, до того треба відродити їх не по-старому. Треба відродити їх на сучасній, за останнім словом техніки, збудованій основі“¹⁾). І як комунізм не може вирости з капіталістичного суспільства мирно й тихо, як диктатура пролетаріату є — лише видозміна й загострення класової боротьби, так і нова культура цієї доби не може рости еволюційно, а мусить відбивати у своїй роботі класову боротьбу й перемогу нового комуністичного ладу над старим капіталістичним. Розбивши державну машину, пролетаріят бере машину культурну — всі технічні, мистецькі вартості, буржуазних спеціалістів і примушує робити їх на користь соціалізму.

„Ми взяли цю машину, вона ще йде кепсько, не будемо робити ілюзій, вона ще на кожнім кроці робить помилки, на кожнім кроці падає в яму, а ми знов витягаємо її, але вона пішла і ми будемо вести її вірним шляхом. Так, тільки так ми виберемось із того драговіння колотнечі, жахливих труднощів, руїни, здичавіння, злиднів, голоду, в яку нас війна вкинула, а імперіялісти всіх країн силкуються штовхнути й залишити там“²⁾).

Отже, на початок, хоч би „добру буржуазну культуру дати масам, хоч би ліквідувати неписьменність, хоч би прищепити мінімум культурних навиків масам“. Так ставив питання Ленін, який просто дивився в обличчя грізній небезпеці нашого безкультур'я. Його мучила думка про величезну нерівномірність культури міської та сільської і Ленін запитував:

„чи повинні ми невеликій меншості давати солодкі витончені бісквіти, коли робітники й селянські маси потребують чорного хліба? Багатомільйоновому населенню бракує найелементарнішого знання, найпримітивнішої культури. В той, час, як у Москві, припустім,

¹⁾ Ленін, т. 16, ст. 72.

²⁾ Ленін, т. 16, ст. 76.

десять тисяч людей і завтра ще нові десять тисяч захопляться, милуючись блискучою виставою в театрі,— мільйони людей прагнуть того, щоб навчитися складами писати своє ім'я і рахувати, прагнуть прилучитися до культури, яка навчила б їх того, що земля кулевидна, а не плоска і, що світом керують закони природи, а не відьми й знахури з „батьком небесним“¹⁾).

„Добру буржуазну“ культуру Ленін розумів, як позбавлену характерних февдальних рис — тяганини, кріпацтва, впливу попівства і т. п. Це не значить, що Ленін рекомендував піти на вивчення до великої і дрібної буржуазії, що не бачив небезпеки з цього боку. Ні, він не раз застерегав партію і пролетаріят перед цією небезпекою, перед капіталістичними вихованнями і світоглядом старих спеціалістів, перед можливістю разом із наукою, технікою втягнутися під вплив буржуазного світовідчуження, буржуазних інтересів. Бути „на - чеку“, не піддаватися буржуазній фалші, не робити ніяких політичних поступок, брати від неї все краще — ось наше завдання. „Пролетарська культура мусить бути закономірним розвитком тих запасів знання, що людство виробило під тиском капіталістичного суспільства, поміщицького суспільства, урядового суспільства“²⁾. І коли „велика буржуазія“ в особі видатних учених, техніків, є небезпечна, як технічний, науковий учитель молоді переможної кляси, то ще більшу небезпеку бачив Ленін з боку дрібної буржуазії, що складала величезну більшість населення царської Росії, що з усіх боків оточувала пролетаріят, загрожувала затопити його валами своїх хвиль. Дрібна буржуазія у культурі представлена, як міщанство з девізою „моя хата з краю“, з тривкою матеріальною базою розпорошеного, індивідуального виробництва. Ленін і каже, що цю масу не виженеш, доводиться жити з нею і перевиховувати її в той час, як вона „своєю дрібнобуржуазною стихією просякає пролетаріят, розбещує його нею, викликає серед пролетаріату рецидиви дрібнобуржуазної безхарактерності, розпорошеності, індивідуалізму, переходів од захоплення до розпачу“³⁾).

Цю характеристику Леніна мусимо цілком прикласти й до нашого часу. Міщанство ще цупко вчепилося в побут значної частини пролетаріату і не пускає із свого „раю“ огидних гіпсових мопсів, паперових квіток, власної кухні, розподілу кутків у кімнаті — де в одному під рушником портрет Ільїча, у другому під таким самим, чи трохи кращим рушником, боги з лампадкою. Помалу, не так, як би нам хотілося, нове, молоде переростає і здіймає старе в побуті й культурі. На всякім кроці можеш натрапити на елементи соціалізму, що приводять до скасування старих ідолів. Поскільки Маркс і Ленін визнавали, що треба досить великого часу на остаточну ліквідацію буржуазної боротьби (шкідництво серед самої країни) та на перевиховання дрібнобуржуазної стихії, то часом люди мають тенденцію недобачати паростків нового, що пробиваються, як молода рослина з-під торішнього листа. До цього часу держава мала клясовий характер і панівна кляса творила свою клясову культуру. Єдина, до кінця послідовна у своїй революційності, кляса — пролетаріят у своїй державі не може намагатися закріпити своє панування, бо прагне знищити всі кляси у безклясовому суспільстві. А раз так, то перед диктатурою пролетаріату в справі культури постає завдання — наближати, плекати ті особливості, що мусять бути в новому соціалістичному житті. Пролетарська культура „здіймає“ всю попередню культуру, щоб, почавши культурне будівництво „старою цеглою“, вивести новий, ясний і прозорий палац Колективу. Так ставив питання Ленін.

Як безпосереднє завдання в культурній роботі за диктатури пролетаріату він вимагав наближення цієї культури до мас, піднесення освітнього рівня трудящих:

1) Клара Цеткин — „Воспоминания о Ленине“.

2) Ленин, т. 17, ст. 317.

3) Ленин, т. 17, ст. 135.

„Треба взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво. Без цього ми життя комуністичного суспільства збудувати не можемо. А ця наука, техніка, мистецтво — в руках спеціалістів та в їхніх головах.

Так поставлене завдання в усіх галузях, завдання суперечливе, як суперечливий і весь капіталізм, дуже важке, але здійсненне. Не тому, що ми виховаємо чистеньких комуністичних спеціалістів років за двадцять — перше покоління комуністів без жаху й догани; ні, вибачте, нам треба все зробити тепер, не за 20 літ, а за два місяці, щоб боротися проти буржуазії, проти буржуазної науки й техніки всього світу“¹⁾.

Так закликав трудящих Ленін на мітингу в Ленінграді 1919 року, в найтяжчий період громадянської війни. Агітаційно прискорюючи темпи (2 місяці), він намалював правдиву історичну перспективу розвитку нашої радянської культури, показав, як наближати культуру до мас і руками буржуазних спеціалістів побивати капіталізм з його шкідливою спадщиною.

Коли ми звернемося тепер до думок і діяльності Богданова у культурній роботі, то зразу читача вражає яскрава протилежність думкам Леніна.

Стоючи деякий час на чолі „Пролеткульту“, Богданов підійшов до справи, як спец у пролетарській культурі, може через те, що написав низку статей на цю тему ще за старого режиму. Загальна метафізична, ідеалістична концепція Богданова, його філософське світовідчуження повинні були відбитися на теоретичній і практичній роботі його в галузі культури. Характеризуючи пролетарську культуру, як „колективно-трудова й вільна від фетишів“²⁾, Богданов сам не може звільнитися від важкого фетишизму Берклі — Маха, від того визначення „фізичного світу, як соціально-погодженого, соціально-організованого досвіду“³⁾, за що його нещадно критикував Плеханов у своїх „Листах“. Властивий Богданову еkleктизм давав йому змогу з легким серцем об'єднувати, краще сказати — мішати, у своєрідний конгломерат вчення суб'єктивного ідеалізму з марксизмом і миритися з Плехановим, бо „обидва ж добрі марксисті“. А Плеханов категорично відмежувався від спроб Богданова „обняти його етапом“ с. т. примусово вдертися до когорти марксистів. У „Листах“ Плеханов б'є Богданова за його емпіріомонізм, за суб'єктивно встановлені категорії часу й середовища, за оту всеспільну відносність, що дістала собі категоричний засуд в „Матеріялізмі та емпіріокритицизмі“ Леніна. І Ленін, і Плеханов уже в перших роботах Богданова вловили сповзання з рейок марксизму в бік ідеалізму. Сам же Богданов значно пізніше погодився, що його вчення відмінне від марксового.

Уже вчення про відносність істини для Богданова непереможний фетиш. Ось наприклад, питання — хто кого годує: капіталіст робітника чи робітник капіталіста? „Вони обидва цілком мають рацію, кожен із своєї точки погляду“ — каже Богданов⁴⁾. Коли Плеханов був за об'єктивну істину діалектичного матеріалізму і з'ясовував дальший розвиток людської думки, як „нові відкриття, що будуть поповнювати і підтверджувати цю теорію Маркса, як нові відкриття в астрономії поповнювали і підтверджували відкриття Коперніка“⁵⁾.

Для Богданова це жах, фетиш, од якого треба визволяти людську думку. Для нього Енгельс не такий уже й авторитет, раз ми після нього живемо, на наш сезон треба нової відносної істини. Для Богданова „рабське“ те мислення, що „для нього досить указати на те, що Енгельс був такої то думки, а хто з цим не згоден, хоч би в такому питанні, як вибір зручної класифікації, то вже „критик“⁶⁾. Так анархічно, характерно для дрібнобуржуазного інтелігента, намагався Богданов вислизнути з-під будь-якого авторитету, поліпшити термінологію Енгельса, доповнити вчення Маркса своєю організаційною

1) Ленін — Речь на митинге в Петрограде, 13/III - 1919 р.

2) Богданов — „Элементы прол. культ.“, 68.

3) Богданов — „Эмперионизм“, 33.

4) Богданов — „Эл. прол. культ.“, 66.

5) Плеханов — „К вопросу о развитии монист. взгляда на историю“, ст. 176.

6) Богданов — „Приключения одной филос. школы“, 56.

теорією. Борцям за нове життя він рекомендував одрив од минулого, творення нового вчення для кожної доби. Зокрема „відносність істини“ він реклямував так: „борючись за істину свого часу, він (скажемо, революціонер), бореться за всі майбутні істини, що прийдуть їй на зміну“¹⁾. А ідеологом, що мусить давати істину нашого часу, і особливо, у царині пролетарської культури, Богданов уважав і пропагував себе. Побачимо, що ж то за рецепти дає він для пролетарської культури? Уже в своїх статтях, лекціях і до 1917 року і за диктатури пролетаріату Богданов ставиться до пролетаріату неприродно, ставить цю клясу на п'єдестал „організатора у всіх галузях“²⁾, а також доручає „переглянути всі взагалі науки з колективно-трудової точки зору“³⁾. Так що культурний процес для Богданова — наслідок плянної свідомої роботи тієї або іншої кляси. Чи так воно було в минулому, чи так стоїть справа тепер? Мусимо рішуче заперечити. Історичний процес утворення культури не розіб'єш на окремі закутки — для кожної клясової культури своя комірка. Досі закономірність історичного процесу постачає нам здобутки всіх культур — від австралійського бумеранга до цепеніна. І Ленін учив пролетаріат взяти і пристосувати до нового життя спадщину всіх попередніх культур. „Істина завжди конкретна“ — учив Гегель. Великий конфуз трапився з Богдановим саме тоді, коли від кабінетних схем і універсальних рецептів пролетарської культури довелося перейти до практики цих істин. Як бути, коли кляса — „всеспільний організатор“ — неосвічена, непідготовлена до такої ролі? Богданов знаходить вихід: засновує школу ще в еміграції на Капрі, звідкіль робітники повтікали, не стерпівши нового своєрідного „пролетчванства“ і абстрактного туману з богошуканням вкупі. Ізолювати нову пролетарську культуру від усіх попередніх — така була думка Богданова. Він уважав за ідеалізм творення нової майбутньої ідеології, „пристосування до того, чого ще нема“, а значить тим самим обстоював самостійність, цілковиту оригінальність пролетарської культури з її духом колективізму і всеспільною організацією, а недобачав потреби зростання й закріплення нової соціалістичної культури майбутнього. Поскілки ж кляса непідготовлена до того, щоб зараз все організувати, то цілком природно й послідовно виходило, що цю роботу треба доручити спеціалістам — керівникам типу Богданова. Це на них лягає робота й виховання кляси і всеспільна організація, про що вище ми наводили критику Леніна („за двадцять років виховання кадру чистеньких комуністів спеціалістів“), Богданов уважав, що він цілком готовий до такого керівництва. Широченний плян намічав він для культурної роботи: робітничий університет, енциклопедія, клуби, робота з молоддю, з профспілками, кооперативами, видавництвом, мистецтвом і театром. Розуміння досвіду, як творця фізичного світу, дало йому вчення про примат культури над виробничою та клясовою структурою суспільства. А цей примат практично поставив його, як керівника „Пролеткульту“ в позу диктатора над радянською країною, правда, не на довгий термін.

Така зарозумілість, недіалектичність мислення диктували Богданову вимоги цілковитого звільнення роботи установ Пролеткульту з-під впливу радянської влади. Виростала поруч з партією і радами самостійна паралельна культурна організація з тенденцією не тільки визволитися, в-ще й підпорядкувати собі економіку й політику країни.

„Радянська влада є державно-політична організація; це, як позначено на заголовкові „Известий“ — влада, що виходить од рад робітничих, селянських, салдатських і козачих депутатів. Це — політичний бльоку дуже різноманітного клясового складу, а зовсім не чиста диктатура пролетаріату. Контроль і керівництво бльоку цілком нормальні й доцільні у справі державної постанови освіти для всіх кляс народу. Але ставити справу організації.

1) Богданов — „Приключения одной филос. школы“, 26.

2) Богданов — „Элементы прол. культ.“, 85.

3) Там же, 83.

самостійної культурної творчості пролетаріату під контроль і керівництво ідейних представників селянської армії, козацтва, міської міщанської бідноти є, найменше, велика зневага культурної гідності робітничої кляси, заперечення її права культурно самовизначуватись. У питаннях культури ми — негайні соціалісти. Ми констатуємо, що пролетаріат мусить зараз же, негайно, творити для себе соціалістичні форми думки, почуття, побуту незалежно від співвідношення її комбінацій політичних сил¹⁾.

Ось до яких перлів договорилися пролеткультівці під безсумнівним керуванням Богданова.

Наївний утопізм у творенні пролетарської культури привів на практиці до третьорядних театральних вистав, найширше розрекламованих, до оранжерійного виховання „нових пролетарських письменників“, часто зовсім незрозумілих для пролетаріату. Олігархія купки богданівців-інтелігентів — ось у що вилилося виховання пролетаріату за Богдановим. Цілком зрозуміло, що Ленін боровся уперто проти богданівщини у пролетарській культурі. Не раз стягав він Богданова із „емпіреїв пролеткульту“ на реальний ґрунт нашої темряви і злиднів, не раз рішуче застерігав молодняк (Вхутемас, КСМ), щоб критично, конкретно підходили до цих учень, щоб не захоплювалися „офіційним запалом“ лівої фрази, а перевіряли, наскільки вона тепер потрібна для широких трудящих мас. Не забувати робітників і селян! — кликав Ленін. А їх фатально забував Богданов під звуки фанфар „Пролеткульту“. Треба зауважити, що Ленін ніколи не заперечував своєрідних рис пролетарської культури тоді, коли вони будуть, розів'ються. Але штучно перескакувати через буржуазну, цілком конкретну культуру, не радив. Розбивши вщент статтю учня Богданова Плетньова — „На ідеологічному фронті“ Ленін словами „каша“, „дурниці“, „архифікція“ одмічав такі самовпевнені думки, як творення нової культури силами виключно пролетаріату. Повстав Ленін і проти ново-збудованої богданівської „тріяди“: „Теза — буржуазна клясова культура, її антитеза — клясова культура пролетаріату; і лиш за порогом клясового суспільства, у соціалізмі, їхня синтеза культура вселюдська“²⁾). Оце штучне „тріядування“ на смак аматора, проти чого боролися Енгельс, Плеханов, цілком схолястичне, метафізичне, бо не відповідає конкретній дійсності і нічим не може придатися у будівництві нового життя. Не окрема купка пролеткультівців, а вся маса трудящих мусить культурно рости, вчитися „здіймати“ буржуазну культуру довгою упертою роботою над культурою і над собою. Проти богданівської роботи на ниві культури, проти „пролетчванства“ Ленін говорив:

„Пролетарська культура не є щось, що вискочило не знати звідки, не є вигадка людей, що називають себе спеціалістами у пролетарській культурі“³⁾.

І нарешті ЦК РКПб в листі „Про пролеткульти“ 1920-го року висловив думку Леніна, порівнюючи богданівську незалежність від політики за царату або Керенського з „незалежністю“ при диктатурі пролетаріату, константуючи, що „до пролеткультів нахлинули соціально чужі нам елементи, дрібнобуржуазні, що часом фактично захоплюють керівництво пролеткультами до своїх рук. Футуристи, декаденти, прихильники ворожої марксизмові ідеалістичної філософії і, нарешті, просто невдахи, вихідці з лав буржуазної публіцистики й філософії стали де-не-де верховодити всіма справами в Пролеткультях“⁴⁾). Добре визволив Богданов пролетарську культуру, нема що сказати.

Це ж просто про нього писав Енгельс, пишучи про тих учених, що гадають, ніби вільні від філософії, а справді повторюють найпоганші з поганих уривків філософських систем⁵⁾). Покидьки буржуазної культури звили собі тепле кубелечко в Пролеткульті під анархічним головуванням Богданова.

1) „Пролет. культура“ № 3, август 1918 ст., 36.

2) „Вопросы культ. при дикт. прол.“, Сборник 1925, ст. 8.

3) Там же 38.

4) „Вестник раб. иск.“ № 2 — 3, 1920, ст. 66 — 8.

5) „Архив М. и Э.“ кн. II.

Його шкідливий вплив на молодь одмічав ще Плеханов у своїх листах і писав їх не так для самого Богданова, як для його ймовірливих читачів. Ленін теж боровся з цим впливом, але підчас бойової роботи на фронтах партія не мала фізичної змоги звернутися до культурного фронту. Цим і пояснюється гегемонія Богданова у Пролеткультурі до певного часу.

У т. Бухаріна проблема культурної роботи за диктатури пролетаріату позначена тими ж рисами еклектизму, що і попередні проблеми. Механічний вплив Богданова бачимо у захопленні „величезною екстенсивністю“¹⁾ культури в наші часи, правда, на шкоду інтенсивності і сам т. Бухарін приходить до висновку, що однієї екстенсивності ще замало, що „ми страждаємо на лінії виробництва дуже часто тому, що ми не досить культурні“²⁾.

Як же синтезувати екстенсивність з інтенсивністю, як культуру не тільки поширити, але й поглибити? Для т. Бухаріна є лиш одна рятувальна панацея, що йому диктує механічна думка Богданова, що він її повторює, у людях — „живих машинах“, у професорах — знаряддях виробництва культури і т. д.

Ідеологію, на його думку, треба втовкмачувати в голови службовців, до того часу, поки лябораторії Пролеткульту не наготують нових кадрів, але й готування це в т. Бухаріна звучить богданівським акордом: „Так, ми будемо штампувати інтелігентів, будемо виробляти їх, як на фабриці“³⁾. Натиск і удар — основи механічного руху — в т. Бухаріна цілком перенесені на ідеологічну роботу. Потрібну ідеологію у службовий апарат треба „втовкмачувати“, а нових спеціалістів „штампувати“. Таке упрощенство у культурній роботі нагадує пережитки старого капіталістичного погляду на робітника, як додаток до машини. Ця зневага живої людини обурювала Маркса, у такому характері капіталістичного виробництва бачив він погіршення умов праці, порівняльно з умовами кустаря. А Богданов, безконечно далекий од виробництва, вітав машину, як вирібника нової робітничої психології. І т. Бухарін за Богдановим захопився механічним вихованням нових кадрів. Вплив механічної концепції на т. Бухаріна треба констатувати в упрощенні проблеми культурної революції, у зведенні її до проблеми кадрів.

Перемога диктатури пролетаріату на культурнім фронті в нашу епоху малювалася перед уявою т. Бухаріна кількісно, як ряд дрібних сутічок, як „боротьба за адміністраторський та ідеологічний клясовий штаб“⁴⁾. Цікаві форми тієї боротьби в трактуванні т. Бухаріна. З одного боку механічне штампування спеціалістів, а з другого — анархічна санкція на змагання за свою культуру з дрібною буржуазією. „Хто кого“? — це питання т. Бухарін сподівається розв'язати „в молекулярному процесі, де ми додаємо широке поле змагання“⁵⁾. Тільки це змагання не соціалістичне, бо відбувається між пролетаріатом і дрібною буржуазією.

Ми тепер маємо буржуазну міщанську літературу, надзвичайно активну й консолідовану. Марксистська критика мусить вести рішучу боротьбу, маючи за наявне: 1) зміцнення двох бігунів — буржуазного й революційного попутництва, 2) кризу середньої групи попутників. А це диктує не анархічну конкуренцію в галузі мистецтва, а „самоочистку“ і консолідацію всіх соціалістичних літературних сил, клясову боротьбу. Тому то критик у таку добу за об'єктивним дослідом вченого мусить не забувати в собі борця. Т. Бухарін кидає гасло, що „ми повинні селянську літературу тягти на буксирі за літературою пролетарською“⁶⁾. Отак наче дві цілком окремі ідеології, пролетарська й

1) Бухарін — „Атака“ II, 213.

2) Бухарін — „Ленинизм и проб. культ. рев.“, 25.

3) Там же, 34.

4) Бухарін — „Судьбы рус. интеллигенции“, 160. „Вопросы культуры“, сборник.

5) Бухарін — „Атака“ II, 240.

6) „Вопросы культуры“, ст. 83.

7) „Вопросы культ. при дикт. пролет.“, 143.

селянська, зв'язані між собою тільки механічно, буксиром. Але ми не повинні забувати, що пролетаріят свої інтереси ототожнив з інтересами широких трудящих мас; що не може бути зараз селянської ідеології, чужої пролетаріятіві; що перевиховання селянської маси в тім і полягає, що вона переводиться на соціалістичні рейки великого трудового колективу. Пролетарський письменник села — ось новий тип у діалектичному розвитку молодого письменства.

Еклектична настанова т. Бухаріна проступає в його ставленні до Пролеткульту. Він захищає богданівський Пролеткульт од Леніна, намовляє не пускати до друку гостру статтю т. Яковлева, якому Ленін доручив „покрити“ Пролеткульт.

Ленін боровся з Пролеткультом саме проти ізоляції пролетаріату від буржуазної культури та від радянської влади. Коли т. Бухарін захищав Пролеткульт од Леніна і, як кажуть самі пролеткультівці, обережно підтримував їх, то чим пояснити виступи проти них того ж таки т. Бухаріна?

Ось він руйнує їхню „пролетарську цитадель“ в такий спосіб:

Журнал „На посту“ упрощає завдання. Він думає, що у нас є пролетаріят, але що в нас немає проміжних угруповань і що тому завдання полягає в тім, щоби в першому ліпшому письменникові відкривати, що він не чистий пролетар своїм художнім світоглядом і повалювати на нього величезні дубини, що організаційно втілені в МАПП і тому подібних організаціях“¹⁾.

Чи Ленінська ця думка? Щодо „організаційних дубинок“ над творчістю письменників — так, решта — потворне перекручування ленінізму. Ленін сам умів індивідуалізувати окремого художника, викривав його специфічні риси, клясову суть (Толстой). А в т. Бухаріна цілком випадає клясова боротьба за диктатури пролетаріату. На її місце стає анархічна конкуренція, що нібито встановить рівновагу між буржуазною, міщанською і пролетарською літературою.

У проблему культурної революції, як складова частина, входить боротьба з бюрократизмом. І бюрократизм т. Бухарін гадає перемогти кількісною перевагою робітників у державному апараті: „Коли переважна маса пролетаріату цупко сидітиме коло підйомочок керування, тоді бюрократія і бюрократизм помруть природною смертю“²⁾. Всякий раз вражає читача величезна якісна прогалина в мисленні т. Бухаріна. Він наче не знає прикладів розкладу робітників на відповідальних постах, якісного переродження робітника в бюрократа. І з другого боку механічне штампування кадрів має ще ту велику хибу, що до останнього часу не було суворої перевірки складу самого пролетаріату. Виявилось, що багато білих „бывших людей“ прикрилися маркою робітників, легко вступивши до провінціального виробництва, а через нього і до профспілки, і до політичного піднесення. Некритичний богданівський підхід, вихвалювання кляси — диктатора не потрібні самому пролетаріятіві, який, за словом Леніна, вчиться керувати, робить багато помилок, мусить перероблювати те, що зробив невдало. І недоречно запевняти цю клясу, що вона все вміє, аби лиш посіла всі посади і всі пости. На довгий шлях навчання кликав Ленін робітників і вони пішли цим шляхом, пам'ятаючи не тільки свої права, але й обов'язки.

Не замикаючи пролетаріят в оранжереї „найновішого виховання за Богдановим, не можна з другого боку вважати, що він уже перемиг остаточно ворожу стихію, і через те добротливо розв'язувати змагання цієї стихії. Ось наприклад, серед пролетаріату бувають випадки хуліганства. Що пропонує т. Бухарін? „Ідеальний тип“ славного парубка, с. т. „мисливця випити“, погуляти, заломивши кашкета на бакир, побешкетувати, „набити морду“, „покрити матом“, холодочком працювати і, коли що — „дати відсіч“ — цей „ідеал“

¹⁾ Там же, ст. 82.

²⁾ Бухарін — „Ленин и проб. культ. рев.“, 18 — 19.

повинен бути духовно разстріляний“¹⁾). Пропозиція грізна, але не точна й не конкретна. Розстріл цей у т. Бухаріна провадиться знаряддям „виробничих гордошів“, „трудової честі“²⁾), с. т. суто еволюційним, повільним кількісним способом.

Коли пригадаємо, Богданов ті ж самі риси бачив у впливі машини на робітника. Т. Бухарін бачить їх в умовах диктатури пролетаріату, але не розшифровує, на якій базі повинні виростати такі емоції. „Не розпалювати пристрастей!“ — уперто повторює т. Бухарін у дискусії з представниками „пролетарської культури“, настоює на полегшенні ставлення до селянських письменників, що часом скочувалися на апологію куркуля. Зарано вирішив т. Бухарін, що у нас клясова боротьба точиться зовні СРСР, а в середині країни можна спокійно змагатися³⁾). Курс на ліквідацію приватного капіталу й згідно з цим, загострення клясової боротьби показали конкретно, що позиція т. Бухаріна була невірна. І коли „пролеткультівці“, „напостівці“, ВАПП переживають, переростають свої дитячі хороби лівизни, то т. Бухарін опинився поза живим процесом керівництва культурною революцією. Відсутність своєї власної концепції, хитання поміж впливами Леніна і Богданова, поміж думками про ізоляцію і визрівання кастової культури пролетаріату й розв'язування дрібнобуржуазної стихії — все це нагромадило гори труднощів і непорозумінь правого ухилу в цілому і в питанні культури зокрема. Ще Ленін застерегав не довіряти ученим із ворожого табору, коли мова заходить про загальні політ-економічні або філософські висновки, бо там вони виступають, як рупор інтересів своєї кляси. Бїду махістів (отже і Богданова) Ленін малює так: „Засоби вигадування всіляких спроб розвинути й поповнити Маркса були дуже нехитрі. Прочитають Оствальда, повірять Оствальдові, перекажуть Оствальда, назвуть це марксизмом. Прочитають Маха, повірять Махові, перекажуть Маха, назвуть це марксизмом і т. д.“⁴⁾).

А хїба не така ж лиха година побила й т. Бухаріна? Прочитав Кавтського, Богданова, повірив, переказав і назвав марксизмом. Щоб бути точними, треба вказати, що не цілком, не все переказує т. Бухарін за ними, а еkleктично в'яже їх в одну компанію з Марксом і Леніним. Але від того програє марксизм, ще більше програє мислення т. Бухаріна.

Правда, він користується з учення Кавтського про рівновагу, про випадковість і причиновість з виправданням, яке звучить, як обвинувачення, а саме, він відрізняє „наших соціаль-демократичних суперечників і суперечників із сутобуржуазного табору“⁵⁾).

І це пишеться після імперіялістичної війни, яка цілком певно і яскраво поставила всіх наших соціаль-демократичних суперечників у лави суто буржуазні. Недїялектичність мислення тут побиває сама себе. „Майже свій“ Кавтський, „симпатичний“ Кренбург, вони помаленьку, поволі підвели т. Бухаріна до миру з куркулем, до розуміння суспільного господарства як волосний, районний масштаб для індивідуальних дворів, до звуження проблеми культурної революції на ступінь підготування кадрів чистосортової пролетарської інтелігенції, які потім у тезах НТУ при ВРНГ за 1929 р. під керівництвом т. Бухаріна переродилися в кадри — „задовільні кількістю і здібністю“, без вказівки про клясовий стан. Ось куди завела механічна богданівська ізоляція пролетарської культури. А Ленін попереджував т. Бухаріна не вживати термінів Богданова, бо за термінами прокрадається і ідеологія“⁶⁾). Характеристику

1) Бухарін — „О старинных традициях и совр. культ. строит.“ — „Рев. и культ.“ 1926 г., кн. I, ст. 21 - ая.

2) Там же.

3) „Вопросы культуры“, ст. 145.

4) Ленін — т. 10, ст. 290.

5) Бухарін — „Пролет. рев. и культ.“, 12 — 13.

6) Ленін — Сборник 1 ст.

махістів у Леніна доводиться зараз прикласти до збочення т. Бухаріна: „Щораз тонше фалшування марксизму, щораз тонші підробки антиматеріялістичних учень під марксизм — ось що характеризує сучасний ревізіонізм і в політичній економії, і в філософії взагалі, так у гносеології, як і в соціології¹⁾). Махістам докоряв Ленін, що в них Маркс зверху, а насподі ідеалізм. Шкідливий вплив ідеалізму Богданова привів і т. Бухаріна до такого стану, коли під зовнішнім 100% -вим матеріалізмом криється хитання і збочення до ідеалізму і об'єктивно допомагає клясово чужим елементам урочисто „мовчати, поки говорить Бухарін“²⁾).

Гносеологічний ґрунт усіх цих збочень т. Бухаріна, коли він опрацьовує проблему культури за диктатури пролетаріату — це метафізичне, еклектичне розуміння самої цієї диктатури. В той час, як Ленін відводив важливе місце за диктатури пролетаріату — клясовій боротьбі, у т. Бухаріна вона повинна завмерти після Жовтневого перевороту, так, що диктатура пролетаріату процес не революційний, а еволюційний, органічний зріст. Тому то і село в його уяві аж до останнього року — купа індивідуальних дворів, тому то й куркулі мусять мирно вrostи у соціалізм, тому досить кількісної переваги пролетаріату в державному і промисловому апараті, щоб відбувалася культурна революція.

Не дійсний розвиток у суперечках, у боротьбі плянового принципу з дрібнобуржуазною стихією, а кількісний еволюційний зріст опанував думку т. Бухаріна.

І цілком природно що нерозуміння основи у диктатурі пролетаріату несе, як свій безпосередній висновок, неправдивий підхід до проблеми культури в цей період.

„ПРОБЛЕМА МИСТЕЦТВА У МАРКСИЗМІ-ЛЕНІНІЗМІ І ПОЗИЦІЯ Т. БУХАРІНА

Уже „Поетика“ Арістотеля накреслила основний нарис ролі мистецтва у суспільстві. Арістотель розглядає мистецтво як наслідування, що приємно і робити і спостерігати, бо можна дечого навчитися, споглядаючи його твори.

„Наслідувати властиве людям із дитинства... перші знання набуває людина, наслідуючи. Наслідування всім дає задоволення. Доказ цьому є те, що ми відчуваємо перед творами мистецтва. Ми охоче дивимося на найточніші образи того, що в дійсності для ока огидне, наприклад, на образи потворних звірів і трупів. Причина цього та, що набувати знання надзвичайно приємно не лише філософам, а також і всім іншим, тільки інші відводять на це мало часу“³⁾).

Думки Арістотеля про мистецтво, вірні й життєві, у своїй основі, а саме — у розумінні пізнавальної ваги мистецтва хоч і ідеалістичні у розумінні пасивності художника щодо суспільного життя, деталізував уточнив, але в той же час ще більше ідеалізував Гегель в „Естетиці“. Там поруч найбагатших скарбів історично і філософськи вірних думок часто натрапляєш на втручання й навіть примат духа — організатора.

Карл Маркс не опрацьовував естетики спеціально, хоч і любив поезію стародавню, нову й сучасну йому. Есхіл, Шекспір, Гете — три велетні грецького, англійського, німецького письменства — улюблені автори Маркса. І хоч практичне, економічне й політичне життя непереможно відволікало Марксову думку від мистецтва, але зовсім без уваги він його не залишив, згідно з улюбленою своєю сентенцією: „*Номо сум ет ніхїл гуманум а те аленум путо*“.

Конкретна своєрідність історичного розвитку — ця Гегелівська вимога у Маркса матеріалізована і науково обґрунтована залежність художника від його середовища. Адже художник, автор є лиш одна із складових частин су-

¹⁾ Ленін.— т. 10, ст. 279.

²⁾ Устрялов.

³⁾ Арістотель — Поэтика. 1927, ст. 44.

спільного життя і коли навіть виникає ілюзія, що поет чи маляр „визволився“ від впливу суспільства чи переміг цей вплив силою свого духа, то критична аналіза матеріялістичної діалектики виявляє перед дослідником сумну, але цілком правдиву реальність. Коли людина тікає від суспільства під захист Кантово - Шіллерового ідеалу, то вона лиш міняє нікчемність низьку на нікчемність високомовну¹⁾.

Від ступня розвитку витворчих сил у суспільстві, від певного економічно-політичного ладу залежить творчість художника. І підчас тупої гнилої реакції мистецтво закопується у власні переживання, оголошує гасло „мистецтво для мистецтва“, як Пушкін після розгрому декабристів. Долю геніяльного німецького поета Гете Маркс з'ясував у всій її подвійності, саме — Гете або повстає проти сучасного йому бюргерського філістерського світогляду і побуту німецького суспільства, або „захищає сучасне йому німецьке суспільство від напору на нього історичного руху“²⁾.

Коли згадати, що в той час Наполеон на чолі французької промислової буржуазії трошив фєвдальний лад у Німеччині, то філістерська, реакційна частина Гете — міністра мікроскопічного Ваймарського двору на певний час заступає собою геніяльну творчу частину його натури. Середовище впливає на творця, і навіть найдужчого з художників, примушує коритися собі, відбивати її реакційну або революційну суть. Гете-геній і Гете-філістер — твір загальнолюдської культури і разом із тим німецького міщанства.

Дієвий характер мистецтва, його втручання в суспільне життя і безпосередній зв'язок із цим життям — для Маркса це був неодмінний постулат у значенні мистецтва. Із російських марксистів найширше висвітлював проблему мистецтва Плеханов, в основному погоджуючись із думками магістерської дисертації та критичних статей Чернишевського. Не лише емоція, а й пізнання (за Аристотелем) характеризують вплив мистецтва на суспільство. Те або інше суб'єктивне ставлення художника до мистецтва — активна участь у суспільному будівництві (Дем'ян Бедний), або втеча від практичного життя у романтичні химерні палаци (Жуковський) не позбавляють художника зв'язку з середовищем і простого і зворотного впливу між ними. Плеханов визначає мистецтво так:

„Мистецтво починається тоді, коли людина знову викликає в собі почуття й думки, що їх пережила під впливом дійсності навколо неї та надає їм певний образний вираз“.

І художник, і критик діти певного часу й місця, певного соціального угруповання. Так конкретно і треба підходити до творів мистецтва, урахувати: чиї інтереси та на якому ступні розвитку даної класи вони пропонують і підтверджують? Естетичні погляди Леніна принципово згідні з думками Маркса, Чернишевського, Плеханова. Між Марксом і Леніним одна із багатьох спільних рис — прикмет політичної діяльності в теорії та на практиці, перевага публіцистики над естетикою, хоч і Маркс і Ленін не цуралися мистецтва, любили його, лиш свідомо скупчували свою увагу на основі життя — боротьбі за людські умови існування, що творять засновки для культурного розвитку. Т. Луначарський згадує, як Ленін захопився, переглядаючи гравюри видатних малярів і сказав: „Яка захватна царина історія мистецтва! Скільки тут роботи для комуніста! Вчора до ранку не міг заснути, все розглядав книжки одну за одною. І досадно мені стало, що в мене не було й не буде часу взятися до мистецтва“³⁾. Коли згадати велетенську роботу Леніна в галузі марксизму, то не можна не погодитись з цією думкою. Справді, неможлива річ була б спеціалізуватися ще й у мистецтві, коли досить було основної роботи Леніна, щоб згоріти у такий порівняно короткий час, зали-

1) Ред. Коган — „Искусство и общественность“, ст. 21.

2) Там же.

3) Луначарський — „Владимир Ленин“; Дрейден — „Ленин в искусстве“, 71.

шивши нам десятки томів геніяльних думок і витриманих діалектичних, матеріалістичних теорій. Як Маркс блискучою характеристикою Гете виявив тонку критичну аналізу, вірний підхід до мистецтва, так Ленін надзвичайно влучно і клясово вірно змалював основні характерні риси творчості Льва Толстого, як символ „убогої і багатой, могутньої і безсилої“ Руси селянської. Як Маркс любив геніяльні твори Гете, так Ленін любив невмирущі художні твори Толстого за надзвичайну близькість цього графа до трудового селянства, за геніяльні пейзажі і портрети в його романах. Та Ленін абсолютно не захоплювався релігійно-моральними висновками Толстого. Чотири статті присвятив він письменникові, де марксистською червоною ниткою зв'язав творчість Толстого з долею багатомільйонного трудового селянства і вплив цього середовища на письменника.

„У творах Толстого відбилася і сила, і слабкість, і міць, і обмеженість саме селянського масового руху“¹⁾ с. т. і завзята ненависть до капіталу, що руйнує селянське життя, і з другого боку — заперечення політики, непротивенство злу, проповідь нової фалшивої релігії. Щоб великі художні твори Толстого дійшли до широких трудящих мас, Ленін визнавав за неодмінну — пролетарську революцію, лиш констатував, що селянський розпач не повинен із творів Толстого ширитися на світогляд пролетаріяту, бо це кляса молода, життєздатна, кляса майбутнього, а розпач властивий тим клясам, що стоять на порозі загибелі. Отже бачимо, що критика Леніна окрім принципової згоди з засадами марксистської естетики (хоч науково систематично вона ще не розроблена) дає змогу побачити, що Ленін цілком мав рацію, коли шкодував обмежености часу і сил людських, не маючи змоги розроблювати естетику.

Як голова Раднаркому, Ленін у питаннях мистецтва тримався надзвичайно скромно, нікому не накидав своїх поглядів і смаків, заявляючи, що він не спеціаліст у цих питаннях. Наприклад, панський урочистий стиль опер у Великому Московському театрі Леніну зовсім не подобався, але він не дав ліквідувати театру навіть у найскрутніші часи, бо „ще не час було здавати до архіву буржуазне мистецтво“. Високо цінував Ленін мистецтво тоді, коли воно підносило настрій трудящих, служило, як один із чинників клясової боротьби. Н. К. Крупська оповідає, як у Парижі вони ходили по маленьких театрах передмістя слухати робітничого куплетиста Монтегюса. З великим задоволенням слухав Ілліч гострі дотепні сатири на французьку буржуазію, що співав син комунара Монтегюс²⁾).

Захоплення робітничої аудиторії передавалося й геніяльному вождю робітничої кляси.

Ленін вимагав наблизити мистецтво до мас і тому з величезною увагою ставився до кіно, „великого німого“, що на короткий час прибрав першорядного значення, як конкурент театру. Поширювати комуністичні ідеї через кіно — вимагав він від молодой радянської кінематографії.

Музика впливала на Леніна так міцно, що він свідомо уникав часто її слухати:

„Часто слухати музику не можу, впливає на нерви, хочеться милі дурнички говорити і пестити головки людям, що, живучи у брудному пеклі, можуть творити таку красу. А сьогодні пестити головки нікому не можна, руку відкусять — і треба бити по головках, бити без жалю, хоч ми в ідеалі проти всякого насильства над людьми“³⁾).

Свідомо Ленін не хотів коритися тому шкідливому, розмагніченому стану, що часом викликає музика. Через те його улюблені пісні були: „Смело, товарищи, в ногу“, „Варшавянка“ і лиш деякі мельодії Чайковського, Даргомижського, Бетховена чарували його слух, як хвилиний відпочинок.

¹⁾ Ленин — „Л. Н. Толстой“ (Дрейден, ст. 22 — 23).

²⁾ Н. К. Крупская — „О Владимире Ильиче“.

³⁾ Там же, ст. 85.

Вимога — у всіх виступах мати на увазі робітників та селян — домінанта всіх вимог Ленінових від мистецтва, у всіх його проявах. Пушкіна, Дем'яна Бедного саме за простоту, зрозумілість їх широким масам, дуже любив Ленін. І зовсім не любив „громихання, набату, клекоту“ типового інтелігента Маяковського. Простота, зрозумілість, художність разом із соняшним бадьорим життєвим тоном — ось що характерне для художників — обранців Леніна. Тому він, хоч і не натискав на футуристів, наприклад, заявляючи, що просто їх не розуміє, але боровся проти загального заперечення творів великих старих майстрів. Нові пам'ятники, та їхні проєкти, що ними скульптори нової моди засипали Москву, були невисокої вартости, от хоч би Маркс і Енгельс у басейні, або Маркс на чотирьох слонах і т. д. і Ленін зауважує:

„Гарне треба зберегти, взяти його за зразок, виходити з нього, навіть, коли воно „старе“. Чому нам треба відвертатися від щиро прегарного, заперечувати його, як вихідний пункт для дальшого розвитку, лише на тій підставі, що воно старе?“¹⁾

Разом із тим вимагав Ленін переростати старе, утворюючи нове, щоб це старе ідеологічно не полонило світогляд автора і не перешкоджало дивитись на сучасне життя. Отже Ленін діалектично визнавав велику роль і значення мистецтва для суспільства, тільки на перший плян ставив вимогу піднести культурний рівень широких мас, щоб вони могли зрозуміти і використати соняшні проміння мистецтва. Не вульгаризація мистецтва до рівня некультурних людей, а якомога швидше здійснення завдань культурної революції, оте прилучення трудящих до культури, щоб вони свідомо взяли всю багату спадщину мистецтва, а не повинні були жити quasi пролетарською халтурою, от аби гасло, аби „радянське миро на чолі“, за словом Леніна, наспіх збита нехудожня агітка — проти таких сурогатів Ленін висловлювався так, що мистецтво мусить шукати нових шляхів, шукати нові форми, але працювати сумлінно й не покидати клясичних зразків уже хоч би за їхню високу художню форму. Безумовно мав рацію Плеханов, коли говорив про питому вагу мистецького твору в залежності від його змісту, як соціального рушія²⁾.

Ленін стояв на цій же позиції. Т. Луначарський згадує про його проєкт „Монументальної пропаганди“ в пам'ятниках і гаслах, але згадує також велике незадоволення вождя, коли ці монументи набирали карикатурних форм. Боротьба за остаточне визволення від кайданів темряви, злиднів, релігії, боротьба за культурну революцію диктувала Ленінові його вимоги щодо мистецтва. Як дивиться на мистецтво Богданов? Уже дивують епіграфи його збірника: „До пролетарської культури“. Ось вони:

„Створив бог людину за образом і подобою своєю“.

Книга Буття.

„Суспільне буття визначає суспільну свідомість“

К. Маркс.

„Людина — міст до надлюдини“.

Фр. Ніцше.

Було б ще зрозуміло обмежитись двома першими цитатами, порівняти наївні біблійні легенди з точними висновками діалектичного матеріалізму. Але третя цитата, Ніцше, що „здімає“ Маркса, цілком розбиває всяку потребу в „нешкідливій марксистській іконі“ поміж суто релігійною догмою і примарним „надлюдським“ анархізмом Ніцше. Що спільного у Карла Маркса

¹⁾ Цеткин — Воспоминания, IV, ст. 146.

²⁾ Сборник „Искусство и общественность“, ред. К о г а н.

із своїми „сусідами“? Тільки у сумбурній плутаній голові могла поєднатися еkleктична мішанина суб'єктивного ідеалізму з марксизмом. І у поглядах на мистецтво відбивається цей еkleктизм, але з великим нахилом до оригінальності. Насамперед, що таке мистецтво у Богданова? Маємо кілька визначень. „Мистецтво — одна із ідеологій кляси, елемент її клясової свідомості; значить — організаційна форма клясового життя, спосіб об'єднання і скупчення клясових сил“¹⁾. І розглядаючи генезу мистецтва, Богданов надає йому ролю „способу організації родини, трудового чи військового колективу і т. п.“²⁾. В чому тут помилка Богданова? В недіалектичному погляді на другорядний фактор — мистецтво, як на первинний, організаційний. Не виробництво, не задоволення перших життєвих потреб, а мистецтво об'єднує колектив.

Питання про пролетарське мистецтво, про його походження у Богданова під натиском капіталістичного визиску хворіє на „вузькість змісту“³⁾, с. т. обмежує свій темарій робітничим життям, ще діяльністю інтелігентів революціонерів, зв'язаних із робітничим рухом. Дивна річ, як тут розуміє вузькість Богданов! Буржуазне чи фєвдальне мистецтво, виходить ширше від пролетарського. Але ж це суто панський погляд, що обмеженість свого власного темарія механічно переносить на чуже мистецтво, або хоч би зародки його. Згадаймо статтеву проблему, що неподільно панує в буржуазній кінопромисловості і побачимо, що під пишною декоративною формою епох і стилів криється мізерна, убога думка. І саме формі нового пролетарського мистецтва доводиться закидати в недосконалість при глибокому, „вселюдському“ змісті, близькому і рідному для $^{99}/_{100}$ людності.

Для Богданова різні галузі мистецтв є лише вияв певної емоції. „Музика є звукова мова почуття, лірика — словесно-образова, ландшафт — фарбова, архітектура — мова каміння, дерева й заліза“⁴⁾. Отже — лиш емоція, лиш настрої, що об'єднує і виховує певний колектив, ось яке значення мистецтва для Богданова. Як представник чистої емоції, мистецтво у нього ширше і значніше від науки, бо приступніше для широких неосвічених мас. На наш погляд ця „широчінь“ мистецтва, навпаки, знижує, звужує його чітке прозоре розуміння — і емоції і думки, як трактували Арістотель, Маркс і Плєханов.

„Дух авторитету, дух індивідуалізму, дух товариства — три послідовні типи культури“⁵⁾, так характеризує Богданов відміну пролетарського мистецтва від фєвдального і буржуазного. Чи вичерпано тут усе істотне для нового мистецтва? Безумовно, ця теза однобока, не зачіпає виробничої основи самого духу товариства. Коли ми розглянемо процес сприймання мистецтва у Богданова, то тут треба звернути увагу на цілковите розходження цього розуміння з думкою Чернишевського, який і генезу мистецтва виводив із виробничої ролі певної культури, і сприймання мистецьких творів ставив в залежність од праці й побуту глядачів. Згадати хоча б тип красуні у селян і аристократів у дисертації Чернишевського. Саме цього реального ґрунту і позбавлене мистецтво у Богданова.

Зрізавши пізнавальний елемент, він оголошує багато гасел, під якими мусить йти пролетарське мистецтво, та на жаль ці гасла гучномовно-порожні, на що вказував не раз Ленін. Уже роздивляючись Ейфелеву вежу, пролетар не повинен відчувати її краси й гармонійности, а насамперед уявляти собі і силу науки, і силу праці людського колективу⁶⁾. А як же буде із запереченням елементу пізнання у впливі мистецтва? Таких суперечок у Богданова

1) Богданов — „О пролет. культ.“, ст. 105.

2) Там же, ст. 117.

3) Богданов — „О пролет. культ.“, ст. 165.

4) Там же, ст. 118.

5) Там же, ст. 137.

6) Богданов — „Елем. пролет. культ. в развитии раб. класса“, ст. 51.

багато, і причина їхня — в безпідставності, абстрактності його основних тверджень. Заявляючи, що пролетаріят потребує чистого, а не мішаного мистецтва, Богданов забував цілком реальний, конкретний пролетаріят, що не міг чекати довгої лябораторної фабрикації суто пролетарських кадрів, що обіцяв Богданов, коли урочисто брав на себе завдання „ввести для маси новий твір в систему клясової культури, в загальний зв'язок пролетарського світовідчужання, у живих образах, конкретних, а через те часткових, найти й показати новий сенс, що його розкриває всеорганізаційна точка погляду. Тут лежить шлях, на яким наша критика сама переходить у творчість“¹⁾). До чого ж тут пролетаріят?

Не погане завдання — формувати, виховувати, творити соціальний досвід пролетаріяту — взяв на себе Богданов. Тільки треба ще раз підкреслити, що це завдання сповнене панської пихи та прихованої зневаги до „всеспільного організатора“ пролетаріяту. Трудова революційна кляса не віск і не інертна маса для лябораторних експериментів. Проти цього й боровся Ленін. Всеспільну організацію розумів Богданов, як ідею, що рухає світ. На голову поставлена вимога Маркса — виходити із перших матеріальних потреб людини, що їх задоволення дасть змогу розвивати ідеологію. У Богданова страдницький процес пролетаризації села розплився у рожевих салютах на честь нового робітника. Замість реального поневіряння в умовах капіталістичного підприємства, маємо тільки хвалу робітничій організації, що придбала нового члена: „Сталось. Новий член вступив до багатомільйонного братства; слово поета його висвятило на лицаря ідеї, що перетворює світ“²⁾).

Процес організації цілком у машиновому виробництві на підприємстві, у компетенції мистецтва поза підприємством. Для Богданова твір мистецтва — центр людського колективу. Історію статуї Венери Мілоської Богданов так і подає: був колись храм з богинею — центром вірних греків. Вона організувала їх, як символ всього того паразитичного рабовласницького ладу. Храм зруйновано і в землі перележала прегарна статуя, аж доки не знайшли її люди епохи капіталізму. Що ж тепер? Стоїть статуя в Луврі і зв'язує всіх, хто лиш побачить її, в колектив прихильників її високої краси. Щоб виправдати пролетаря — комуніста, який може захопитися красою Венери, Богданов переносить античне рабство на майбутній соціалістичний лад, де рабами будуть... машини. Наївний, дитячий цей виверт все ж таки не виправдує Богданова з його махровим ідеалізмом у трактуванні мистецтва, як організатора. Це безумовно нетрудовий, дилетантський підхід до мистецтва. Дилетантство ненавидів Ленін і особливо воно вражало його у Богданові, бо той оголошував себе за спеца у мистецтві. Цікаво, до якого висновку приводить Богданова його розуміння мистецтва.

„Робітничій клясі конче потрібно найти, виробити і провести до кінця точку погляду, вищу супроти всієї культури минулого, як точку зору вільного мислителя супроти світу релігії“³⁾). А поскільки робота критика, на думку Богданова, стоїть ще на вищій точці погляду супроти пролетаріяту, як клясифікатора, учителя його, то замість цілком конкретної диктатури пролетаріяту може виникнути досить проблематична диктатура олігархії Пролеткульту на чолі з Богдановим. Перспективи такі затуманили думку прихильників Богданова до того, що вони почали виголошувати чорний терор всьому попередньому мистецтву. Сказавши „А“, мусиш сказати „В“, як німецькі соціал-демократи, санкціонувавши будівництво панцернику „А“. мусіли санкціонувати кошти на панцерник „В“. Богдановське „А“, прозвучало, як гасло чистого пролетарського мистецтва, як його гегемонія над мистецтвом минулих епох.

¹⁾ Богданов — „О пролет. культ.“, 174.

²⁾ Там же, ст. 112.

³⁾ Там же, ст. 145.

„В“ прихильників Богданова стало набирати форми бунту, повстання проти мистецтва непролетарського. Висновок цілком логічний.

„А Рафаэля забыли вы?
Забыли Растрелли вы?
Время
пулям
по стенках музеев тенькать.
... А почему
не атакован Пушкин?
А прочие
генералы — классики?“

Так писав Маяковський. Природно, що така нежиттєва, анархічно-вандальська агітація не могла не обурювати вождя диктатури пролетаріату — Леніна. І ті футуристи, що пригрілися під крилом Богданова у Пролеткульті, одверто кликали боротися з „отруйною, фалшивою буржуазною культурою“, яка лише рабськи копіює природу¹⁾). Замість же буржуазного мистецтва широкомовно реклямували свої власні твори. Ще Маркс учив за гарними словами шукати і знаходити реальні економічні інтереси ідеологів. Підчас головування Богданова у Пролеткульті здорові життєздатні паростки пролетарського мистецтва мусіли боротися і пробиватися крізь густий туман ідеологічної плутанини богданівщини, з її футуристсько-декадентськими підголосками, що заробляли на нових словах, а в дійсності на старих занепадницьких настроях ніцшеанських надчоловіків.

Т. Бухарін бере визначення мистецтва цілком у Льва Толстого, без будь-якої критики: „мистецтво є усупільнення почуття, як цілком вірно визначив Л. Толстой, засіб емоціонального заражування“²⁾). Наведімо точне формулювання Толстого: „Викликати в собі раз пережите почуття і, викликавши його в собі, через рухи, лінії, фарби, звуки, образи, виявлені у словах, передати це почуття так, щоб інші відчули те ж почуття,— в цьому полягає діяльність мистецтва. Мистецтво є діяльність людська, саме така, що одна людина свідомо, певними зовнішніми знаками, передає іншим почуття, які зазнає сама, а інші люди заражаються цими почуттями й переживають їх“³⁾).

Чи вірно це визначення Толстого і чи справедливо наслідуює його т. Бухарін? Ми знаємо, як глибоко вірно, з погляду діалектичного й історичного матеріалізму охарактеризував значення Толстого Ленін. Як марксист, він зважив позитивні й негативні сторони світогляду й творчості Толстого. І у цьому світогляді найбільше цінував Ленін вбивчу критику февдально-капіталістичної Росії. І в мистецтві послідовний марксист-ленінець зробить найвірніше, коли за цією ленінською метою підійде до філософських поглядів Толстого, зокрема до його поглядів на мистецтво. Толстой розбиває вщент сучасний йому напрям у мистецтві — його відірваність од життя найширших трудящих мас, примат еротики, розкіш державних театрів — увесь той паразитичний характер, що набуває мистецтво в клясовому суспільстві. В цьому велика сила Толстого. Але дослідник марксист не повинен у захваті цією корисною роботою Толстого, упускати з поля свого зору вимогу всебічного вивчення, всебічної оцінки явища — об'єкта дослідження. І тут спиняється мислення т. Бухаріна. Захопившись визначенням мистецтва у Толстого, він переносить його, без змін і без критики, до „Теорії історичного матеріалізму“. Така некритична оцінка властива еклектичному світовідчуванню т. Бухаріна. Ленін у дискусії про профспілки картав оту здібність „брати шматочок у Зінов'єва, шматочок у Троцького“, що врешті вбиває змогу мислити самостійно, критично. Уже той факт, що т. Бухарін цілком захопився визначенням

1) „Искусство Коммуны“ № 2, 1918, Альтман — „Футуризм и пролет. искусство“.

2) Бухарин — „Теор. ист. мат.“, ст. 180.

3) Толстой — „Что такое искусство“, т. 16, ст. 41 — 2.

Толстого, свідчить про те, що він упустив істотну велику хибу в цьому визначенні — заперечення пізнавального менту в мистецтві, чого вимагали клясики марксизму. Богданов підхопив визначення Толстого. Трохи вище ми бачили „мову емоції у фарбах, звуках“ і т. д.—с. т. переказ думки Толстого словами Богданова. І слідом за Богдановим т. Бухарін повторює ту ж однобоку, суто емоціональну концепцію. Як не згадати тут критики Леніна на „Економіку переходового періоду“ т. Бухаріна, саме в тім пункті, коли т. Бухарін некритично використовував термінологію Богданова: „Наївно, майже по-дитячому наївно, т. Бухарін „узяв терміни у тому значенні, як їх уживає т. А. Богданов...“ і не подумав, що і терміни, і значення у Богданова „фундовані“ (хай вибачає мені академік-автор це смішне, гелертерське слово) — його філософією, філософією ідеалізму і еклектизму“¹⁾.

Селянська пригноблена стихія диктувала Толстому і його критику сучасного йому мистецтва, і його однобоку недооцінку значення й ролі мистецтва в суспільстві. Філософський ідеалізм і еклектизм мислення Богданова спокусив його запозичити цілком толстовське визначення мистецтва. І еклектичний склад мислення тов. Бухаріна, оте хитання його від Маркса — Леніна до Богданова дозволив і йому з легким серцем „брати термінологію“ Толстого і Богданова, що не могло не зруйнувати в „Теорії історичного матеріалізму“ послідовности матеріалістичної діалектики.

Т. Бухарін, слідом за Плехановим, вірно вказує, що мистецтво виникає у процесі трудового життя, наводить у „Теорії історичного матеріалізму“ багато зразків „трудових або військових пісень, танків орнаментів, малюнків. З'ясувавши походження мистецтва, т. Бухарін значно менше уваги й роботи присвятив зворотному впливу надбудови на базу, мистецтва на трудове життя. Коли читаємо в „Теорії історичного матеріалізму“ дещо про цей зворотний вплив у бедуїнів, негрів і інших найдальших від нас народів, то природно з'являється питання: а як же у нас, у спілці Радянських Республік здійснюється той зворотний вплив? Яку участь відвести мистецтву в культурній революції та в будівництві соціалізму? Тут і в „Теорії історичного матеріалізму“ і в інших творах т. Бухаріна розкриває свою пащу провалля. Активна, діяльна роля мистецтва якось недооцінена, не аналізована. Коли згадаємо Богданова, то він відводив культурі, а значить і мистецтву, ролю суспільного організатора, в Богданова мистецтво витискало політику і ставало на її місце у центрі суспільного життя. Не раз т. Бухарін докоряв послідувачам Богданова, що вони ні багато, ні мало, прагнуть диктатури в мистецтві і взагалі у суспільному житті. Очевидно, побоювання богданівського впливу привело т. Бухаріна до іншої крайности, де чуємо нотки міркувань професора Переверзева. Відома фраза цього „об'єктивіста“: „Політичне життя нічого не може створити в образній системі літератури; і навпаки: література нічого не може створити у політичній системі“. „Той об'єктивізм“ для марксиста-дослідника зовсім не двозначний — під об'єктивну машкару звикли ховатися уламки капіталістичного ладу, що не порвали з ним ідеологічного зв'язку і лиш підфарбувалися у рожевий колір, захисний колір мімікрії за диктатури пролетаріату.

Ми не кажемо, що т. Бухарін донебудь точно повторює думку Переверзева. Але вплив цей, безперечно, є. Згадаймо вище наведену думку т. Бухаріна про екстенсивність радянської культури, про завмирання клясової боротьби в сучасних наших умовах і багато інших, подібних думок — і ясно стане, що для т. Бухаріна питання про вплив мистецтва позбавлене принципового, якісного змісту. Численність кадрів, поширення радіо, кіно — ось головне завдання культурної революції“ за т. Бухаріним — знов таки механістична, кількісна, еволюційна концепція. В „Теорії історичного матеріалізму“ трактується найбільше про музику, як зразок одного із мистецтв. У всіх же інших

¹⁾ Ленін — Сборник XI, ст. 400

виступах т. Бухаріна увага звернена переважно на літературу. Тут і бачимо принципову відміну літературних поглядів Леніна і т. Бухаріна. Ще за старого режиму, 1905 року, Ленін писав про „Партійну організацію і партійну літературу“, всебічно обґрунтовуючи кончу потребу визволити партійну літературу з кайданів як февдально-кріпацької цензури, так і буржуазно-крамарських стосунків, від буржуазно-анархічного індивідуалізму. Коли проти Леніна доморослі ніцшеанці здіймали великий галас, що Ленін вбиває свободу слова, Ленін в умовах буржуазно-демократичної революції 1905-го року їм відповідав: „Свобода слова і друку мусить бути повна. Я повинен тобі надати, в ім'я свободи слова, повне право кричати, брехати й писати що завгодно. Але ти повинен мені в ім'я свободи спілок надати право складати або розривати спілку з людьми, що говорять те й те. Партія є добровільна спілка, що неминухо б розпалася, спочатку ідейно, а далі й матеріально, коли б не очищала себе від членів, які проповідують антипартійні погляди“¹⁾. Тоді мова йшла тільки про партійну літературу. Як можемо ми ці думки Леніна прикласти до нашої сучасності, не лише до партійної, а всієї художньої літератури, нашої радянської країни?

Tempora mutantur. 1917-й рік „зняв“ буржуазно-демократичну революцію і підчас диктатури пролетаріату, зрозуміла річ, не може бути цілковитою волі слова і друку, як колись казав французький революціонер Блянкі, що затичка з рота пролетаріату зараз же з революцією потрапляє до рота буржуазії.

У великій мірі вимоги Леніна до партійної літератури мусимо застосувати до всієї нашої художньої літератури, бо ж усе суспільне життя радянської країни проходить шлях свого діалектичного розвитку під керівництвом, гегемонією ВКПб. І коли тепер цензура існує для капіталістичної ідеології, то з другого боку література наша повинна відбивати героїчну тематику й оформлення нечуваного досі в історії суспільства будівництва соціалізму, повинна перейматися ідеологією цього будівництва і, в свою чергу, збуджувати широкі маси, активізувати їхню енергію у єдиному вірному напрямі, що вказує ленінська партія. Таке завдання для мистецтва і зокрема для літератури означає детронацію з богданівського амплуа всеспільного організатора, але в той же час ставить мистецтво, літературу на цілком реальний ґрунт, діалектично ув'язує мистецтво з загальним процесом суспільного розвитку, вказує мистецтву його місце й роль у цьому процесі.

У т. Бухаріна так питання не ставиться. Можна зауважити, що він виступає, як той чародій, що розігнав міцніші за себе сили. Справді, читаємо в дискусії про політику партії у художній літературі таку пропозицію т. Бухаріна: „Мені здається, що найкращий засіб загубити пролетарську літературу, що я її прихильником є, найбільший засіб її загубити — є відмова від принципів вільної анархічної конкуренції“²⁾.

Таку точку зору не можемо інакше кваліфікувати, як капітуляцію перед дрібнобуржуазною стихією в літературі. Не дивно, що з санкції т. Бухаріна розгорнулася пишним цвітом творчість Петра Орешина. Український письменник Стефан Радченко у творі В. Підмогильного „Місто“ є надзвичайно характеристична постать такого письменника, загартованого „анархічною конкуренцією“. Ідеологія куркуля, наступ його на місто, завоювання собі тепленького місця й більш-менш значної кар'єри — такі риси вичерпують ідеологічну вартість Стефана Радченка. Крайній індивідуалізм, засмічена етика — його характерні риси. До чого ж тут диктатура пролетаріату? Резолюція ЦК про літературну політику дає правдиву відповідь на це питання. Відкидаючи капітулянство правих, вона каже: „Заслугує засуду позиція, що недооцінює саму важливість боротьби за ідейну гегемонію пролетарських письменників“³⁾.

¹⁾ Ленин и искусство (Дрейден, ст. 13)

²⁾ Вопросы культуры при диктатуре пролет., сб., 84.

³⁾ Большевик, 1926, № 11, ст. 59.

Ось куди привела т. Бухаріна боротьба з богданівщиною в літературі. Ніби то цілком протилежні думки Богданова про організаційну роль мистецтва у суспільстві і думки т. Бухаріна про анархічну конкуренцію, але діалектична метода, особливо вчення про відносність, тотожність і подвоєння противенств, допоможе нам з'ясувати практичну спорідненість обох ухилів. Коли у Богданова „пролетарська культура“, пролетарське мистецтво означало практично панування його олігархії декадентів, футуристів, то у т. Бухаріна той „буксир“, що тягне селянську літературу за пролетарською, виливається у форму засідки куркулівської стихії. І у першому, і у другому разі література не служить інтересам диктатури пролетаріату, всякий раз він є жертвою чи надчоловіків — інтелігентів, чи пожадливих куркулівських ідеологів під фарбою голосного гасла і пролетарської фразеології. Коли т. Бухарін у „Теорії історичного матеріалізму“ дає розділ про мистецтво, то ні слова не каже саме про його роль за диктатури пролетаріату. І це не дивно, ця прогалина пізніше механічно заповнюється хвостизмом перед дрібнобуржуазними настроями серед селянських письменників. Ліберально-терпляче ставлення тов. Бухаріна до боротьби в літературі розв'язує антипролетарські настрої і, замість „вільної анархічної конкуренції“ виростає переможна постать „крепкого мужичка“.

Некритична, немарксистська думка т. Бухаріна виявляється в оцінці наукових і художніх творів літератури. Ось в „Теорії історичного матеріалізму“ він рекомендує соціологічні дослідження мистецтва Гавзенштайна „Про бароко“, „Рококо“ й інші, як чудові, добрі марксистські роботи. Але небіжчик Фріче проаналізував „несталість і невитриманість“ дослідів Гавзенштайна, занепади мислення Гавзенштайна, якого часті збочення в бік суб'єктивізму, естетизму дають змогу матеріалістичній діалектиці кваліфікувати роботу Гавзенштайна, як спроби, як найближення до марксизму, але нема ніякої рації видати його за 100%-го марксиста¹). Ще яскравіше праве збочення т. Бухаріна виявляється в оцінці роману Еренбурга — „Хуліо Хуреніто“. У передмові т. Бухарін вважає за велику позитивну рису автора те, що він колишній більшовик, знає куліси соціальних партій, чоловік з великим обрієм, прегарним знанням західно-європейського побуту, гострим зором і влучною мовою. Тому то книжка вийшла інтересна, весела й розумна²).

Невідомо тільки, з якого часу колишні комуністи стали діставати позитивну рекомендацію для культурної роботи. Чи не це „маленьке“ відхилення від ленінізму в льяояльному, батьківському, теплому ставленні до декого з колишніх комуністів опортуністів у нашу добу виросло в сучасну думку т. Бухаріна про небезпеку й непотрібність очистки Комінтерна від правих опортуністів, як розкладницької, розкольницької роботи. Ця апотеоза Еренбурга є безперечно не марксистська методологія, що вивчає літературу, як специфічну форму класової свідомості. Тут зник т. Бухарін, як войовничий матеріаліст, що в критиці непримиренно гостро і влучно не раз зривав машкару з класового ворога на культурнім фронті, проте виразно виявлене опортуністичне розуміння необуржуазної літератури, примиренство, переоцінка значення й ролі необуржуазного письменства. Трагічний стан спіткав т. Бухаріна через опортунізм в розумінні класової культури. Сподівався він такої перемоги, коли „не культурні вартості нас, а ми їх тягнемо, в цьому відчутті могутнього росту колективної сили й волі — полягає „духопідемність“ нашої культури“³). Поскілки „дух“ у ролі вантажної підойми — лиш химерна ілюзія, то т. Бухарін опинився у стані, протилежному своїм надіям. Культурні вартості взяли над ним пріоритет і міцно підказували суперечливі і невірні характеристики того

1) Ф р и ч е — „В. Газенштейн, как социолог искусства“. Предисл. к работе Гауз. „Опыт социол. изобр. иск.“, ст. 17, 19, 24.

2) Э р е н б у р г — „Хулио Хуренито“, 1929, предисловие т. Бухарина.

3) Б у х а р и н — „Пролет. рев. и культ.“, ст. 30.

або іншого конкретного моменту, до ревізії ленінізму в проблемі мистецтва. Марксист — соціолог у мистецтві, Фріче, зумів поєднати в діалектичне ціле твори техніки й мистецтва, бо твори техніки мають елемент високої художности, бо у єднанні техніки з мистецтвом є синтеза, повне завершення того розуміння, що першу несміливу спробу його подав ще Арістотель, а розвинули й поглибили Гегель, Плеханов, Фріче. І емоціональний і пізнавальний характер мистецтва об'єднуються в активному творчому слугуванні будівництву соціалізму. Зрозуміло, що сучасне наше мистецтво мусить виходити з клясичних зразків мистецтва капіталістичної доби, але треба взяти на увагу, що не рабське повторення старого, а саме відновлення, перебудування мистецтва, його змісту й форми, мусить контактувати з новим в історії велетенським розгортанням соціалістичного будівництва. Тому наш ідеал у мистецтві — не замкнута камерна насолода для небагатьох обранців із величезної маси темних, неписьменних паріїв у себе вдома та колоніях, а залучення широких мас до культури, переустаткування мистецтва з орієнтацією на мільйони, а не сотні люду.

Те, чого не доглядів у мистецтві т. Бухарін, діяльного впливу мистецтва на трудящі маси за диктатури пролетаріату, зазначає Фріче: „Художник не повинен бути пасивним відбивником („отобразителем“) побуту і психіки робітничої кляси, а мусить бути активним будівником побуту і психіки пролетаріату. Будувати побут робітничої кляси через мистецтво — це означає зробити мистецтво органічною частиною цього побуту через виготовання доцільних речей, через художнє оформлення місць культурної роботи — клубів і т. д., або через художнє оформлення народніх свят, масових дій, видовищ і т. п.“¹⁾.

Такого підходу до мистецтва годі шукати в т. Бухаріна. В той же час, згадуючи думки Леніна про мистецтво, треба констатувати, що Фріче цілком вірно конкретизує ці думки.

Отже і проблема мистецтва розв'язана в т. Бухаріна не діалектично. У полоні авторитету буржуазної культури та її видатних представників, під впливом богданівщини, т. Бухарін не побачив найголовнішої особливости нашого сучасного мистецтва, його активної плянної діяльності у загальному пляні народнього господарства, соціалістичного будівництва.

Матеріалістична діалектика не падає в розпач при крутих поворотах історичного процесу, не рівняється на „вузькі місця“, не затримує старі звиклі гасла тоді, коли об'єктивна дійсність вимагає нових. І завжди моністична, вірна й рівна собі, вона в той же час гнучка й багата на форми, як і об'єктивне життя, що вона його аналізує й синтезує. А тому колективна думка ленінської партії знайшла ті завдання мистецтва, що прийшли повз мислення т. Бухаріна. В центральному органі ВКПб читаємо такі твердження: „Реконструкцію масової художньої роботи ми повинні будувати на таких незаперечливих положеннях: 1) Дійсна масовість роботи: приціл не на десятки тисяч, а на десятки мільйонів людей. 2) Швидке розв'язування організаційних питань, накреслення, розроблювання й здійснення нових форм роботи; суворе ліквідування кустарництва, тяганини й паралелізму в роботі. 3) Єдиний плян художньої роботи, що могли би обговорювати й перевіряти робітничі маси на заводах у цехах і проводити у життя за безпосередньою активною участю робітників, практичне залучення до активної роботи не лише робітничих, а й селянських мас. 4) Скасування безконечних „теоретичних“ теревенів „взагалі“ про те, що працювати, мовляв, конче потрібно; такими теревенями підмінюється ділова теоретична розробка питань, яку треба широко розгорнути; широке обговорення практичної роботи; жвавий обмін досвідом; 5) Нещадна боротьба з правим опортунізмом, якого засилля в цій галузі мертвить

¹⁾ Ф р и ч е — Вступ. слово в сбор. „Искусство в СССР и задачи художников“, 1928, ст. 7—8.

усю живу ініціативу і зводить роботу до культуртрегерства. 7) Відповідальність за перекручування у цій відповідальній справі¹⁾.

Від індивідуалістичного „варстатного“, продажного мистецтва капіталістичного суспільства до широкого, ясного соціалістичного мистецтва для всіх трудящих, і екстенсивного, і по-новому інтенсивного — закликаєх удожників ЦК ленінської партії. І цим шляхом, залишаючи збоку дороги „ультра ліві“ уламки богдановщини й праве опортуністичне потурання дрібнобуржуазній анархічній конкуренції, поллється широкий потік нового соціалістичного мистецтва.

¹⁾ Цитую з передовиці журналу „Печать и революция“ 1929 № 11, ст. 9 — 10.

В. ГЛУХЕНКО

Теорія діалектики у Плеханова

(Продовження ¹)

IV. НАУКА ПРО СУТНІСТЬ

Як каже т. Деборін, категорії буття є ті форми, за допомогою яких ми спостерігаємо й сприймаємо дійсність (вст. ст., ст. L XXIV), а категорії суті є тим знаряддям, яким ми з'ясовуємо явища буття; суть є те саме буття, але взяте на вищому щаблі розвитку, бо буття має свій корінь чи основу в сутності. Сутність є, таким чином, внутрішня суть самого буття, а буття є зовнішньою формою сутності. З другого боку не може бути чистої сутності без явищ, сутність не може існувати без буття. Буття й сутність, таким чином, творять єдність протилежностей (ib., LXXV). Але, як цілком слушно зазначає т. Подволоцький,—„у категоріях буття не з'ясовано внутрішній зв'язок речей“ (Вестн. Ком. Ак., ч. 32, ст. 40), а „сутність саме і є внутрішнім необхідним зв'язком явищ“ (ib., ст. 42). І далі: „категорії сутності є відносні, кожна з них є нероздільно сполучена зі своєю протилежністю. Єдність протилежностей є загальною формою всіх відносин сутності“ (ib., ст. 57). А ми знаємо, що єдність протилежностей є підстава діалектики за Леніном.

Плеханов не розглядає всі категорії науки про сутність, а вибирає з них тільки ті, які були найбільш „бойові“, а саме діалектичну тотожність і противенство (у критиці законів формальної логіки), дійсність, свободу й конечність чи необхідність, причинову необхідність соціальних явищ та взаємодіяння. Тому ми в загальних рисах доповнимо Плеханова.

Наявне буття, за Гегелем, є лише позірність (Schein), його обґрунтовує чи „опосередковує“ сутність, яка стає основою буття; однак це наявне буття не є звичайна позірність, а — істотна позірність чи явище, у якому, власне, сутність себе розкриває чи виявляє. Сутність у своєму розвитку переходить, мовляв, три стани чи щаблі: позірність („кажимость“ за Леніном), явище й дійсність (Л. сб., ст. 107):

Як те зазначає Деборін, скептицизм та соліпсизм розглядає весь світ — як саму лише позірність; у ньому, мовляв, нема жодної сутності — жодної тривкої підвалини. З другого боку, помилковою є думка,—„що все у світі творить сутність, не розрізняючи властивого від невластивого, не добавляючи, що світ наче б то роздвоюється... на суть чи сутність і позірність, на суть і явище, на зміст і форму тощо, що світ одночасно творить їхню єдність“. „Сутність ми сприймаємо тільки як протилежність позірності. Істотне ми мислимо в зв'язку з неістотним. Позірність чи неістотність відбивається (scheint), як висловлюється Гегель, в сутності... Але тому, що істотне існує лише як протилежність неістотному, це неістотне є істотне, сама позірність є певним

¹) Початок див. „Прап. Маркс.“ № 1 за 1930 р.

чином сутність. Так сутність і позірність взаємно відбиваються одна в одній, між ним існує нерозривний зв'язок і відношення, що гегелівською мовою називається рефлексією (ib., ст. LXXVI). „У сфері буття (безпосередности) категорії переходять одна в одну. Кількість переходить у якість і якість переходить у кількість. У сфері ж сутности кожен категорію не дано без протилежної категорії, напр.— позитивне є немислимим без від'ємного чи негативного, причини — без дії. Власне рефлексія виявляє в речі противенство“ (ib., ст. LXXVI—VII). Категорії суті „створять начебто основу цілого наукового пізнання“ (ib., ст. LXXVII).

У науці про сутність Гегель критикує закони формальної логіки. Цю ж критику за Гегелем подає і Плеханов, тому ми розглянемо її в інтерпретації Плеханова.

У своїй передмові до Енгельсового „Л. Ф о є р б а х а“ Плеханов розглядає такі закони формальної логіки:

Закон тотожності (*principium identitatis*) — $A \text{ є } A$ або $A - A$. Закон противенства (*p. contradictionis*), який є тільки негативною формою першого закону $A \text{ не є не-}A$.

З виключеного третього (*p. exclusi tertii*) — два протилежні судження, які виключають одне одне, не можуть обидва бути помилковими, або $A \text{ є } B$ або $\text{не-}B$: якщо правильним є одне судження, неправильним буде друге й навпаки: *tertium non datur* (вид. 1923 р. „Кр. новь“, ст. 15).

Цей закон означає, що кожна думка може бути тотожною собі самій — скільки б разів її не повторювати та в яких би сполученнях її не вживати. Ми не могли б правильно мислити, якби одного разу певне поняття вживали в одному значенні, а іншим разом — у іншому. Це є цілком формальний закон, який не залежить од того змісту, який ми вкладаємо в наші судження.

Однак таке розуміння навіть з погляду формальної логіки не є цілком правильним: ми можемо розглядати одне й те саме явище чи річ у іншому зв'язку, чому цю річ ми сприймаємо цілком інакше, ми її розглядаємо в іншому освітленні, чому й сама річ у думці стає іншою.

Це — розглядаючи цей закон тільки з погляду формальної логіки, яка вивчає речі, мовляв, у їхній статиці, а не динаміці; динамічний погляд — це є погляд на річ чи на явище — як на процес, а це розглядає вже діалектична логіка.

Плеханов у згаданій передмові доводить, що закон тотожності формальної логіки має обмежене значення: в основі всіх явищ природи лежить рух матерії, тому формальна тотожність тут мало що допоможе. З формулою — „або так, або ні“ — тут уже нічого не вдієш, а доводиться застосовувати іншої діалектичної формули: — „так — ні, ні — так“ (ib., ст. 18).

І Плеханов наводить деякі ілюстрації, щоб ствердити діалектичне розуміння тотожності — як єдності протилежностей (напр.— волосся на підборідді й борода тощо). Тому Плеханов висловлює свій відомий афоризм — „так спокій є окремий випадок руху, як і мислення за правилами формальної логіки (згідно з „основними законами“ мислення) є окремий випадок діалектичного мислення“ (ib., ст. 19).

Далі Плеханов висловлює думку про логіку Тренделенбурга, який начебто в пень знищив діалектику (ib.) Плеханов остерігає перед таким поглядом і зазначає якраз протилежне, а саме — що в логіці Тренделенбурговій є чимало думок, що стверджують тільки правильність нашого погляду. Це може здатися парадоксом, але слід тут собі пригадати, що Тренделенбург воював, власне, з ідеалістичною діалектикою (ст. 20). І Плеханов подає такий приклад: Тренделенбург вважав за велику хибу діалектики те, що вона обстоює самовільний рух чистої думки, який є одночасно самонародженням буття. Тренделенбург щодо цього має цілковиту рацію, але ж тут мова йде, як зазначає Плеханов, про ідеалістичну діалектику Гегеля,

яку, як відомо, — „поставив на ноги“ Маркс тим, що насамперед усунув цю недоречність. Або ще приклад: Тренделенбург цілком слушно зазначає, що Гегелева логіка не раціоналістичного, а емпіричного походження і, якщо здерти з неї емпіричне єство, вона опинилася б у самому дранті, висловлюючись фігурально. І з цим згода, але знов таки, зазначає Плеханов, це якраз промовляє проти гегелівської ідеалістичної діалектики на користь матеріалістичної (ст. 21).

Плеханов там же згадує, що рух є противенство в дії, чому до нього не можна прикласти „основні закони“ формальної логіки. Однак, коли ми розглядаємо — як переходить один вид руху в інший, напр. — механічний рух у теплоту, ми посилаємось на закони формальної логіки, а саме: ми кажемо, що цей вид руху є або теплота, або механічний рух, або ще як інакше, проте це доводить тільки те, що діалектика не усуває законів формальної логіки й вони мають значення на певному місці, однак, як каже Плеханов, з цього не можна вивести, що формальна логіка має абсолютне значення, як це твердять метафізики.

Зазначивши це, Плеханов каже, що не мають підстави ті, хто каже, начебто діалектику не можна сполучити з матеріалізмом: якраз навпаки — в основі нашої діалектики, власне, і є матеріалістичне сприймання природи. Оскільки Гегелева діалектика збігається з метафізикою, продовжує Плеханов, остільки наша діалектика спирається на науку про природу.

Далі Плеханов цілком слушно зазначає, що на наш погляд те противенство, яке знаходиться в поняттях, є тільки відбитком або „перекладом на мову думки“ тих противенств, які знаходяться в явищах; — „у Гегеля розвиток ідей визначає розвиток речей, ми ж пояснюємо розвиток ідей од розвитку речей, розвиток нашої думки від розвитку життя“ (ст. 22).

Потім Плеханов розглядає формальну логіку за Ібервегом. Власне — що може вдіяти формальна логіка, якщо вона має за об'єкт свого дослідження не просту, а складну річ, що об'єднує в собі протилежні явища? І ось Ібервег тут збочує зі свого формально-логічного шляху й проголошує, що тут треба міркувати згідно з іншим правилом — „сполучення протилежностей“ (*principium coincidentiae oppositorum*), а це як відомо, вже виходить поза вузькі рямці формальної логіки, бо це вже є цілком діалектична засада.

З приводу цього Плеханов цілком слушно зазначає, що, власне, більшість прородничих та суспільних явищ якраз і підлягають діалектичним законам і від того часу, як природознавчі або суспільствознавчі науки почали застосовувати діалектику, вони дійшли колосальних успіхів (ст. 23).

Щоб ілюструвати свою думку з царини природознавства, Плеханов зіставляє метафізичну теорію Ліннея з Дарвіновою теорією трансформізму — як довід діалектичного сприймання походження видів чи гатунків. Ілюструючи діалектику суспільних явищ, він посилається на метафізичні концепції утопійного соціалізму, за якими можна вигадати „ідеальну форму людського співжиття“ на всі часи й за всяких умовин. Маркс не аргументує „од людської природи“ та не знає такого суспільного устрою, який відповідає чи не відповідає людській природі, бо в „Капіталі“ він якраз зазначає, що „людина, діючи на зовнішній світ, та змінюючи його, тим самим змінює й свою власну природу“. Маркс виходить із діалектичної засади — конкретности істини й тому такі суспільні питання, як, напр. — форми власності та стосунки щодо майна, залежать од розвитку витворчих сил, якому й відповідає та чи інша суспільна формація. Гегелівська діалектична засада — „противенство веде наперед“ у соціологічному аспекті виступає — як клясова боротьба (ст. 25).

В іншому місці Плеханов зазначає, що „кожна органічна істота в кожному мить є такою ж, як і раніш, але разом із тим і іншою“, кожної хвилини „одні клітини її організму вмирають, а інші знов народжуються“ (т. XI, ст. 249).

Тільки закон діалектичної тотожності повалює думку елеата Зенона про неможливість руху, напр.—руху стріли. За Зеноном стріла, що летить, кожної певної частини часу перебуває в певному місці ($A = A$), а тому вона, мовляв, не летить, а перебуває в стані спокою. Тому, на думку Зенона, не може бути руху взагалі. Закон діалектичної тотожності бренть інакше: $A = A$ і одночасно \neq не- A , чому Зенонова стріла, власне, кожного часу знаходиться в пункті $A, B, C \dots$ і одночасно поза ними.

Розглядаючи філософські погляди Чернишевського, Плеханов каже, що він „завдячує свій власний розумовий розвиток величезному впливові з боку Чернишевського“ (т. V, передмова редактора). І тут, посилаючись на Енгельса, Плеханов дає влучну характеристику діалектики, за якою — „річ може бути самою собою й одночасно чимсь і іншим, тому, що речі безупинно змінюються, а змінення, власне, і є той процес, через який річ перестає бути сама собою й стає чимсь іншим“ (ст. 31), щодо цього Плеханов принагідно згадує Енгельсові приклади про зміну клітин в органічній істоті, про позитивне й негативне, причину й наслідок — причина й наслідок раз-у-раз стають одне на місце другого.

Ленін, кажучи про закон тотожності формальної логіки, наводить таку цитату з Гегеля: якщо все є тотожним із собою, — воно не є різне, не є протилежне й (тому — В. Г.) не має жодної підстави“ (ст. 115). Однак треба з'ясувати, що подібність і різниця переходять одне в одне (ib). Тому нема тотожності без різниці: порівнюючи дві речі чи явище між собою, ми з'ясуємо, що в одних стосунках вони є подібні одна до одної, а в інших — вони є різними. „Істотна різниця“ має в собі два протилежні означення: позитивне й негативне чи від'ємне, які, проте, існують тільки у взаємному співвідношенні (IX Л. сб. ст. 119 — 21). Закон вилученого третього формальної логіки, на думку Гегеля, слід замінити іншим законом: усе має в собі противенство; противенство рухає всесвіт, як каже Гегель, воно є корінь всякого руху й життєвості (ib., ст. 123), рух є противенство (ст. 127).

Ленін подає за Гегелем такі приклади противенств: „верхнє й нижнє, праве й ліве, батько й син тощо без кінця, — всі мають у собі противенство... перше є лише остільки, оскільки є друге навпаки; в означенні є і його протилежність“ (IX зб., ст. 129). Логічний закон достатньої підстави бренть так: „Усе має свою достатню підставу“ (Л. сб., ст. 133). Сама підстава є частина сутності, бо сутність роздвоюється на підставу й наслідок. Тому цей Ляйбніців закон треба розуміти ще й так, що „все є наслідок“ підстави, бо нема наслідку без підстави й навпаки.

Підстава є те, що пояснює існування. Світ є сукупність існувань: існування є те, що походить з підстави; існування чи річ має свою підставу в сутності. Річ є єдність сутності, як підстави, і — існування. Річ має два означення: підставу й існування. Абстрактна підстава всіх означень речі є „річ у собі“. Напр.—дитина є „людина в собі“, а коли вона виросте, стане людиною. Речі не існують тільки в собі, а у співвідношенні до інших речей. Оскільки річ перебуває в певних стосунках до інших речей, вона має властивості. Властивість не є те саме, що і якість: якість є сама річ, а властивість є виявлення речі. Тому різні властивості творять явище речі, а сама річ є сутністю явища. Сутність і є підстава явища. Тому сутність чи „річ у собі“ ми усвідомлюємо в її явищах. Річ є підставою явищ, але, з другого боку, сукупність властивостей творить саму річ. Явище має свою підставу в матерії, а матерію визначає її форма. Це означає, що матерія, як підстава чи сутність явища, сама є явище. Зміст і форма обумовлюють одне одне: нема змісту поза формою. Явища відрізняються одне від одного своєю формою. Сутність виявляє себе тільки в певній формі, чому й форма є також змістом. Зміст є форма, що змінюються в змістові, і форма є зміст, що змінюється в форму (див. вступну статтю Деборіна, ст. LXXXI — LXXXVI).

Ленін так формулює співвідношення між сутністю і явищем: „сутність мусить себе виявляти“ (ст. 141), „явище є... виявлення 'сутности'“ (ст. 187), „явище є... сутністю у своєму здійсненні“ (ст. 145), „світ сам по собі (як такий — В. Г.) є тотожним зі світом явищ, але одночасно і є протилежним до нього“ (см. 149), чому „і світ явищ, і світ у собі є моменти того, як людина сприймає природу“ (ст. 151), докладніше про це в Леніновому т. X про відбиток світу — „Теория символів (или иероглифов) и критика Гельгольмца“.

Підстава, що визначає явище, є його закон. У різноманітності явищ та їхньому зміненні є, проте, щось стале і це і є закон явищ, він є істотний зміст явища. У Леніна читаємо: „Закон є ідентичне в явищах“ (ст. 147), „закон не стоїть по той бік явища“, але безпосередньо існує в ньому“ (ib.), „закон є істотне явище“ (ib.), а тому „закон і сутність є ідентичні поняття“ (ib.), „закон є відбитком істотного в рухові універсуму“ (ст. 149), сам цей „закон є відношення“ (ст. 151). Напр.— відношення цілого до частини, внутрішнього до зовнішнього (ib.). Ціле є тотожним зі своїми частинами й одночасно є протилежним щодо них, або нема цілого без частин і — навпаки. Аналогією до цього може бути гегелівська наука про загальне й окреме та ленінські коментарі до цього з його статті — „К вопросу о диалектике“, про що буде мова далі. Так само внутрішнє є сутність, зовнішнє є явище; вони нероздільно є сполученими в їхній єдності: нема нічого внутрішнього, що не було б одночасно й зовнішнім.

Тому, що сутність цілком себе виявляє в явищах, а явище є повним виявленням сутности, ми в нашому сприйманні маємо нову, вищу категорію дійсности, яка є конкретно єдністю сутности і явища, або як ще інакше формулює цю думку Ленін слідом за Гегелем — „дійсність є єдність сутности й здійснення“ (ст. 155), цебто — явища.

Кажучи про філософські погляди Чернишевського, Плеханов звертає увагу на те, що Чернишевський сприймав Гегелеву діалектику — як філософію дійсности. Він каже, що „найвластивіший обов'язок філософії є — з'ясувати дійсність. Тому стали дуже уважно ставитися до дійсности, до якої раніш не приглядалися, переінакшуючи її згідно зі своїми однобічними упередженнями... Але в дійсності все залежить од умовин, місця й часу, і тому Гегель визнавав, що старі думки про добро й лихо, коли не брали на увагу умовин та причин, за якими поставало певне явище, — що ці загальні, абстрактні думки не є достатні. Абстрактної істини нема, істина є конкретно (т. V, ст. 53 — 4). Щодо цього Чернишевський наводить свій класичний приклад із дощем, який за одних умов може бути добром, а за інших — лихом. Плеханов погоджується з думкою Чернишевського, що за головніше завдання філософського мислення Гегель вважав — з'ясувати дійсність, але, на думку Плеханова, ще не досить, бо найголовніша справа полягає в тому, — яким шляхом має йти мислитель, з'ясовуючи дійсність.

На думку Чернишевського, цей шлях є — всебічно дослідити явище, істина постане, як наслідок боротьби різних думок. Плеханов підкреслює, що для Гегеля справа йде тут не про думки досліджувачів, а про об'єктивний розвиток самого явища, який залежить от боротьби іманентних противенств цього явища.

Плеханов каже, що Гегелеві закидали його консерватизм, вбачаючи це в його афоризмі — „що є дійсним, те є розумним; що є розумним, те є дійсним“. Однак сам же Гегель зазначав, що „дійсність є вища за існування“. Дійсне є необхідне, конечно, однак необхідним є далеко не все те, що існує. Якщо дійсне є розумним, з другого ж боку, і розумне мусить бути дійсним. А якщо розум не є дійсним, з цього виникає, що нема такої сили, яка могла б спинити діалектичний розвиток розумного, бо ж Гегель означає діалектику, як загальну непереможну силу, що руйнує навіть те, що одразу

здавалося тривким та сталим. Тому, кінець кінцем, розумне мусить стати дійсним (т. XVIII — „От идеализма к материализму“, ст. 142).

Однак, усе це сказане за дійсність у Плеханова, є тільки загальні думки про дійсність і Плеханов не порушує навіть деяких категорій дійсності, а саме можливість, випадковість, субстанцію, хоча Плеханов усе ж говорить про необхідність, причиновість і взаємодіяння (категорію абсолютного ми вважаємо за непридатну для нас), а тому тут у загальних рисах заповнимо ці прогалини.

Дійсність, як єдність внутрішнього й зовнішнього, складається з внутрішньої дійсності чи потенційної дійсності і зовнішньої дійсності чи фактичної дійсності. Внутрішня дійсність є можливість, яка буває або формальна можливість, або реальна можливість чи здійснення. Формальної чи абстрактної можливості ще замало: із багатьох можливостей стає дійсною тільки одна реальна можливість, яка постає з необхідності. Ленін щодо цього наводить таку цитату з Гегеля: „Чи щось є можливим чи неможливим — це залежить од змісту, цебто від усієї сукупності моментів дійсності, яка в своєму розвитку виявляє себе — як необхідність“ (IX Л. сб., ст. 157).

Про категорію випадковості чимало писалося в нашій літературі. Ми означаємо випадковість, як зовнішню причинову закономірність певного явища. (Деборін означав випадковість, як „усе те, що його обумовлюють цілком зовнішні умовини, які не походять з необхідної природи речей“ „Диал. естеств.“ (ст. 128). Можливість випадковості полягає в зовнішності дійсності й тому все випадкове не має підстави, бо ця зовнішність не може мати внутрішньої підстави; але тому, що ніщо не буває безпідставним, тому й випадок має підставу. У „Діалектиці природи“ Енгельса маємо клясичний уступ, де говориться, що Гегель проголосив нечуване твердження, що — „випадкове має підставу, бо воно є випадкове, але так само воно не має жодної підстави, бо воно є випадкове“ (ст. 193 — 5).

Значення випадковості Плеханов з'ясовує на прикладах. Він між іншим каже, що „те, що європейці з'явилися в Америці, для тубільців Мехіки та Перу було випадковістю з того погляду, що воно не походило із суспільного розвитку цих країн, або, як ми скажемо, — це не походило із внутрішньої закономірності розвитку цих країн“ (див. т. VIII Плеханова, ст. 294).

Випадковості, як зовнішній причиновій закономірності, ми протиставляємо необхідність чи конечність — як внутрішню причинову закономірність. Необхідність є єдність реальної можливості й дійсності, необхідність є обумовленою самою собою, цебто внутрішньою закономірністю (випадковість — зовнішньою). Таким чином запереченням необхідності є випадковість і навпаки.

Плеханов розглядає категорію необхідності в аспекті співвідношення свободи й необхідності.

У статті „Белинский и разумная действительность“ у збірнику „За двадцать лет“ Плеханов каже, що ще 1800 року Шеллінг кинув гасло „у свободі мусить бути необхідність“. Це означає, що свобода може постати тільки як наслідок певного необхідного, цебто закономірного історичного розвитку. Для Гегеля всесвітня історія є поступ в усвідомленні свободи, „який ми повинні зрозуміти в його необхідності“.

В „Основных вопросах etc“ Плеханов теж порушує питання про категорію необхідності й свободи в Гегелевій системі. Гегель у „Науці логіки“, ч. II визначає необхідність, як єдність реальної можливості й дійсності. Реальна можливість сама стає необхідністю. Енгельс у „Анти-Дюрінг“ спеціально розглядає поняття свободи й необхідності за Гегелем (розділ — „Свобода й необхідність“). За Гегелем свобода є усвідомленням необхідності. „Необхідність є сліпою лише остільки, оскільки її не усвідомлено“. Свобода полягає не в гаданій чи позірній незалежності від природних законів, а в пізнанні цих законів, а також — законів розумування самої людини. Тому

свобода волі означає тільки те, що ми, розуміючи суть явища, вміємо так чи інакше розв'язати його. А тому — чим більш людська думка буде вільнішою, тим більша необхідність визначатиме зміст цієї думки чи судження, на що свого часу ще вказував, як відомо, Л. Фоєрбах.

Якщо ми вільно вибираємо одну можливість чи одне розв'язання справи серед багатьох інших можливостей, ми повинні бути певними, що саме ця дана можливість може задовольнити наше бажання, що саме ця, а не інша, можливість тепер є для нас необхідною. Отже, усвідомивши цю необхідність, ми вибираємо певну можливість, що ми не змогли б зробити, не усвідомивши цієї необхідності. Якщо не було б такої необхідності, ми б не могли так чи інакше розв'язати певне явище (приклад з бурідановим ослом). У Фоєрбаха зазначено, що людина тільки тоді вільно діє, коли вона діє з необхідності чи необхідно. За Енгельсом свобода є панування над самим собою та над зовнішньою природою, що базується на усвідомленні природних необхідностей.

Плеханов зазначає, що неокантіянська критика, виходячи з тієї засади, що мислення від буття відокремлює ціла безодня, — уявляє собі необхідність як силу, що заважає нам діяти згідно з нашим бажанням. Така неокантіянська необхідність дійсно є щось протилежне свободі. Проте й тут слід пам'ятати, що та сила, яка ввижається людині, що вона йде всупереч її бажанням, за іншими умовами може здатися, що вона якраз відповідає цим бажанням.

У своїй великій розвідці — „К вопросу о развитии etc.“ (т. VII) Плеханов розглядає проблему свободи й необхідності в історично-соціальному аспекті. Він ставить питання — чи не порушує свобода інших членів колективу свободу певного індивіда, чи нема тут колізії між свободою одиниці й загалом чи колективом. І Плеханов зазначає, що нічого не варта можливість для індивіда вільно діяти, оскільки в основі вільних людських вчинків не лежатиме зрозуміла для цього індивіда необхідність. Якщо в вчинках усіх інших громадян не буде нічого необхідного, або якщо їх не можна зрозуміти з погляду їхньої необхідності, індивід сам не зможе діяти в такому суспільстві, бо його воля розіб'ється від непередбачених воель мільйонів інших людей.

Плеханов наводить Шеллінгові слова, що „у свободі мусить бути необхідність“. 1. Плеханов запитує: про яку, саме, необхідність іде мова в даному разі? Усі суспільні стосунки між людьми, усі їхні вчинки не є наслідок їхньої свідомої діяльності. Знов таки — чому так? Аджеж кожна людина свідомо виконує свою мету?

Однак, розглядаючи явище в суспільному аспекті, ми бачимо, що окремі дії чи вчинки, часом, можуть спричиняти в своїй сукупності такі суспільні наслідки, яких люди навіть не передбачали. Таку ситуацію Плеханов висловлює в діалектичній формі, а саме — „з царини свободи ми так переходимо до царини необхідності“ (ст. 148).

Але, з другого боку, Плеханов звертає увагу й на те, що коли такі неусвідомлені суспільні наслідки індивідуальних вчинків змінюють суспільний устрій, перед громадянами постають, у зв'язку з цим, і нові індивідуальні цілі чи завдання, їхня вільна свідомо діяльність набуває новий вигляд. І ось ми „з царини необхідності знов вертаємо до царини свободи“ (ст. 148).

Плеханов зазначає, що кожний необхідний процес є процес закономірний. Очевидно, що й суспільні відносини теж змінюються на підставі певних законів, дарма, що люди можуть навіть і не знати про них. Теоретична філософія мусить їх знайти, виявити.

Необхідність переходить у свободу теж на підставі певних законів, які й має виявити теоретична думка.

В іншій своїй розвідці, як загальний висновок про волю й необхідність, Плеханов каже таке: „Ми є вільні остільки, оскільки усвідомлюємо закони

природи та суспільно - історичного розвитку та оскільки ми, підлягаючи їм, спираємося на них“ („К 60-й годовщине etc“, ст. 52).

У своїй статті „От идеализма к материализму“ (т. XVIII, ст. 157—8) Плеханов показує, що гегеліянці Штраус та Бавер неправильно створювали антиномію між закономірним розвитком історії й вільною діяльністю окремих осіб. Він підкреслює, що не можна протиставляти волю чи свободу необхідності. Це діалектичне розуміння необхідної волі з'ясував гаразд ще Гегель. Він каже, що свідомі вчинки великих осіб певної доби завжди були вільні з того погляду, що вони здійснювали свої, а не чужі ідеали, але, разом із тим, у цій діяльності була й певна необхідність. До того ж вільні вчинки особи часом спричиняють такі наслідки, які вони не передбачали, бо суть цього лежить знов таки в необхідності, як певному об'єктивному процесі. І Плеханов підкреслює, що „воля є протилежною щодо примусу, а не необхідності“. Свідомі діяльність великих історичних осіб була вільною з того погляду, що вони здійснювали свої, а не чужі ідеали, але разом із тим ця діяльність була необхідною, бо всі вчинки цих осіб залежали від попереднього суспільного розвитку (ib.).

Субстанцію Гегель розуміє як щось постійне, стає, що знаходиться в речах, які самі змінюються — з'являються й зникають. Речі проти субстанції є лише її модифікації. Субстанція є „буття в кожному бутті“. З другого боку, субстанція виявляє себе через дійсність. Сама собою наука про субстанцію є дуже корисною для матеріалістичної діалектики, якщо тільки відкинути гегелівську містифікацію. Тоді субстанція стане для нас не що інше, як матерія, себто „об'єктивна реальність“.

Субстанція, за Гегелем, знаходиться в самих речах, вона є причиною модусів, як певних форм субстанції. Конкретна річ в певною формою субстанції або певною формою матерії, як ми скажемо. Речі знаходяться в певному взаємодіянні одні з одними, знов таки на тлі субстанції. Отже із субстанції постають дві нові категорії — причиновості й взаємодіяння.

Плеханов розглядає обидві ці категорії.

У своїй розвідці „К вопросу etc.“ (розділ V) Плеханов порушує діалектичну категорію — взаємовідношення між причиною й наслідком. Тут Плеханов полемізує з ідеалістами, на думку яких людський розум є головним рухівником історичного поступу. Головний аргумент ідеалістів той, що, мовляв, не можна вважати знаряддя праці чи взагалі витворчі сили за причину суспільного розвитку, бо користуватися цими силами людина змогла допіро тоді, коли вона дійшла певного ступеня розвитку свого розуму, а звідси той висновок, що розум є причина, а розвиток витворчих сил є наслідок. Плеханов доводить, що це не є так і каже, що в даному разі є довгий процес, де причини й наслідки раз-у-раз міняються місцями, що початок цього процесу полягає в тому, що сам людський розум є наслідком розвитку якраз витворчих сил (ст. 165). Це є дуже слушне зауваження Плеханова, що причина й наслідок завжди переходять одне на місце одного. Це ж саме знаходимо й у „Анти-Дюрінг“ Енгельса (у вступі).

Ще раніш за це саме говорить і Гегель у „Науці Логіки“ (ч. II), що причина й дія є співвідносні поняття: одне не може існувати без одного, бо причина стає причиною лише в певній дії (ст. 137). Цей зв'язок між причиною й дією є внутрішнього характеру: причина не може спричинити яку завгодно дію, але — тільки певну дію, що походить од самої суті зв'язку, або, як каже Гегель, — дія мусить бути одного змісту з причиною (ст. 145). Причина є відношення, або за гегелевою термінологією, — „буття для іншого“, але вона, своїм порядком, є дією для іншої причини тощо. Отже виходить, що причина й дія раз-у-раз міняються своїми місцями.

Це є діалектичне сприймання категорій причини й наслідку, чи інакше — дії. Метафізична ж думка, навпаки, висуває нескінченний ланцюг причин

і дій, що невпинно постають одні з одних, а не чергуються своїми місцями. Напр.— Гольбах у своїй „Системі природи“ зазначає, що „природа є лише незмірний ланцюг причин і наслідків, що без перерви постають одне з одного“.

На жаль Плеханов тут, як і в багатьох інших місцях, бере якусь засаду діалектики й ілюструє її фактами, що має, безперечно, своє значення, але воно набуло б ще більшого значення, якби він трохи докладніше обгрунтував і з теоретичного боку ту чи іншу засаду.

В „Основных вопросах etc.“ (розділ XVI) Плеханов розглядає погляди Штамплера, який критикує причинову необхідність у суспільних явищах. За Штамплером може бути одне з двох: або ми вважаємо певне явище за необхідне, цебто за неминуче й тоді нам не треба брати в ньому якусь участь—допомагати чи сприяти йому, чи ні, бо все одно воно відбувається незалежно від нашого бажання; або ж наша діяльність у цьому явищі є дуже потрібною, без неї це явище не може відбуватися й у такому разі вже годі говорити про якусь необхідність. Приклад першого: сонце сходить чи заходить згідно з певними природними законами й ми в цьому явищі аж ніякісінької участі не можемо брати.

Цей приклад із сонцем не має нічого спільного з суспільними стосунками людей; щождо історичних явищ—історію творять самі люди, чому люди не можуть не бути чинниками соціального руху. Люди творять на підставі певної причинової необхідності. Отже людські вчинки не виключають необхідності, а самі їй підлягають. Напр.—якщо певна кляса робить суспільний переворот чи революцію, діяльність її є причиною цього перевороту, але ця діяльність сама є наслідком певного економічного розвитку й тому ця діяльність визначає необхідність.

У Леніна читаємо: „Одна й та сама річ в одному разі буває причиною, а в іншому—дією“ (IX Л. сб., ст. 161, або далі ст. 163 та 165). Далі Ленін наводить цитату з Гегеля, що „дія не може бути більшою за причину, бо дія є не що інше, як виявлення причини“ (ib., ст. 163). Якщо ж у історичних явищах здається, що мала причина спричиняє великі наслідки, насправді це є не причина, а лише привід чи приключка (у Леніна — „повод“—ib.). З нагоди удаймося до „Науки Логіки“, ч. II. Там читаємо: „Дія взагалі не має в собі нічого, що не було б у причині. Навпаки—причина не має в собі нічого, що не було б у дії. Причина є причиною лише остільки, оскільки вона спричиняє певну дію... У самій причині, як такій, є її дія, а в дії—причина“ (Н. Л., ч. II, ст. 142).

Категорії взаємодіяння, як ми вже зазначали, Плеханов віддає всю свою увагу, можна вважати, що він її розробив вичерпуюче.

Гегель зазначає, що „причина має дію і є разом із тим сама дією, а дія не тільки має певну причину, але й сама є також причиною. Тому відношення причиновості переходить у відношення взаємодіяння, яке є причиновим відношенням у тому цілковитому розвитку, або, як каже Гегель,—„взаємодіяння творить найбільшу істину причини й дії“. З другого боку, як те зазначає Ленін, беручи цитату з Гегеля—„взаємодіяння є взаємна причиновість“, де „одна субстанція обумовлює одну“ (IX Л. сб., ст. 165).

У своїй монументальній розвідці—„К вопросу etc.“ (розділ I „Французький матеріалізм XVIII ст.“) Плеханов розглядає такі, мовляв, „антиномії“: осередок чи оточення визначає чи спричиняє людські думки, і протилежне—самі ці думки визначають чи спричиняють оточення. З одного боку, безперечним є, що оточення визначає людські думки, а з другого боку—не менш є безперечним і той факт, що кожний народ повстане проти такого суспільного устрою, який суперечить усім його думкам, поглядам, чому начебто має рацію й антитеза, що думки керують нашим життям. Плеханов зазначає, що ці два твердження протирічать одне одному тому, що ми їх розглядаємо з неправильного погляду, бо насправді ці два протилежні твердження

не тільки не виключають одне одне, а якраз виходить, що вони обумовлюють одне одне. Або ще приклад: у XVIII ст. здебільшого тієї думки додержувались, що державний устрій кожного народу визначають його звичаї. Це має цілковиту рацію, бо ж справді, беручи приклад із римської історії, ми бачимо, що коли підупали старі республіканські звичаї в римлян, упала й сама республіка і її місце заступила імперія. Але, з другого боку, тоді люди висловлювали ще й таку думку, що народні звичаї залежать од державного устрою. І це теж має свою рацію. Отже знов постає антиномія, звичаї визначають державний устрій, а з другого боку — і державний устрій визначає звичаї.

Ці дві Плеханівські антиномії є прикладом взаємодіяння: одне явище обумовлює інше. Проте, як зазначає Плеханов, ця категорія взаємодіяння мало що нам може придатися, бо вона нам нічого не пояснює — звідки саме походять ці явища, що перебувають у взаємодіянні. Кажучи конкретно, ми повинні знайти той історичний факт, що спричинив і звичаї народу, і його державний устрій і тим утворив можливість їхнього взаємодіяння.

І ось тут цікаво зазначити, що з усіх французьких матеріялістів XVIII ст. один тільки Гельвецій зазначає, що треба шукати причин суспільного та розумового розвитку людства в його матеріяльних потребах. В цьому полягає заслуга Плеханова, що він звертає на це належну увагу, кажучи, правда, що ця Гельвецієва думка є тільки спроба дати матеріялістичну аналізу суспільних явищ, але це був свого роду заповіт для наступних поколінь, що виконали вже філософи матеріялісти XIX ст.

У своїй статті — „К шестидесятой годовщине смерти Гегеля“ Плеханов наводить цитату з Гегеля, де той підкреслює недостатність категорії взаємодіяння. Гегель каже: „Якщо обмежуватися тим, що розглядати певне явище з погляду взаємодіяння, це... є засіб занадто невдалий, бо він мало що пояснює, бо тоді розглядають тільки самі факти, чому тоді не визначають „опосередковання“ чи обумовлености, що завжди треба буває визначити тоді, коли мова йде про визначення причинового зв'язку. Хиба того засобу (дослідження — В. Г.), коли ми розглядаємо явища з погляду взаємодіяння, полягає в тому, що відношення взаємодіяння (замість воно нам щось пояснювало), — ще його саме треба зрозуміти, а цього доходять тим, що визнають обидві сторони взаємодіяння за моменти (наслідок — В. Г.) чогось третього, вищого“ (ст. 38). (Ленін теж подає цей уступ — IX Л. сб., ст. 169, де це сказано трохи іншими словами). Де ж шукати це третє, вище? Гегель, як послідовний ідеаліст, знаходить його у властивостях народнього духу, бо для Гегеля ціла історія є саморух цього духу чи поняття. Ми ж знаходимо це „третє“ в суспільній „базі“ — витворчих силах та відносинах.

Про ці самі антиномії Плеханов говорить і в „Очерках по истории материализма“ (т. VIII, що цитуємо за окремим виданням 1922 р. — „Моск. рабочий“). Він каже, що самі ці антиномії постають тому, що ці явища розглядають метафізично — в нерухомості й ізольовано одне від одного; якщо ж метафізична думка намагається дати якесь узагальнення, вона висуває теорію взаємодіяння — одне явище впливає на інше; утворюється *circulus in demonstrando*: явище А ми пояснюємо через явище В, а явище В знов таки через явище А. Отже теорія взаємодіяння мало що тут допомагає, бо й А і В є наслідками чогось третього — причини *x* (ст. 119). Цим третім „громадянське суспільство“ за Гегелевою ж таки термінологією (в іншому зв'язку), цебто — витворчі сили та відносини, які Плеханов і тут бере в діалектичному розумінні: витворчі сили є причина, а продукційні відносини — наслідок, але наслідок, своїм порядком, стає причиною й продукційні відносини стають за нове джерело розвитку витворчих сил (ст. 139 — 140); ці два моменти творять діалектичну єдність (докладніше про це див. статтю Разумовського — „В дѣбрях механистической критики“, Вестн. Ком. Акад., ч. 31).

У статті „Несколько слов в защиту экономического материализма“ (т. VIII) Плеханов докладно пояснює згаданий „третій“ момент чи основну причину. Він каже, що суспільна людина є наслідок довгого зоологічного розвитку. Але культурна історія людства починається допіру тоді, коли людина не задовольняється з готових „дарів“ природи й вона сама починає виробляти речі свого вжитку. Розмір та характер цього виробництва визначає стан витворчих сил у кожному певну добу. Першим побудником щодо цього є географічне середовище. Далі—сам цей стан витворчих сил створює певні стосунки між живою силою виробничого процесу—продукційні взаємовідносини, од чого, як каже Маркс, у процесі—продукції „люди діють не тільки на природу, але також і одне на одного“ (ст. 206). Ці твердження Плеханов ілюструє чималим історичним матеріалом.

V. НАУКА ПРО ПОНЯТТЯ

Гегелівська наука про поняття є найбільш ідеалістична частина цілої логіки. Поняття за Гегелем є сама реальність: буття є думка, поняття є буття. Рух цього поняття чи думки і є для Гегеля рухом самої реальності. Тому цілком зрозуміло є, чому Гегель розв'язав гносеологічну проблему в формі тотожності поняття й речі, суб'єкту й об'єкту. Мислення через почуття, споглядання та уявлення приходить назад до самого себе, до „чистої думки“, тобто—до поняття. Як зазначає т. Деборін— „ідеалізм і містицизм Гегеля доходить свого апогею власне тут—у III частині „Н. Л.“—в науці про поняття (вступна стаття, ст. LXV). Однак, як далі говорить Деборін, окремі думки з науки про поняття мають велике значення, а для цього насамперед треба відкинути з неї гегелівський містицизм. У розділі про суб'єктивність—Гегель з'ясовує дійсність—як формальне поняття, судження та висновок. Перейшовши ці три ступені (форм. поняття, судження, висновок), сам об'єкт стає витвором суб'єктивного поняття. Усе це є цілковита містифікація. Але Ленін з під-цієї містифікаційної форми вбачає „раціональний“ зміст: треба це сприймати, як „відбиток у рухові понять руху об'єктивного світу. Як звичайна форма товаровості, окремий акт обміну одного даного краму на інший уже має в собі в нерозгорнутій формі всі головні противенства капіталізму,—так уже найзвичайнісіньке узагальнення, перше й звичайнісіньке створення понять (суджень, висновків etc.) значить, що людина усвідомлює все більшою мірою глибокий об'єктивний зв'язок світу (Л. сб., ст. 197). Трохи далі читаємо: „Гегель геніяльно вгадав (власне вгадав—не більш) у зміні, взаємозалежності всіх понять, у тотожності їхніх протилежностей, у переходах одного поняття в інше, у постійній зміні, рухові понять власне таке саме відношення речей, природи“ (ib., ст. 229). Тому слід усвідомити, що Гегель у саморухові понять відбиває діалектичний рух самої матеріальної дійсності.

Як ми скажемо далі, Ленін подав матеріалістичну інтерпретацію багатьох категорій науки про поняття Гегеля. Плеханов, можна сказати, цілком проминув Гегелеву науку про поняття, згадуючи тільки за тріяду. Це, до певної міри, є зрозумілим, бо цей розділ Гегелевої логіки потребує великої роботи щодо своєї матеріалістичної інтерпретації, а з другого боку—не велику дає зброю для повалення ідеалізму, що власне і було головним завданням для Плеханова.

Ленін у своїй статті— „К вопросу о диалетике“ розглядає категорію загального—окремого. Там читаємо: „Окреме не існує інакше, як у тому зв'язку, що веде до загального. Загальне існує лише в окремому, через окреме. Усяке окреме (так чи інакше) є загальне. Усяке загальне є частка (чи сторона чи суть) окремого. Усяке загальне тільки приблизно охоплює всі окремі речі. Усяке окреме неповно входить у загальне тощо“ (Под знам. маркс., 1925, № 5—6, ст. 16).

За Гегелем поняття має в собі три моменти: загальне, особливе й окреме. Загальне не є бідніше за особливе, як то твердить формальна логіка (напр. — загальне — рід — *genus*, особливе — вид чи гатунок — *species* див. Зигварт, „Логика“, т. I, ст. 301, вид. 1908 р). Аджеж особливе є в загальному. Особливе є загальність у її означеності; воно не тільки має в собі загальне, але також виявляє його через свою означеність. Окреме, є означена особливість, особливе є означена загальність. В окремому загальність цілком себе означила й тому окреме є межа загальности. Окреме, таким чином, не заперечує загальне, а здійснює його. Окреме є єдність загального й особливого (див. Деборін — „Маркс и Гегель“, Под знам. маркс., 1924, № 3, ст. 15 — 17). Цю єдність не самих абстрактних понять, як у Гегеля (Ленін зазначає — „розвиток загального, особливого й окремого надзвичайно абстрактний і „abstrus“ IX Л. сб., ст. 193), а самих життєвих, реальних явищ можна конкретизувати хоч би так: загальне — народ чи людність, тварини; особливе — українець, кінь; окреме — певна людина, кінь. Як загальний висновок — загальне є окреме й навпаки. Це є знов діалектична тотожність, як єдність протилежностей.

За діалектичну тотожність читаємо в Леніна: „Тотожність протилежностей — ось що є для Гегеля головне“ (IX Л. сб., ст. 195). Це є головним, як відомо, тому, що кожний розвиток це є боротьба протилежностей.

Тотожність переходить у різницю, різниця — в протилежність, протилежність у противенство чи суперечність. Тотожність має значення лише щодо різниць: порівнювати можна тільки те, що є різним і одночасно тотожним. Різниця переходить у протилежність. Це означає, що різниця має зовнішній характер, тоді як протилежність охоплює внутрішню суть явища. Напр. — селянство і робітництво є різні тільки суспільні класи, а не протилежні; буржуазія й пролетаріят — протилежні. Протилежність творить єдність тотожності й різниці. Протилежність у своєму розвитку перетворюється далі на противенство, як наслідок боротьби протилежностей. Різниця між протилежністю й противенством та, що відношення протилежностей є в статичному стані, динамікою їхньою стає противенство (Деборін — вступна стаття, ст. ХСVII).

Усякий розвиток є наслідок боротьби протилежностей. Розвиток постає від роздвоєння єдиного: в єдиному виявляються протилежні моменти. Про це говорить Ленін у своїй статті — „К вопросу о диалектике“ (Под. зн. м., 1925, № 5 — 6, ст. 14): „роздвоєння єдиного й усвідомлення його суперечних частин“. Розвиток об'єктивного світу людина сприймає в процесі пізнання. „Пізнання є те, як людина відбиває (в своїх поняттях — В. Г.) природу“ (IX Л. сб., ст. 203). „Людина не може охотити, відбити, виявити природу цілком, уповні... вона може тільки постійно наближатися до цього, створюючи абстракції, поняття“ (ib). Цю думку Ленін ще раніш докладно обґрунтував у своєму „Матеріалізмі й емпіріокритицизмі“ (т. X, розділ „Абсолютная и относительная истина“).

Розглядаючи Гегелеву телеологію, Ленін виправляє Гегеля, кажучи, що неправильно є Гегелева думка, начебто меті є „властивим певне позасвітове здійснення“, бо насправді „мету людини породжує об'єктивний світ“ (ст. 215). Це і є один із зразків матеріалістичної інтерпретації Гегеля. Отже мета не сама по собі, а як витвір реального світу чи природи.

Не менш цікавим є те, що Ленін пояснює критерій практики за Гегелем: „людська практика... є критерій об'єктивности пізнання“ (ст. 257). І далі: „Світ не задовольняє людину й людина своєю діяльністю вирішує змінити його“ (ст. 259). Отже Марксові тези про Фюєрбаха в Леніновій інтерпретації ув'язуються з Гегелевою наукою про поняття. Так само, кажучи про гегелівську категорію „ідеї“, яка в Гегеля має архімістичний характер, Ленін і тут знаходить здорове зернятко, зазначаючи, що „до ідеї, як істини, Гегель іде

через практичну, доцільну людську діяльність. Це є щільний підхід до того (твердження—В. Г.), що своєю практикою людина доводить об'єктивну правильність своїх ідей, понять, знання, науки“ (ст. 219). Після цього у Леніна є уступи, де він подає в гегелівських паралелях зразки того, як треба „матеріалістично читати“ Гегеля (напр.,— на ст. 225—7). І надзвичайно цінний є той висновок, до якого Ленін приходить, вивчаючи Гегелеву „ідею“: в Ленінових руках ця ідеалістична категорія „поняття—як такого“ раптом змінює свою суть і стає „об'єктивною дійсністю“ (ст. 235). Узявши замість абстрактної ідеї об'єктивну дійсність, цілком інше забарвлення набуває й сама Гегелева наука про ідею. Гегель каже, що „ідея є своєю суттю процес... вона переходить у своєму розвитку три щаблі: перша форма ідеї є життя... Друга форма... є ідея, як пізнання, яке виявляється в подвійній постаті теоретичної і практичної ідеї. Процес пізнання має в результаті поновлення єдності, збагаченої різницею, і це дає третю форму, форму абсолютної ідеї. Навівши цей уступ з Гегеля, Ленін його так інтерпретує: „Життя створює мозок. У мозку людини відбивається природа. Перевіряючи й застосовуючи в своїй практиці й техніці правильність цих відбитків, людина доходить об'єктивної істини“ (ст. 237). Або ще так: „Од суб'єктивної ідеї людина йде до об'єктивної істини через „практику“ (й техніку)“ (ib.). Саму „абсолютну ідею“ Гегель розуміє, як „тотожність теоретичної й практичної ідеї“. Ленін це пояснює, що „абсолютна ідея“, себто об'єктивна істина є єдністю теоретичної ідеї (пізнання) й практики“ (ст. 271). Далі Ленін наводить ще таку думку з „Науки. Логіки“: „Тому, що ідея покладає себе, як абсолютну єдність чистого поняття і його реальності й тому збігається в безпосередність буття, як повнота в цій формі, вона є природа“. З приводу цього Ленін зауважив: „Ця фраза на останній, 213-ій сторінці Логіки знаменита. Перехід логічної ідеї до природи. Недалеко й до матеріалізму. Енгельс мав рацію (кажучи—В. Г.), що Гегелева система є перевернутий (догори ногами—В. Г.) матеріалізм“ (ст. 299). А в Малій Логіці (Енциклопедія, § 244, додаток, ст. 414), як зазначає Ленін, ця остання фраза брентить так: „Але ця ідея, що існує, є природа“ (ib.). Як бачимо, Гегель сам сховався на матеріалістичні рейки. Тому цілком слушно Ленін в іншому місці свого „Конспекту“ каже за розділ про „абсолютну ідею“, що „в цьому найідеалістичнішому Гегелевому творі найменш за все ідеалізму, а найбільше матеріалізму“ (IX Л. сб., ст. 301).

Плеханов усі згадані категорії науки про поняття не розглядає. Він тільки побіжно згадує про категорію ідеї. Плеханов каже, що „діалектична метода своєю суттю є матеріалістичною“ (т. V, ст. 229). Тому навіть ідеаліст Гегель у своїй філософії історії часто-густо розглядає явище з матеріалістичного погляду. Свою думку Плеханов підпирає ще тим міркуванням, що за справжньою діалектичною метою, розвиток ідей є наслідком розвитку речей.

Категорії тріади Плеханов віддає більше уваги. Він каже, що тріада „аж ніяк не має того значення для Гегеля, як це ладні твердити ті люди, що не мають жодної уяви про його філософію“ („К вопросу о развитии etc“, т. VII, ст. 123). Або ще одне місце: „Ані в одному з 18 томів Гегелевих творів „тріада“ не має значення доказу й хто бодай трохи знає його філософську науку, той розуміє, що вона аж ніяк не могла мати такого значення“ (ст. 124). Обгрунтовуючи цю думку, Плеханов каже, що „кожне явище, розвиваючись до кінця, перетворюється в свою протилежність; але тому, що нове явище, протилежне першому, своїм порядком перетворюється в свою протилежність,— третя фаза розвитку має формальну схожість із першою... Тріада постає тільки на підставі одного гегелівського твердження, а сама не є для нього засадою“ (ст. 125). Полемізуючи з Михайловським, який упирає на те, що Енгельс, мовляв, у своєму трихотомному прикладі проминув четвертий момент—коли рослина цвіте й тому з енгельсівського прикладу можна вивести не трихотомну, а тетрахотомну форму розвитку,—Плеханов відповідає, що

Енгельс, власне, згадує також і за цей момент, а Михайловський цього й не зауважив. Крім того, є такі рослини, які ніколи не цвітуть. Взагалі ж, як зазначає Плеханов, суть справи не в тріяді, бо й сам Гегель, часом, каже, що буває, коли замість трихотомії спостерігаємо тетрахотомію, бо за Гегелем трихотомія є властивою для розвитку „духу“ (Енциклопедія ч. I, § 230). Тому висновок Плеханов виводить той, що тріада не є головним складовим елементом діалектики, як дехто вважає.

Тов. Вайсберг у своїй статті — „Ленін як діалектик“ зазначає, що Ленін спочатку цілком відкидав тріяду, потім уважав її, як один із засобів ілюстрації явищ і, нарешті, тріяду Ленін визнає за справжню методу дослідження (Прапор марксизму, 1929, ч. 3, ст. 30 — 1).

У Леніновому „Конспекті“ читаємо, що сам Гегель не дуже упирав на трихотомну форму розвитку, визнаючи також і тетрахотомію. І Ленін наводить таку цитату з Гегеля: „Уся форма методи — потрійність є лише цілком поверховий зовнішній бік способу пізнання“. Ленін до цього нотує: „Потрійність діалектики є її зовнішній поверховий бік“ (IX Л. сб., ст. 291).

Однак ми гадаємо, що цю примітку (№ 3 слід вважати — як визначення гегелівської думки, а не Ленінової, бо на наступній сторінці Ленін виписує знов цитату з Гегеля, де говориться, що „результат заперечення, це третє... це єдність протилежностей“. Отже тут тріада виступає, як єдність протилежностей, а це є, як ми знаємо, суттю цілої діалектики.

Взагалі, треба сказати, що Плеханов занадто поверхово розв'язує таку складну проблему, як тріада, яку, треба вважати, ще за не розв'язану гаразд і досі. Ми не вважаємо за аргумент ту думку Плеханова, що, мовляв, тому, що Чернишевський нічого не каже за тріяду в своїй характеристиці діалектики, — тріада не має істотного значення для діалектики.

Матерію Гегель розумів як ідеаліст; ми сказали б, що він її сприймає з погляду аристотелізму, а саме: „матерія є властива основа чи субстрат форми... матерія є пасивне, форма — активне... Якщо абстрагувати від усяких означень, од усякої форми чогось — залишиться неокреслена матерія. Матерія щось цілком абстрактне. Матерію не можна бачити, дотикатися до неї тощо; те, що бачать, дотикають є вже окреслена матерія, цебто — єдність матерії й форми“ (IX Л. сб. ст. 135). Однак там же у Гегеля читаємо, що „матерію треба... оформлювати, а форму треба матеріялізувати“ (ib), а це вже брентить не ідеалістично. І ось Ленін каже: „Я, взагалі, читаю Гегеля матеріялістично: Гегель є поставлений догори ногами матеріялізм (за Енгельсом)“ (ст. 59). Ми ж уже бачили на кількох зразках, як Ленін матеріялістично інтерпретує Гегеля. А в деяких уступах навіть і не потрібно матеріялістично пояснювати Гегеля, бо матеріялізм сам собою досить яскраво позначається, про що ми вже згадували, де Гегель ототожнює свою ідею з природою.

Тому цілком зрозумілою стає та Ленінова думка, що „Гегель справді довів, що логічні форми та закони не є пустою оболонкою, а відбитком об'єктивного світу. Правильніш — не довів, а геніяльно вгадав“ (IX Л. сб., ст. 199). І Ленін категорично підкреслює, що „не можна цілком зрозуміти „Капіталу“ Маркса й особливо його I розділу, не вистудіювавши й не усвідомивши цілої Логіки Гегеля“ (ib), бо як далі зазначає Ленін, — „закони логіки є відбитки об'єктивного (світу — В. Г.) в суб'єктивній свідомості людини“ (ст. 205). Це мова йде, звісно, про діалектичну й матеріялістичну логіку, яка є, за Леніном, — „наукою не про зовнішні форми мислення (як формальна логіка — В. Г.), а про закони розвитку всіх матеріяльних, природничих й розумових речей, цебто — розвитку цілого конкретного змісту світу й його пізнання, цебто — підсумок, сума, висновок історії пізнання світу“ (ст. 41). Формальна, чи як Ленін називає „стара логіка“, має ті хиби, що в ній „нема переходу, розвитку (понять та мислення), нема внутрішнього необхідного зв'язку всіх частин і

переходу одних у інші“ (ст. 49). Формальна логіка розглядає тільки форми та закони нашого мислення, не зв'язуючи, не сполучуючи їх з розвитком самої дійсності чи об'єктивності.

Гегелівська діалектична логіка має зв'язок і переходи одних категорій в інші, але ці переходи часто - густо бувають ненатуральними, цілком штучними, що пояснюється тим, що Гегель намагався скрізь сполучувати їх із розвитком свого „поняття“, а не дійсності, що було неможливим, бо прецінь, основні категорії гегелівської логіки відбивають розвиток самої об'єктивності, а не поняття. Однак у Гегеля є величезна суперечність між його діалектичною методою й системою, яка замикається на Абсолютному знанні, яке є завершенням його логічного розвитку, й далі нема куди йти.

Маркс підносить гегелівську діалектику на вищий щабель, „матеріалізує“ її, а в зв'язку з цим він розбиває пута замкненої гегелівської системи й замість Абсолютного знання стає необмежене знання, як усвідомлення необмеженого світу.

Плеханов так і сприймає Марксову діалектичну методу і якщо можна йому що закинути, — це, власне, те, що він, після критики ідеалізму, не виявив теорії матеріалістичної діалектики у всій її можливій повноті, що зробив Ленін.

Філософія історії Гегеля

І. ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ ДО ГЕГЕЛЯ

Хотівши підійти правдиво до вивчення гегелівської філософії історії, треба зробити так, як цього вимагає сам Гегель, тобто розглянути дане явище в його зв'язку з іншими, вяснити його походження й розвиток. Отже доведеться посамперед встановити місце філософії історії Гегеля в ряді інших філософсько-історичних побудовань.

Викладати різні теорії історичного процесу, як такі, нас цікавить тут мінімально. Нам треба розглянути лише ті з них, що з того чи іншого боку зачіпають принципи, висунуті філософією історії Гегеля. Але й ці історичні теорії нас торкаються не в цілому, а лише щодо зазначених принципів.

Філософія історії є доволі молода наука; і це легко зрозуміти, бо саме уявлення про історичний розвиток у його вже не містифікованій і фантастичній формі є продукт недавнього минулого. Тому, власне, справжня розробка цієї науки й починається лише з моменту затвердження самого принципу історизму. Право на загальне визнання цей принцип набув саме з часів Гегеля. Заслуга Гегеля полягає в тому, що він остаточно зміцнив підвалини існування філософії історії. Можна сказати навіть, що Гегель був істориком *par excellence*. Не дурно Маркс на підставі його науки говорив, що існує лише одна наука: історія.

Античний світ взагалі був чужий ідеям історичного розвитку. На вивчення історичних фактів дивилися в кращому разі як на корисні приклади, на підставі яких можна виробити правдиву лінію поведінки. Або ж ці факти тлумачено як „палець божий“, тобто бажання вищої сили вказати людям належне їм місце й тим самим викликати в тих, що перебувають у бруді гріховності, відповідну пошану до своїх небесних владик.

Стародавнє греко-римське громадське оточення мало сприяло виникненню думки про безперервний та необхідний процес розвитку людського роду. Культурний обрій античних народів був неширокий і малорухливий. Суспільні форми були порівнююче сталі; техніка ледве розвивалася; освіта охоплювала лише вузькі шари населення. Тому тоді панувала думка про нерухомість життя; або ж виникала думка про існування в далекому минулому „золотого віку“.

Останній погляд, що являє собою перевернену ідею розвитку, особливо ясно виступає в кінці поганства й у добу раннього християнства. У східніх релігійних мітах і в ново-платонізмі виробилося уявлення про безперервний регрес, погіршення світу, про зростання зла, зниження людської природи.

У знаменитого систематика ідей раннього християнства Августина ми зустрічаємось з подвійним розумінням історичного руху. У той час, як зовнішній світ, матеріальна природа, суспільно-політичний устрій, як царство

диявола, безперервно занепадає, руйнується, регресує,— світ духовний, царство боже в особі святих і членів церкви росте, множитья, іде до перемоги.

Перша лінія руху — регресивна, вона є повторення старих ново-платоніцьких мотивів. Але друга є тенденція прогресивного духовного росту, що веде через низку ступенів до остаточної перемоги над всесвітом; ця лінія (правда дуже віддалено) вже є прототип релігійно-містичних схем прогресу світової історії. Сюди ж в тій, чи іншій мірі належить і схема Гегеля.

Можна пригадати такі середньовічні концепції історичного процесу, де вже немає августинівського дуалізму, двох протилежних тенденцій. Там уже і світ матеріальний і світ духовний зв'язуються в одну лінію розвитку. Але в основі своєї схема ця залишається релігійно-містичною, тобто в суті це є схема росту і перемоги духовного божеського принципу.

Так у францисканському ордені зародилася своєрідна містична наука про прогресивний розвиток і послідовне розкриття та поглиблення християнських ідей. Характер християнства повинен удосконалюватися в зв'язку з відповідним чергуванням релігійно-історичних діб. Фази релігії, що розкривається, повинні відповідати трьом обличчям трійці: царство бога-отця — старому заповітові, пануванню плоті, пануванню світської влади; царство бога-сина — часам нового заповіту, переваги світського білого духівництва. Нарешті, майбутнє царство бога-духа святого буде часом унутрішньої євангелії, що відкриється в своєму духовному розумінні.

Вимоги плоті в той час повинні будуть зовсім зникнути й настане панування споглядального ангельського життя.

Але середньовіччя, фєвдалізм змінюються іншими добами. Конкуруючи з колишньою владою клясою великих землевласників-фєвдалів, виступає нова кляса — буржуазія, з її новою ідеологією. Це незабаром виявилось по всіх галузях науки, в тому числі й у розумінні історії.

Фєвдалізм був органічно зв'язаний з релігією, що всіляко зміцнювала й обгортала містичним серпанком середньовічний суспільний лад. Усі державні фєвдальні установи виводили своє походження, прямо чи посередньо, з волі божої. „Всяка влада од бога“.

Взагалі в зв'язку з цим усяке раціональне усвідомлення (принаймні, в добу пізнього середньовіччя) наявних явищ природи або суспільства заперечувалося. Розум людський, мовляв, занадто невірне і навіть небезпечне знаряддя для усвідомлення всього суцього. Єдиний тут рятунок — була віра й містика. Отже, всі спроби подати раціональне, просте й природне пояснення світових закономірностей даремні, бо божество-деміюрг керує всім, а „шляхи господа невідомі“. Тому відповіді слід шукати в самій теології.

Подібний погляд панував і в питаннях історичної теорії. Ми вже наводили вище приклади таких релігійних напередвстановлених схем розвитку світової історії.

Нова кляса, ставши в опозицію до фєвдалів, взялася хутко руйнувати зазначені підвалини старої ідеології. Буржуазія боролася за знищення фєвдальних прав і привілеїв, за загальну рівність перед законом, бо цього вимагали інтереси торгівлі, що розвивалася. Але на шляху до цього перешкодою лежала теорія божистого походження всіх прав і привілеїв, що надавало їм характеру вічності й недоторканости.

Проти цієї перешкоди буржуазна ідеологія висуває відому теорію природного права. Саме слово „природне“ дуже точно визначає це поняття, бо суть цієї теорії є саме те, що вона, замість покликатися на божественний розум, тобто причини надприродні, намагається розглядати суспільні явища як діло людських рук, тобто як наслідок природних причин.

Апогея свого розвитку природне право досягло в відомій догвірній теорії походження держави, тобто походження небожеського, що з фєвдального погляду було б *generatio aequivoca*.

Коротше, соціальні погляди молоді буржуазії в першу чергу виступають гостро проти релігійного пояснення суспільних явищ. Надприродному боже-ському праву протиставляється природне, людське. Тому послідовне просві-тянство не може бути в спілці з релігією. Гегель має рацію, вважаючи французьких просвітителів за послідовніших, ніж німецькі, саме тому, що перші одверто висунули принципи атеїзму, в той час, як останні всіляко викручува-лися, намагаючись сполучити те, чого не можна сполучити ¹⁾).

Заслугою доби просвітянства безумовно є те, що вона откинула бого-словське тлумачення історії. Все іраціональне треба повиганяти. Немає нічого, чого не в силах охопити наш розум. Піднесення на трон людського мислення, хоч і в недостатній ще формі, безперечно належить до позитивних сторін цієї доби ²⁾).

Проте, ця перша спроба природного пояснення світових явищ хибує, як і всі творення рук людських, багато дечим. Недосвідчене мислення поспі-шає піднести до абсолюту будь-який односторонній, поверховний, суб'єктивний погляд. Усяке відносне, тимчасове й умовне легко розглядається як одвічне, незмінне й безумовне. Добі просвітянства історичний погляд є чужий. Світ є незмінний, тому все, що є правдиве за даних умов, правдиве й узагалі. Всі предмети приступні нашому пізнанню з першого наскоку. Коротше, цей час характеризується самооманою людського розуму, що вперше побачив перед собою широкі обрії.

Ідеологи того часу скрізь висуюють на чільне місце принципи природи й розуму, розуміючи під цим щось стале, скрізь і завжди собі рівне, проти-лежність до мінливого й різноманітного, природжене, одмінне від того, що виникло. Що, приміром, скрізь і повсякчасно діє як закон, те належить до природного права; чому вірять усі люди, то становить зміст природної релігії. Справжнє, правдиве, здорове й цінне є лише те, що має значення завжди й скрізь; інше є не тільки зайве й не має цінності, але навіть і погане, бо воно може бути лише протиприродне, зіпсоване.

Поверховний раціоналізм неминуче призводить до конфлікту з наукою про закономірний розвиток світової історії, бо „природне“ є протилеж-ність, з одного боку, до надприродного, а з другого — до історичного. Тому можна, виходячи з нашого розуму, встановити такі норми для існування суспільних організмів, що будуть безумовно правдиві, незалежно від історич-ної доби, в яку живе дане суспільство. Треба лише зрозуміти людську при-роду, а решта пусте, бо природа є однакова в усі часи.

Найвиразніший щодо цього є Монтеस्क'є. На його думку, природа багато дала південним народам, мало північним, тому останні потребують волі, але без неї легко обходяться перші. Дуже теплий клімат спричиняє під-вищену чутливість і пристрастність, холодний — збільшує силу в м'ясях і під-силює любов до праці; в поміркованій смузі народи не такі сталі у своїх звичках, вадах і чеснотах.

В основі кожної з головних державних форм лежить, як принцип, яка-небудь пристрасть: в основі деспотії — страх, монархії — честь (особисті й станові забобони), аристократії — самовеличання дворянства, демократії — політичні чесноти, що підкоряють власний інтерес загальному. Великі дер-жави схильні до деспотії, малі до аристократичної чи демократичної рес-публіки; для держав середнього розміру найпридатніша форма правління — це монархія, що додержується середини між цими формами.

Заперечення історизму щодо суспільства, мусіло призвести до різних соціальних утопій. Заперечення історизму є заперечення категорії часу. Всякий суспільний устрій можливий у будь-який час. Суспільні процеси цілком

¹⁾ Hegel Phil. d. Weltgeschichte, II Band, F. Meiner, Leipzig. 1923, pag. 917.

²⁾ Ibidem, pag. 920.

обертаються, і історія може змінитися так назад, як і вперед, залежно від того, що нам буде бажано визнати за найкраще для людської природи взагалі, чи для природи даної нації. Суспільство може зробити еволюцію від первісного стану до цивілізованого, а потім з таким самим успіхом повернутися до вихідного положення, коли буде на те наша воля.

Саме таким поглядом пройнята наука Руссо, що кликав назад до первісного золотого віку, геть від сучасної цивілізованої зіпсованості. Проти всіх вад сучасного людства можна сподіватися допомоги тільки в повороті (так окремих осіб, як і суспільства) до природи, в близькому до природи вихованні, в близькій до природи державі. Такий є в основному характер просвітянського погляду на історію¹⁾.

Проте, передова ідеологія революційної буржуазії не зупинилася на цьому. Велике почуття реальності, таке характеристичне для всіх прогресивних класів суспільства, давало іноді змогу, хоч і не ясно, розглянути загальні контури природного розвитку людської історії. Правда, справжньої синтези принципів розвитку й „природности“ (тобто матеріалізму) щодо суспільства ми не мали аж до доби Маркса й Енгельса. Але дещо в цьому розумінні пощастило зробити найдалекозорішим теоретикам раннього капіталізму. Не дурно багатьох вражає схожість деяких ідей сучасного революційного пролетаріату з ідеями колишньої революційної буржуазії. Історія повторюється; правда, тільки почасти, точніше в „знятому“ вигляді.

Саме така є філософія історії Гердера. Він перебував під впливом природничо-наукових відкриттів. Вихідні пункти його історії людства це — історія сонячної системи, історія утворення земної кори, історія розвитку рослинних та тваринних видів. На його думку, скрізь панує те саме життя в поступовому ряді сил і форм, з непомітними переходами. Щось так, як мислення є лише найвищий ступінь відчуття, що розвивається з нижчих, так і вільний процес історії є тільки продовження процесу природного. Людина є той поріг, де фізичний ряд подій обертається на етичний; останній член земних організмів є одночасно й перший член духовного розвитку. Тонша організація мозку, наявність рук і особливо вертикальне положення роблять людину людиною й дають їй розум.

Завдання історії полягає в розвитку всіх сил, сконцентрованих природою в людині; її (природи) мета — є в людськості (Humanität), у гармонічному розвитку всіх наших зачатків. Як природа становить єдиний великий організм, являючи собою від каменя до людини зв'язаний розвиток, так і людство є єдиний великий організм, що має своє дитинство (схід), юнацтво (Єгипет і Фінікія), молодість (Греція), дорослість (Рим) і старість (християнство²⁾). Дух перебуває в тісній залежності від природи; природа невпинно бере участь в історії. Звичаї, вдача й доля народів істотно визначаються природними відносинами, підсонням, якістю ґрунту, рослинним та тваринним оточенням тощо.

Розвиток капіталізму й викорінення решток фєвдалізму — це був, як відомо, дуже довгий і складний процес. Навіть нині не можна цілком категорично стверджувати, що сучасні капіталістичні країни абсолютно позбавлені всяких решток фєвдальної доби. Тим більше це му́сло мати значення

¹⁾ Плеханов говорить: „Цивілізоване людство пережило уже не одну просвітительську епоху. Кожна з них має, конечно, свої частні особливості, але всім їм властива ця відмінна риса: посилена боротьба з старими поняттями на ім'я нових ідей, вважаються вічними істинами, незалежними від яких би то ні було „случайних“ історических умов. Розум просвітителя є не більше, як розум новатора, закриваючого око на історический хід розвитку людства і об'являючого свою природу людської природою взагалі, а свою філософію — єдиною істинною філософією для всіх часів і народів“. Соч., т. X., ст. 207.

²⁾ Можна зазначити, що цей поділ світової історії на доби, відповідно до різних віків людини, в мало змінений формі перейшов до Гегеля.

для раннього капіталізму. Не завжди й не по всіх країнах (це особливо характерно для Німеччини) ми маємо чітко накреслену лінію диференціації буржуазії від феодалів. Звичайно, пояснень цьому слід шукати в особливостях економічного зросту, але самий факт заглиблення в життя феодалських традицій і установ в добу перших стадій капіталізму річ безперечна.

Це не могло, звичайно, не відбитися в значній мірі й на ідеології того часу. Вона також не могла являти собою нічого „чистого“, але мусіла бути пройнята різними рештками минулого.

По тих країнах, де розмежування буржуазії від феодалів відбувалося шляхом революції (наприклад, Франція), що гостро протиставляла одну одній обидві ці класи, нові ідеї виступають у чистішому, позбавленому традиційних домішок вигляді. Щодо Німеччини, то її розвиток характеризується зовсім іншими рисами. Німецький капіталізм завойовував свої позиції без революційних завірюх і раптових розривів. Це теж не могло не вплинути негативно на чистоту й витриманість німецької ідеології. Правда, у нас звикли за Гегелем повторяти, що одмінно від французів, які творили революції на практиці, німці переживали ті революції більше в думках. Проте, не можна не погодитися, що духовна революція завжди буває значно радикальніша й дужча, коли вона іде в супроводі революції соціально-економічної.

Соціально-політичний лад майже ніде й ніколи не являв собою „суто“ ліберальної держави (цього ідеалу „суто“ буржуазної політики). Типовий устрій є компроміс між феодалськими та капіталістичними установами. Знов-таки це в найбільшій мірі стосується до Німеччини XVIII—XIX вв.

Творці загальнотеоретичних поглядів одбивали в своїх побудованнях реальні громадські стосунки, намагаючись дійти угоди між релігійними принципами й реальною дійсністю. Угодовству в галузі „духовній“ дуже сприяв той факт, що старі ідеології взагалі бувають надзвичайно живучі й здатні переживати свою добу як анахронізми, традиції. Нова ідеологія часто-густо використовує стару ідеологію як звичну й зручну форму, вкладаючи в неї щоправда, вже новий зміст.

Отже, заслуги революційної буржуазної думки для філософії історії не могли не бути обмежені. Окрім усього вищезазначеного, самий стан науки того часу покладав певні історичні границі науковості.

Найпрогресивніша ідеологія того часу, що виступала в формі матеріалізму, прикладала більш-менш послідовно цей принцип до явищ природи. Але як лише ці матеріалісти підходили до вивчення суспільства, їхній матеріалізм терпів аварію і історичне буття підкорялося історичній свідомості. Коли матеріалістичне розуміння розвитку й можна було прикласти (правда в дуже недосконалому вигляді) до явищ природи (К. Вольф, Кант), то до суспільства, історії науку про розвиток прикладалося лиш в ідеалістичній чи іншій містифікованій формі. Наука того часу не давала ключа, щоб збудувати єдиний еволюційний погляд на природу і суспільство. Цілком природно й неминуче відбувається розрив між цими двома галузями знання.

Саме подібного погляду додержує Кант. Історія людства, хоч і являє собою процес розвитку, проте, він вважає, одмінно від Гердера, що цей процес абсолютно незалежний і відірваний від явищ природи. В історії розвивається людина; але людина є не лише квінт-есенція світу чуттєвого, а й член світу надчуттєвого. Тому розвиток її треба розглядати також з погляду цілі, що становить основну категорію світу морального. В той час, як філософію природи можна й досить розглядати з погляду детермінізму, філософія історії може існувати лише з умовою телеологічного погляду. Ціль, якої прагне людська історія, за Кантом, є ціль моральна. Ця історія є історія волі. Її розвиток закінчується здійсненням волі в найдосконалішому державному устрої. У зазначених моментах уже ясно виступають основні риси філософії історії Гегеля.

Близько стоїть до Канта в розумінні історії Фіхте, якому, проте, ані в якій мірі не можна закинути згаданого дуалізму, відриву суспільства від природи. Пояснюється це просто тим, що у Фіхте й уявлення про явища природи змістифіковано аж до останнього ступеня в респондент до філософії історії. Його уявлення про суспільний розвиток ще ближче, ніж кантівське, підводить нас до гегелівського розуміння історії.

Фіхте, рішуче приєднуючись до Канта, розглядав історію як процес розвитку, що веде від стану невинності через гріх до повного панування розуму. Через те, що для нього вся суть природи є продуктом „я“, він і визначає первісний стан у раю як стан „інстинктивного розуму“, де розумне виконується несвідомо через природне тяжіння. І коли потім закон розуму мусить увійти в свідомість, то він спершу з'являється як щось чуже, як зовнішня імперативна влада відносно людини. Закон цілого виявляється як „авторитет“ відносно індивіду, як авторитет, якому він звик коритися, але проти якого він уже може повстати. За цим „віком початкової гріховності“ іде повний розвиток індивідуальної самостійності, що здійснюється через шораз ширше визволення від авторитету. Але індивід, повставши проти авторитету, спочатку знаходить масштаб для свого мислення й діяння лише в самому собі. Незвиклий до волі людський рід підпадає під вплив сваволі, анархії й егоїзму. І тільки опинившись у такому нужденному стані, індивід починає скеровувати свою волю до справжньої мети і, перш за все, підкоряє своє пізнання розумові роду. Цей „вік початкової розумності“ має потім поступовно перейти до останнього віку „цілковитої розумності“, де воля індивіду шляхом свідомого й безумовного підкорення моральному закону знаходить свою повну й справжню волю.

Таким чином уже у Фіхте філософія історії являла собою своєрідну „феноменологію духа“.

Крім цього, дуже примітна схожість науки Фіхте про державу з гегелівською. Для нього держава є одна з найвищих моральних цінностей. Вона не є засіб для зовнішньої оборони права й власності, але вона повинна бути організацією, де весь народ працює над своєю розумовою й моральною освітою, щоб так заслужити своє призначення в загальному завданні роду людського.

Ближче ніж Кант і Фіхте, але не щодо часу, а щодо зв'язку філософії історії з теологією, стоїть до Гегеля Лесінг. Схожість цих двох релігійних концепцій історичного розвитку в багато дечому прямо різюча.

Лесінг уявляв собі божество як вищу, всеосяжну, живу єдність, що не виключає з себе ані певного роз'єднання, ані зміни. Без життя й діяльності, не зазнаючи мінливих станів, бог мусів би нудитися безрадісно.

Усі речі існують не поза ним, а в ньому, хоч (як випадкові) відрізняються від нього. Тому єдність світу в бозі є разом і роз'єднання. Правдивіше кажучи, це є триєдність, що треба розуміти як іманентне розкладання. Уявляючи собі всі свої властивості, бог, протиставляє собі сина божого, а зв'язком між богом, що уявляє, і богом, що уявляється, тобто між батьком і сином, є святий дух.

Людська душа, як і всі речі, підлягає розвитку. Тепер вона має п'ять почуттів; але дуже можливо, що колись вона мала менше і колинебудь вона матиме більше від п'яти. Раніш людство керувалося в своїй поведінці лише неясним інстинктом; поступовно розум набував більшого впливу на волю. Колинебудь він цілком і в усьому керуватиме нею за допомогою своїх ясних і чітких пізнань. Отже, вільність набувається протягом історії; тому розумний і чесний кориться божеському світовому порядку свідомо, а невільний — несвідомо.

Лесінг поділяв, разом із деїстичним просвітянством, віру в релігію розуму; проте, він бачив у такій релігії не початок, а ціль розвитку, а в релігіях,

що існували й існують, неминучі етапи того шляху, який треба пройти, щоб досягти цієї мети.

Історія релігії, на його думку, це — виховання роду людського шляхом божеського з'явлення. І бог у своєму з'явленні зберігає певний порядок і певну міру. Грубому єврейському народові він з'являється в першу чергу як національний бог, як бог їхніх батьків. Від персів людство дізналось уперше, що бог, якого вважали досі тільки за наймогутнішого, єдиний.

Лесінг разом з усією добою просвітянства прагнув до раціонального пізнання предмету релігії. Він вважав, що ми не можемо жити без містичних істин, але не можемо також обмежитися самою лише вірою в них. Ми повинні зрозуміти їх, бо їх відкрито на те, щоб зробити істинами розумними.

В цьому останньому пункті погляди Лесінга й Гегеля теж цілком сходяться¹⁾.

Нарешті, не можна не вказати на останнього попередника гегелівської філософії історії — Шелінга. Для нього історія являла собою виявлення абсолюту, що розгорталося через людську волю. Історія, на його думку, розпадається на три доби: 1) доба трагічна, коли божеську силу сприймається як „долю“, фатум (ця доба належить до минулого); 2) доба механічна, коли ця сила виступає в формі детермінованих явищ природи. Але ані відносно першої, ані відносно другої доби не можна сказати, що бог уже існує. Він з'явиться лише в останню, третю добу, яку можна назвати релігійною, коли виявиться справжня природа бога.

Ціль історії, за Шелінгом, є створити ідеальне космополітичне збудоване на праві суспільство, де сваволя й законність діяли б разом, свідомі й вільні вчинки індивідів служили б накресленій світовим духом меті. В історичному процесі наближення до цього ідеалу люди самі є творці, співробітники все-світньо-історичної драми, самі виконують свою роль.²⁾

II. ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ГЕГЕЛІВСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

Філософія Гегеля цілком належить до охарактеризованого напрямку об'єднувачів реакційних фєвдальних ідей з ідеями прогресивного просвітянства. Його система є найвидатніша синтеза містифікованої релігійно-ідеалістичної форми з революційно-діалектичним змістом. Отже Гегель, цей найбільший моніст, об'єднував у своїх поглядах два глибоко ворожі елементи, що, як показав дальший розвиток подій (після смерті Гегеля), незабаром опинились у конфлікті між собою.

Хоч Гегель, коли його розглядати загалом, і в цілому, має в собі так революційну, як і консервативну сторону, проте, питома вага цих сторін протягом життя філософа не завжди була однаковою.

Гегель пережив і захоплення просвітянського віку і реакцію. Він виріс на раціоналістичній літературі XVIII ст. На початку дев'яностих років, під час революції у Франції, як студент Тюбінгенського університету, він садовив „дерево вільності“, виголошував якобінські промови, можливо, навіть бився на вулицях з реакційними французькими емігрантами. Так само кілька років згодом, під час нападу Наполеона на Прусію, Гегель виступав як ретельний наполеонівський публіцист, ворог так традицій, як і націоналізму, прихильник раціонального нівелювання суспільства й одноманітної адміністрації.

Правда, про революційність Гегеля можна сказати те саме, що й про революційність німців взагалі; тобто, що вони в добу революції переживали

1) Варто нагадати хоча б, з яким співчуттям наводить Гегель таке місце з Ансельма Кентерберійського: „Negligentia mihi videtur si non studemus id quod credimus intelligere“.

2) Пригадайте науку Гегеля про „хитрощі світового розуму“.

заперечення, злочини й усі руйнацькі вчинки критицизму, індивідуалізму й навіть „терору“ — в хмарах, в абстрактних блискавках і громах; як це, наприклад, виявилось в філософії Фіхте, в тих гордовитих викликах, які кидало всьому світові „абсолютне я“.

Але змінилися часи й люди. Після національної війни проти Наполеона революційність дуже занепадає. Починають дедалі переважати консервативні погляди. Владущі шари намагаються зміцнити все, що залишилося ще після визвольного руху. Релігійно-революційній програмі щораз більше протиставляється програма релігійно-консервативна.

Виявилось, що й Гегель був вірний син свого часу; це і погоджується з принципами його філософії історії. У пізній період своєї діяльності він належить до політичної реакції. Наукова й лекторська діяльність його в Берліні, де уряд ворогував з усіма традиціями визвольних воєн, проходить в оточенні принципів та настроїв реставрації.

Окрім консерватизму, ця доба характеризується ще значним зростанням націоналізму в Німеччині. Коли скінчилася війна проти Наполеона, шляхи до континенту розкрилися і, як колишня спільниця Прусії, Англія наповнила розпорошену економічно й політично Німеччину своїм крамом, німецький купець і фабрикант стали великими патріотами: вони заговорили єдину й міцну батьківщину.

Всі зазначені погляди доби, як не можна більше, знайшли своє відображення в лекціях з філософії історії, що їх Гегель читав аж до останнього року свого життя.

„Philosophie d. Weltgeschichte“ займає своє цілком певне місце у всій його філософській системі. Коли це накреслити схематично, то вийде так. У першу чергу абсолютний дух подається в своїй чистій і абстрактній формі, поза часом і простором, як він існував ще до світу. Цей момент становить предмет логіки або онтології (що для Гегеля є те саме). Але ідея не зупиняється на цьому, вона відчужується сама від себе (entäussert sich) і переходить у природу, щоб зробитися дійсною. Тільки той добре знає свою батьківщину, хто побував за кордоном. Тому, щоб бути духом, розум робиться природою.

Отже, другий етап абсолютного розуму є натурфілософія з її розподілом на механіку, фізику й органіку. За натурфілософією йде сфера творчого духу, що вже себе освідомлює. Це є філософія духа. Вона розпадається у Гегеля на три відділи: 1) суб'єктивного духа, тобто психології, 2) об'єктивного духа, тобто виявлення духа в зовнішній діяльності і 3) абсолютного духа.

Галузь об'єктивного духа якраз і торкається питання, що ми його розглядаємо. Об'єктивний дух виражається у праві, в моральності та в суспільному союзі, що є синтезом права й моральності. Суспільний союз, у свою чергу, виявляється в формі родини, громадянського суспільства й у найдосконалішій його формі — державі. Життя держави виявляється в її внутрішньому ладі (в державному праві), в її стосунках з іншими державами (міжнародне право) і в історичному процесі людства (світова історія). Цей розділ є перехід до останньої сфери духа — до життя абсолютного духа, що виявляється в людській творчості, в мистецтві, релігії й філософії¹⁾.

Отже, ми маємо діло з всеосяжним світовим духом. Сама суть цього духа, за Гегелем, полягає в тому, що він є об'єкт для самого себе. Зміст, що сповнює його, не може мати ніякої іншої природи, крім духовної. І тому, що дух завжди і скрізь залишається тільки сам із собою, він є вільний й.

¹⁾ Ми тут не згадуємо про оригінальну спробу Ляссалля зв'язати філософію історії з тими розділами логіки, де мова йде про механізм, хемізм і телеологію (дивись Ф. Ляссаль. Логіка Гегеля й логіка Розенкранца. „Под. Знам. Маркс.“ № 4. 1925.), бо це явно розходиться так з духом, як і буквою всіх висловів Гегеля.

Подібно до того, як вага є суть матерії, так само вільність є суть духа. Матерія має вагу, скільки вона притягається до центру, що є поза нею. А центр, якого прагне дух, є в ньому самому.

Хоча дух є щось абсолютно самостійне, ні від чого незалежне, проте, його не можна розглядати як щось закінчене, готове (Fertiges). Бо до суті його, oprіч вільности, належить ще діяльність (Tätigkeit), що полягає в удосконаленні цієї вільности.

Взагалі кажучи, дух залишається вільним у всіх без винятку своїх виявленнях. Але слід відрізнити ті його стани, де він цієї вільности не освідомлює, від станів освідомленої вільности. Тільки остання є найвища форма визволення.

Таким чином, світовий дух доти не може заспокоїтися, поки він цілком не освідомить своєї суті¹⁾.

Отже, перед абсолютним розумом стоїть завдання здійснити розвиток вільности через самопізнання. Шлях до цього лежить через державу. Саме вона є основою світової історії як вільности, що зростає, бо вона (держава) є об'єктивована вільність. Держава є божеська ідея, як вона існує на землі.

Тільки в державі людина буває вільна, бо лише там ми маємо єдність загальної й окремої волі. Тільки тоді, коли підкоряються законам, можлива вільність. Тому, міркує Гегель, усією своєю суттю, всіма своїми досягненнями людина зобов'язана державі²⁾.

Виходячи з наведених тверджень, Гегель, гостро розходиться з просвітянсько-ліберальною теорією держави, що розглядає державу як щось складене з приватних інтересів, а не як політичне ціле. Для цієї теорії характеричне було порівняння суспільства з акційним товариством, а держави з дирекцією цього товариства.

Держава є форма виявлення світового духа, носій абсолютної ідеї, а не просто механічний агрегат суб'єктивних воль. Вона, правда, є втілення вільности, але лише почасти вільности для окремих індивідів; перш за все й головне вона є втілення вільности самого абсолютного духа, що розвивається. Тому виходити в поясненні державної природи з окремих людських воль, як атомів, що складають у своїй сукупності ціле, буде невірнo.

Далеко не в усякій суспільній організації, вважає Гегель, можна встановити наявність держави. Соціальні організації, що виникли в наслідок тих або інших обмежених матеріяльних потреб, не заслуговують на це високе звання. Особливістю держави є влада надчуттьового, загального закону, якому вільно підкоряється вільна особа.

Обмеження поняття держави, як основи світової історії, призводить, природна річ, і до обмеження цього останнього поняття. Лише такі суспільні організми становлять предмет історії, що являють собою держави в зазначеному розумінні слова. Все інше лежить по той бік (jenseits) історичного.

Світова історія є історія вільности, що прогресує; і вона починається лише з того моменту, коли цю свободу починають освідомлювати. Тільки з виникненням держави людство підноситься понад цей поріг. Отже, історичне характеризується, з одного боку, наявністю державности, а з другого — певним мінімумом самоосвідомлення, духовности. Наприклад, люди Сходу саме тому й невольні, що вони не знають, що кінець-кінцем людина, як така, є вільна³⁾.

Отже поняття Weltgeschichte різко відрізняється від звичайного розуміння історії. Останній термін є значно ширший, ніж перший. Подібно

¹⁾ Hegel. Phil. d. Weltgeschichte. I Band, F. Meiner. Leipzig. 1920. стор. 29 і далі.

²⁾ Ibidem, т. I, стор. 90 й далі.

³⁾ Ibidem, т. I, стор. 39.

до того, як дійсне далеко не все те, що є,— так само далеко не все, що відбувається в часі, заслуговує на назву історичного. До світової історії стосується лише те, що належить до ряду послідовних ступенів кінцевого розвитку духовної вільності. Так, наприклад, з цієї історії треба виключити всі події та зміни в галузі природи.

Усе на світі має за основу абсолютний дух; так само й світова історія. Форма, в якій абсолютний дух виявляється в історії, є світовий дух. Останній у ході розвитку також набуває різних форм. У кожен певний історичний добу він втілюється в вигляді певного народнього духу. Народний дух може загинути, тоді його замінить новий дух, іншого народу, якому теж у свій час призначено загинути. Але їхня спільна основа, світовий дух, є вічний. Отже, дух окремого народу є ніби індивід у ході історичного розвитку.

Кожен народ є вираз тільки одного певного моменту світового духа. Як лише даний народ виконав своє призначення піднести вільність на певний ступінь, його роль на цьому світі скінчилася. Він позбавляється всіх прав і передає панування іншому народові, що, своєю чергою, лише один має права над усіма. Отже, всесвітня історія є всесвітній суд над народами.

У наслідок цього всі народи поділяються на історичні й неісторичні. До перших належать згадані виконавці високих цілей світового духа. Алеж не всі народи такі щасливі, щоб мати такі повноваження. Тому виявляється, що деякі з них є своїрідні історичні „ізгої“.

Неісторичні народи бувають у трьох випадках. Поперше, коли вони ще не піднесли до своєї історичної ролі, ніби перебувають поза лаштунками історії й готуються до виходу. Подруге, після виконання своєї історичної ролі, в разі вони ще існують і далі (наприклад, Китай). Потретє, ті народи, яким не довелося й не доведеться побувати на історичній арені, на яких не звернув своєї уваги світовий дух.

Проте, навіть неісторичним народам призначено деяку, правда, дуже мало почесну роль. Вони є ніби історичний гній. Вони існують для того, щоб коритися й служити народам історичним. Абож, навпаки, щоб робити повстання й навали, щоб таким робом виховувати, розвивати й вправляти розумові й фізичні сили вищих народів ¹⁾).

До числа подібних неісторичних народів Гегель, між іншим, зараховував слов'ян ²⁾).

Світовий дух, щоб здійснити свою високу ціль, потребує засобів для цього. І він знаходить їх, завдяки своїм „хитрощам“ (die List der Vernunft). Річ у тім, що на світі нічого не робиться без участі приватних інтересів, які прагнуть до індивідуальних цілей. Немає нічого великого, що виникло б без допомоги людської пристрасті. Добро ніколи не робиться заради самого лише добра. Отже, без суб'єктивного інтересу не було б людської діяльності.

Згадані „хитрощі“ абсолютного духа полягають у тім, що він уміє використовувати людські пристрасті й інтереси для своїх цілей. Світовий розум скеровує діяльність людей так, що, прагнучи задовольнити свої особисті потреби, вони, цілком незалежно від власного бажання, рухають історію якраз тим шляхом, що його накреслив найвищий дух. Цілі окремих індивідів

¹⁾ Ibidem, т. I, стор. 119.

²⁾ „... Sie haben bisweilen als Vortruppen in den Kampf des christlichen Europas und des unchristlichen Asiens eingegriffen, die Polen haben sogar das belagerte Wien von den Türken befreit, und ein Teil der Slawen ist der westlicher Vernunft erobert worden. Dennoch aber bleiben sie aus unserer Betrachtung ausgeschlossen, weil sie ein Mittelwesen zwischen europäischen und asiatischem Geiste bilden, und weil, obgleich sie vielfach in die politische Geschichte von Europa verflochten sind, ihr Einfluss auf den Stufengang der Fortbildung des Geistes nicht tätig und wichtig genug ist. Diese ganze Völkermasse ist bisher nicht als ein selbständiges Moment in der Reihe der Gestaltungen der Vernunft in der Welt aufgetreten“. Ibidem. II Band. S.S. 779 — 780.

можуть здаватися низькими, неморальними та егоїстичними, такими, що мають на увазі тільки свій особистий інтерес. Але у своїй сукупності вони прокладають шлях до вищої загальної мети. Загальне здійснюється через окреме ¹⁾).

Таким чином в історії вільність сполучається з неодмінністю. Незалежні волі індивідів утворюють конечний, наперед накреслений процес.

Єдність волі й конечности існує і в державі. Остання, як така, є носій духа й неодмінности; а люди, що добровільно й свідомо підкоряються державним законам, вільні.

Лінія розвитку світової історії є результатом різних людських воель. Величезна більшість цих воель відхиляється від результанти. А видатне значення в історії належить саме тим, чия воля сходиться з лінією результанти. Ці люди — герої. Великі бувають в історії ті люди, чиї власні приватні цілі мають у собі субстанціальний елемент, що становить волю світового духа. Вони є найкращий засіб і найкраще знаряддя в руках абсолютного розуму; тому освітлення їхньої вдачі й правдива оцінка їхніх вчинків є найулюбленіша тема Гегеля.

Історичні особи це є ті люди, що зуміли проїнятися духом свого часу й зуміли проказати людям те, що ці лише неясно почували. Ось чому такий міцний вплив подібних людей. Народи збираються навколо їхнього прапору, бо на тім прапорі записані народні прагнення. Боротися проти історичних осіб безнадійна справа, бо вони є носії світового духа.

Проте, великі люди є великі зовсім не через свій особистий хист, але через те, що в них втілюється народній дух. Тому безглуздя є говорити, наприклад, що та чи інша держава не загинула б, коли б знайшлися люди, здатні підтримати її. Індивіди безпорадні перед силою світового духа, що завжди знаходить потрібні йому засоби для мети, і ніякі зусилля окремих осіб не можуть затримати цього історичного руху ²⁾).

Гегель палко протестує проти формально-філістерської оцінки історичних осіб, проти звичайних шкільних спроб знецінити ролю різних героїв тим, що вказують на їхні особисті вади й неморальні вчинки. Перш за все великі люди, як і люди взагалі, мають свої індивідуальні пристрасті й інтереси. Було б абсурдом припускати можливість людської діяльності без усяких надій на будь-яке задоволення особистих потреб. Так само й з великими людьми.

Але вони є великі зовсім не через свої суб'єктивні властивості, а через об'єктивне значення своєї діяльності. Так слід підходити й до їхньої оцінки. Для камердинерів не буває героїв, але не тому, що дана людина взагалі не є герой, а тому, що камердинер є камердинер. І дійсно, герої бувають не для камердинерів, а для історії.

Правда, герої відповідають так званій громадській думці „камердинерів“ так само. Вони зневажають звичайне, традиційне й звичне, бо лише в боротьбі за нове, вище й краще вони можуть виконати завдання, що його поклав на них світовий дух.

Гегель у філософії історії загалом і в цілому є послідовний ідеаліст. У нього розвиток суспільства є процес духовний. Тому з історії треба виключити всі матеріальні чинники. На цій підставі розв'язується питання про взаємовідношення природи й суспільства.

Всесвіт охоплює собою світ духовний і світ фізичний. Отже, годі виключити природу з світової історії цілком. Можна лише вказати їй на відповідне місце там.

Значнішої ролі природні чинники не можуть мати вже через те, що субстанцією й деміюргом історії є дух, що сам себе пізнає й сам себе звіль-

¹⁾ Ibidem, т. I, стор. 62 і далі.

²⁾ Ibidem, т. I, стор. 37.

няє. Природа може скласти, в найкращому разі, тільки загальне тло, створити ніби декорацію для історичних подій, що їх розігрують актори ідеального походження. Природа оточення, фізичні умови, серед яких живе нарід, тільки акомпанюють його історію, гармоніюють з нею. Природа певної країни є лише рямці, в які вставлено її історію; і тому дослідник може ставитися більш-менше байдуже до питання про значення цих зовнішніх рямців.

Говорять, наприклад, що характер нації визначається їхнім підсонням. Або ж не раз повторяють, що ніжні небеса Іонії спричинилися до виникнення великого Гомера. Правда, ці небеса сприяли до певної міри красі гомерівських гексаметрів. Але ж береги Іонії та її небо залишилися без змін і до нашого часу. Проте, ми мали тільки одного Гомера ¹⁾.

І все ж, Гегель визнає за природою значення не самого лише декоративного тла. Він дивиться на неї ще як на конечну передумову; що її відсутність дуже відбивається на історії. Для того, щоб міг відбуватися світовий процес, треба, щоб природа не робила надто великих перешкод ²⁾. Перешкоди ці є, наприклад, в тому, що клімат дуже теплий, або ж надто холодний для людини, чи засоби до існування даються людям дуже легко й тим самим розледащують їх, чи навпаки. Тим то й арена діяння історичних народів обмежується країнами помірної смуги.

Природні, географічні умови можуть відогравати ролю збудників чи гальм людської діяльності, але вони ніколи не можуть визначати самого змісту й напрямку історичного руху. Клімат, раса тощо мають певне значення, але це значення є зовсім пасивне. Вони подібні до м'якого глею, з якого світовий дух ліпить потрібні йому форми.

Ось як уявляє собі Гегель взагалі той предмет, з яким має діло історична наука. Щождо методології дослідження історичних явищ, то її, звичайно, розробляється на ґрунті вищеподаних тверджень.

Згідно зі своїми загально-філософськими та філософсько-історичними поглядами, Гегель рішуче виступає проти повзучого емпіризму й описового позитивізму в історіографії. Звичайно, абсолютно правдиве констатування історичних фактів безумовно обов'язкове. Але хіба можна справді об'єктивно викладати розвиток народів, не додаючи якихнебудь апіорних категорій. Жодний, навіть найпересічніший історик не залишається зовсім пасивним, описуючи події. Його мислення завжди додає поняття, за допомогою яких він розглядає факти, що їх викладає ³⁾.

Але ж на не менше заперечення заслуговують також усі спроби пояснювати історію на різноманітних, видуманих, більш-менше фантастичних схемах. Суб'єктивний апіоризм не може допомогти пізнанню справжнього характеру історії, бо він або розсудково хапається за один бік світової історії, або психологічно виходить з особистих симпатій та настроїв. Отже, єдине, чому може бути корисним такий апіоризм, це самопізнання самого історика, що фантазіює ⁴⁾.

А проте, є ще один вид апіорного підходу до вивчення історії, позбавлений зазначених хиб, у ньому немає ані суб'єктивності, ані односторонності. Це — апіоризм розуму (*der Vernunft*).

Річ в тім, що вся система Гегеля побудована на визнанні, що абсолютний розум панує над всесвітом. Без цього твердження неможлива ані його (Гегелева) філософія взагалі, ані філософія історії зокрема. Правда, між ними щодо цього є різниця: в той час, як філософія доводить розумність все-світу, філософія історії приймає це як готову передумову ⁵⁾. Отже, визнання

1) Ibidem, т. I. стор. 180.

2) Ibidem, стор. 12.

3) Ibidem, стор. 7.

4) Ibidem, стор. 8.

5) Ibidem, стор. 4.

панування абсолютного духу над світом лежить в основі вивчення історії в першу чергу.

Для того, щоб пізнати розумний у своїй суті історичний процес, треба прикласти до його пізнання відповідні категорії: розумні, саме, поняття, *similia similibus*. Тільки розумові приступне пізнання розумного. *Wer de Welt vernünftig ansieht den sieht sie auch vernünftig an* ¹⁾).

Апріорна схема розуму не є суб'єктива ані однобічна, бо вона має ²⁾ діло з загальним і безмежно-конкретним, що охоплює собою все.

У зв'язку з цим для розуміння методології історії треба пам'ятати ще, що в Гегеля філософія історії має теологічну закраску. Світова історія є до певної міри теодицея, виправдання й вихваляння божеського розуму. Історія повинна вияснити сенс існування лиха на світі і примирити його з принципом добра ³⁾). Отже, нещастя й страждання людей різних діб треба оцінювати з погляду вічних божеських цілей.

Вивчаючи історію, треба, на думку Гегеля, основну увагу звернути на релігію даного народу. Бо в релігії дух народу виявляється найбезпосередніше. В релігії виявляється дух держави в його найчистішій загальній формі. В ній виявляється ступінь освідомленої вільності. Тому можна сказати, що держава ґрунтується на релігії ⁴⁾).

Не може бути справжньої держави без відповідної форми релігії. Тому католицьку, наприклад, церкву не можна сполучити з найвищою формою держави. Їй не вистачає справедливості й моральності, що, проте, є у протестантів ⁵⁾).

Природна річ, що світова історія є в значній мірі історія релігії. Так, приміром, християнство поклало початок добі, що має найбільшу вагу, бо тільки в цій релігії людству відкрилася справжня природа бога ⁶⁾).

Отже, перша основна категорія історії є бог, дух, розум. Але сама суть розуму тягне його шляхом самовизволення й, таким чином, історичного розвитку. Тому друга категорія філософії історії є розвиток, зміна ⁷⁾).

Причиною історичного руху є конфлікт духа з нижчим принципом, до якого він стає у суперечність. Дух не може перебувати в стані суперечності, тому він прагне її розв'язати, примирити. Це відбувається на підставі нового, вищого принципу. Так іде розвиток.

Третя категорія історії це є те, що Гегель називає *Verjüngung* (відмолодження, оновлення). Світовий дух у своєму русі не повертається до старого стану; він творить раз-у-раз щось нове ⁸⁾).

З цього погляду зміни в історії гостро відрізняються від змін у природі. Життєвий вир у природі є не що інше, як нудне повторення того самого. Немає нічого нового під місяцем ⁹⁾). Серед явищ природи тільки індивіди підлягають змінам, але види і роди перебувають незмінні. Так, наприклад, є з тваринами. З планет кожна зокрема невпинно міняє своє місце; але орбіти їхні завжди лишаються ті самі ¹⁰⁾).

Зовсім інше ми маємо в світовій історії, де абсолютний дух безперервно створює нові образи й іде зовсім іншими шляхами.

Правда, і в природі можна знайти елементи розвитку й виникнення нового. Наприклад, ми маємо драбину організмів, починаючи від слимака й

¹⁾ Ibidem, стор. 7.

²⁾ Ibidem, стор. 9.

³⁾ Ibidem, стор. 24, 25.

⁴⁾ Ibidem, стор. 107.

⁵⁾ Ibidem, стор. 103.

⁶⁾ Ibidem, стор. 22.

⁷⁾ Ibidem, стор. 10.

⁸⁾ Ibidem, стор. 11.

⁹⁾ Ibidem, стор. 48.

¹⁰⁾ Ibidem, стор. 133.

закінчуючи людиною. Проте всі шаблі цієї драбини існують разом і одночасно. У світі ж духовному й історії всякий вищий ступінь розвитку виникає лише тоді, як перестає існувати нижчий¹⁾.

Таким чином, історичний розвиток не є одноманітне повторення й тупцювання на місці, але невпинне творення чогось нового. Звідси випливають надзвичайно важливі методологічні висновки для історичного дослідження. А саме, не можна встановлювати загальних, абстрактних схем, що були б здатні охопити різноманітні історичні доби. До кожного історичного явища треба підходити на свій кшталт, своєрідно, специфічно. Окремі факти історії можна зрозуміти й освідомити лише в свій час і на своєму місці. Тобто історичне дослідження мусить бути неодмінно конкретне.

Життя народів завжди проходить у таких своєрідних умовах, що ніколи старі мірки не можуть цілком підійти до пізніших відносин. Ніколи не буває, щоб те, що було добре для одного часу, було так само підхоже й для іншого. Кожен народ має свої поняття, свої уявлення про право, справедливість і т. ін. Тому немає нічого банальнішого від поширеного в добу Французької революції звичаю повчати нас на прикладах з грецького й римського життя²⁾.

Щось так само можна було б порівняти індійський епос з поемами Гомера. Так тут, як і там, ми маємо багатство уяви, жвавість образів, красу стилю тощо. Але ця схожість дуже формальна; бо при цьому забувається безмежна різниця змісту. Тут можна було б ще порівняти філософські системи китайців, індусів, елеатів, Спінози, ба навіть майже всю нову філософію, бо всі вони в тій чи іншій формі покладають в основу єдине. Звичайно, таке зближення є цілком марне й даремне³⁾.

Керівникам держави і цілим народам поважно радять навчатися на досвіді історії; але досвід показує, що ані народи, ані уряди нічого не навчилися з історії і не діяли згідно з висновками, що випливали з неї.

Принцип конкретного вивчення історії конче треба зв'язати з відмо- вленнями від механічного підходу до суспільних явищ. Кожна доба являє собою щось о г р а н і ч н е, внутрішньо нерозривно зв'язане, єдине. Релігія даного народу, його закони, його мораль, стан науки й мистецтва, промисловість—все це становить найщільніше зв'язане ціле⁴⁾. Тому вивчати якийнебудь член цього складного цілого можна лише в зв'язку з усіма іншими його членами. Інакше не можна; ми не зрозуміємо жодного історичного факту, коли візьмемо його і з о л ь о в а н о.

Наприклад, велику помилку роблять ті, хто відокремлює форму правління від народу, що таким способом управляється⁵⁾. Бо не можна правдиво оцінити цього правління, не знаючи точно моралі, звичаїв, історії та інших умов матеріального й духовного життя даного народу.

Тому різні пляни ідеальної перебудови суспільства, не обґрунтовані на конкретному вивченні дійсності, є безумовно непридатні. Ми не можемо ви б и р а т и державного ладу, що підходив би до наших суб'єктивних нахилів, ми можемо тільки вишукувати потрібне за даних умов. Як би не вабив нас до себе античний ідеал республіканського державного устрою, виявляється, що він буває добрий лише в певному історичному оточенні. Всупереч нашим політичним симпатіям може статися, що монархія буде об'єктивно відповіднішою до народніх інтересів⁶⁾. Бо кожній родині свій час.

1) Ibidem, стор. 134. Той факт, що деякі історичні народи існують ще й після своєї смерті (Китай), треба тлумачити так, що ці народи-анахронізми більше не становлять предмету історії.

2) Ibidem, стор. 123, 174.

3) Ibidem, стор. 157.

4) Ibidem, стор. 100.

5) Ibidem, стор. 122.

6) Ibidem, стор. 120 — 121.

Подібні хиби має наука *R u s s o* про природну вільність людини. Він розглядає цю вільність абстрактно, теоретично не зв'язуючи її з будь-яким історичним оточенням. Те, що він покликається на первісний стан, нічого не варте, бо історична наука не може констатувати стану природної вільності ані в минулому, ані в сучасному¹⁾.

Формальне, ізольоване, однобічне вивчення історії Гегель кваліфікує, як не освічене (*ungebildete*). Воно схоплює деякі сторони явища, що здаються основними, але інші сторони „нічого ж сумняшеся“ відкидає. Тимчасом людина освічена (*gebildete*) вивчає всі конкретні сторони явищ²⁾.

Заперечення загальних абстрактних схем для всієї історії, заперечення повторності подій не веде, проте, ще до порушення монізму в методі. Пояснюється це тим, що розвиток, за Гегелем, завжди відбувається, як зняття (*Aufheben*). Тобто всякий новий ступінь історичного розвитку є не зовсім новий, бо він включає в себе, як свої моменти, всі попередні ступені розвитку³⁾. Кожне дане історичне явище можна цілком зрозуміти лише тоді, коли ми його розглядаємо не тільки як наслідок даних специфічних, конкретних умов, але також і як наслідок усього попереднього історичного розвитку. Даний момент духа має в собі всі попередні: вони розвивалися в часі самостійно й один за одним, але в дусі вони складають одне ціле безперервне коло, тому моменти, що їх дух, здавалося б, залишив за собою, справді йому притамані в глибині його сучасної свідомості.

Слід відзначити ще одну особливість відношення Гегеля до історичної науки. Це його погляд на критику джерел. Він тут дуже розійшовся з поглядами сучасної йому науково-історичної критики, представником якої був тоді Нібур. Гегель вважав, що твори різних стародавніх історіографів заслуговують на куди більше довір'я, ніж це думають „критики“. Ця позиція є прямий висновок з гегелівської концепції.

Історія є поступ вільності, а вільним можна бути лише тоді, коли ця воля освідомлюється⁴⁾. Тому історія неможлива без свідомого ставлення людей до подій. Одночасно з історичними подіями з'являються й літописи. Тому й філософія історії обмежується границями, що їх засвідчили різні історіографи.

Гегель дуже довіряє повідомленням стародавніх істориків: Геродота, Тукідіда, Тита Лівія й взагалі видатних сучасників античного світу. Бо історія є процес самопізнання абсолютного духа, що погресує. А в кожному дану добу таке самопізнання буває у найвидатніших людей свого часу. Тому такі люди заслуговують на найбільше довір'я як знавці й глибокі критики своєї доби.

Виходить є куди більше підстав недовіриливо ставиться до новітніх істориків, тисячоріччями відокремлених від часу, що його вони критикують, ніж до стародавніх історіографів, бо вони є виразники світового духа.

III. ВИКЛАД КОНКРЕТНОЇ ІСТОРІЇ ГЕГЕЛЯ

Щодо викладання конкретних історичних фактів у їхньому загальному зв'язку, то цей бік гегелівської філософії історії є найширше відомий. В російській літературі є цілком задовільні виклади цього руху історичних народів у Гегеля *in concreto* (наприклад, К. Фішера, В. Гер'є⁵⁾). Тому ми спробуємо тут подати лише найзагальніший схематичний виклад, не заглиблюючись у деталі й подробиці.

¹⁾ Ibidem, стор. 95.

²⁾ Ibidem, стор. 43.

³⁾ Ibidem, стор. 9,48.

⁴⁾ Ibidem, т. I, стор. 39.

⁵⁾ І. К. Ф и ш е р.— Ист. новой философии. Т. VIII, полутом 2. СПб. 1903. 2) В. Герье. Философии истории Гегеля. „Вопросы Философии и Психологии“, кн. 101 — 104. М. 1910.

Історія є прогрес в освідомленні вільности, що втілюється в різних формах держави, які чергуються в часі. Історичні доби тому й встановлюються згідно з цими етапами державних змін.

У класифікації державних форм Гегель приєднується до звичайних за його часів (наприклад, Монтеск'є) поглядів¹⁾. Ці форми такі: 1) деспотія, 2) демократія, 3) аристократія, 4) монархія. Нове, що вносить сюди Гегель, є в його принципі історизму. Він не задовольняється констатуванням тих або інших форм держави, що існували, але встановлює між ними зв'язок в часі та щодо порядку їхнього чергування. Деспотизм переходить у демократію, ця — в аристократію, остання — в монархію.

Коли демократизм і аристократію об'єднати під загальним поняттям розпорошеної влади, ми матимемо певну тріяду. Спочатку єдина необмежена деспотична влада; потім вона розпадається на демократію, що переходить згодом в аристократію; нарешті знов єдина влада на вищому ґрунті — монархія. Так саме, за Гегелем, відбувалося в історії. На Сході панівною державною формою був деспотизм; в античній Греччині, в її найкращі часи за кермою влади стояла демократія; римське політичне життя характеризувалося в основному аристократичною формою правління і, нарешті, особливість німецького, християнського світу — це монархія²⁾.

Проте, історія не легко вкладається в накреслені точні схеми. Демократія, аристократія й монархія виникають у невідповідні, здавалося б з погляду абсолютного духа, моменти. Історія Риму, наприклад, як відомо, починається з доби царів.

Гегель знаходить тут вихід, вважаючи, що в подібних випадках форма не відповідає змістові; що в зазначену добу царів по суті була не монархія й не деспотизм, але аристократія.

Цю думку ще далі розвиває неогегельянець Ляссон. На його думку, у всякій державній формі в прихованому вигляді є елементи всіх інших державних форм. Так, наприклад, у країнах деспотичного правління в суті ми маємо також і демократію; бо всяка влада відповідає духові народньому. Всякий народ заслуговує на ту форму правління, яку має, бо верховна влада тримається лише на згоді й послузі цілого народу.

У всякій країні можна також знайти елементи аристократичного ладу. Бо завжди неминуче з усієї маси населення виділяються, щоб керувати громадським життям, групи обраних людей, яких треба забезпечити матеріальними засобами, щоб звільнити їх для державної роботи. Хай це буде не стара родовита аристократія, але люди іншого походження, все одно в суті це буде аристократія.

Нарешті, скрізь ми знаходимо елементи одновладности (монархії). Бо завжди керівництво зосереджується в руках однієї особи. Хай це буде президент, чи генерал, чи хтось третій, подібний до цього, принцип залишається той самий. В іншому разі буде не управління, а безладдя³⁾.

Прогрес вільности виявляється ще у зміні державних форм. На Сході люди знали лише про вільність одного; греки й римляни бачили вільність деяких; а сучасність знає, що всі люди, як такі, вільні⁴⁾. Отже історія, подібно до сонця, рухається зі сходу на захід.

Світову історію можна, на думку Гегеля, порівняти з живою істотою. Подібно до неї вона має дитинство, юнацтво, дорослість, старість. Це порівняння теж дає, до певної міри, підставу, щоб періодизувати історичний матеріал. Держави Східньої Азії це дитинство, держави Західньої Азії — юнацтво

¹⁾ Г. Ляссон помилково приписує Гегелю відкриття різниці між деспотизмом та монархією (ibidem, вступ до I-го тому, стор. 134, що було вже у згаданого Монтеск'є.

²⁾ Ibidem, т. II, стор. 602.

³⁾ Ibidem, т. I (передмова), стор. 139 - 140.

⁴⁾ Ibidem, т. I, стор. 40.

(Knabenjahre); Єгипет, є перехід до молодости; у Греччені ми маємо розквіт молодости; в Римі виступає сувора дорослість, нарешті, у християнському, німецькому світі настає старість, але не в розумінні занепаду й розкладу сил, а в розумінні повноти знання, ясности розуму й примирення суперечностей.

Перший народ, з якого Гегель починає викладати історію, це к и т а й ц і. Особливістю їхнього політичного й громадського життя є те, що воно не розвивається. Історія, зміна ніби проходять повз них. І по цю пору всі характерні особливості життя, побуту, вдачі й культури китайців такі самі, як були тисячу років тому. Категорію часу до Китаю годі прикласти.

Хоч історія й починається з Китаю, але не можна сказати, що там ми вже маємо всі потрібні для історичного народу атрибути: розвинену державу, наявність самосвідомості¹⁾. Китайці, власне, стоять біля порогу історії. Тому щодо історичности китайського народу у Гегеля ми натрапляємо на хиткі судження.

Суть китайської держави, скільки вона існує, полягає в родинному принципі, що поширюється, переноситься на все громадське й політичне життя. Увесь народ — це одна величезна родина. Китайський імператор — це батько, патріярх, а всі підданці — його діти. Найвищий закон у країні — це підкорення дітей батьківській абсолютно необмеженій владі. Тому, логічно, вся влада зосереджується в особі батька держави — імператора. Таким чином встановлюється найсуворіша одновладність.

До особливостей китайського духу належить ще відсутність усякої уяви, фантазії, розсудливості і прозаїчності життя.

Щодо їхньої релігії, то вона має дуже примітивний, наївно-натуралістичний характер. В основі її лежить почуття безмежної залежности людини від вищої істоти, що якраз цілком погоджується з характером народу, для якого було зовсім чуже уявлення про особисту вільність. Релігія виступає там у різноманітних формах; можна виявити елементи політеїзму, монотеїзму, але все це не підноситься вище від примітивних розсудкових поглядів. На чолі всіх божків стоїть „син неба“, імператор, владика всіх сил, так земних, як небесних.

Другий народ, з яким доводиться мати діло в історії — це і н д у с и. Подібно до китайців вони не підлягають впливові часу. Їхнє громадсько-політичне життя так само перебуває незмінним аж досі. Але з інших поглядів вони дуже відрізняються від своїх східних сусід.

Перше за все, недиференційована, байдужа єдність китайської держави розпадається на окремі елементи, що виявляється в к а с т о в і й структурі індійської держави. Ми маємо діло тут з прямою антитезою. Китайців характеризувала абстрактна, розсудкова єдність, позбавлена всяких різниць і протилежностей. Індусів характеризує зворотний принцип. У них панує абстрактна, розсудкова різниця каст поміж собою, позбавлена будь-якої єдності.

Друга одміна індійського духу від китайського є в тому, що прозаїчний, позбавлений уяви китайський дух змінюється на повне й неподільне панування фантастичних і поетичних побудовань по всіх без винятку сферах індійського життя. Твори індійського епосу (наприклад, Рамаяна, Магабгарата) — це лише деякі форми цієї фантастики.

Релігія індусів являє собою своєрідний п а н т е ї з м, одягнений у найфантастичнішу, завдяки зазначеній властивості їхнього народнього духу, форму.

Перший справді історичний народ — це п е р с и. Поняття історичного неодмінно включає в себе виникнення й зникнення. Цього немає ані в Китаї, ані в Індії. Персія є перша держава, що виникла, розвивалася й розпалася²⁾.

1) Ibidem, т. II, стор. 307.

2) Ibidem, стор. 414.

Основний принцип, що відрізняє перський дух, це єдність¹⁾. Але це не є абстрактна, байдужа єдність, подібна до китайської — навпаки, вона об'єднує в собі конкретні різниці. Особливістю перської держави є саме те, що вона об'єднує під своєю владою численні сатрапії, при чому кожному народові залишаються непорушні усі його звичаї, релігія й форма правління. Тільки верховна політична влада є стійний принцип усієї великої держави²⁾.

Перська релігія відповідно до цього є теж єдність, що охоплює протилежності. Єдиний світовий принцип лежить в основі боротьби між світлом та темрявою, добром і лихом, Ормуздом і Ариманом³⁾.

Дальший ступінь розвитку світового духа є Єгипет. Перед ними стоїть нове завдання. Попередні історичні народи висували вже різні суперечливі принципи, що ними вони прагнули охопити суть абсолютного духа. Тепер треба було вияснити всі ці суперечливі моменти, як частини одного цілого. Розв'язати це завдання, ніби розкрити якусь таємницю, було предметом зусиль єгипетського духа. Але дух цей мав силу лише поставити завдання, не розв'язуючи його. Тому суть його — загадка. Не дурно сфінкс є його найважливіший символ⁴⁾.

Грецький дух розв'язує загадку сфінкса, як це алегорично змальовано в міті про царя Едипа. Пізнання характеризує греків. Одмінно від єврейської релігії, що пізнання доброго й злого ставила на одному рівні з гріховністю, грецький напис на святині Аполона Дельфійського каже людині: „Пізнай самого себе“.

І грек пізнає себе, як самотійну індивідуальність. Він переміг загальність і байдуже злиття з природою. Тому його завдання є піднести індивідуальність на щабель волі, отже й краси.

Ця прекрасна індивідуальність виявляється в грецькому житті в трьох формах: поперше, в людині, як такій, подруге, в богах, і, потретє, в державі⁵⁾.

Гегель назвав грецький світ юнацьким віком людства. Два гожі юнаки стоять, один на початку, другий на кінці грецької історії. Це Ахіл і Олександр Великий.

Згідно зі своїм культом індивідуальності грецький дух, принаймні, у свої найкращі часи характеризується демократією.

Зовсім іншими рисами характеризується дух римський. Там замість індивідуального закону панує суворий закон абстрактно-загального; там усе підлягає нівелюванню.

Два моменти, на думку Гегеля, становлять суть римського духа й неодмінно зв'язані один з одним: всесвітньо-історичне завдання, яке виконати було призначенням римлян, та їхня особиста вдача, або спосіб, яким вони здійснювали вільність людини. Перший момент можна назвати об'єктивним, а другий — суб'єктивним елементом римського духа.

Об'єктивне завдання їхньої діяльності було завоювати світ і панувати над ним, сполучити всіх народніх духів і богів в один пантеон римської всесвітньої держави, в абстрактно-загальне ціле, не шануючи, як це робили перси, живих індивідуальностей народів і релігій, але душачи й розчавлюючи їх. Цьому принципіві відповідає й суб'єктивний елемент: не жива вільна прекрасна індивідуальність, що становить суть грецького духа, але абстрактна й уособлена індивідуальність, тобто особа, виразом якої є право, володіння і власність.

1) Ibidem, стор. 416.

2) Ibidem, стор. 441.

3) Ibidem, стор. 424 — 425.

4) Ibidem, стор. 460.

5) Ibidem, стор. 570.

Відповідно до цього релігія римлян протилежна до грецької. В той час, як остання наскрізь поетична, перша має цілком прозаїчний, обмежений, утилітарний характер. Тому, коли, бачачи в римлян імена Юпітер, Юнона, Мінерва тощо, ми подумаємо, що маємо діло з грецькими богами, то зробимо велику помилку.

Державний устрій римлян загалом характеризується як аристократичний. Римська республіка з самого початку зв'язана з боротьбою між патриціями та плебеями. Тільки через розв'язання цієї суперечності і завдяки внутрішній консолідації сил, що виникла в наслідок цієї боротьби, римська могутність могла розвиватися зовні. Далі, через ворогування принципів абстрактної держави й абстрактної особи виникає згубний імператорський час, що й привів Рим до занепаду і руїни.

Остання історична доба, що закінчує розвиток світового духа, це панування німців. Їхнє завдання — привести до найвищого розвитку вільність, примирити всі противенства, що борються між собою. Відповідно до цього німецький народ відрізняється надзвичайною прихильністю до волі й незмінною вірністю в товариствах та союзах.

Германський народ є носій найвищої форми релігії, де розкривається справжня суть абсолютного духа, саме християнства. Уже в євангелії від Йоана, науці про логос, виявляється духовна природа бога. Але цього замало. Бо той нічого не розуміє в християнстві, хто не зрозумів його принципу троїстості, єдності протилежностей¹⁾. Одмінно від вільності прекрасних індивідуальностей у греків, прозаїчної й суворої зв'язаності римлян, у християнстві ми маємо вільність духа²⁾.

Германський народ має особливу здібність сприймати християнство, завдяки своїй „душевності“ (Gemüth).

Християнство, згідно зі своїм принципом триєдності, переживає три доби розвитку. Поперше, раннє християнство, це царство отця. Середньовічне християнство є царство сина. Нарешті, з реформацією починається найвищий ступінь — царство духа³⁾. Тільки в реформації настає справжнє духовне самовизволення людини⁴⁾.

Розвиток сучасної форми держави неодмінно зв'язаний з реформацією, бо ніяка інша конфесія не може правити за основу розумної конституції. Так, приміром, католіцизм зовсім непридатний до цього через відсутність в ньому справедливості і глибокого почуття моральності взагалі⁵⁾.

Революції нового часу (наприклад, Велика французька) відбувалися через недостатність духовного світогляду. Народи, що визнали реформацію, не мають, власне, ніяких підстав для революції. Цим пояснюється, наприклад, консерватизм німців, порівнюючи з французами. Бо протестанти разом з реформацією виконали й свою революцію⁶⁾.

Найвища форма протестантської держави є монархія. У ній шляхом свідомого підкорення більшості урядові досягають повної вільності для всіх громадян.

На цьому історія народів закінчується. Коли спробувати в одній загальній схемі охопити всю ходу світових подій, як її викладено у Гегеля, то ми тут, власне, матимемо дві тріяди. Перша тріада (східня): Китай, Індія, Персія. Вони втілюють собою 1) абстрактну єдність, 2) абстрактну різницю і 3) конкретну єдність. Далі йде ланка, що сполучає Схід із Заходом, — Єгипет.

¹⁾ Ibidem, стор. 722.

²⁾ Ibidem, стор. 676.

³⁾ Ibidem, стор. 881.

⁴⁾ Ibidem, стор. 882.

⁵⁾ Ibidem, т. I, стор. 103.

⁶⁾ Ibidem, т. II, стор. 925.

Друга тріада (західня): Греція, Рим, Німеччина. Ці країни втілюють собою 1) обмежено - індивідуальне, 2) абстрактно - загальне й, нарешті, 3) конкретно - загальне.

Так здійснює абсолютний дух свою ціль у світовій історії. Бо на останньому етапі ми маємо загальну, освідомлену волю.

IV. НЕДОСТАТНІСТЬ ГЕГЕЛІВСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

Такі в загальних рисах погляди Гегеля на історію.

Не можна, звичайно, їх визнати за бездоганні з погляду сучасної передової науки — марксизму. Вони потребують найгрунтовнішої критики. Дещо в цій ділянці спробуємо тут зробити.

Перш за все нам кидається в вічі ідеалізм, що лежить в основі його науки. „Гегель был идеалист, т. е. его мысли не казались ему более или менее отвлеченными отражениями существующих в действительности вещей и явлений, а, наоборот, предметы и их развитие казались ему лишь воплощением „Идеи“, существовавшей где-то еще до сотворения мира. Таким образом, все было поставлено на голову, и действительная связь мировых явлений вывернута наизнанку“¹⁾. В цих словах схарактеризовано те основне, що розділяє Гегеля й Маркса. Зупинятися докладніше на розгляді ідеалістичної містифікації було б тут зайве.

Можна лише згадати, що з ідеалізмом щільно зв'язаний телеологічний погляд, яким сповнене все розуміння історії у Гегеля. Сенс світових подій полягає в тому, щоб досягти мети, поставленої собі абсолютним духом: удосконалити свою волю шляхом самопізнання.

Мало того, світова історія є також і теодицея. Вона дає виправдання й указує прихований сенс усіх діянь бога; вона пояснює значення всього злого й негативного на світі, примиряючи його з найвищим добром²⁾.

Критика цих тверджень філософії історії Гегеля не має великого інтересу в даному зв'язку. На більшу увагу заслуговують, наприклад, його погляди на взаємодіяння між історією та природою.

Гегелівська система є діалектичний монізм. І дух і природа — це ступені в розвитку абсолютного духа. За принципом діалектичного розвитку, кожен наступний, вищий ступінь знімає всі попередні, зберігаючи їх у собі. Отже, при переході абсолютної ідеї від природи до духа природа мусить не існувати далі поруч із духом, але зникнути, розчинитися в царстві духа, що настає.

Проте, у Гегеля ми не знаходимо нічого подібного. Природа існує й далі

Правда, об'єктивне значення природи як чинника дальшого розвитку стає нікчемним, вона відіграє підпорядковану, пасивну роль. Хоч світова субстанція зберігає й у філософії історії обидві свої сторони: дух та його протилежність — природу, проте остання підкоряється духові³⁾.

Такий погляд, що припускає співіснування духа та природи, при чому, проте, друга цілком підпорядкована першому, не може не нагадати погляду на природу Фіхте. Він вважав, що природу (не-Я) треба було породити, щоб вона, як перешкода, уможливила здійснення морального завдання для Я. Таким чином ця негативна роль природи була неодмінна умова для розвитку самого духа.

Філософія історії Гегеля по суті не тільки, подібно до Фіхте, заперечує всяку субстанціальність, незалежність природи від духа. Гегель іде далі. Він навіть не вважає, вже одмінно від Фіхте, природу за стимул, подразник, що,

1) Ф. Энгельс.— „Развитие социализма от утопии к науке“. ГИЗ. 1926.

2) Hegel.— Phil. d. Weltgeschichte. I Band. стор. 24 — 25.

3) Ibidem, стор. 236.

як перешкода, викликав би нагромадження імпульсивної енергії в абсолютному розумі. Для Гегеля природа є лише незмінне декоративне тло, що надає те чи інше офарблення історичним подіям.

Це особливо виявилось в його погляді на розвиток у природі й суспільстві. В природі ми маємо лише нудне повторення того самого, обертання все в тому самому колі. Немає нічого нового під місяцем. Зовсім інша справа в розвитку духа, в історії. Там розвиток постійно проходить через нові, що ніколи ще не існували, форми. В історії, власне, не буває повторень. Під цим місяцем усе нове.

Не зважаючи на таку нікчемну роллю, що її тут надано природі, наявність її в філософії історії Гегеля, хоч би й як статиста, треба розглядати як наслідок *generatiois aequivocae*. Природі не може бути місця в царині духа в формі безпосереднього буття, вона може претендувати лише на існування в знятому вигляді.

Але ж Гегель бажав, щоб його філософсько-історична схема являла собою не лише продукт спекулятивних *Hirngerinnste*, а була до певної міри також і аналогом дійсної історії. Тому йому довелося заради впертих фактів трохи урізати, покоцюрбити свою струнку систему, що ми в даному разі й хотіли відзначити.

Те саме, що стосується до природи взагалі, можна сказати й про виробничі сили, економіку зокрема. Ця сторона людської діяльності для Гегеля є теж тільки зовнішній випадковий атрибут чи, в кращому разі, привід для збудження духовної енергії.

Можна зазначити, що Гегель, який не міг не помітити (принаймні в деяких випадках) зв'язку суспільного розвитку з ростом техніки, що бив у вічі, не знаходив цьому іншого пояснення, крім якоїсь наперед встановленої гармонії. Наприклад, як тільки почався всесвітньо-історичний прогрес, одразу цілком до ладу з'явилися всякі зовнішні корисні події в житті народів, у тому числі вигідні винаходи в галузі техніки.

Далі, треба вказати на надзвичайну вузькість самого поняття історії, історичного у Гегеля. За словами Маркса в „Німецькій ідеології“: „Ми знаємо лише одну науку— науку історії. Історію можна розглядати з двох сторін і поділяти на історію природи й історію людей“. Погодімося, що завдання Гегеля в даному разі було подати саму тільки історію людей. Але ж саме це поняття він дуже звужує. Він притягає до своєї філософсько-історичної системи лише деяку частину всього історичного матеріалу. Коли брати історію вшир, то тут не вистачає, перш за все, всіх так званих неісторичних народів. Сфера діяльності світового духа територіально дуже вузька: йому досить було передньої Азії, тільки однієї десятої цього суходолу, і західної третини Європи. Всі інші країни неісторичні.

Гегеля не турбує, коли народ, що подав уже, за його пляном, свій культурний продукт, не вмер, а живе ще й далі на землі: хай живе, скільки хоче, але він є лише „політичний нуль“ і для історії не існує. Також зовсім не існують усі ті народи, що виявились непотрібними для перебігу всесвітнього духа.

Так само не обходить філософа-історика й первісний побут народів. Навіть те, як виникла держава. Народ має історичне значення лише з того моменту, коли він починає себе освідомлювати, тобто писати свою історію. Це свідчить, що його торкнувся світовий дух.

Коли Гегель увесь світ розглядає як вияв абсолютного духа, історію як його розвиток у часі¹⁾, і таким чином усе, що існує, як і те, що існувало, зводиться до цього першого початку, то немає й не може бути нічого безглузлого, нерозумного, випадкового й неісторичного. Інакше буде п л ю р а л і з м .

¹⁾ Ibidem, стор. 134.

Це стосується хоча б до відомого: все дійсне є розумне і все розумне є дійсне. З науки про суть („Наука Логіки“) ми знаємо, що те, що існує, (existierende) не зовсім чуже абсолютному духові, але, подібно до багатьох інших категорій, воно є момент у розвиткові світового розуму. Так само й усі об'єкти всесвіту є моменти духовного розвитку.

Щождо розвитку людського суспільства в часі, то й тут все мусить бути в дусі і нічого поза духом. Але тоді всі події набувають собі сенс і значення, отже, всі вони робляться історичні. Неісторичне можна зрозуміти лише за аналогією з тим, що є (одмінно від дійсного). Неісторичне є таке тільки в дуже умовному, відносному розумінні.

У Гегеля неісторичне зовсім виключається з розгляду. Тому його філософія історії не може претендувати на повноту, хоч це й суперечить його твердженню, що історія є розгортання в часі самого абсолютного духа, цього деміурга всесвіту. Його схему історичного розвитку можна визнати лише однобічною, а тому й невірною, бо вона, очевидно, не охоплює всієї конкретної дійсності, як це мусіло б бути згідно з принципами самого Гегеля.

Коли розглядати поняття історії у Гегеля не вшир (за числом охоплення об'єктів), а вглиб (за змістом), то ми й тут натрапляємо на надзвичайну вузькість.

З нашого звичайного не-гегелівського погляду людська історія є ступінь у розвиткові всесвіту. Як така, світова історія мусить вмістити в себе все багатство різних сторін і моментів, що виявляються на цьому ступені розвитку. Отже культура, економіка, право, мораль, мистецтво, релігія, філософія мусять входити до складу історичного розгляду.

Але не такий є основний погляд Гегеля на це питання. Всі сторони людської культури підлягають розглядові в тій частині філософської системи Гегеля, що називається філософією духа. І держава, і мистецтво, і релігія, і філософія належать сюди. Але історія є та форма, в якій розвивається тільки держава. У межах історії закінчується розвиток об'єктивного духа, що потім переходить у розвиток духа абсолютного. Останнє відбувається вже поза межами історії. Там саме абсолютний дух проходить через ступені мистецтва, релігії й філософії. Так звужується поняття історії у Гегеля щодо змісту.

Іноді ми стрічаємось у Гегеля з розумінням терміну „історія“, що ніби сходиться з нашим звичайним. Це буває, наприклад, тоді, коли він визначає історію як виявлення духа в часі. „Світова історія є розгортання духа в часі, подібно до того, як природа є розгортання ідеї в просторі¹⁾. Ми так само звикли вважати, що все, що відбувається в часі, вже через самий цей факт ніби має свою історію. Тоді всі виявлення духа, природи, суспільства мусять правити за матеріал для історичного дослідження; бо вони, ніби, відбуваються в часі.

Проте, справді, Гегель такого розуміння все ж таки загалом не додержується. Тільки своєрідне, тлумачення категорії часу призводить до того, що він зумів поняттям історії, не зважаючи на вищезазначену вузькість, охопити теж все, що відбувається в часі.

Розуміння часу у Гегеля не можна назвати ані об'єктивним, ані суб'єктивним безумовно. Щодо абсолютного духа це є категорія суб'єктивна. Час — це форма, що її дух сам собі надає. Він надає це визначення історичному матеріялові, щоб зробити його приступним для наочного споглядання.

Для людини категорія часу є об'єктивна, бо вона нав'язується їй з такою самою примусовістю, як і всі інші форми існування світового розуму.

Проте, абсолютний дух покладає в формі часу далеко не всі свої виявлення. Це стосується посамперед явищ природи. Для цієї сфери час править лише за категорію зовнішнього порядку, бо там немає справжнього

¹⁾ Ibidem, стор. 134.

розвитку. В природі не виникає нічого нового; всякий рух є не що інше, як одвічне, одноманітне повторення того самого, що проходить завжди в тому самому порядку, повертається завжди до того самого вихідного пункту. Тому там, власне, немає часу.

Щождо суспільства, то й там не все існує в часі. Абсолютний дух, як такий, не залежить від часу. Разом з ним позбавлені часу також і мистецтво, і релігія, і філософія. Зв'язок з часом зберігає лише так званий світовий дух, що виявляється в різних народніх духах. Отже, немає нічого дивного в тому, що Гегель зараховує до історії все, що відбувається в часі.

Але не можна було китайським муром відокремити історичне від неісторичного, часове від позачасового. У всесвіті скрізь порозкидані й перемішані ці різноманітні елементи. Тому не дивно, що й у філософії історії ми натрапляємо на „сторонні“ елементи. Так, приміром, Гегель говорить, що кожен народній дух є складне органічне ціле, що складається з певних елементів — конституції, мистецтва, релігії, моралі, промисловости тощо¹⁾. Багато уваги, крім того, приділяється питанням релігії. Отже, коли розглядаючи світову історію й доводиться зачіпати явища, до яких не можна прикласти категорії часу, то це ще не свідчить про те, що вони є предметом історії. Не треба бути надто „педантичним“.

Деякі коментатори Гегеля, як, наприклад, Ляссон²⁾, намагаються виправдати вузькість зазначеного тлумачення історії особливим характером в и к л а д у, до якого Гегель був змушений. Характер публічних лекцій, що мали призначення протягом короткого часу подати величезний матеріал, конче примушували до того, щоб зупинятися лише на основному, оминаючи все другорядне. Тому, скажімо, значення держави, як фундаменту історичних подій, освітлено досить повно, а ролю, наприклад, мистецтва або філософії майже не визначено. Але так, власне, і мусить бути в філософії історії, яку слід відрізнити від просто історії. Треба пам'ятати, що Гегель у даному разі подає нам якраз першу, а не другу. І недоречно було б ставити до філософії історії, що повинна подати лише основні риси історичного розвитку, такі самі вимоги, з якими треба звертатися на адресу просто історії. Бо лише останній належить подавати всю сукупність різних сторін руху. Отже, виявляється, ніби вузькість поглядів Гегеля на історію є лише позірна.

Правда, Ляссон не завжди послідовно додержується зазначеного погляду. Іноді він погоджується, що питання про місце, яке мусить посідати філософія історії відносно інших філософських дисциплін, розв'язано у Гегеля незадовільно³⁾.

Основна помилка заперечень Ляссона полягає в тому, що він намагається уявити співвідношення між історією й філософією історії зовсім одмінно від того, як це ми бачимо у Гегеля. Те, що являє собою єдине ціле в „Лекціях з філософії історії“, Ляссон намагається розкласти й порозсовувати по різних відділах філософської системи Гегеля.

Посамперед, у гегелівському творі, що тут розглядається, ми маємо не саму лише філософію історії, але також і історію просто. Поділ цього твору на два томи саме й відповідає відокремленню філософії історії від історії. І справді, в перший том уміщено всі загальні принципи й проблеми історії, закони історичного розвитку, його чинники й засоби. У другому томі автор розгортає конкретні історичні події за даною в попередньому томі схемою. Звичайно, виклад історії буває більше і менше повний. Але від цього він не перестає бути історичним. Коротше, філософія історії відрізняється від просто історії не більшою або меншою стислістю викладу, а самою методою й матеріалом. Ріжниця між цими дисциплінами лежить на лінії абстрактності й конкретності, а не на лінії повності й стислості.

¹⁾ Ibidem, стор. 100, 121.

²⁾ Див. його вступ „Hegel als Geschichtsphilosoph“ до I тому.

³⁾ Ibidem, стор. 72.

Коли вважати, що Гегель подав нам тут тільки філософію історії, то, власне, жодні посилання на стислість викладу не можуть правити за виправдання. Бо який би не був повний і широкий виклад якоїнебудь дисципліни, він завжди обмежується своїм предметом, а не предметом іншої, хоча б і близької дисципліни.

Гегель філософію історії (разом з конкретною історією) зосереджує в певному моменті розвитку об'єктивного духа. Мистецтво, релігія, філософія лежать в іншій вищій площині. Тому ніяке поширення історичного викладу не може охопити цих галузей культури.

Отже, вузькість розуміння історії у Гегеля слід вважати за доведену. Не можна не визнати, що його основна лінія — це розглядати історію, як історію держави. Трактатування релігії, мистецтва й філософії, за його принципами, треба від історії відокремити.

Але через те, що факти не вкладалися в гегелівське Прокрустове ліжко, йому не пощастило як слід звести кінці з кінцями. Тиск упертої дійсності призвів до того, що деякі дальші розділи філософської системи (філософія релігії, естетика, історія філософії) Гегель мимохіть викладає по-історичному, й тому ми мусимо зарахувати їх до складу історичної науки. Але ж це не погоджується з принципами побудовання його філософії історії. Доводиться констатувати, що тут, як і в багатьох інших пунктах, метафізична система не витримує тиску дійсності.

Гегель, як згадано вище, є до певної міри дволикій Янус, що дивиться одночасно вперед і назад. Він є живе втілення своєрідної єдності протилежностей, сполучаючи в собі і великого революціонера думки і великого реакціонера.

Енгельс не раз повторяв, що у Гегеля ми маємо суперечність, яку годі розв'язати (в межах цієї філософії), суперечність між метафізичною системою й діалектичною методою. Це особливо близько стосується філософії історії. Саме тут ми бачимо, що грандіозна хода розвитку світового духа зупиняється на Пруссії початку ХІХ ст. Саме тут Гегель намагається усіма силами змалювати цей мізерний наслідок якнайбільше досягнення духа. Показуючи на протязі всієї історії тимчасову і обмежену природу духа кожного окремого народу, Гегель вважає за вічну, непорушну й абсолютну природу духа німецького. Роблячи найбільший внесок у наукову теорію (метода) лівою рукою, він знецінює його, висуваючи правою рукою застиглу систему. Консерватизм, стремління обґрунтувати й виправдати наявність даного суспільного ладу призводять до заперечення революційної діалектики. „Из мыслителя, внимательно вдумывающегося в историческое развитие человечества и приходящего к тому выводу, что движение вперед составляет природу всемирного духа, Гегель превращается в раздражительного и подозрительного охранителя, готового кричать „караул“! при каждом новом усилии, могучего и вечного „крота“, неумолимо подкапывающего здания старых понятий и учреждений“¹⁾.

Деякі коментатори намагаються довести, що за Гегелем, історія зовсім не зупиняється, а закономірно розвивається далі шляхом дальшого вдосконалення світового духа. Г. Ляссон наводить власні вислови Гегеля, що говорять ніби на користь цього твердження.

Саме наприкінці „Філософії історії“, де мова йде про сучасне становище народів, зазначено, що лібералізм криє в собі суперечність загального й одиничного. Ця суперечність раз-у-раз призводить до конфліктів і криз. Отже, перед сучасністю стоїть завдання подолати дану суперечність, що, очевидно, відбудеться в майбутньому²⁾.

¹⁾ І. Плеханов. Соч. т. X, стор. 214.

²⁾ Hegel. Phil. d. Weltgeschichte, т. II, стор. 932 — 933.

На перший погляд здається, ніби мова йде про дальший розвиток історії, тобто вона не зупиняється. Але це здається лише на перший погляд. Ближче вивчаючи, ми побачимо, що суперечності лібералізму існують не в Німеччині, цьому останньому носії світового духа, а в Франції. А історична роля французів уже давно скінчилася разом з занепадом імперії Карла Великого і початком реформації. Тому події сучасної Франції позбавлені історичного значення, за безпосереднім і правдивим тлумаченням гегелівської теорії. Виходить, наведене заперечення не потрапляє в ціль.

Коли б Гегель припускав історію як емпіричне нанизування фактів, то для нього, звичайно, не могло б бути мови про завершення й закінчення світового процесу, бо тоді питання про майбутню долю людства було б взагалі відкрито. Така історія знає лише минуле й сучасне. Але наша історія повинна бути філософська, а філософія розглядає вічне, тобто таке, що має силу й для майбутнього¹⁾. Тому гегелівська філософія історії може подати образ світового процесу в цілому, від його початку аж до його кінця.

Суть історичного розвитку по-філософському зрозуміли й визначили як самовизволення духа шляхом самопізнання. Історія не має іншого сенсу й мети і як лише це завдання буде виконано, вона, очевидно, мусить припинитися.

Але історія в трактуванні Гегеля саме показує, як з повним успіхом досягається цієї мети. Вже починаючи з доби реформації, німецький дух потрапляє *ins Reich des Geistes*, сферу справжньої волі²⁾. Правда, тут ще є деякі хиби в деталях, які, очевидно, належало виправити до початку ХІХ ст., тобто до віку Гегеля. Проте, вже пруська монархія Фрідріхів і Фрідріхів-Вільгельмів бездоганна. Отже, метафізичне завершення діалектичної методи стало дуже в пригоді для виправдання реакційної політики.

Не можна, звичайно, не помітити, що подібний кінець історії суперечить проголошеній з самого початку активній і діяльній природі світового духа. Очевидно, абсолютний розум через конечні обставини був змушений погодитися на протиприродну нерухомість, бо гегелівська система знищила геть усі підвалини для дальшого розвитку.

Як відомо, гегелівське виправдання наявного ладу в догоду логіці духа з найбільшою силою наведено в його лекціях з „Філософії права“. У передмові до них вміщено славнозвісну фразу, що гіпнотизувала в свій час багато голів: „все, що дійсне, є розумне“. Гегель даремно намагався потім послабити її твердженням, що „тільки розумне є дійсне“; на значну частину закидів він все таки заслужив.

Ствердження розумности дійсного має своє місце й у „Філософії історії“. І тут Гегель підкреслює, що дійсний світ є саме такий, як це відповідає найвищим вимогам розуму³⁾.

Те, що існує, існує через неодмінність. Зрозуміти конечність даного явища — це виявити його розумність. Процес наукового пізнання полягає в тому, що дух, прагнучи самопізнання, пізнає в суцшому самого себе, свій власний розум. Філософія повинна зрозуміти розумність держави. Гегель дуже далекий від будь-якого наміру збудувати державу, як вона повинна була б бути. Подібні будування безглузді: світ, яким він повинен був би бути, не існує або, правдивіше, він існує тільки в даній особистій думці; але особиста думка це є „м'який елемент“, що легко поступається перед особистою сваволею й часто змінюється під впливом примх та самолюбства. Хто зрозумів дійсність, хто виявив прихований в ній розум, той не повстає проти неї, але мириться з нею й за неї радіє⁴⁾.

1) Ibidem, т. I, стор. 200.

2) Ibidem, т. II, стор. 881.

3) Ibidem, т. I, стор. 54

4) Плеханов, твори т. X, стор. 212 — 213.

З усього вищеподаного випливає, що, коли багато дехто зрозумів науку Гегеля про розумність дійсного неправдиво, то цьому був винен, у першу чергу, сам філософ, бо він дуже по-чудному, зовсім не по-діалектичному розтлумачив тодішній пруський суспільний лад, проголосивши його втіленим розумом¹⁾.

Реакційний і буржуазний, в суті, є також погляд Гегеля на державу. Не зважаючи на історизм, що ним глибоко пройняте все, держава виступає не як продукт певних соціальних умов, що виникають і зникають разом з причинами, які його викликають, але як одвічний і безумовний абсолют.

У філософії Гегеля державний союз обожується. Всі атрибути абсолютної ідеї вона переносить на державу. Держава — справжній божок. Їм треба вклонятися, наче земному богові. Всю цінність, увесь духовний зміст людська особа має від держави. Через такий погляд розвивається „суеверное почтение к государству и ко всему, более или менее связанному с государством. Это почтение тем более сильно, что люди уже со школьной скамьи проникаются убеждением, что невозможно вести общественные дела и отстаивать интересы всего общества иначе, чем это делалось до сих пор, т.-е. при помощи государства и его хорошо оплачиваемых чиновников“²⁾.

Може здатися, що філософія історії Гегеля має надзвичайну моральну цінність, бо там ми маємо апотеозу вільності. Справді Гегелеві слова про те, що історія є розвиток волі, звучать надзвичайно привабливо і революційно. Але це лише на перший поверховий погляд. Виявляється, що поступ волі є поступ волі зовсім не для людей, а для... абсолютного духа.

А самовизволення абсолютного розуму, що робиться людськими ж руками, зовсім не сходиться з інтересами цих людей, хоча б навіть і на найвищому щаблі (самопізнання). Бо знання людей про те, що вони є знаряддям в руках абсолюту, ще не досить, щоб задовольнити суб'єктивні потреби. Не дурно світовому розумові доводиться завжди звертатися до „хитрощів“, щоб досягти своєї мети.

Ця наука про „хитрощі розуму“ має на собі відбиток темної реакції середньовіччя з його теоріями великих викупних жертв на землі. Вона повторяє в собі ту саму науку про передпризначення, що її ми подибуємо, наприклад, у Августина чи Кальвіна. Люди є знаряддя найвищої волі: чи загине праведник, домагаючись правди, чи переможе злочинець кривдою, — через них виконується лише великий і невблаганний закон.

Гегель намагається розв'язати суперечність між індивідуально - людським і абсолютно - духовним, виходячи із спеціально видуманого ad-hoc розуміння волі. А саме, люди вільні, коли вони самі вважають себе за вільних³⁾. Справа тут іде зовсім не про те, щоб безпосередньо цю волю відчувати, але щоб логічно довести її наявність. Таким чином відчиняються широко двері для всіх софістичних і казуїстичних викрутасів, які мають „довести“ людям, що вони вільні. Сам Гегель у значній мірі приклав своїх рук до цього шляхетного заняття навіювати нещасливим людям, що в суті вони щасливі, що чорне — не чорне, а біле.

Нарешті, треба відзначити, що Гегель робить методологічну помилку своїм недіалектичним підходом до визначення поняття вільності. Замість того, щоб подати нам конкретно - історичне поняття волі, він визначає її формально й абстрактно.

Стверджувати вільність взагалі це значить підносити до абсолюту обмежене й відносне, подібно до того як буржуазія вважає за вічні: вільність конкуренції, приватну власність, формальну рівність перед законом.

1) Плеханов, твори т. X, стор. 214.

2) Ф. Енгельс. — Передмова до книжки: „К. Маркс. Гражд. война во Франции 1871 г.“ „Прибой“. 1926, стор. 98.

3) Phil. d. Weltgeschichte, т. I, стор. 39.

Правда, у Гегеля ми натрапляємо на місця, де вільність трактується історично (про це дивись нижче), але це не є вільність об'єктивного абсолютного духа, а суб'єтивна, тимчасова, відносна.

Реакційний характер філософії історії Гегеля виявляється ще й у тому, що вона цілком пройнята духом аристократизму. Поперше, щодо народів. Тільки небагато обранців має звання історичних; інші ж — пасивний матеріал. Подруге, в питанні про ролі особи в історії: великі люди, носії абсолютного духа — ось основні двигуни життя народів.

В окремих судженнях порозкиданих скрізь Гегель висловлює думки, що їх тепер повторяють лише представники найчорнішої реакції. Він одверто обороняє основні принципи монархії, націоналізму, грабіжницького імперіялізму. Недурно сучасні фашисти відроджують саме оці сторони гегеліянства.

Приміром, Гегель вважає, що народні маси завжди й скрізь мали підтримку від монархічної влади. Найглибшою помилкою є думати, що широкі маси можуть щонебудь виграти від боротьби з монархією. Справедливіше буде протилежне¹⁾.

Гегель цілком виправдує політику експлуатації колоній. На його думку, сама доля призначила, щоб азійські країни підкорялися європейцям. Це, безперечно, має бути й з Китаєм²⁾.

Чимало нашкодив Гегель щодо історичної науки в вузькому розумінні, тобто історіографії. Окрім того, що він звузив саме поняття історії, одкинувши низку так званих „неісторичних“ народів, з одного боку, і звівши весь її зміст до історії держави, з другого, — він у багатьох випадках перекручував факти історичної дійсності.

Гегель невпинно й рішуче боровся проти історичного емпіризму, проти методи чистого опису. Він вважав, що історик не мусить лише пасивно сприймати те, що відбувається, але він повинен вносити в матеріал, який розглядається, свої власні категорії³⁾. Тому й самий матеріал треба підбирати відповідно до цих приданих категорій.

Схеми розвитку світового духа мусять, за Гегелем, відбивати справжню об'єктивну суть розвитку історичних фактів. Тому всі вони повинні неодмінно якнайлегше вкладатися в накреслені схеми. Але... факти вчинили несподіваний опір. Тим гірше для них! І схеми Гегеля обернулися на Прокрустове ліжко.

Дуже вільно поводиться Гегель з конкретним матеріалом, притягаючи лише ті дані, що potwierджують схеми розвитку духа; інше або залишає зовсім без уваги, або відповідно міняє, „приспосовує“⁴⁾.

Через це в ті доби, що не дають достатнього матеріалу для potwierдження гегелівських схем, світовий дух, немов засуджується на бездіяльність. Так, наприклад, XVII ст. в історії Західньої Європи, таке примітне своїми важливими подіями й переворотами, зовсім не притягає до себе Гегелевої уваги. З другого боку, деяким подіям чи діячам доводиться фігурувати в зовсім неслухній ролі. Вільнодумець Фрідріх II пруський, наприклад, виступає як герой протестантизму.

Перекрученню історичних подій у Гегеля сприяло до певної міри ще й його неуміння правдиво оцінити ролі критичної історіографії, що її видатним представником був у той час Нібур. З призирством ставився Гегель до цієї „історії історії“, як він звав критику джерел, і вважав, наприклад, за цілком надійний матеріал для вивчення історії Вавилону книгу пророка Даниїла.

1) Phil. d. Weltgeschichte т. II, стор. 693.

2) Ibidem, стор. 365.

3) Ibidem, т. I, стор. 7.

4) Тут не може бути мови про ті історичні помилки, що пояснюються недорозвитком науки того часу, чого не можна, звичайно, закинути Гегелеві.

V. ПОЗИТИВНЕ В ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ ГЕГЕЛЯ

Коли б філософія історії Гегеля характеризувалася самими лише зазначеними хибами, не маючи при цьому нічого правдивого й корисного, то, звичайно, вона не заслуговувала б навіть і на малу частину тієї уваги, якою вона користується. Але справді цей твір Гегеля на таку увагу цілком заслуговує, бо має в собі вельми багато цінних і плодотворних принципів.

Перш за все, Гегель подав тут, власне, першу розроблену філософію історії. Бо до нього нікому ще не пощастило охопити єдиною схемою всю сукупність історичних фактів і зв'язати їх до того ж єдиною методою¹⁾. Уже сама собою спроба встановити „моністичний погляд на історію“ як би мало вдалою вона не була — заслуговує на апробацію²⁾.

Щоб виявити сенс і закономірність усього історичного матеріалу, Гегелеві довелося виступити проти старих метод історичного емпіризму, який обмежувався самим лише констатуванням фактів, що відбувалися без усякого між ними зв'язку. Як відомо, це ставлення до емпіричної методи дослідження цілком перейшло й до Маркса.

Гегель застерігав і проти протилежного ухилу: захоплення суб'єктивними історичними схемами. Категорії, що їх вносить дослідник у матеріал, який розглядається, треба виводити з попереднього досвіду. Між іншим як зазначалося, ця вимога в значній мірі залишилася для Гегеля лише *riim desiderium*.

Коротше, щодо методи історичного дослідження, як заслугу треба в першу чергу відзначити боротьбу проти повзучого емпіризму, описового позитивізму, нагромадження ізольованих фактів, з одного боку, і проти будівництва фантастичних схем світової історії — з другого.

Найбільшою заслугою Гегеля є те, що він приклав до історії принцип діалектичного розвитку. Правда, самий факт мінливості, текучості був відомий ще до Гегеля, але це уявлення було лише вульгарне і не наукове³⁾. Тут же ми маємо розуміння еволюції не як нудного повторення збільшення або зменшення того ж самого, а постійне виникнення нового. На цьому ґрунтується заперечення формально-логічних категорій і прикладання найплодючішого принципу конкретності істини.

Гегель завжди протестував проти прикладання шабльонових, однакових критеріїв оцінки до різних історичних діб. Він вимагає вивчення всіх специфічних умов часу й місця⁴⁾.

Філософія Гегеля має в собі багато елементів матеріялізму, хоч вони й непомітні на перший погляд. Шукати цих елементів треба в двох напрямках. Поперше, у Гегеля є багато матеріялістичного через те, що він ідеаліст об'єктивний і діалектичний. Подруге, він часто висловлює матеріялістичні думки, не зважаючи на свою ідеалістичну вихідну позицію,

¹⁾ Ibidem, стор. 9.

²⁾ „Новейшая немецкая философия нашла свое завершение в гегелевской системе... Людям, стоящим на этой точке зрения, история человечества перестала казаться нелепой путаницей бессмысленных насилий... История людей явилась процессом развития самого человечества, и задача научной мысли свелась к тому, чтобы проследить последовательные ступени этого процесса среди всех его блужданий и доказать внутреннюю его закономерность среди всех кажущихся случайностей. Для нас здесь безразлично, разрешила ли система Гегеля все поставленные ею себе задачи: ее великая заслуга состояла в самой постановке этих задач. Разрешение их не может быть делом какого бы то ни было единичного ума“. Ф. Энгельс. Развитие социализма от утопии к науке. ГИЗ. 1926, ст. 56.

³⁾ „Природа находится в вечном движении; это знали и тогда. Но, по тогдашнему представлению, это вечное движение совершалось в одном неизменном круге, и, таким образом, оставалось собственно на одном месте: оно всегда приводило к одним и тем же неизменным последствиям“. Ф. Энгельс. Людвиг Фейербах. Цитовано за Плехановим, твори т. VIII, стор. 328.

⁴⁾ „Phil. d. Weltgeschichte“, т. I, стор. 174.

в супереч їй. Буває це під стихійним тиском дійсності, до якої Гегель все таки був дуже уважний.

Отже, в першу чергу, Гегель є цінний для марксистів тим, що він перший хоч і в містифікованій формі, подав схему об'єктивного розвитку матеріальної дійсності. Цього не можна сказати про всі твердження його системи, а лише про значну їх частину. З них досить стягти ідеалістичну шкаралупу, щоб зробити їх цілком придатними для нас поглядами. У Гегеля часто абсолютний дух є тільки порожнє ім'я. В суті це синонім об'єктивної дійсності. Тоді матеріялізація Гегеля зводиться лише до зміни термінології. Такий перевернутий догори ногами матеріялізм зовсім не суперечить основним принципам гегелівської філософії.

Наприклад, телеологізм, як і ідеалізм, належить до гріхів Гегеля. Проте, слід бути трохи обережним, відокремлюючи тут бур'ян від пшениці. Бо деякі телеологічні своєю формою моменти легко піддаються матеріялізації, переверненню з голови на ноги. Наприклад, у Гегеля принцип загальної закономірності зливається з принципом світової розумності. Цілком очевидно, що перший принцип треба зберегти, хоч із зміненним ім'ям.

Абсолютний ідеалізм Гегеля дуже далекий від історичного ідеалізму французьких матеріялістів. Коли він говорить, що розум керує світом, то це зовсім не значить, що світом керує думка людини.

Діяльність людей неодмінно відбивається в їхніх головах, але не це виображення зумовлює історичний рух. Хода річей визначається не ходом суб'єктивних ідей, але чимось стороннім, незалежним від людської волі, захованим від людської свідомості.

Отже випадковість людської сваволі й особистої думки залишає місце закономірності, тобто, значить, кінечності. В цьому полягає безперечна перевага ідеалізму Гегеля супроти ідеалізму французьких філософів XVIII ст.¹⁾ й поглядів утопічних соціялістів.

В філософії історії Гегеля в ідеалістичній формі змальовано внутрішній механізм суспільного розвитку, як боротьби протилежностей. Там показано, що противенство є рушій історії.

Дух кожного окремого народу є носій певного принципу, який необхідно виступає, щоб виконати завдання світового розуму. Але світовий дух лише тимчасово бере на себе форму певного народнього духа; як тільки даний народ виконав своє діло, принцип, що лежить в його основі, стає перешкодою для дальшого розвитку. Світовому духові робиться тісно в рямцях цієї історичної форми, він стає до неї в суперечність. Стара оболонка розривається й настає примирення на основі вже іншої нової форми²⁾.

Коли нагадати марксистський погляд на внутрішні причини історичного розвитку, то доведеться відзначити разючу схожість з гегелівськими формулюваннями. Правда, в одному разі ми маємо діло з суперечністю між станом продукційних сил і наявними виробничими відносинами а в другому суперечність між світовим духом і даним народнім принципом. Але схожість є не тільки формальна, коли взяти до уваги, що у Гегеля маємо дуже містифіковану форму. Ця містифікація в значно меншій мірі стосується до змісту.

У Гегеля ми натрапляємо на правдивий погляд на історію технічних винаходів і відкриттів. Він вважав, що вони з'явилися тоді, коли в цьому була потреба на даному щаблі суспільного розвитку. Так стався винахід пороху, відкриття Америки³⁾.

Коли замість потреб духа ми підставимо інтереси економічного зросту, то це твердження набуде раціональної форми.

1) Г. Плеханов, твори т. VII, стор. 49 — 50.

2) „Phil. d. Weltgeschichte“ т. I, стор. 49.

3) Ibidem, стор. 116.

Принцип конкретної істини в своєму пристосованні до суспільствознавства дає науку про соціально-економічну формацію. Надзвичайно близько до цього фундаментального марксівського твердження підійшов Гегель.

Кожен історичний ступінь розвитку світового духа, втілений в державі певного народу, являє собою певну органічну єдність, де кожен член можна зрозуміти лише в даному зв'язку з поглядом даної закономірності. Кожна дана фаза історичного розвитку характеризується особливим типом виробництва, особливими правовими відносинами, особливою ідеологією. Все це разом становить певну систему, де ціле визначається наявністю й даним співвідношенням частин, а кожна частина — своїм зв'язком з цілим¹⁾.

Правда, у Гегеля, звичайно, не сказано про систему виробничих відносин. Навіть коли перевернути його з голови на ноги, у нас буде тільки система суспільних, а не виробничих відносин. Бо у нього ми не знаходимо потрібного співвідношення між різними соціальними явищами. У нього немає науки про базу й надбудову. Тому за заслугу Гегеля можна вважати поставу питання не про соціально-економічну, а лише про соціальну формацію. Це теж є чималий внесок у науку про суспільство.

Користь даного погляду Гегеля виявилась, наприклад, у тому, що він дав змогу відкинути всілякі утопічні теорії соціального перебудування. Зміна державного ладу, вибір форми правління зовсім не залежать від нашого смаку й особистих нахилів. Питання розв'язується лише тим, до якої міри відповідає або не відповідає дана форма держави всій системі суспільних відносин даного історичного ступеня²⁾.

У зв'язку з тим самим Гегелю властивий історичний погляд на різні форми суспільної ідеології. Він заперечує погляд на релігію, філософію, мораль, мистецтво, як на щось абсолютне й незмінне. Все це міняється разом з історичними добами.

Всяка людина є син свого часу й свого народу³⁾. Ідеологія його є наслідок впливу тієї атмосфери, де він виховувався⁴⁾. Тому разом із зміною доби відповідно міняються погляди, смаки, вірування. Цій закономірності, наприклад, підлягають моральні принципи. Неморальне за одних умов може бути моральне за інших⁵⁾. Не дурно Гегель так високо цинив Макіавеллі.

До того ж дана форма ідеології можлива лише в даній сукупності соціальних елементів. Наприклад, релігію індусів годі було б сполучити з духовною вільністю європейців⁶⁾. Дана форма державного ладу можлива лише за даної релігії, так само як тільки за даної держави можливі дана філософія й дане мистецтво⁷⁾.

Надзвичайно велика є заслуга Гегеля в розробленні проблеми особи в історії. Його наука про це цілком придатна й для нас. Навіть термінологію можна залишити майже без змін.

За згаданою наукою про „хитрощі розуму“, світовий дух використовує, як знаряддя для досягнення своїх цілей, суб'єктивні прагнення окремих індивідів. Але було б великою помилкою ототожнювати цілі, що їх ставить перед собою окрема особа, з цілями абсолютного розуму. Виявляється, що в світовій історії через дії людські виникає щось зовсім одмінне від того, чого люди прагнуть і чого хочуть⁸⁾. Отже встановлюється відома наука про істо-

1) „Phil. d. Weltgeschichte“, т. I, стор. 100, 121.

2) Ibidem, стор. 120, 121, 126.

3) Ibidem, стор. 102.

4) Ibidem, стор. 37.

5) Ibidem, стор. 153, 154.

6) Ibidem, стор. 100.

7) Ibidem, стор. 102 — 103.

8) Ibidem, стор. 66.

ричний розвиток, як „результанту“ людських волей. Вона формулюється так: з особливого й визначеного, в наслідок їхнього заперечення, виникає загальне; загальне є наслідок загины особливого ¹⁾).

Рухом народів завжди керують великі люди. Історія завжди має їх у своєму розпорядженні, висуваючи й усуваючи їх у потрібні моменти. Це ті особи, чиї прагнення якраз сходяться з лінією результату історії. Вони великі, бо народи йдуть за ними, збираються під їхніми прапорами ²⁾). Але значення своє вони завдячують зовсім не собі, не своїм особистим перевагам і хистові, а лише тому фактові, що їхня воля не розминається з завданням світового духа. Тому всяка спроба скерувати історичний процес у якийнебудь інший бік безумовно засуджена на невдачу; так само всім протилежним спробам забезпечена перемога ³⁾). Люди однакового хисту й моральної вдачі мають різну об'єктивну цінність залежно від того, виразником якого принципу вони є: чи того, що народжується, чи того що занепадає (наприклад, видатні герої як Епамінонд, у добу занепаду Греччини були безсилі; Касій і Брут майже нічого не важили супроти римської імперії, яка тоді зароджувалась).

Цілком слушно розв'язує тут Гегель проблему стихійности й свідомости, проблему керівництва масами в суспільному русі. Значення керівників, тобто великих людей, полягає в тому, що вони мають прозорливість, якої немає у широких мас. Вони вміють зрозуміти й висловити те, що інші лише неявно почувають. Вони бачать напрямок ходу історичного ⁴⁾).

Деякі формулювки розв'язання цього питання не тільки тямкою, але навіть словами разуче нагадують вислови Леніна ⁵⁾).

Не зважаючи на свою науку про „хитрощі розуму“, що людська воля є тільки знаряддя в руках світового духа, в тому числі й воля великих людей, — Гегель зумів уникнути фаталізму.

Безперечно, що всяка людина є син свого часу, що ніхто не може вистрибнути поза межі духа свого народу. З цього погляду воля людська детермінована. Але від людської волі залежить зрозуміти основну тенденцію, напрямок історичного розвитку й зробитися його виразником ⁶⁾). Тоді історія працюватиме на нас і конечність зробиться волею.

Так само правдиво зрозумів Гегель (одмінно від Фюєрбаха) значення активности в житті людини. Наші цілі, наміри, — говорить він — скільки вони лишаються тільки в наших думках, ще не являють собою справжньої дійсности. Для цього їм не вистачає ще діяльности, що здійснила б їх, застосувала б їх в життя ⁷⁾). Лише так робилося щонебудь в історії.

Цілком справедливо Гегель закидає поверховість обивательсько-філістерській критиці видатних людей, коли вони намагаються звести на нівець значення хоча б Олександра Македонського вказівками на його особисті вади.

¹⁾ Ibidem, стор. 83.

²⁾ Ibidem, стор. 68.

³⁾ Ibidem, стор. 37, 87.

⁴⁾ „... sie sind die Einsichtigen: sie wissen, was die Wahrheit ihrer Welt, ihrer Zeit, was der Begriff ist, das nächst hervorgehen die Allgemeine, und die Andern, wie gesagt, sammeln sich um ihr Panier, weil sie aussprechen, was an der Zeit ist. Sie sind in ihrer Welt die Einsichtvollsten und wissen am besten, um was es zu tun ist; und was sie tun, ist das Rechte. Die Andern müssen ihnen gehorchen, weil sie das fühlen. Ibidem, стор. 76

⁵⁾ „В народной массе мы (коммунисты — И. Ст.) все же капля в море, и мы можем управлять только тогда, когда правильно выражаем то, что народ сознает. Без этого коммунистическая партия не будет вести пролетариат, а пролетариат не будет вести за собой масс, и вся машина развалится“ (т. XVIII, ч. II, стор. 55).

„Правильно выражать то, что народ сознает,“ — это именно и есть то необходимое условие, которое обеспечивает за партией почетную роль основной руководящей силы в системе диктатуры пролетариата“. И. Сталин. Вопросы ленинизма. ГИЗ. 1926, стр. 45.

⁶⁾ „Phil. d. Weltgeschichte“, т. I, стор. 73 — 74

⁷⁾ Ibidem стор. 59.

Треба погодитися з Гегелем, що об'єктивна оцінка ролі великих людей зовсім не сходиться з звичайною моральною оцінкою ¹⁾).

В науці про державу, якою б містифікованою вона не була, все таки є щось позитивне. Особливо в частині критичній. І досі зберігають усю свою силу Гегелеві аргументи проти просвітянсько-ліберальної теорії держави, що є цілком метафізична.

Гегель висловлюється рішуче проти механічної й раціоналістичної науки про довірне походження держави. Так само справедливий є його напад на утопію Руссо про поворот суспільства до первісного стану. Гегель виявляє так методологічні помилки Руссо, як і те, що він суперечить фактам дійсної історії ²⁾).

Такі є позитивні елементи філософії історії Гегеля, що впливають з його основних принципів об'єктивізму й діалектики. Але він ще, oprіч того, дає багато плідотворних думок і окремих висловів, незалежно й навіть усупереч своїм основоположенням. Це буває під тиском конкретної дійсності, яка іноді обертає Гегеля в стихійного матеріяліста. Гегель буває тоді матеріяліст і формою і змістом. В філософії історії він в окремих місцях дуже вірно зазначав рушійні сили історичного розвитку, хоч загалом ідеалізм збивав його з правдивого шляху дослідження.

Між духом і природою у Гегеля ми маємо приблизно таке саме співвідношення, як між Я й не-Я у Фіхте. Останній ніяк не може виплутатись із суперечності між суб'єктивним та об'єктивним; не-Я так і залишилось у нього чимось незалежним і навіть таким, що визначає Я; хоч за тенденцією всієї філософії Фіхте Я повинно було бути абсолютно незалежне і все визначати.

Те саме ми бачимо у Гегеля. За його схемою, ходу історичного духу не можуть турбувати ніякі сторонні елементи, все підлягає переможному розумові. Але „мізерні факти“ часто переслідують гегелівське будівництво. Як не намагається він підстригти хід історичних подій під гребінку своєї схеми хотівши її конче, всупереч усьому, виправдати,— то тут, то там прориваються природні чинники, які ґрунтовно визначають обличчя різних діб. І тут природу ніяк не щастить звести до духа (принаймні в межах філософії історії; а цього в даному разі досить).

З одного боку, Гегель вважає історичний процес за тільки духовний, незалежний від природних умов, принаймні, щодо позитивного визначення суспільних явищ. З цього погляду природа є лише тло, декорум. Але навіть тут йому пощастило відкрити момент істини. Він заперечував, що незмінні, географічні, кліматичні умови здатні бути за причину історичного розвитку. Він вважав, що через те, що ці чинники залишаються незмінні протягом усієї історії, вони не можуть правити за причину руху.

Марксисти, як відомо, до цієї думки цілком приєднуються, одкидаючи так звану географічну версію в науці про зріст продукційних сил.

З другого боку, одмінно від першого твердження, Гегель приписує географічним умовам (гори, долини тощо) здібність позитивно визначати самий зміст соціального життя народів. Жени природу в двері, а вона влетить у вікно. Гегелеві часто доводиться припускати, що географічні умови визначають характер і зміст даного народнього духа та принципу. Напри-

¹⁾ „... честные дураки, достигнув верхушки общественной лестницы, вероятно, больше причинили зла в этом мире, нежели умные плуты... В политике коварный человек, интриган, безжалостный побудитель может напоследок стать благоразумным и великодушным вождем, которого современники благословляют при жизни и оплакивают после смерти, которым восхищаются, которого прославляет потомство. Таковы были Юлий Цезарь и Август, чтобы взять не более двух выдающихся примеров“. Джемс Фрезер. Золотая ветвь. Вып. I. Изд. „Научное общество „Атеист“. 1928.

²⁾ Phil. d. Weltgeschichte, т. I, стор. 95.

клад, річка Ніл, її періодичні розливи разом із сонцем становлять основу, на якій вирости єгипетський світогляд і релігія¹⁾). Той факт, чи живе даний народ на рівнині чи серед гір, визначає вдачу, нахили й звичаї населення²⁾).

„О значении географической среды для исторического развития человечества писано было много и до и после Гегеля. Но как до Гегеля, так и после него исследователи часто грешили тем, что имели ввиду исключительно только психологическое или даже физиологическое влияние окружающей природы человека, совершенно забывая об ее влиянии на состояние общественных производительных сил, и через них, на все вообще социальные отношения людей со всеми их идеологическими надстройками. Если не в частности, то в общей постановке вопроса Гегель совершенно избежал этой огромной ошибки“³⁾).

У наведених словах Плеханова поглядам Гегеля на зв'язок географічних умов з історією людства дається трохи перебільшену оцінку, бо, справді, ці твердження є лише випадково проказані. Вони не тільки не впливають з основних принципів гегелівської філософії історії, але навіть їм суперечать. Проте, подібні вислови у Гегеля можна знайти⁴⁾).

Тривкість суспільного ладу в Сполучених Штатах Америки й відсутність там революційного руху Гегель пояснює необмеженими можливостями дальшого поширення колонізації й наявністю величезної площі вільної землі вдовж річок Місісіпі та ін. Він з жалем констатує, що тепер майже немає й слідів колишніх германських лісів. Вони дали б вихід зайвому населенню Європи і позбавили б нас французької революції⁵⁾).

До речі слід відзначити, що Гегель правдиво зрозумів ролю водних шляхів в сполучення для історії народів. Ніщо так не сполучає, як вода, вважає він. Води з'єднують, а гори роз'єднують. Так, приміром, через те, що Піренеї відокремлюють Іспанію від Франції, Кадікс перебував у щільнішому зв'язку з Америкою, ніж з Мадридом. З тих самих причин північні береги Франції протягом століть були під владою Англії тощо⁶⁾).

1) Ibidem, т. II, стор. 468, 484.

2) Ibidem, т. I, стор. 183.

3) Г. Плеханов. соч. т. II, ст. 45.

4) „Das Zweite ist das Land des Überganges, die T a l e b e n e. Es sind dies Täler, die durch grosse Ströme gebildet worden sind, Stromgebiete in beruhigtem Talboden. Durch Schlammablagerung ist der Boden fruchtbar geworden; das Land verdankt seine ganze Fruchtbarkeit den Strömen, die es gebildet haben. Hier entstehen Mittelpunkte der Kultur, die Selbständigkeit in sich hat, aber nicht die unaufgeschlossene Selbständigkeit des ersten Elements, sondern eine Differenzierung, die aber nicht hinausführend ist, sondern sich zur Bildung innerhalb ihrer selbst wird. Es ist das fruchtbarste Land, der Ackerbau wird dort etabliert, und mit ihm setzen sich Rechte des gemeinschaftlichen Lebens fest. Der fruchtbare Boden führt von selbst den Übergang zum Ackerbau mit sich, darin liegt dann sogleich, dass der Verstand, die Vorsorge eintritt. Der Ackerbau muss sich nach der Jahreszeit richten; es ist nicht einzelne, unmittelbare Befriedigung des Bedürfnisses, sondern diese vollzieht sich auf allgemeine Weise. Die Sorge des Menschen ist nicht mehr bloss für einen Tag, sondern für lange Zeit. Werkzeuge müssen erfunden werden, Scharfsinn in Erfindungen, auch Kunst bildet sich aus. Es entsteht fester Besitz, Eigentum und Recht. Dadurch entsteht die Sonderung in Stände. Das Bedürfnis der Werkzeuge, die Notwendigkeit des Aufbewahrens führen zur Sesshaftigkeit, zur Beschränkung auf diesen Boden. Indem dieser Boden formiert wird, ergeben sich die Bestimmungen des Eigentums und des Rechts. Die natürliche Einsamkeit wird durch diese Gegenseitig bestimmte, ausschliessende, aber allgemeine Selbständigkeit durchbrochen; es tritt ein Zustand der Allgemeinheit durchbrochen; es tritt ein Zustand der Allgemeinheit ein, die das bloss Einzelne ausschliesst. Somit eröffnet sich die Möglichkeit eines allgemeinen Herren und wesentlich der Herrschaft von Gesetzen. Es entstehen in diesen Ländern grosse Reiche und die Stiftung mächtiger Staaten beginnt. Diese Verendlichkeit ist so kein Hinausstreben ins Unbestimmte, sondern ein Festhalten am Allgemeinen. In der orientalischen Geschichte werden wir es mit Staaten zu tun haben, die sich gerade erst in solche Zustand gesetzt haben, mit den Reichen an den Ufern der Ströme Chinas, des Ganges, Indus und Nils.“ Phil d. Weltgeschichte, т. I. стор. 185 — 186.

5) Ibidem, стор. 198, 199.

6) Ibidem, стор. 186 — 187.

Іноді Гегель так пояснює історичні явища, начебто він керується марксівською наукою про базу й надбудову; життя й характер діяльності англійського народу він пояснює суто економічними чинниками¹⁾). Характер ідеологічних поглядів Гегель часто пояснює теж економічними причинами. Наприклад, на природу людина дивиться, як на найвищу непереможну силу до того часу, як, починається розвиток промисловости. Але з того моменту вона розглядає природу вже, як підпорядкований матеріал, що підлягає оформленню руками людськими²⁾).

Тут глибоко примічено те, що сучасні марксистичні вважають за коріння релігії та різних форм фетишизму.

Тими самими економічними причинами пояснює Гегель факт існування славнозвісної лицарської хоробрости. У добу феодалізму, хоробрість мала свою причину в простій потребі зберегти свої володіння або збільшити їх через грабунки й насильства³⁾).

Той факт, що не зважаючи на подібний державний устрій у стародавніх Атенах і сучасному Гамбурзі, ми маємо там різні форми релігії,— Гегель пояснює тим, daß in Hamburg das Kaufmännische überwiegend ist⁴⁾). Ми сказали б: через особливості торговельного капіталу.

Цілком правдиво бачить Гегель коріння філософії стоїцизму, епікуреїзму й скептицизму в факті суспільно-політичної деградації римської імперії. Соціальні групи, одживаючи, завжди шукають заспокоєння, відходячи від дійсности, байдуже ставлячись до неї або її заперечуючи⁵⁾).

Багато реакційного має в собі філософія історії Гегеля. Але це лише одна сторона справи. У Гегеля, що об'єднував у собі діалектичну методу з консервативною системою, є ще друга сторона — революційна. Не дурно свого часу гегеліанці видали анонімний твір, зібравши в ньому всі революційні вислови з різних творів філософа під назвою: „Die Posaune d. jüngsten Gerichts über Hegel d. Atheist u Revolutionär“. Тут у філософії історії теж можна вказати чимало революційних думок. Моральність, на думку Гегеля, полягає в виконанні обов'язків супроти суспільної групи, до якої ви належите⁶⁾). Отже, „святі“ принципи сучасного капіталістичного ладу виявляються як мінливі, тимчасові.

Коли хтонебудь говорить за вільність, то треба, звернути увагу, чи не ховаються за цією вимогою прагнення задовольнити свої приватні інтереси; феодалістичні барони обороняючи принцип вільности, обороняли свої привилеї проти королівської влади й міщан⁷⁾). Так само марксистичні викривають унутрішню суть всіляких прагнень завоювати вільність конкуренції, волю слова, волю друку тощо.

В своїй критиці ліберальної теорії держави Гегелю пощастило викрити зворотний бік буржуазної демократії, довести, що загальне формальне право на управління державою ще далеко не забезпечує справжньої в ньому участі. Хоч-не-хоч доводиться доручати небагатьом використовувати права всіх. Die Wenigen sollen die Vielen vertreten aber oft zertreten sie sie nur⁸⁾).

¹⁾ „Englands materielle Existenz ist auf den Handel und die Industrie begründet, und die Engländer haben die grosse Bestimmung übernommen, die Missionarin der Zivilisation in der ganzen Welt zu sein; denn ihr Handelsgeist treibt sie alle Meere und alle Länder zu durchsuchen, Verbindungen mit der barbarischen Völkern anzuknüpfen, in ihnen Bedürfnisse und Industrie zu erwecken und vor allem die Bedingungen des Verkehrs bei ihnen herzustellen...“. *ibidem*, т. II стор.936.

²⁾ *ibidem*, стор. 449. ³⁾ *ibidem*, стор. 811. ⁴⁾ *ibidem*, т. I, стор. 109. ⁵⁾ *ibidem*, т. II, стор. 718.

⁶⁾ *ibidem*, т. I, стор. 72 ⁷⁾ *ibidem*, т. II, стор. 902.

⁸⁾ *ibidem*, стор. 927 — 928. Цікаво порівняти з цим місцем вислів Маркса, що разюче з ним сходиться. „Вместо того, чтобы один раз в три или в шесть лет решать, какой член господствующего класса должен представлять (ver — und zertreten) народ в парламенте, вместо этого всеобщее избирательное право должно было служить народу...“. Цитовано за Леніном, твори, т. XXI (вид. III), ст. 400.

Вплив грошового капіталу на характер буржуазного парламентаризму не сховався теж від Гегеля. Говорячи про політичний лад Англії, він зауважує, що хоч державою керує парламент, але мандат, до парламенту можна придбати за гроші і виборчий голос можна купити.

Гегелева філософія історії дуже допомагає зрозуміти всю систему філософії в цілому. Тут є сила місць, що пояснюють і популяризують принципи, які стосуються до „Науки логіки“, „Феноменології духа“. Наприклад, дуже добре ілюструється співвідношення категорій суті й явища через порівняння грецького уявлення про бога з християнським¹⁾, пояснюється єдність внутрішнього й зовнішнього, коли розглядається явища лицемірства в історії²⁾.

VI. ПІСЛЯ ГЕГЕЛЯ

Таке значення для нас має філософія історії Гегеля.

Після його смерті дальший розвиток теорії історичних явищ ішов двома основними шляхами. Один із них — це було дальше продовження старих догегелівських поглядів. Очевидно вплив гегелівських ідей не мав такої сили, щоб винищити всі ворожі течії.

Цей шлях характеризується цілковитим пануванням метафізичних категорій у різноманітних формах. Тут ми натрапляємо на міцний струмок кантіанства, з одного боку, і на голий, неприхований емпіризм, що просто лише збирає та описує ізольовані факти, з другого. Нарешті, тут можна подібати навіть ідею еволюції (Спенсер), яку треба розуміти як суто механічну. Другим шляхом розвивається філософія історії, що зародилась на гегелівських принципах. Тут посамперед треба згадати теорію історичного матеріалізму, науку справжніх спадкоємців Гегеля не за буквою, а за духом його світогляду. Тільки Маркс і Енгельс ідеологи передової суспільної класи зуміли відокремити революційну методу від консервативної системи й посунути науку вперед.

Зовсім інакше підходили до філософії історії великого діалектика представники інших, реакційних соціальних угруповань. Вони захопилися якраз за те у Гегеля, що ми відкидаємо, саме за систему. Багатьом припали до смаку гегелівські способи виправдання націоналізму.

Російські слав'янофіли, наприклад, виходячи з протиставлення європейської цивілізації своїй національній культурі, висунули теорію, що слов'яни, тобто власне росіяни, являють собою дальший, вищий момент у розвитку світового духа і покликані замінити й перевищити момент германо-романської або західньо-європейської цивілізації, щось так, як ця остання замінила собою й усунула світ греко-римський.

Такий самий характер використання консервативних і реакційних сторін гегелівської філософії історії має сучасне буржуазне нео-гегеліанство³⁾. Так, наприклад, Г. Ляссон бачить в історії філософії Гегеля джерело для відродження національного духа.

1) „Phil d. Weltgeschichte“, т. II, стор. 580. 2) Ibidem, т. I, стор. 44.

3) „... в западно-европейской буржуазной мысли совершается поворот от кантианства к гегелианству. Необходимо заметить, что такой поворот Энгельс редвидел еще в 70-х годах прошлого столетия. Само собой разумеется, что в мировоззрении Гегеля представителей буржуазной мысли привлекают в первую очередь его безбрежный идеализм, его система, господство в мире абсолютного духа и пр. Методу Гегеля, по всей вероятности, будет отведено второстепенное место или он же примет снова мистический характер. Но безусловно исключена возможность поворота буржуазной мысли в сторону материализма. Напротив того гегелевский идеализм станет тем оружием, при помощи которого будут вести ожесточенную борьбу против диалектического материализма и материалистической диалектики. Влияние буржуазной идеологии на известные группы мелкобуржуазных и пролетарских идеологов выразится в проникновении нео-гегелевского идеализма в пролетарскую среду...“ А. Деборин „Под знаменем Марсизма“. № 4 1925. стр. 6.

П. ДЕМЧУК

Нариси про сучасну німецьку філософію

(Продовження ¹⁾)

„ЩО З НАС БУДЕ“

Під таким заголовком у квітневому числі 1929 р. „Monistische Monatshefte“ розпочав Antibarbarus ²⁾ дуже цікаву дискусію, яка сколихнула широкі маси членства „Союзу Моністів“. Питання було кинуте якраз в пору. На очах всіх помітне повне розповзання Союзу. Внутрішні суперечки настільки великі й широкі, що не знати, де приятель, а де ворог. До того зовнішні події надто тиснуть на союз моністів, на їхню гумову ідейність, Antibarbarus починає дискусію дуже рішуче загальним закидом, що поки союз моністів не має певного ідеологічного обличчя, доти не може сподіватись успіху. Він ставить питання руба: „Для кого, радше кажучи, для якої суспільної групи хочемо ми властиво працювати і надалі: на ґрунті якої культури мусить бути піднесена наша ідейна будова“ ³⁾. Треба признати, що питання поставлено так, що вимагає чіткої та ясної відповіді і за певної міри воно навіть на німецькі „учені“ умовини надто гостре. На кого ж справді розрахована праця союзу моністів. На професуру — важко, бо вона здебільшого поклоняється „pedliger Philosophie“ і то туди її тягне чуття, а не розум. Без сумніву, каже далі Antibarbarus, є чимало і серед академічного й купецького (!!) світу, які симпатизують моністичному рухові, але „скільки з тих людей на висунутих чи якнебудь видатних соціяльних становищах будуть готові вивести консеквенції з нашого світорозуміння і всю культурну реакцію поборювати в одному фронті з робітництвом“. Отже ніби Antibarbarus закликає до спільного фронту з робітництвом, до боротьби з реакцією. Тут цікаве без сумніву те визнання, що проводити боротьбу проти реакції може ще тільки робітництво і далі Antibarbarus шукає сфери діяльності, шукає кадрів. „На недостачу молоді хворіє наш рух“. „Виплекана буржуазна молодь є рішучим ворогом нашого світогляду, який вона радо характеризує, як дрібноміщанську популярну філософію“. Інші ж „інтелектуали“ й інтелігенція розпливаються в „Ichbespielungen“, цебто в різних самоаналізах та „я“ іграх. Дійшовши такого неприємного й болючого висновку, що власне в рядах буржуазії „Союзу Моністів“ ніхто не потребує Antibarbarus вирішає, що власне: „робітнича кляса має потребу в нас“ бо „авангард цієї кляси є моністично та матеріялістично вишколений і бореться за антирелігійне, антиспекулятивне світоро-

¹⁾ Див. „Прапор Маркс.“ № 6 за 1929 р. і № 1 за 1930 р.

²⁾ Antibarbarus це псевдонім головного редактора „Monistische Monatshefte“ др. Павла Маркса.

³⁾ Підкреслення, як і в інших місцях, наше П. Д.

зуміння, хоча форма, в якій не раз ця боротьба проводиться мусить нас трохи дивувати". На його думку причина цього в тім, що робітництво надто живе почуттям, словом „Zu viel Psychologie“ замість розуму. Для кого ж тоді працювати? „Для міщанства (Bürgertum) з нашого боку є, на жаль, мало роботи, для робітництва багато“. Такий висновок, насамперед треба пояснювати тим, що певну частину моністів революційний соціалізм притягає своєю боротьбою проти релігії. Socialismus schliesst jede Religion und Speculation aus“ каже Antibarbarus. У цьому відношенні ця частина моністів звичайно куди радикальніша, ніж сучасна соціаль-демократія.

Який же програм дії подає Antibarbarus?

„Перше завдання: в кожному члені робітничої кляси (в найширшому розумінні слова) будити до свідомости соціалістичну волю. Друге завдання звучить: сотворити психологічне вишколення наших агітаторів, щоб вони вміли обходитись з масою“¹⁾. Третє завдання називається: провадити нашу теоретичну боротьбу з міщанськими ідеологіями. А четверте, що власне залишається позитивним: творити наш світогляд далі. Неначе в підтвердження того, що цей, так би мовити, „соціалістичний польот“ не випадковий, Antibarbarus наприкінці своєї статті виступає проти так званої аполітичності науки. Він підкреслює, що наукова робота „Союзу Моністів“ не повинна бути й не може, нарешті, бути в буржуазному сенсі „ніби неполітичною“, „ніби безтенденційною“, навпаки він підкреслює, що наука „Союзу Моністів“ мусить бути „ясно соціалістично настановлена“, поскільки вона повинна бути призначена для „однакової людської групи“, для якої ми маємо значення, для робітничої кляси“.

Безперечно, коли б можна серйозно брати на увагу такі заяви й патетичні заклики Antibarbarus'a, то положення здавалося б кращим, ніж воно фактично є. Але ми потім побачимо, що вже в прикінцевому слові цей „соціалістичний польот“ розвіється, як блідний туман, тому то ці, світлі до певної міри, думки Antibarbarus'a треба просто розглядати, як ще один доказ безхребетности дрібноміщанства, які виникають час від часу під впливом того фатального положення, що його, міщанства, буржуазія більше не потребує.

Але навіть ці по суті невинні міркування Antibarbarus'a більшість у союзу моністів вважала за якусь провокацію. На Antibarbarus'a накинулись всі нечисті сили.

Др. Гайльгабер виступає рішуче проти Antibarbarus'a, який так би мовити хоче накинути „Союзові Моністів“ соціалістичні догми“. Weg mit der Politik!²⁾ кричить розлючений німецький інтелігент, дрібноміщанин і забуває, що по суті сам підтримує політику найгіршого сорту, політику чорної реакції і саме релігійної, залаштункової. Hedda Hacker боїться надто сильного „підкреслення пролетарського“. Клясова настанова, ненависть до буржуазії й призи́рство до дрібноміщанина — це все „пролетарські нотки“, які „доброму інтелігентові“ важно зрозуміти. Цікаву, між іншим, характеристику дає ще ця

¹⁾ Оце шукання зв'язку з масами, вишколювання агітаторів ще раз нам ясно підкреслює, що філософського обличчя сучасного суспільства не можна шукати тільки в поодиноких творах поодиноких філософів, часто-густо цілком відірваних від суспільного життя. Навпаки, цього філософського духа треба шукати в пресі, в журналах, в житті й роботі поодиноких філософських товариств і груп, бо вони являються тими чинниками, що кристалізують і оформляють світорозуміння широких мас. Вони є стимулюючим фактором даної культури, а не філософська рабулістика поодиноких авторів, зрозуміла тільки для небагатьох. П. Д.

²⁾ Треба, між іншим, підкреслити той факт, що певна частина німецької інтелігенції цілком „боїться“ й „ненавидить“ політику. На такий настрій у великій мірі впливає той політичний партійно парламентський розгардіяш, що панує в сучасній Німеччині. У Німеччині „Politik“ називають дуже часто „Kuhhandel“, цебто дрібну позалаштункову торгівлю за портфелі і прибуткові посади. Перед у цьому „Kuhhandel“ веде звичайно німецька соціаль-демократія. Партійно політичний опортунізм буржуазних партій відганяє від політики міщанську інтелігенцію.

сама Гедда Гакер сучасній молоді. Треба сказати, що проблема молоді для союзу моністів стоїть дуже гостро. Сучасна молодь в протилежність до попередньої є куди практичніша, життєвіша. Вона не має більше войовничости. нахилу опрацьовувати проблеми. Боротьба за пізнання є для неї чужою. Вона збирає те, що другі посіяли. Вона потребує тільки тішитись тим, чи іншим¹⁾. Це все звичайно тому, що сучасна молодь „проблем“ не любить. Для неї все просто і ясно.

I. Neumann (голова союзу моністів) теж висловлюється гостро проти того, щоб програм моністів пристосувати до „якоїнебудь соціалістичної партії“. „Тверда настанова на якунебудь соціалістичну програму ніколи не бралась на увагу і про те, щоб ми, моністи, мали за завдання в кожному члені робітничої кляси (в найширшому понятті) підносити соціалістичну волю до свідомости, як це думає Antibarbarus, звичайно не може бути й мови“. І далі йде вже просте повторення фраз освітянства XVIII та XIX віків. „Цілі нашого союзу полягають насамперед у площині світорозуміння і ми є тієї думки: коли голови всіх сучасників будуть вже очищені від старого і виховані до вільного наукового думання, тоді все останнє, між іншим, розумний суспільний та світовий лад самі прийдуть. Для нас моністів, головною справою є ідейне визволення“. У своєму дрібно-міщанському нарцизному самозакханню, що об'єктивно завжди є самозасліпленість, цей сам Герман заявляє, що ми у своїй роботі „не будемо чекати на те, чи утримається наука про господарську базу й ідеологічну надбудову“. Це, ніби камінець в огород марксизму. Як бачимо, союз моністів не виходить з того зачарованого, так би мовити, „педагогічного“, кола, про яке ще говорив колись Плеханов, критикуючи французьких матеріялістів. Все залежить від виховання людини, від її ідейного визволення, а все решта само нам „zufallen wird“. У позитивній частині Герман теж не виходить по суті за рамки старого натуралістичного атеїзму хоча й убирає їх у нові фрази. „Моніст — каже він — не знає ніякої потусторонности й ніякої безсмертної душі. Все що діється, є причиново обумовлене, і все, що можна відчути, є природне. Немає ніякого чуда: ніякого втручання вищого світу до нашого. Такі погляди ми маємо, поширюємо їх і намагаємося зробити їх загальним добром всіх сучасників“.

„Таким чином, у всіх питаннях світогляду розум і розсудок є найвищими інстанціями, а вся наша освітянська робота спрямована в тім напрямку, щоб там, де йде мова про правду, наша спроможність мислення мала перше слово, а бажання серця і рух рук мають мовчати, як у церкві християн жінки“.

„На місце сьогоднішньої ще панівної християнської науки — каже далі Герман, — що будується на обмежених знаннях і досвідах давно минулих часів, проповідує він (союз моністів) світорозуміння, яке базується на поступі наших досвідів в природі, і суспільстві. Нещасна протилежність між вірою і знанням усувається, коли тільки вчитимемо те, що братимемо з ґрунту дійсности, і коли все те, що виходить поза це ясно називатимемо тим, чим воно є: гіпотеза, фантазія, побожне бажання і т. ін. Вірити в щось, що суперечить знанню є дитячим“. А в цілому характер союзу моністів мусить відповідати „матеріялістичному й атеїстичному загальному характерові дослідчої науки і творчої техніки“. У одному, як бачимо, моністи являються неначе б то новими (хоч знову тільки формою), а саме у своїм ставленні до церкви. Вони

¹⁾ Проблема молоді це одно з найболючіших питань союзу моністів. Шукаючи виходу, „моністи“ пішли шляхом різних церковних сект, навіть панівної церкви, а саме вони притягають молодь танцями та забавами. Часто й густо можна стрінути в „Monistische Neft“ наприклад таку об'яву: „моністка шукає собі моніста“, або якась секція улаштовує вечір, „веселу“ забаву з вечерею і танцями, та знову „гулянку“ і т. ін. Це звичайно ще зайвий раз доказує сектантський характер союзу моністів, але в той же час ще раз підкреслює саме соціально-політичне значення цього союзу.

роблять навіть організаційні висновки. Герман твердо заявляє: „Що члени Німецького союзу моністів не можуть більше належати до церкви, що вони мають виступати за відокремлення церкви від держави і школи і т. ін.— це все не підлягає ніякій дискусії“. У цьому відношенні моністи без сумніву куди далше йдуть за сучасну соціаль-демократію, для якої церква є „приватна справа“. Герман навіть виступає проти „соціалістичних партій“ тому, що „вони колись захоплені вороги церкви і релігії схильні сьогодні більше до релігійних, ніж до вільнодумних соціалістів“. Це спрямовано, насамперед, проти німецької соціаль-демократії, яка справді в багатьох випадках виступає проти вільнодумців атеїстів. Колись старий Бебель говорив, що „релігія і соціалізм подібні, як вогонь і вода“, а сьогодні німецька соціаль-демократія організує свій орган: „Der grote Katholiker“ й виступає проти атеїстичних організацій Німеччини. Німецька соціаль-демократія не тільки не підтримує атеїстичних виступів союзу моністів, але навпаки виступає проти нього. Чому? На це цілком правильну відповідь дає Раурр, який прямо заявляє: „тому що вона (соціаль-демократія — П. Д.) політично надто добре вишколена, щоб підтримувати стосунки з політичними, ворожими нам партіями, особливо з центром“. І справді, німецька соціаль-демократія для різних політичних шахер-махерів виступає проти атеїстичних організацій тільки для того, щоб не розгнівати свого релігійного союзника — буржуазної партії центру. І здавалось би, що, кидаючи громи на соціаль-демократію, „моністи“ послідовно мусіли біти далше шляхом „розуму“ і „розсудку“, які вони визнають за свої найвищі інстанції, і шукати спільника в боротьбі проти релігії, проти церкви, проти зрадливої соціаль-демократії. Таким спільником вже за своєю природою є німецька комуністична партія¹⁾. Але нічого подібного. І тут знову таки зі всіх щілин всього їхнього „моністичного“ організму лізе дуалізм, розпливчатість, дворушність, безхребетність, дрібноміщанська лозогнучкість і, передовсім, безсоромний філістерський цинізм.

У зв'язку з тим, що „союз моністів“ надумав був „йти в народ“ з соціалістичними лівими гаслами, став надто помітним дуже різкий вплив міщанства з союзу моністів. Чим це пояснити?

А ось чим пояснює Раурр: „Чи не є заклик до них жертвувати свої посади, свою пошану, свій прибуток здійсненню соціалістичного господарського ладу рівнозначним пораді, яку давав колись основоположник християнської релігії, йти й своє майно роздавати бідним, щоб зате здобути собі місце на небі“. Міщанин філістер у високих фразах пишного стилю визнає, що „у цілому суспільному житті церква і християнське світорозуміння, має все ще велику і вирішальну роль“, визнає, що червак містицизму й антиінтелектуалізму роз'їдає і так загниваюче тіло суспільства, визнає, нарешті, в патетичних вигуках, що „тільки робітнича кляса нас потребує“, він не від того, щоб побренькати гучними соціалістичними фразами, але „жертвувати свої посади, свою пошану, свій прибуток здійсненню соціалістичного господарчого ладу“, ні, вибачте, тут його немає — бо він проти догми. Для чого, мовляв, треба нам вдивлятися у велику тьму незнаного (напр., як на соціалізм — П. Д.), коли довкола нас лежить так багато нам знайомого“. Тому він з переляку за „свої посади, свої пошани, свій прибуток“ кричить надірваним голосом: „наша культура мусить бути — безкласовою“, і ми мусимо, „науку звільнити з кайдан класово-означеного, волюнтаристичного думання“. Заспскоївшись трохи, він з помпою пропонує союз моністів перетворити в „Gesellschaft zum Schutze der menschlichen Vernunft“, себто в „Товариство охорони людського розуму“, а ми б

¹⁾ Яка, однак, на превеликий жаль, на питання боротьби з церквою звертає досить незначну увагу. П. Д.

спокійно запропонували: в „ товариство обмежености, філістерства й міщанської цинічної роздвоєности“.

Цікаві думки щодо характеристики сучасної буржуазії висловлює віденський моніст Bruno Schönfeld. „Союз моністів був кдлись — каже він — одним із найрадикальніших рухів в боротьбі буржуазії проти „донаукових“ суспільних кляс“, „але, з часом вростання буржуазії у владу довело до того, що вона не має одностійного настановлення. Вона визнає безумовно (??- П. Д.) тільки точне природознавство, що творить основу технічно-капіталістичного продукційного процесу. Вже навіть з біологічними науками вона починає поводитись двоїсто. (Якщо треба визнати дарвінізм проти волі, то вкутують його у вайсманівське розуміння). За те вона бунтується і дуже послідовно й інстинктивно проти суспільних наук. Але науковий дух, що ще живе у певної, „невеликої“ частини міщанства (Bürgertum) виходить поза межі цієї соціологічної настанови. Не можуть же всі, що набули в природознавстві критичного духу, його там скинути, де цього вимагають інтереси буржуазії. Плекати цей науковий дух, що живе, проте, у міщанстві, що підноситься вище спеціаліста та, що намагається цілу світову картину привести до законів науки — оце й є наше історичне завдання“.

Цей Schönfeld визнає теж, що „наша буржуазія є сьогодні суспільно-науково відсталою“ Це все цікаве постільки, поскільки це характеристика буржуазного автора. Це самобичування не належить, аж ніяк, до органічних чеснот буржуазної науки, воно вимушене тим дійсним критичним станом буржуазної науки, який важко вже чимнебудь прикрити, прикрасити. Те, про що завжди твердила марксистська критика, це зараз з горем і розпаччю мусить визначити сама буржуазна та льюкайська інтелігенція. Але не зважаючи на все це, на рахитичний стан буржуазної суспільної науки, що Schönfeld сам визнає, він супроти марксизму намагається все таки прибрати войовничу позу, хоч себе уважає „теж марксистом“. Виправдання існування союзу моністів Schönfeld бачить у тім, щоб боротись проти того, „щоб із Марксових творів робив хто-небудь біблію, за допомогою цитатів з якої кожного противника „прикінчував би“, і тому, немає значення, чи ми собі усвідомили, чи ні, для якої кляси ми працюємо“. І нарешті, дуже важливе: „хоча ми отже, і визнаємо клясову боротьбу, як форму історичного становлення, та, проте, ми, як моністи, не хочемо її ставити на чоло ні наших суспільних поглядів, ні нашої громадської діяльності. Клясова боротьба є для нас — це може бути спірним — історична дійсність, але не засіб пропаганди, за допомогою якої ми хочемо працювати“.

Можна з певністю сказати, що по своїй партійній належності це — австрійський соціал-демократ. В його настанові відчувається наскрізь та ганебна геростратівська австромарксистська школа, яка нарешті дійшла до того, що руками поліція-ката Шобера думає „соціалізм будувати“. Визнаємо, мовляв, клясову боротьбу, як історичну дійсність, але ставити її в основу нашої творчості — ні. Виступ Шенфельда характеризує настанову цілого союзу моністів. Це є настанова переляканого клясовими боями інтелігента-міщанина, що заради святого спокою кричить „Burgfrieden“, уважаючи, що цим хитромудро зуміє обійти жорстокі закони дійсности. Опортунізм in infinitum, це вияв найрозумнішого діяння цілої суспільної групи.

Не менш точно від Шенфельда ці думки підкреслює й Otto Wohlfarth (Дрезден), який у філософському розумінні, як програм виставляє „Positivismus als Daseinsgrundlage des Bundes“, себто „позитивізм як основа існування союзу“. У політичному відношенні домагається він клясового „порозуміння“ і дуже характерно, що „монізм“ він розуміє як ідейну основу клясового порозуміння. Для чого ж, мовляв, тоді він і називається „монізм“? „Порозуміння буржуа й пролетаря

мусить відбутися на ґрунті і на засадах монізму, відкидаючи всяку клясову ідеологію, так, що означення „моніст“ таким чином, дістає певне соціяльне визначення“. Він висуває далі такий афоризм: „Те, що роз'єднує відкидати, об'єднуюче висувати і виключности уникати“. Ось сіль мудрости, ось філософія опортунізму. Цю формулку мусить, як золоті думки, добре запам'ятати кожний опортуніст. Всю суть союзу моністів, всю його творчість тут зводиться до уміння. „Те, що роз'єднує відкидати, об'єднуюче висувати й виключности уникати“, себто філософії „Burgfrieden“. Справді, після такого dictum можна б спокійно ідентифікувати поняття „опортуніст“ з поняттям „моніст“. До якого низького ступеня довели ці жалюгідні інтелектуальні гермофродити, колись хоч і непослідовну але, войовничу, матеріялістичну філософію Геккеля.

Такі ж самі проходять виступи-статті одного за другим представників цих міщанських мудроців з союзу моністів. Grossmann (Мюнхен) вважає, наприклад, що „соціалізм являється таким самим суєвір'ям, як і націоналізм та комунізм“. „Ні в якому разі не сміє союз шукати опертя на якунебудь політичну партію“. Всі вони рішуче виступають проти „якоїсь там пролетарської культури“, „проти робітництва“, „проти Гегеля“ (чому — ?? П. Д.) і всі остерігають перед „матеріялістичним поясненням життя“.

Заключна стаття Antibarbarus'a не становить нічого особливо видатного, крім повторювань висловлених в перебігові дискусії, та хіба тільки ще те можна підкреслити, що з його „соціялістичного“ польоту вступної до дискусії статті не залишилось і сліду. Він цілком погоджується, що союз моністів як „сіль суспільства (Sic!!) мусить залишитись „безклясовою“, „позапартійною“ й таким чином „служити загалові“.

Але дискусія не тільки не розвіяла, а навпаки підтвердила ще гостріше той факт, що „особисте світорозуміння не має більше ніякого суспільного ґрунту, що „сучасне суспільство“ чим раз більше йде, тягнеться в тенети колективізму, чи то дійсного „соціялістичного“, партійного, робітничого, чи знову з другого боку до „обманного“ колективізму, — до фашизму. Іншими словами Antibarbarus мусить визнати загибель, старечу атрофію індивідуалізму, представником якого є Antibarbarus і союз моністів в цілому. „Wir Individualisten“ говорить він про міщанську інтелігенцію, про союз моністів, „gehören ins 19 Jahrhundert“, себто „ми індивідуалісти належимо до 19 сторіччя“. Оце, справді, цілком слушна, безперечна замітка, в якій між іншим, полягає вся трагедія цілого руху союзу моністів, лежить присуд смерті міщанства. „І так, отже, стоїмо ми інтелектуали й теоретики і боремося більше чи менше захоплено за монізм, за ідеалізм, за кантіянство, за феноменологію, за віталізм, кожний за інше світорозуміння, поборюємо себе, кожний, ціла держава для себе і, проте, є тільки продинокими, малочисленими індивідуалістами з XIX сторіччя, ліберали найкращої марки, самітні люди, актори перед пустими залами, в яких пустий відгук є нашим єдиним резонансом. „Що ще можна додати до цих власних слів одного із вождів союзу моністів для того, щоб зрозуміти, відчутти всю трагедію вмирання суспільної групи, вмирання культури. Самі визнають, що належать до світу давно минулого. Нема тієї кляси, для якої їхня філософія могла б бути творчою, могла б бути потрібною взагалі.“

Що дала дискусія? Як допомогла вона вияснити загальну лінію союзу моністів? Чи може вона зуміла полагодити внутрішні ідейні суперечності в самому союзі? Чи дала, вона конкретну відповідь на таке конкретне питання: „що з нас буде“, питання, що так болюче заворушило маси членства союзу моністів? Дискусія насамперед виявила цілком соціяльно-політичне лице союзу моністів. Вона була демонстрацією виразної контр-революційности, назадництва, соціяльної реакції союзу моністів, не зва-

жаючи на всю „ліберальність“ та „соціалістичність“ фразеології „моністів“. Дискусія підтвердила ще раз всю ту роздвоєність, дуалізм, прірву між філософсько-науковою та соціально-політичною настановою союзу моністів, яку „моністи“ як справдішні представники міщанства й дрібної буржуазії перейти, побороти не можуть, а нарешті по суті й не намагаються цього робити.

Одним із аргументів заснування, та взагалі рації існування, союзу моністів була боротьба з ультрамонтанізмом, з реакцією. „Постійне наростання небезпеки, загрози всього нашого наукового й культурного життя, з боку ультрамонтанізму й ортодоксії можна тільки відвернути шляхом організації сильнішої духовної сили в постаті єдиного новітнього світорозуміння й протиставлення його силам минулого“. Це так говориться в першому тривожному закликові моністів 23 роки тому. А сьогодні? Сьогодні моністи ще більше відчують своє безсилля, ніж колись. „Ультрамонтанізм і ортодоксія тепер стали такими похабними, якими вони ніколи раніше не посміли б бути. Тим похабніші, бо вони думають, що союз моністів, якого вони перед 20-ма роками боялися, зараз може протиставити їхньому наступові дуже незначний опір. Це справді так, і ми мусимо це відкрито визнати“¹⁾. Самі отже, мусять визнати, що далеко союзові моністів до того, щоб бути хоч будь-якою перешкодою в наступі ультрамонтанізму. Щобільше, вони втратили ті позиції, які посідали раніше, хочаб ще в часи Геккеля. Інакше й бути не може.

Союз моністів відмовився, ніби, зараз від всякої політики. На останньому головному річному зібранні союзу моністів в Дрездені Ріман патетично проголошує: „Таким чином німецький вільнодумний рух мусить бути цілком вільний від всякої партійної зв'язаности“. І як не парадоксально, але цей організований член німецької соціально-демократичної партії і один з її теоретиків і вчених облудно закликає: „Не опозиційні промови, а тільки основна освітянська робота з переконанням, що ми творимо громаду, яка стоїть понад часами, народами й партіями“²⁾. Скільки фалшу?!

І союз моністів, який слухає й йде за соціально-демократичним гелертерським ділентантизмом різних Ріманів і не бачить і не розуміє того, що по суті це веде до політики найгіршого сорту, до політики Цергібелів і Зеве-рінгів,— до соціально-фашизму. Союз моністів, який рік-річно проливає стільки гірких сліз над загрозою ультрамонтанізму і ортодоксії, йдучи за соціально-демократією, по суті не бачить того (власне не хоче бачити того), що йде за партією, яка є основною причиною того, що німецька республіка замість шапки свободи носить „єпископську шапку“, що саме внаслідок опортунізму соціально-демократії в Німеччині і особливо в Пруссії ультрамонтанізм і ортодоксія йдуть зараз повним кар'єром до наступу.

Геккель колись казав: „Бути радикальним, значить бути послідовним“. Союз моністів ще й на сьогодні визнає Геккеля за свого святого, але союз моністів абсолютно забув цей афоризм Геккеля. Він його й не потребує, бо теперішній союз моністів може бути все, що завгодно, тільки не послідовний. Якраз відсутність послідовности це і є той основний внутрішній черв'як, що завжди підточував і підточує життєві корні міщанства; відсутність послідовности є, нарешті, основною властивістю міщанства, а „моністична“ філософія це ж найкраща його духовна еманация.

Останній річний з'їзд союзу моністів³⁾, не тільки нічого не допоміг залагодити внутрішній розклад „моністичного“ руху, не тільки не знайшов нових шляхів свого ренесансу, а навпаки, з'їзд ще гостріше виявив симптоми

1) H. Schmidt. — „Unser Weg“. Dezemberheft 1929.

2) Ibidem

3) Останній з'їзд відбувся в Дрездені від 28 вересня до 1 жовтня 1929 р. з 87 голосів з 47 різних місцевих груп. Союз нараховує зараз 3200 членів (філософів і вчених). „Monistische Monatshefte“ мають тираж 5300. Крім 3200 членів, що платять членські внески, є ще

старости й безпомічності цього руху. З'їзд, що був, так би мовити, завершенням цілорічної дискусії, ще раз показав, що, так звана, моністична філософія є філософією умираючого міщанства. На страшне питання, „що з нас буде“, як дискусія, так і з'їзд в цілому дали тривожну відповідь, в тонах якої чути зрезигновані стогони кляси, що завмирає.

ПРИСМЕРК МІЩАНСТВА

Тепер європейська література, і особливо німецька, яка з повним правом може зватися „найбільше європейською“, звичайно в сучасному розумінні, переповнена різними „історіографіями“ та „філософіями“ міщанства. Кожний відчуває, що „міщанин“, як такий, міщанин, як соціальна група, „міщанська культура“ відходить у минуле. Звичайно тут в поняття міщанина не входить тільки „*Sriesbürger*“, в даному разі в це поняття вкладають ширший зміст. Сюди зараховують ту соціальну групу, яка вибила своє тавро на культурі молодого капіталізму, аж до найновіших часів монополістичного капіталізму. Це група дрібного промислу, дрібної вільної торгівлі з вільною конкуренцією. Це дрібна буржуазія, що дала в Німеччині Канта, цього великого пророка німецького міщанства, що дала Мольтке і Бісмарка, що дала навіть Гете поруч з німецькою бюрократією. Це тип солідності, коректності, точності, надійності, матеріяльного серединного добробуту, що дає деяку певність себе, на чому трималася довоєнна Німеччина. Зараз ця соціальна група з усією своєю культурою переживає своє завмирання, в Німеччині характеризують цей період, просто як „*Bürgerdämmerung*“. „Така дійсність“ — каже буржуазний критик — „висота буржуазної культури, яка була втілена в Гете і Канта, в Гумбольдтів і Грімів та ще в Бісмарка, пройшла і ніяке звеличення тих часів, того духу, тих людей не верне її назад. Світ є другий, умовини інші й дух інший“¹⁾. І справді світ інший. Місце молодого повнолицого капіталізму з вільною конкуренцією з ліберальною демократією чимраз більше заступив монополістичний капіталізм зі всіма своїми внутрішніми хворобами й сьогодні, нарешті, капіталістичний світ переживає період повного звороту. Це визнають навіть самі буржуазні вчені. Йде щось нове, кажуть вони, тільки вони не хочуть бачити (хоч деякі розуміють і бачать), що це нове не життя а завмирання, розклад, хоч воно йде в таких обманних формах, що ніби на зовні здаються новим життям. У всякому разі місце індивідуалізму, цієї характерної риси молодого, здорового капіталізму заступає колективізм, механізація, стандартизація. „Що сьогодні значить людина? Що сьогодні значить особистість?“²⁾ Кричить міщанин: „Що сьогодні нам бракує — це людини“. Її „запрягли до дійсності, яка найрадіше воліла би працювати машинами, та яка дуже радо в примусовому порядку хоче творити штучних людей“³⁾ „Людина не є більше клітиною в організмі, а тільки ще колесом, віссю, трубкою в механізмі“⁴⁾.

На місце індивідуалізму (а „моністи“, міщанство — це палкі прихильники індивідуалізму, бо вони його носії) виринає своєрідний колективізм. „Відповідно до колективістичної тенденції, яка вже була в період „*Hochkapitalismus*“,

ціла низка прихильників, крім тих чисельних (650000) членів різних вільнодумних організацій, які творять спільний союз і, де „Союз Моністів“ є так би мовити, ідейною керівною верхівкою. На з'їзді стояли такі доповіді: 1) Проф. Dr. Beck. „*Voraussetzungslose Wissenschaft*“; 2) Art. Drews. „*Die Krisis der theologischen Fakultät*“; 3) Dr. Seber. „*Wege der deutschen Kulturpolitik*“; 4) Riemann. „*Dogmenfreies Freidenkertum*“; 5) Dr. Bruno Schönfeld. „*Persönlichkeit und Organisation*“.

¹⁾ Otto Gmelin. „*Naturgeschichte des Bürgers*“, стр. 103.

²⁾ „*Die Tat*“. Monatsschrift für Gestaltung neuer Wirklichkeit“. Okt. Heft. 1929.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Otto Gmelin. „*Naturgeschichte des Bürgers*“.

а доходить до викристалізованя в період“, „Spätkapitalismus“, і яка творить основний принцип майбутнього суспільства, потреба в світорозумінні майже у всіх колах суспільности надзвичайно мала, й не тільки через успіхи, які мають практичні питання, але й тому, що суспільні групи потребують колективної думки“.

„Інтерес до теоретичних і філософічних питань зникає; практична охорона через організацію дає індивідуумові ту певність, яку він раніше намагався дістати шляхом розв'язання філософських і теоретичних питань“. „Індивідуальність зникає, і відповідно до того, люди намагаються їхню суспільну долю вирішувати колективно“¹⁾). Місце одиниці заступає група, колектив. Конвеєр не знає людини як одиниці, а знає групу.

І справді, сучасний капіталізм до такої міри вбиває одиницю, заводить її до фабричного бездушного гвинтика, що про одиницю в розумінні періоду раннього капіталізму більше не може бути й мови. Відповідно до того змінюється й політично-культурна установка. Одиниця може існувати ще тільки в своїй групі, без неї її немає. Сучасне капіталістичне суспільство наскрізь „durchorganisiert“ від ігорного клубу до залізного тресту включно. Американізація, себто, власне тайльоризація просякає все життя. „Машину містифікують до надприродного“²⁾).

Міщанин у музиці цього „Hochkapitalismus“ бачить візію своєї смерти, тому він ненавидить машини, не любить її, й протестує проти „Entpersönlichung des Menschen“, але „штурмувати машини він не піде, бо він боротьби не любить“. Його давить тяжка машина стабілізації й раціоналізації новітнього капіталізму, але боротись проти капіталізму він не стане. Він буде прекрасно фразувати прокльони на адресу „могучих світа того“, але на барикади він не стане. Колесо смерти він у своїм боягузстві тільки заклинає духом минулого. Він інакшим і бути не може, бо проти своєї природи він не піде. Міщанство, його інтелігенція „колись“ важлива категорія буржуазії, сьогодні викинута на історичний смітник, не розуміє того, що вона давно вже мертва. Яким же комізмом тому дхнуть слова Рімана: „ми творимо громаду, що стоїть понад часи, й народи і партії“. Труп справді стоїть і понад часи і понад народи й партії. Моністична філософія, це ідейно сконцентроване міщанство намагається тільки штучно гальванізувати те, що давно розкладене.

Зараз міщанство вже втратило цілковито свою життєву елястичність, тому воно стало „Spiesbürgertum“ і як таке, воно може жити тільки споминами. Воно тому губить й свою певність. Ніколи так сильно не виступала його роздвоєність, дуалізм, як тепер. Його положення невдоволення та заперечення бездушности сучасного капіталізму гонить до пролетаріату, але воно революційним бути не може, бо всяка революція, ставить під сумнів його домашній спокій, його добробут. Ризикувати чимнебудь міщанство не любить. Матеріальна основа є основою основ міщанства філософії. „Краще їсти м'ясо в темній хаті в буржуазному суспільстві, ніж сидіти в холодних окопах в соціалістичному суспільстві“, сказав в 1918 році великий австрійський міщанин Бавер. Цим можна пояснити нарешті й пацифізм міщанства. Воно війни не любить, бо вона порушує його спокій. Воно тому протестує проти всяких небезпечних істин, хоча, в цілому, воно любить хвалитися, що істина, це її ціль. Тільки так можна пояснити, що міщанський світ відкинув теорію відносности. Він не любить цієї теорії. Офіційний гелертерський міщанський світ протестує проти того, щоб довжина була тільки відносною, щоб метр не був завжди всюди метром, щоб година не була всюди і завжди однаковою годиною і т. ін.; проти цього протестує міщанський інстинкт, бо це

1) „Mon. Monatshefte“. sept. 1929 стаття Antibarbarus'a — „Was wird aus uns“.

2) Журнал: „Wille und Weg“. Липень 1929. Стаття A. Wolfram: „Der Masse - Mensch“.

порушує його певність й систематичність і порядок¹⁾). Міщанин визнає тільки спокійне й постійне, а все дике, невпорядковане, непевне, вульканічне, ризиковане він відкидає. Тому він не любить істин, дійсности, яка б'є його; він завжди схильний брати бажане за дійсне. Він воліє похибку, неправдивість, ніж жорстокий факт. До міщанина найкраще підходять убійчі слова Шіллера: „Denn der Irrtum ist das Leben und das Wissen ist das Tod“.

Міщанин не любить науки, яка розкриває картину дійсности, у якій видніється майбутнє, недалеко його смерть; він краще воліє помилковість. Він любить горизонти, але виміряні.

Особливо в період гострого напруження класової боротьби в суспільстві, в період великої динамічності різних антагонізмів, в період шаленого темпу техніки й ще більших її можливостей міщанин апотеозує непорушність. Міщанин за всяку ціну намагається затримати ті морально побутові форми, які давно себе вже пережили, і які чимраз більше розпадаються під напором нових форм. Зараз найбільше разить і злостить міщанина, якраз той стан (який він називає хаосом) непевности і неясности. Старе відходить, а нове певне, тверде математичне ще не оформилось. Панує процес мінливости руху, нищення старого, а він якраз цього боїться. Його глушить, убиває та рухливість, та безперестання змінність, яка з революційною швидкістю змінює все старе. Він звичайно не проти „поступу, зміни“, але він за повільну зміну, за еволюцію, щоб був час призвичаїтись, час її повільно сприймати. Бурі несподіванок міщанин не любить, тому він і не намагається бути „героєм“, тому він і не любить трагедії, а тільки „кінороман“. Він не любить переживати, а тільки дивитись на переживання. Він бурі не любить, тому купається у ванні, а не в океані. Міщанин не любить релігії бо вона йому нагадує про щось потойбічне, загадкове, а це не справа дрібного буржуа. „Жий й дай іншому жити“, ось що камінь мудрости. „Кожний має визначене своє місце на землі, має свою теплу пічку, свою шклянку кави, свою жінку, свій стакан вина на вечерю, отже, цілком задоволений. Здається, ніби я взагалі запізно прийшов, ніби цілий світ на мене не чекав“, ось альфа й омега життєвої філософії дрібного буржуа, міщанства та його інтелігенції.

Найкраще виявляються всі риси міщанства у його філософії, бо вона їх використовує з примітивних форм до висоти й тонкощів наукового оформлення. І так звана „моністична філософія“, носієм якої є союз моністів, і є власне клясичним відбитком всього ідейного багатства, всієї духовної потенції міщанства. Так звана моністична філософія — це рідна дитина міщанства.

Перше й основне, що підкреслюють моністи це боротьба проти релігії. Ми вже чули чому міщани взагалі проти релігії, що більше, він навіть часто-густо не проти матеріалізму. Матеріялісти XIX віку були, нарешті, теж тільки „Sehr-artige Bürger“, але як матеріялістам XIX віку, так і міщанству взагалі бракує відваги й рішучости бути послідовним, і дійти відповідних висновків з матеріялістичних засад. Так само й сьогоднішня німецька, т. зв., „моністична філософія“ й союз моністів не мають рішучости бути послідовними й піти шляхом розвитку матеріалізму до найновішої його форми — діалектичного матеріалізму. Діалектичний матеріалізм це така істина для міщанства, яка в своїй революційності порушує його домашній спокій, а тому геть його.

Виступити ж одверто, рішуче проти церкви, приєднати свої сили до політичної організації, яка бореться проти церкви — на це теж міщанин не

¹⁾ Це почуття формального порядку, дрібничковости й систематичности, особливо німецького міщанина являлось не раз предметом літературного висміювання та сміху. Верфель у своєму „Der Tod des Kleinbürgers“ виставляє міщанина, який вже на порозі потойбічности кілька днів успішно бореться з смертю, щоб тільки урятувати асекураційні ренти.

підє, бо він боїться тієї сили, її організованости, її войовничости. Пролетаріят в очах філософії міщанства тільки „темна сила“.

„Моністична філософія“ за інтелектуалізм, за раціоналізм, але тільки до певних границь. Цей інтелектуалізм, раціоналізм не посміє відкривати істин, що захитували б підвалини міщанства, буржуазного суспільства в цілому. Тому міщанство в науці залишається дилетантом. Міщанин любить науку, але не любить абстрактних теорій. Він науку покоряє практиці дня, практиці свого спокою. Власне краще кажучи міщанин не любить науки, а поважає освіту. Він високо ставить титул, бо він йому дає певність, що він „щось є“.

Геніїв міщанство не любить, бо геній завжди порушує старе і змагається до нового. Міщанство любить тих малих і ще менших філософів, які проповідають дешевий оптимізм, блистять бляшаним життєвим ідеалізмом, тих, що багато балакають про правду, справедливість, гуманність і любов. Найбільше шанують вони тих „Rosengrotmaler“ і „Lebensvergolder“, що завжди приводять до „happy end“. Таких в Німеччині чимало й особливо плідюча на них т. зв. „моністична філософія“. Гете колись сказав: Бути людиною, значить бути борцем“. Це все, що завгодно, а тільки не характеристика міщанина. Правда; хоч у Гете чимало міщанського, але Гете геній, духовний велетень, оцим своїм афоризмом дав убійчу характеристику й дрібній буржуазії та його інтелігенції, тому, що міщанство є все, що завгодно, а тільки — не борець. Нарешті, ще одною рисою філософії міщанства є його цілковита безсистемність, недорозвинутість, розпливчатість, неясність — ось що притягає дводушну міщанську істоту. Тому, наприклад, сучасна моністична філософія шукає порятунку від поляризаційної точности і ясности сучасного клясового суспільства з загостреною клясовою боротьбою у тумані минулих віків. У своєму донкіхотському поході за так званим „dogmenfreies Freidenkertum“ останній з'їзд союзу моністів спрямував свої шляхи на вольтеріянство. Вольтеріянство повинно стати бойовим прапором міщанства: „Вільнодумець не може бути в тому сенсі марксистом, чи ніцшеянцем, щоб він уважав кожне слово Карла Маркса, чи Фрідріха Ніцше за правдиве, а кожне заперечення за злочин. Тільки можна себе назвати вольтеріянцем, не боячись наразитись на непорозуміння, бо Вольтер був цілковитим безсистемним вільнодумцем“¹⁾. До чого докотилось ідейне загнивання німецької соціально-демократичної партії.

Така настанова питання тільки ще раз підкреслює ту думку, що сучасна, так звана, моністична філософія, це відгуки минулого, це невдалі рефлексії освітянства ХІХ віку. Але треба знати, що вольтеріянство, як бойовий прапор в наших часах по суті є похоронним прапором, на якому дійсність прописала — смерть.

З'їзд моністів прибився до вольтеріянства як до єдиної гавані спасіння з передсмертним криком рятунку „Sos“. Але виходу немає. Життя жорстоке ламає безпощадно світ міщанства. Вольтеріянство — це не життєвий елексир, а тільки лебедина пісня сучасного міщанства. Вольтер, Лессінг, Геккель — це все історичні величини, які трупа сучасного міщанства не в силі оживити. Міщанство щезає (хоч це не значить, що воно вже щезло, та що його характерні психологічні риси не зможуть проявлятися в тих чи інших формах конкретного життя). Під ударами наступу нових проявів сучасного капіталізму гине світ жалюгідного вольтеріянського епігонства ХХ віку. Про це найкраще говорить філософія міщанства „моністична“ філософія союзу моністів. Ми можемо тільки сказати: „Requiescat in pace“, людство жалкувати не буде!“

¹⁾ R i e m a n n : „Dogmenfries Freidenkertum“, „Mon Monatshefte“, Novemberheft. 1929.

ВИСНОВКИ

З усього видно, що т. звана „моністична“ філософія є все інше, тільки не моністична. Це ясно видно, як із самого складу союзу моністів, так і з його продукції. Моністичне розуміння значить, що пізнання виходить тільки з одного принципу, з одного початку, так би мовити; це означає, що цей принцип запроваджує всюди єдине, постійне співвідношення між пізнавальною свідомістю та пізнаваним об'єктом. Тимчасом ми бачимо, що в самому союзі є матеріялістичні і ідеалістичні вихідні методологічні передумови. Послідовною моністичною наукою є тільки марксизм-ленінізм, що виходить з моністичного матеріялістичного принципу, як на природні, так суспільні явища. Діалектичний матеріялізм це і є те науково-послідовне моністичне матеріялістичне світорозуміння, яке все багатство дійсності бере, як діалектичну єдність розвитку тільки природи-матерії.

„Справжня єдність світу полягає в його матеріальності“, каже Енгельс у Анти-Дюрінгу. Це треба розуміти так, що всесвіт представляється як рух матерії, що набирає різних форм. Матеріялістичний монізм визнає об'єктивний світ, що існує незалежно від нашої свідомості — за допомогою діяння якої ми чимраз більше пізнаємо цей об'єктивний світ.

Послідовна моністичність марксизму-ленінізму полягає у його соціалістичній настанові, яка виходить теж з матеріялістичного трактування людської історії. А так звані моністи з союзу моністів, як і французькі матеріялісти XVIII віку та матеріялісти освітяни XIX віку, залишаються непослідовними. Вони бо признають матеріялізм знизу, цебто у природі, заперечують його зверху цебто у людському суспільстві, таким чином вони є цілком дуалісти. Дуалізм і є власне внутрішньою рисою т. зв. „моністичної філософії союзу моністів. Немає у союзі єдиного, хоч би навіть примітивного, розуміння матеріялізму, бо крім матеріялізму в геккелівському розумінні виступає ще так званий енергетичний матеріялізм Оствальда, поминувши вже другі. Далі „моністична“ філософія союзу офіційно ніби виступає проти метафізики, спиритуалізму та окультизму, але, не проводячи послідовної боротьби проти цих напрямків, „моністична“ філософія союзу моністів сама сходиться на рейки містицизму та метафізики. Чистим містицизмом є їхня часткова матеріялістичність XIX віку, яку вони висувають як найновіше досягнення науки. Сучасна наука йде в напрямку до діалектичного матеріялізму й тому всяке затримання її в межах примітивного натуралізму є містицизмом.

В цілому рух моністів є наскрізь реакційним рухом дрібного міщанства та певної частини буржуазії, яка прикриваючись своєю „лівою“, „матеріялістичною“ фразеологією хоче паралізувати бойову силу світогляду революційного марксизму, — діалектичного матеріялізму. Своєю „аполітичністю“, „позапартійністю“ союз моністів прикриває політику соціально-фашизму. У своїй містичній ніцшеанській, пошані „індивідуальності“ витворює ідеологію „сильної руки“, ідеологію фашизму. Через свій соціальний та культурнополітичний опортунізм союз моністів торує шлях наступові ультрамонтанізму та ортодоксії. Боротьбу проти релігії, проти церкви союз моністів перевернув у витворення нового культу пошани природи з обрядами. Вести успішну боротьбу за інтелектуалізм, за раціоналізм, проти містицизму, спиритуалізму, союз моністів і „моністична“ філософія не в силі, бо їхній вульгарний емпіризм, позитивізм сам заплутався в тенетах містицизму. Дуалізм у житті політичному та культурному, дуалізм у філософії — ось основна внутрішня риса „моністичної“ філософії умираючого міщанства.

Не вольтеріянство, не освітянство XVIII та XIX віків може оздоровити культуру людства, принести новий суспільний лад, а тільки революційний марксизм-ленінізм дає ту внутрішню творчу силу, що може зрушити, як науку та культуру, так і суспільство до нового життя.

Б. ШВЕДОВ та С. САНІС

Категорія ринкової вартости в економічній системі К. Маркса¹⁾

В першому томі „Капітала“ Маркс, аналізуючи головні тенденції розвитку капіталістичного господарства, виводить основний закон капіталізму — закон вартости. Разом з тим він вказує, що закон цей керує долею капіталізму лише в останній інстанції; для того ж, щоб зрозуміти конкретний, реальний хід явищ, потрібно ввести до аналізу ряд проміжних ланок, що він і робить у III томі, конструюючи категорію цін виробництва.

Було б, одначе, неправильно думати, що Маркс для цієї мети обмежувався виведенням лише зазначеної категорії. Насправді, перед нами у III томі виступають декілька інших категорій — проміжних ланок в реальному розвитку капіталістичного господарства та його теоретичній аналізі. Серед них певне значення має ринкова вартість і, оскільки цю категорію не досить висвітлено в марксівській економічній літературі, вона заслуговує на теоретичне дослідження.

I

Треба погодитися з твердженням т. Познякова, що категорії ринкової вартости „не пощастило в нашій економічній літературі“²⁾. І справді, в багатьох курсах та творах з політичної економії зовсім не говориться про ринкову вартість: її тлумачать, наче якусь випадкову побудову в Марксовій економічній системі, що не має великого значення для теорії в цілому. В інших марксівських творах ринкову вартість плутають або з вартістю або з ціною. Нарешті, зустрічаються і такі, свого роду нігілістичні погляди, які заперечують саме існування цієї категорії.

Звернімося перш за все до дискусії про суспільно-потрібну працю, що мала місце в нашій марксівській літературі в 1922-23 р. р.

Т. Мендельсон, прихильник, як відомо, споживчої версії правильно вважає, що вартість та ринкова вартість — різні категорії, і покликається на деякі Марксові зауваження, наприклад, на те, що через зміну вартости змінюється ринкова вартість³⁾. На думку т. Мендельсона „з наближенням моменту реалізації вартости, виявлення її, як ціни, виникає потреба точніше визначити інші її ознаки. Цьому відповідає — категорія ринкової вартости“. В цьому зауваженні Мендельсона вже виявляється певний ухил в бік зближення ринкової вартости з ціною, ухил, на нашу думку, неправильний.

¹⁾ Стаття дискусійна. Ред.

²⁾ Див. доповідь т. Познякова: „Категория рыночной ценности и ее место в экономической системе Маркса“ („Проблемы экономики“. 1929, № — 6).

³⁾ А. Мендельсон: „Понятие „общественно-необходимый труд“, как элемент теории стоимости Маркса“ („Под знаменем марксизма“, 1922, № 7 — 8).

Далі у нього читаємо: „Категорія ринкової вартості повинна відбити процес саме перетворення вартості в ціну“¹⁾). Виходить, що ринкова вартість — не вартість і не ціна, а щось проміжне. Це правильно. Але що ж вона становить собою — невідомо. Неясність формулювань у т. Мендельсона в дальшому ще зростає. „Ринкова вартість, каже він, це вартість, що перестає бути вартістю, але ще не перетворилася на ціну“²⁾).

В цьому визначенні більше, так би мовити, літературности, ніж наукової точности. Поперше, з нього не видно, де ж в категорії ринкової вартості закінчується вартість і де ж починається ціна. Подруге, ринкова вартість змальовується в концепції Мендельсона якоюсь невизначеною, внутрішньо-суперечливою категорією виробничо-ринкового характеру, бо вона сполучає в собі елементи вартості, категорії, як відомо, виробничої, та елементи ціни, категорії ринкової.

Мендельсон сам почуває неясність своєї постави питання і, навіть, наводячи як приклад 10 розділ III тому „Капіталу“, каже про обмеженість людської мови, про те, що „слова, які чудово виконують свою функцію, коли йдеться про зафіксування статичних моментів, виявляються безсилями при відображенні динаміки явищ“³⁾). Звичайно, це не може правити за виправдання неясности у визначеннях та формулюваннях. Та й, крім того, хіба вартість та ціна — категорії в Марксовій системі чіткі та виразні — визначають тільки статику явищ, а не їх динаміку?

Однак, справа не в цьому. Далекі важливіше те, що ринкову вартість трактує т. Мендельсон в виробничо-ринковому сенсі, і це стає йому за зручний відповідний пункт для обґрунтування „економічної версії“ суспільно-потрібної праці. Ця версія якраз і намагається сполучити в категорії вартості моменти виробництва і моменти ринку...

В усякому разі позитивним в концепції т. Мендельсона є з нашого погляду, те, що Марксові економічні категорії подає він, як „ряд перетворень: вартість — ринкова вартість — ціна виробництва — ціна“⁴⁾).

Питання про категорію ринкової вартості зачепив і другий учасник дискусії про суспільно-потрібну працю, т. Н. Ковалевський. Його погляди на ринкову вартість за суттю подібні до поглядів Мендельсона. Визначення вартості товару суспільно-потрібним робочим часом його, як видно, не задовольняє, бо „суспільно-потрібний рівень технічних витрат (що вимірюються робочим часом) в середньому лише і можна визначити..., беручи до уваги кількісно суспільну потребу“⁵⁾). Урахувати ж це може „лише ринок, бо тільки на ньому проявляються і з'ясовуються для виробника розміри суспільної потреби“. Ось чому, міркує Ковалевський, Маркс і „відтінив категорію вартості, як „ринкову“ себто суспільну категорію, а не „чисто“, не абстрактно (не безпредметово) технічну, в розпливчастому, кількісно-невизначеному розумінні“⁶⁾).

Звідси ми можемо зробити два „цікавих“ висновки. Значить, за т. Ковалевським поперше, вартість, про яку веде мову Маркс в перших двох томах „Капіталу“, там подана ним, як категорія „безпредметово-технічна, в розпливчастому, кількісно-невизначеному розумінні“... Подруге, ринкова вартість є, на думку автора, та ж вартість, але, так би мовити, з ринковим відтінком. Себто, за суттю, вона вже не є вартість, скоріше — ціна... Темна вода во облацях. Як би не було, але і т. Ковалевському категорія ринкової

1) А. Мендельсон: „Понятие „общественно-необходимый труд“, как элемент теории стоимости Маркса“ („Под знаменем марксизма“, 1922, № 7 — 8, стор. 159).

2) Ibidem, стор. 159.

3) Ibidem, стор. 159.

4) Ibidem, стор. 158.

5) Н. Ковалевский: „К проблеме общественно-необходимого рабочего времени“ („Под знаменем марксизма“, 1923, № 11 — 12), стор. 266, курсив авторів.

6) Ibid., стор. 267; курсив авторів.

вартости, в його розумінні, дає сприятливий ґрунт для позиції, що він її посів в питанні про суспільно - потрібну працю, позиції прихованого прихильника споживчої версії.

Тов. Мотильов, прибічник „технічної“ версії, наводячи в своїй статті відоме визначення ринкової вартости, що його дав Маркс в 10 розділі III тому „Капіталу“, робить такий висновок: „Ми маємо тут ясне ствердження того, що вартість залежить від рівня техніки і т. д.“¹⁾. Тобто автор переносить Марксове визначення ринкової вартости і на саму категорію вартости. В другому місці тієї ж статті автор каже: „вживаючи... категорію ринкової вартости, ми кажемо про суспільно-потрібний робочий час“²⁾. Але ж ясно, що суспільно-потрібний робочий час, взятий як такий, без ближчого визначення, є якраз субстанція саме вартости, а не ринкової вартости.

Загальний підсумок, до якого ми приходимо, зводиться до того, що дискусія про суспільно-потрібну працю небагато дала для розв'язання питання про суть категорії ринкової вартости та місце її в Марксовій економічній системі.

У І. Рубіна також нема, як нам здається, чіткого розмежування категорій, що ми їх розглядаємо. Так, він каже, що „саме розуміння вартости набуває тут (себто в Марксовій аналізі) дальшого визначення і визначається ближче, як суспільна або ринкова вартість“³⁾. Виходить, таким чином, що ринкова вартість є зрештою та ж вартість.

Некритичне плутання вартости та ринкової вартости маємо й у А. Кона. Так, полемізуючи з Рубіним в питанні про суспільно-потрібну працю, що визначає вартість товарів, Кон посилається на матеріял III тому „Капіталу“, який відноситься, за суттю, до визначення ринкової вартости, і використовує його для характеристики вартости⁴⁾.

Власне кажучи, в основному такого ж способу доказу додержується і Т. Григоровичи у своїй книжці „Теорія вартости у Маркса та Ляссаля“. Обстоюючи те твердження, що вартість визначається суспільно-потрібною працею в технічному розумінні, вона, так само, як і Кон, використовує 10-й розділ III-го тому, а цей розділ, як відомо, трактує проблему ринкової вартости. Отже і вона, очевидно, не чітко розрізняє вартість і ринкову вартість⁵⁾.

Розгляньмо тепер погляди т. Логінова на природу і суть ринкової вартости, погляди, що він їх обґрунтував в статті „Проблема ринкової вартости у Маркса“. Ця стаття характерна тим, що автор, як і багато інших економістів, які висловлювалися в питанні ринкової вартости, домислюється, так би мовити, про подвійну природу ринкової вартости, про те, що вона має багато спільного і з вартістю, і з ціною; та разом із тим автор не дає чіткого уявлення про саму оцю категорію, не аналізує тих умов, за яких вона наближається то до вартости, то до ціни. Автор вважає, що „т. Мендельсон найближче підійшов до суті ринкової вартости, витлумачуючи її діалектично“⁶⁾. Автор правильно на нашу думку, вбачає в ринковій вартості категорію, відмінну од вартости; однак же, цю відміну він вбачає, головним чином, лише в тому, що коли вартість є явище статичного порядку, то ринкова вартість характеризується динамічністю чи, вірніше, діалектичністю своєї природи.

1) В. Е. Мотильов: „Дискуссионные проблемы марксистской политической экономии“, стр. 2, курсив наш.

2) Ibid., стор. 8.

3) И. Рубин: „Очерки по теории стоимости Маркса“, стор. 192 (третье издание).

4) Див. т. Кон.: „Курс политической экономии“. 1928 р.

5) Див. Григоровичи: „Теория стоимости у Маркса и Лассаля“, розділ II.

6) Г. Логинов: „Проблема рыночной стоимости у Маркса“ („Под знаменем марксизма“ 1929, № 6, стор. 65).

З такою поставою цього питання навряд чи можна погодитися, бо ж як відомо, вартість також є категорія діалектична. Більше того, всі вивідні од вартости категорії, як от мінова вартість, ціна, сама ринкова вартість та інші, запозичають, так би мовити, свою діалектичну природу власне од вартости.

Далі автор вважає, що „ринкову вартість Маркс розглядає, як конкретне виявлення закону вартости в динаміці цін“¹⁾, як „спробу застосувати закон трудової вартости до конкретної аналізи ринкових цін“²⁾, як „діалектичний порушний центр рівноваги ринкових цін, найщільніше наближення до закону трудової вартости“³⁾.

Яке ж співвідношення між ринковою вартістю та вартістю? „Подібно тому, як закон падання тіл, відповідає тов. Логінов, передбачає відсутність повітряної атмосфери, так вартість реалізується в чистому вигляді, коли попит і подання рівні. Ринкова ж вартість ураховує й самий процес конкуренції, тобто — нерівність попиту й подання“⁴⁾. Отже, ринкова вартість, за автором, з одного погляду визначає, що правда, попит і подання, але з другого — сама визначається попитом і поданням... Але, в такому разі, можна запитати Логінова: Значить, ринкова вартість є ціна? Автор — не від того, тільки зазначає, що ринкова вартість є пересічна ринкова ціна — і знову посилається на діалектичну природу ринкової вартости, „як вартости, що є вже на шляху до того, щоб перетворитися в ціну, „точніше“ в пересічну ціну“⁵⁾.

Загалом кажучи, слід відзначити правильну думку автора, що ринкова вартість „показує, в який спосіб вартість, як регулятор виробництва, виявляє себе всередині даної сфери виробництва“⁶⁾, що „сама ринкова вартість при стійкім становищі рівноваги означається суспільним робочим часом в технічному розумінні, тобто дійсною кількістю витраченої суспільно-потрібної праці“⁷⁾. Та, водночас із цим, доводиться відзначити, що автор багато разів⁸⁾ підкреслюючи залежність ринкової вартости од становища попиту й подання, кінцець-кінцем розчиняє цю категорію в категорії ціни, або, як він каже, — пересічної ринкової ціни.

Загальний підсумок, до якого можна прийти, зводиться до того, що й після статті Логінова ми не маємо чіткої відповіді на питання, в чім полягає суть категорії ринкової вартости, яке її відношення до вартости й ціни, за яких умов це відношення набуває тої чи тої форми.

Тов. Позняков, спочатку у своїй доповіді в Інституті економіки при Радіоні, а потім у спеціальній статті, спробував детально аналізувати сутність категорії ринкової вартости. Ця спроба заслуговує на серйозну увагу, і ми вважаємо за конче потрібне викласти його погляди на це цікаве питання, попереджуючи, що до цієї статті нам доведеться звернутися ще пізніше.

Тов. Позняков висуває те основне твердження, що не слід плутати категорію ринкової вартости з категорією вартости, що перша є відмінна од другої. Помилка учасників дискусії щодо суспільно-потрібної праці є в тому, що вони ототожнили вартість з ринковою вартістю, що питання про цю ринкову вартість „так і не було поставлене“⁹⁾. Сам автор у своїй аналізі ринкової вартости виходить з тої основної засади, що Марксова теорія вартости є теорія абсолютної вартости, що Маркс з цього погляду є наступ-

1) Т. Логінов: „Проблема рыночной стоимости у Маркса“ („Под знаменем марксизма“. 1929, № 6, стор. 66).

2) Ibidem, стор. 68.

3) Ibidem, стор. 69.

4) Логінов, цит. твір, стор. 79.

5) Ibidem, стор. 69.

6) Ibid., стор. 84.

7) Ibid., стор. 82.

8) Див. стор. 68, 72, 79, 81, 83 та ін.

9) В. Позняков: „Рыночная ценность и ее место в экономической системе Маркса“ („Под знаменем марксизма“, 1929, № 10 — 11, стор. 58).

ник класичної школи, який зчинив, проте революцію в науці політичної економії тим, що звів поняття вартости не до простої витрати праці, а до праці, що характеризується своїми суспільними ознаками. І ось „праця, і до того - ж праця не як звичайна витрата енергії, а як абстрактно - людська праця, тобто така, що замикає в собі і специфічну суспільну форму праці в товарів суспільстві, ця праця і є цінність“¹⁾.

Категорія вартости, за т. Позняковим, не замикає в собі обов'язково принципу зречівнення праці. Цей принцип має місце, головним чином, коли зречівненій праці протиставити другу зречівнену працю, тобто, коли мати справу з міноюю вартістю, як формою виявлення вартости²⁾. „Висувати ж наперед процес зречівнення, каже т. Позняков, це значить замість вартости підставляти мінову вартість“³⁾.

Далі, не вартість є регулятор товарово - капіталістичного суспільства, а „цим регулятором є ринкова конкуренція, механізм цін чи, коли хочете, таким регулятором можна назвати мінову вартість“⁴⁾. Щодо вартости, то її величина визначається кількістю суспільної праці, при чому цю кількість суспільної праці слід брати як величину пересічно - арифметичну⁵⁾. Хай праця (в її специфічно - суспільній формі) є вартість, але „вартість не виступає безпосередньо у вигляді праці; ця праця виступає у зречівненім вигляді, у вигляді мінової вартости“⁶⁾. Таку простолінійну поставу питання, що момент зречівнення є зв'язаний не з вартістю, а лише з міноюю вартістю, автор, щоправда, в дальшому зм'ягчує. Він каже, що „згоден це зречівнення ставити саме на шляху від вартости до її форми виявлення або мінової вартости“⁷⁾.

В категорії мінової вартости є й якісне і кількісне маскування; останнє в даному разі особливо цікавить автора, бо зміни мінової вартости не завжди є змінами вартости. Категорія мінової вартости виведена, маючи на думці обмін двох лише товарів. За масового ж капіталістичного виробництва з його безперервними технічними революціями, товари одного й того самого гатунку виробляються за неоднакових умов, з неоднаковою витратою праці. Та на одному й тому самому ринку вони не можуть мати різні мінові вартости: їх мінова вартість повинна бути одна — „суспільна мінова вартість“. „Ця суспільна мінова вартість, — робить висновок автор, — і є ринкова вартість“⁸⁾. Та, коли ми говоримо про капіталістичний спосіб виробництва, нам треба взяти на увагу конкретне переливання капіталів з одних галузей у другі, що призводить до усталення пересічної норми і ціни виробництва: „ціна виробництва є мінова цінність, посереджена процесом капіталістичного обігу товарів“⁹⁾.

В чім же, за т. Позняковим, основна різниця між ринковою вартістю й вартістю? Автор бачить її в тому, що „в той час, коли цінність Маркс усюди зводить на пересічне арифметичне, ринкова цінність може визначатися й найгіршими й найкращими умовами“¹⁰⁾, при чому, ринкова вартість залежить тільки від „внутрішніх співвідношень частин товарової маси“, а не від

¹⁾ В. Позняков, цит. твір („Под знаменем марксизма“, 1929, № 12, стор. 120. Автор користується із терміну „цінність“, „мінова цінність“ замість терміну „вартість“, „мінова вартість“).

²⁾ Порівн., *ibidem*, стор. 121.

³⁾ *Ibidem*.

⁴⁾ Позняков, цит. твір („Под знаменем марксизма“, 1929, № 10 — 11, стор. 69).

⁵⁾ Порівн. „Под знам. маркс.“, 1929, № 12, стор. 123.

⁶⁾ *Ibidem*, стор. 123 — 124 (в тексті сказано: „в обобществленном виде“ (усуспільненім вигляді); треба гадати, що тут друкарська помилка).

⁷⁾ *Ibid.*, стор. 124. Підкреслення наше. Тут знову в тексті надруковано: „обобществление“, тобто — усуспільнення“, очевидно, замість слова „овеществление“ — зречівнення.

⁸⁾ Позняков, цит. твір, стор. 127, курс. авторів.

⁹⁾ *Ibidem*, стор. 131, курс. авторів.

¹⁰⁾ *Ibidem*, стор. 138.

попиту та пропозиції, рівність яких вона саме й бере на увагу. Далі, хай ринкова вартість, як ми бачили, кількісно означається неоднаково, та в умовах капіталістичного способу виробництва, за передумови вільного переливання капіталів і можливості як завгодно поширювати виробництво, ринкова вартість прямує до того, щоб ототожнитись із вартістю; „її відхід од вартости набуває через те тимчасового характеру“¹⁾).

Там же, де цього вільного переливання немає, там відхід ринкової вартости від вартости набуває постійного характеру й утворює нові економічні категорії. Це саме ми спостерігаємо в хліборобстві, де утворювання диференційної ренти має за підставу закон ринкової вартости, що його установив Маркс. На прикладі і в застосуванні до процесу утворення диференційної ренти т. Позняков вважає за найзручніше виявити „всю суть проблеми ринкової цінности“. Цю суть він формулює в такий спосіб: „При одній і тій самій витраті суспільної праці на різних ділянках землі, незалежно від кількості вироблюваного продукту, утворюється одна і та сама цінність, а що на кращій землі кількість продуктів більша, а на ринку буває однакова мінова цінність для всіх продуктів цього гатунку, то з кращих ділянок землі через те буде більша ринкова цінність“²⁾. І далі автор цитує заключні Марксові слова: „диференційна рента... дорівнює надлишкові ринкової цінности над його індивідуальною цінністю“³⁾).

Такий зміст статті т. Познякова. Ми вважали за потрібне дещо докладніше навести з його поглядів, бо, повторюємо, з усього того, що написано на цю цікаву тему, ми маємо тут найдокладнішу спробу викрити суть ринкової вартости. Як буде видно з дальшого, ми погоджуємося з деякими висновками, що їх дає тов. Позняков, хоч і виходимо при цьому з інших міркувань; але, приєднуючися до цих висновків, ми проте, не можемо не зазначити низки сумнівів з приводу вихідних авторових поглядів.

Поперед усього, не можна погодитися з авторовим більш ніж оригінальним поглядом на вартість. Праця, хай і в її специфічно суспільній, тобто абстрактній формі, ще не є вартість. Поняття вартости не може бути зведене до поняття абстрактної праці. Така бо праця, як відомо, є субстрат, субстанція вартости, та ще не є вартість. Якщо т. Позняков, щоб довести свої твердження, цитує Марксові слова: „цінність є праця“⁴⁾, то, поперше, сам автор визнає, що Маркс хоче цією своєю фразою лише виразніше підкреслити різницю між працею, як фактором вартости, і землею, що вартости не утворює.

Подруге, автор не зовсім доречі використав Маркса. „Вартість є праця“, каже Маркс, і каже правильно не тільки з тактичних, так би мовити, міркувань, а й по суті: вартість справді є праця, тобто зводиться вона до праці. А це вже є дещо зовсім інше, ніж твердження, що праця є вартість, і довести свою тезу т. Познякову не щастить. Отож саме буржуазна політична економія докоряє Марксові ніби то схолястичну гру словами. Якщо, запитує вона, має рацію твердження, що вартість є праця, то чому ж мусимо вважати за неправильне відворотне твердження, що праця є вартість? Ось що, наприклад, говорить на цю тему один із сучасних буржуазних критиків марксизму: „В означенні закону вартости товару (мова йде про Марксов закон вартости. Ш. і С.) відношення „вартість-праця“ виступає, як яскраво висловлена раціональна категорія; в означенні ж закону вартости праці це саме відношення, тільки в протилежному напрямку, а саме: „праця-вартість“, являє вже собою іраціональну величину. Це означає, що одне й те саме відношення водночас раціональне

1) В. Позняков: „Рыночная ценность и ее место в экономической системе Маркса“ („Под знаменем марксизма“, 1929, № 10 — 11, стор. 142).

2) *ibidem*, стор. 151, курс. авторів.

3) *ibidem*, стор. 155.

4) *ibid.*, стор. 152.

й іраціональне!.. Праця утворює вартість, а сама вартості не має; із невартості народжується вартість, з нічого утворюється щось реальне; раціональне стає іраціональним, розум — безглуздям“...¹⁾).

Не менш дивне є саме означення вартості, що його дає т. Позняков. Він каже, що праця в її специфічній суспільній формі є вартість. У характеристиці праці, що утворює вартість, криється, таким чином, момент суспільності. Але ми знаємо, що вартість утворюється працею не суспільною, а суспільно-потрібною. Тоді як і в основному означенні вартості, що його дає т. Позняков, і в дальших його міркуваннях на цю тему, замість поняття суспільно-потрібної праці вживаються поняття суспільної праці. Це є новина, яка навряд чи вийде як органічний елемент в марксівську політичну економію.

Таке ж заперечення доводиться виставити проти погляду т. Познякова на ролію моменту „зречівнення“ праці в категорії вартості. Адже вартість, як відомо, уже вмикає в себе цей момент, тоді як автор хоче бачити момент зречівнення „на шляху“ од вартості до мінової вартості. Звичайно, це не вірно. Поперше, така постава питання — („на шляху“) є досить невизначена. Подруге, якщо мінова вартість є форма виявлення, то, очевидно, вона має в собі елементи, які вже є в самій сутності, отже, вартість зводиться не просто до праці (абстрактної), але до праці зречівненої.

Навряд чи можна, далі, погодитися з автором, який запевняє, що за регулятора товарного господарства є мінова вартість. Ми до цього часу вважали, що за такого регулятора є вартість. Ринкова конкуренція, механізм цін або, „коли хочете“, мінова вартість не є регулятор, тому що остання є тільки форма виявлення цього регулятора, тобто — вартості. Отже, мабуть, „ми не хочемо“ гадати і надалі, щоб форма виявлення могла стати за регулятор товарного господарства.

Далі, ринкова вартість, за автором, є суспільна мінова вартість. Та таке формулювання надто віддаляє ринкову вартість од вартості, бо ж, оскільки ринкову вартість автор зводить на мінову вартість, вона теж стає по суті одною лише формою виявлення. На нашу ж думку, ринкова вартість є щось більше, ніж це виходить за концепцією т. Познякова. Сам автор, умістивши категорію ринкової вартості у сфері одної тільки форми виявлення, почуває, що зайшов надто далеко. Він каже: „ринкова вартість є все ж таки вартість, і тому, аналізуючи її, нам нічого робити з попитом та поданням“²⁾). Надто вже наблизивши, на нашу думку, ринкову вартість, як суспільну мінову вартість, тобто як форму виявлення, до ціни, яка нарівні з міноюю вартістю теж, на його погляд, є регулятор, автор мусить одступитися. Він пише: „рух мінової вартості спричиняється до процесу перерозподілу, та цей перерозподіл є вже іншої природи..., ніж перерозподіл, що впливає з руху цін“³⁾). Це цілком справедливо. Та, на жаль, автор не зазначає, якої ж природи буде перерозподіл, що до нього спричинився рух ринкової вартості.

Далі автор продовжує: „ціна також має свою кількісну визначеність, та, щоб її вивести, нам потрібно буде піднятися на один поверх вище у своїм теоретичнім дослідженні“⁴⁾). Отже, ринкову вартість доводиться шукати так би мовити, на один поверх нижче. Та, поперше, весь попередній хід авторського дослідження робить таке вражіння, що він умістив ринкову вартість саме в горішній „поверх“, в досить близькому сусідстві з ціною. Тому то закиди, що їх робили т. Познякову підчас згаданої дискусії, що він плутає ринкову вартість з ринковою ціною, були, на нашу думку, не безпідставні.

1) Karl Muhs: „Anti-Marx“, I. Band, Стор. 87 Курс. авторів.
„Die Arbeit den Wert bildet, ist selbst wertlos; aus Nichtwert erwächst Wert, aus dem Nichts eine Realität; Rationales wird Irrationales — Vernunft wird Unsinn...“

2) Позняков, цит. твір., стор. 146, Курсив авторів.

3) Ibidem, стор. 146. курсив наш.

4) Ibidem, ст. 146.

Подруге, твердження, яке виставив автор, що для аналізу ціни слід піднятися на один поверх вище, знов таки хибує на невизначеність.

Щодо авторового формулювання, згідно з яким ціна виробництва є мінова вартість, спосередкована процесом капіталістичного обігу товарів, то з точки зору автора, який вважає мінову вартість за регулятора, воно послідовне, а з точки зору усталених у марксіській літературі поглядів на мінову вартість і ціну виробництва, воно не витримане. Мінова вартість, як форма виявлення вартості, не може бути регулятором; ціна ж виробництва є модифікована вартість, вона і є регулятором капіталістичного господарства. Отже мінову вартість, як форму, і ціну виробництва, як регулятора, принципово не можна проектувати на одну й ту саму площину.

Ось, такі міркування, що ми вважали за потрібне виставити їх проти тверджень тов. Познякова. Основну ж його тезу про наявність у марксовій економічній системі самостійної категорії ринкової вартості, відмінної від вартості й від ціни, слід, на нашу думку, прийняти, уточнивши лише питання про суть цієї категорії і про співвідношення її з сумезними категоріями. Заключний же висновок автора про обов'язковість використати категорію ринкової вартості, щоб обґрунтувати теорію ренти, треба визнати за гідний пильної уваги. До цієї сторони справи ми ще повернемося.

Наведений нами, таким чином, огляд тих поглядів на ринкову вартість, які висловлювались — до того ж досить скнаро — в марксіській літературі, доводить, що єдності поглядів на питання, яке цікавить нас, ще не досягнуто, що проблема чекає свого вирішення. Спробуємо далі розглянути питання за суттю.

II

Перш за все слід підкреслити те, що Маркс в III томі „Капітала“ чітко відрізняє категорію ринкової вартості від вартості. „Треба буде, вказує він, завжди одрізняти ринкову вартість — про неї пізніше — від індивідуальної вартості поодиноких товарів, що їх випродукували різні продуценти“¹⁾.

Коли б під ринковою вартістю Маркс розумів просто вартість, то який сенс мало б після грандіозної праці на протязі перших двох томів „Капіталу“, праці, що мала за вихідний пункт категорію вартості, казати про таке, для III т. загальне місце, що не слід плутати вартість з індивідуальною вартістю окремих товарів.

Про ринкову вартість Маркс збирається „сказати пізніше“. Для чого? Коли мова йде про вартість, то невже лише тепер Маркс збирається про неї „сказати“ і дати ряд визначень? Хіба вона, в основних і головних рисах, з перших двох томів та з 9 розділів III тому читачеві ще не відома? Зрозуміло, що Маркс має на увазі категорію нову для читача, відмінну від вартості.

Що ринкова вартість є щось одмінне від вартості, в цьому пересвідчує нас і те, що Маркс говорить про „закон ринкової вартості, якому підпорядковані продукти хліборобства“²⁾. Що ж являє собою ця категорія? Послухаємо Маркса.

„Ринкову вартість треба буде розглядати, з одного боку, як пересічну вартість товарів, випродукованих в одній сфері, з другого боку, як індивідуальну вартість товарів, що їх випродуковується серед пересічних умов тієї сфери та що становлять велику масу її продуктів“³⁾.

Отже, для категорії ринкової вартості конструюються дві обмежувальних ознаки: поперше, вона встановлюється не у всьому господарстві даної країни, а в певній, якійбудь одній його галузі: подруге, вона регулюється вартістю товарів, що складають переважну частину продукції даної галузі. Що стосується до першої ознаки, то Маркс, кажучи про ринкову вартість,

¹⁾ К. Маркс: „Капітал“, том третій, частина перша. Державне Видавництво України. 1929, стор. 102.

²⁾ „Капітал“, т. III, ч. II, видання 1923 р., стор. 201.

³⁾ „Капітал“. т. III, ч. I. ДВУ. 1929 р., стор. 102, курсив наш.

не перестає цю ознаку підкреслювати, кожного разу нагадуючи, що мова іде про „кожну сферу“¹⁾, „одну сферу“²⁾, „цілу галузь“³⁾, про „одну ділянку промисловости“⁴⁾, „певну ділянку“⁵⁾, про „окрему сферу виробництва“⁶⁾, про „одну і ту ж сферу“⁷⁾ і т. д. А в „Теорії додаткової вартости“ він прямо каже, що без встановлення ринкової вартости в кожній окремій сфері „взагалі не існує ніяких ринкових вартостей“⁸⁾.

Таким чином, ми маємо право констатувати, що за Марксом, сфера дії ринкової вартости обмежена: це одна будь-яка галузь промисловости. За такої постави питання, очевидно, відпадають підстави для ототоження ринкової вартости з категорією вартости, бо сферою дії останньої є, розуміється, все господарство країни в цілому.

Придивимось тепер ближче до будь-якої окремої галузі промисловости, в якій, за Марксом, проявляється акція ринкової вартости. Тут ми зустрічаємось з другою обмежувальною ознакою останньої. Міркування Маркса, що сюди стосуються, можуть бути подані кількома шаблями, залежно від переходу аналізу від більш простих явищ господарства до все складніших.

На першому шаблі аналізу ми можемо уявити собі будь-яку галузь промисловости, де панують відношення простих товаропродуцентів та вільна конкуренція. Особливі умови виробництва, за яких працюють окремі товаропродуценти, неминуче розпадаються на три класи. Товаропродуценти першої класи працюють за середніх для даної галузі умов виробництва, другої класи—за кращих, третьої—за гірших умов. Отже, „коли одну відносно меншу частину їх (товарів. Ш. і С.) випродуковано серед умов, гірших за нормальні, а другу серед умов, кращих за нормальні... і коли, однак, обидві, ці крайності вирівнюються... тоді ринкову ціну визначає вартість товарів, випродукованих за середніх умов“⁹⁾.

Уявимо далі, що частина загальної кількості товарів, яка вироблена за гірших умов, складає відносно більшу величину, як в порівнянні з середньою масою товарів, так і в порівнянні з другою крайністю. Тоді ринкова вартість регулюється товаровою масою, що вироблена за гірших умов¹⁰⁾.

Нарешті, в третьому випадку, коли товари, вироблені за кращих, ніж середні, умов, значно перевищують інші дві „класи“, то вони й будуть регулювати ринкову вартість¹¹⁾.

Для нас, таким чином, ясно, що ринкова вартість визначається виключно виробничими умовами в даній галузі виробництва, точніше — кількісним співвідношенням трьох вище згаданих „класів“ виробництва в межах даної галузі. При цьому слід відзначити, що Маркс веде аналізу в припущенні, що попит дорівнює поданню, бо Маркс хоче мати діло „не з ринковою ціною, оскільки вона відмінна від ринкової вартости, а з різними визначеннями самої ринкової вартости“¹²⁾.

1) „Капитал“, т. III, ч. I. ДВУ. 1929 р., стор. 102.

2) Ibidem, стор. 103.

3) Ibidem, стор. 104.

4) Ibidem, стор. 104.

5) Ibidem, стор. 104.

6) М а р к с : „Теория прибавочной ценности“, т. II, ч. I, стор. 45 та 49 (видання 1923 р.). Замість терміна „цінність“ ми будемо вживати терміна „вартість“.

7) Ibidem, стор. 48 та 49.

8) Ibidem, стор. 49.

9) „Капитал“, III т., ч. I, стор. 104. У перекладі груба помилка. Повинно бути написано і „... тоді ринкову вартість визначає“, а не: „... ринкову ціну визначає“. Порівн.: К. Марх : „Das Kapital“, III, B. I. Teil Hamburg, 1894, стор. 161 „... dann ist der Marktwert bestimmt“. Порівн. також: „Капитал“, т. III, ч. I, стор. 161, Госиздат, 1922. Там сказано: „... то, очевидно, рыночная стоимость определяется...“

10) Порівн. „Капитал“, т. III, ч. I, стор. 105.

11) Ibidem, стор. 105.

12) Ibidem, стор. 105.

Звідси ми маємо всі підстави, щоб зробити той висновок, що ринкова вартість є категорія виробнича, що не являє собою функцію попиту та подання, адже вона введена саме через абстрагування від попиту та подання. І подібно до того, як раніше відпали підстави для плутання її з категорією вартости, так тепер, з другого боку, виявляється, що нема жодних даних до того, щоб ототожнювати її з ринковою ціною.

Протягом всього дослідження питання, що ми його розглядаємо, Маркс повсякчасно підкреслює, що поперше, ринкова вартість не є продукт попиту та подання і, що, подруге, вона є відмінна від ринкової ціни. Лише одно-два неясних місця в матеріялі III тому „Капіталу“ та „Теорії додаткової вартости“, що їх розбираємо, дають привід до іншого тлумачення, до розуміння ринкової вартости в дусі споживчої версії, себто до плутання категорії ринкової вартости з ринковою ціною. Так, наприклад, розглядаючи три згаданих вище випадки виробництва товарової маси в даній галузі, Маркс робить такий висновок: „коли кількість товарів є менша або більша за попит на них, то відбувається відхилення ринкової ціни від ринкової вартости. І перше відхилення полягає в тому, що за недостатньої кількості, товари, вироблені за гірших умов, регулюють ринкову вартість; при перевишку — це роблять, навпаки, товари, вироблені за найкращих умов ¹⁾).

Перш за все, і в цьому висловлюванні Маркса, в першій його частині, мова йде про відхилення ринкової ціни від ринкової вартости. Далі, що торкається другої його частини, то вона робиться, загалом, більш зрозумілою, коли взяти до уваги, що Маркс під суспільною потребою (виплатоспроможною), в якій виявляється коливання попиту та подання, розуміє споживчу вартість у суспільному масштабі. „Суспільна потреба, себто споживча вартість у суспільному масштабі,— ось що визначає... кількості всього суспільного робочого часу, що припадають на різні окремі сфери виробництва. Але це все той же закон, що визначається по відношенню до окремого товару, а саме той, згідно з яким споживча вартість товару є передумова його мінової вартости, а тому і його вартости“ ²⁾).

Коли, таким чином, взяти на увагу це надзвичайно важливе зауваження Маркса, то й у випадку, що нас цікавить, перевищення попиту над поданням або, навпаки, перевищення подання над попитом, доведеться розцінювати як показчик споживчої вартости у суспільному масштабі. А остання не регулює ринкової вартости, але править за її передумову. У всякому разі, безперечним залишається факт, що Маркс у величезній більшості випадків старанно відрізняє ринкову вартість від ринкової ціни, розглядаючи першу з погляду умов виробництва, а другу, як категорію ринкового характеру, що визначається станом попиту та подання.

Ми вже навели вище два зауваження Маркса, які свідчать про те, що він відрізняє ринкову вартість від ринкової ціни. Зупинимось ще на деяких аналогічних його вказівках. „Ринкова вартість, яка виявлена в грошах, є ринкова ціна, як вартість, що виявлена в грошах, є ціна взагалі“ ³⁾).

Це формулювання Маркса надзвичайно важливе в трьох відношеннях. Поперше, воно ще раз каже про те, що ринкова вартість відмінна від вартости; подруге, що ринкова вартість відрізняється від ринкової ціни, нарешті, потретьє, що ринкова ціна відмінна від ціни взагалі тим, що вона є ціна лише на певній стадії всього процесу ціноутворення. На цьому останньому моменті ми в дальшому ще зупинимось, а тепер звернімо увагу тільки на суть ринкової вартости, а також і на співвідношення поміж нею та ринковою ціною.

¹⁾ Порівн. *Ibidem*, стор. 106.

²⁾ „Капітал“, т. III, ч. II, 1923 р., стор. 176, курсив наш.

³⁾ „Теории...“, т. II, ч. I, стор. 47.

Що ринкова вартість визначає попит та подання, але не навпаки, що цим попитом та поданням регулюється лише ринкова ціна товару — на це є численні вказівки Маркса. „Коли б змінилася ринкова вартість, каже він, то змінилися б і умови, на яких можна було б продати цілу масу товарів. Якщо ринкова вартість спадає, то суспільна потреба... пересічно ширшає... Коли ринкова вартість підноситься, то суспільна потреба на ті товари меншає... Тимто, якщо попит та подання регулюють ринкові ціни, або, що більше, регулюють відхилення ринкових цін від ринкової вартості, то, з другого боку, ринкова вартість регулює відношення попиту та подання або той центр, що навколо його коливання попиту та подання змушують ринкові ціни коливатися“¹⁾.

З цього, між іншим, легко бачити, як помиляється т. Логінов, запевняючи, що Маркс, „в утворюванні ринкової вартості ураховує впливи попиту та пропозиції, тобто, інакше кажучи, припускається, що попит і пропозиція не цілком покриваються“²⁾.

Далі, він помиляється, кажучи: „цілком неправдива поширена думка, що Маркс розглядав ринкову вартість... тільки при рівності попиту й пропозиції“³⁾.

Ми вважаємо, що ця думка „поширена“ не без підстави. Неодноразові висловлювання Маркса, що ринкову вартість слід розглядати в її чистім вигляді, що попит і подання приводять до того, що ринкова ціна відрізняється від ринкової вартості — досить промовляють на користь правильності цієї „поширеної думки“.

В різних місцях з ясністю, що не припускає двох гадок, Маркс каже, що з нерівномірності попиту та подання випливають „відхилення ринкових цін від ринкових вартостей“⁴⁾, що за більш чи менш довгий період ринкові ціни, які відхиляються від ринкових вартостей, зрівноважуються й „вирівнюються — коли розглядати ті ціни за їхнім пересічним числом — у ринковій вартості“⁵⁾, що відношення між попитом та поданням пояснює з одного боку, лише відхилення ринкових цін від ринкових вартостей і, з другого боку, тенденцію, що намагається знищити ці відхилення⁶⁾.

На питання ж, через які обставини може статися „падіння ринкової вартості“, ми маємо чітку відповідь: це може статися в наслідок того, що „сама ринкова вартість, через винаходи, що скорочують потрібний робочий час, стане нижча“⁷⁾. Підвищення ж ринкової вартості може статися в наслідок того факту, що, наприклад, через збільшений попит „у тій або цій ділянці промисловости“ частину продуктів, що вимагаються ринком, „доведеться продукувати серед гірших умов“⁷⁾.

Ми знову маємо, таким чином, підтвердження того, що ринкова вартість визначається виключно умовами виробництва і до того „у тій або цій ділянці“, що зміни її залежать від змін самих цих умов. Не лишається сумніву, що ринкова вартість, категорія виробнича, регулює попит і подання, що вона являє собою щось цілком інше, ніж ринкова ціна.

Що ринкова вартість не є лише форма виявлення, що вона сполучена з трудовим змістом, — в цьому нас переконує такий вислів Маркса. Кажучи про галузь здобування вугілля, яка поділяється на окремі „кляси“, він зазначає: „ринкова цінність ніколи не може бути більша за індивідуальну цінність

1) „Капитал“, т. III, ч. I, ДВУ, 1929, стор. 103. курсив наш.

2) Логінов, цит. твір. („Под знам. марксизма“, 1929 № 6, стор. 68).

3) Ibidem, стор. 68.

4) „Капитал“, т. III, ч. I, 1929 р., стор. 109.

5) Ibidem, стор. 109.

6) Порівн. ibidem, стор. 109.

7) Ibidem, стор. 110, курсив наш.

продуктів найменш багатой кляси. Якби вона була вища, то це було б тільки доказом того, що ринкова ціна стоїть вище ринкової цінності. Але ринкова цінність мусить визначати дійсну цінність¹⁾. Поза тим, що тут підкреслюється зв'язок ринкової вартості з вартістю, тобто в остаточному рахунку, з працею, ми маємо ще два докази того, що, по-перше, ринкова ціна не є ринкова вартість, що, подруге, ринкова вартість має свою форму виявлення в ринковій ціні.

Щоб кінець-кінцем вичерпати питання про те, чи становить ринкова вартість категорію, у межах даної сфери, виробничу, чи її слід трактувати як форму, як категорію, з якої викинуто, винищено трудовий зміст, наведемо ще одне, може надто довге місце з „Теорій дод. цінності“. „Взагалі, різниця між ринковою й (індивідуальною) цінністю утворюється не тому, що продукти продаються абсолютно вище своєї цінності, а тому, що цінність, яку має продукт усієї сфери виробництва, може відрізнятись від цінності поодинокого окремого продукту... коротко кажучи, тому, що вся кількість одержаного продукту являє собою продукт праці різного ступня продукційности. Тому то різницю між ринковою цінністю й індивідуальною цінністю продукту можна пояснити лише різною продуктивністю праці... Її ніколи не можна пояснити тим, що цінність визначається незалежно від кількості праці, кількості, яку взагалі застосовано в цій галузі“²⁾. Коли ж, закінчує Маркс, ринкова ціна підноситься вище за ринкову вартість, то це є наслідком даного становища ринку, відношення попиту й пропозиції. Та ринкова цінність... якій, на нашу думку, дорівнює ринкова ціна, не може бути вища за саму себе“³⁾. А далі Маркс висловлюється ще категоричніше, кажучи вже про закон, „який каже, що ринкова цінність не може бути за індивідуальну цінність продукту, який вироблено за гірших умов, але який задовольняє частину необхідного попиту“³⁾.

Надто, очевидно, що коли б Маркс під ринковою вартістю розумів тільки форму, щось подібне до мінової вартості, щось таке, що нагадує ринкову ціну, він не говорив би з такою категоричністю про „закон“.

Ринкова вартість, таким чином, стоїть ближче до вартості, ніж це виходить за концепцією т. Познякова. Вона не є тільки форма, тобто форма виявлення, але — в межах даної галузі — має виробничу базу, має в собі реальне трудове ядро. Коли думати інакше, так, як це робить т. Позняков, — то не можна прийняти визначення Маркса, що за ним „диференційна рента... дорівнює надлишкові ринкової цінності над його індивідуальною цінністю“⁴⁾. Ми вже казали вище, що логічно-неможливо форму й зміст проектувати на одну площину. Тим більше безглуздо говорити при цьому про якийсь кількосний надлишок, як безглуздо говорити, наприклад, про кількісну різницю між 5 березами і 3 деревами. Формула Маркса, що зводить диференційну ренту до надлишку ринкової вартості над індивідуальною вартістю, тим самим кваліфікує ці категорії, як явища одної якісної природи. А природа індивідуальної вартості — праця. Це підкреслює, — і, навіть, надто підкреслює, як побачимо далі, — і т. Позняков. Отже ринкова вартість має в собі і трудовий зміст.

Що ж до слів Маркса про „оманливу соціяльну вартість“, на які посилається т. Позняков, то вони, видимо, кажуть про те, що „соціяльне“, тобто в масштабі всього господарства даної країни, всієї сукупности її галузей, ринкова вартість зв'язана з „оманливою вартістю“ остільки, оскільки вона, ринкова вартість, не збігається з вартістю, і оскільки вона на широкій

¹⁾ „Теории...“, т. II, ч. II, стор. 31. Курсив у перших двох місцях — Марксіів, в останній фразі — наш.

²⁾ Маркс: „Теории...“, т. II, ч. II, стор. 34, курсив Марксіів.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Маркс: „Теории...“, т. II, ч. II, стор. 32.

арені всього господарства країни трансформується в категорію ціни, форму виявлення. Але це зовсім не значить, що у межах даної галузі ринкова вартість є ілюзорна величина, щось „оманливе“, навпаки, тут ринкова вартість є не одна лише „форма вияву“, а характеризується трудовим змістом.

З другого боку, Маркс, щоб виразніше з'ясувати свою думку про „оманливу соціальну вартість“, бере для протиставлення суспільство, організоване, „як свідомо пляномірна асоціація“, що в ній продукт n годин робочого часу розглядають саме, як продукт цих n годин. Але такий підхід цього суспільства — раціональний і прозоро ясний — не має ніякої аналогії з підходом капіталістичного суспільства до вартості продукта, а тим більше до її конкретної і найскладнішої форми — ринкової вартості. В цьому найбільш загальному розумінні ми маємо справу з „оманливою соціальною вартістю“.

З другого боку слід ще раз зазначити, що ринкова вартість відмінна від вартості. В більшості випадків Маркс каже не про ринкову вартість, але про ринкові вартості, а це, очевидно, вказує на те, що в категорії ринкової вартості говориться не про вартість, як про єдиний закон і єдиний регулятор товарного і, далі, капіталістичного господарства, а про щось від неї відмінне. Там же, де в розділах, що їх розглядаємо, він має на увазі вартість в усталеному в марксівській літературі сенсі, себто як закон та регулятор всього господарства, він виключно² користується з цього терміну: „Закон вартості, каже він, опановує їхній (себто, цін. Ш. і С.) рух“¹), „закон вартості регулює ціни продукції“²). „Попит та подання, читаємо ми в іншому місці, мають собі за передумову перетворення вартості в ринкову вартість“³). Сенс цього речення, очевидно, той, що для того, щоб попит і подання набули певного характеру і розмірів, потрібно, щоб вартість, загальний економічний феномен всього товарного господарства, набула конкретної, реальної форми і величини в певній галузі господарства.

В усякому разі і з цього вислову Маркса ясно, що, поперше, попит і подання базуються на ринковій вартості і, що, подруге, ринкова вартість — не є сама вартість, а лише її перетворення. З цим збігається друге формулювання Маркса, що ринкова вартість є „вартість, при якій вона виступає на ринку“. Коли ж взяти на увагу, що, за вченням Маркса не обов'язково, щоб вартість, в розумінні закону й регулятора капіталістичного господарства, виявлялася конкретно у сфері даних ринкових стосунків, то доведеться визнати, що ринкова вартість в якості вартості, за якої товари якраз і „виступають на ринку“, є категорія окремішна від категорії вартості.

При цьому характерно відмітити, що на тих самих сторінках, де Маркс увесь час говорить про ринкову вартість, він вживає поняття „вартість“ в тому разі, коли йому доводиться це поняття брати, так би мовити, в розумінні і тому „Капіталу“. Так, на сторінці 25 „Теорії...“, що перед нею йде низка сторінок, так би мовити, помережених виразами „ринкова вартість“, ми зустрічаємо такий вислів Маркса: „неоднакова продукційність праці... нічого не змінює в тому, що цінність товарів дорівнює зречівненій в них праці“⁴). Так само й на дальших сторінках Маркс увесь час говорить про вартість, коли він зв'язує це поняття з кількістю витраченої суспільно-потрібної праці (в розумінні і тому „Капіталу“⁵). І знов же характерно: після того, як Маркс довів, що різниця в продукційності праці не впливає на вартість даної маси товарів, а лише на вартість товарої одиниці, знову йде низка сторінок, де фігурує вже ринкова вартість.

1) „Капитал“, т. III, ч. I, стор. 102.

2) *ibidem*, стор. 103.

3) *ibidem*, стор. 112.

4) „Теории“, т. II, ч. II, курсив наш.

5) Порівн. стор. 25 - 30, *ibidem*.

Слід ще зупинитися на характеристиці категорії ціни та індивідуальної вартости в їх відношеннях до ринкової вартости та ринкової ціни. Доводиться визнати, що матеріял, який є в розділах, що ми їх розглядаємо, дуже нечисленний і не дає змоги робити тверді висновки. Але все ж слід вважати, що категорія ринкової ціни уявляє з себе, так би мовити, ціну лише на певній стадії всього процесу ціноутворення, що вона перебуває в такому же відношенні до ринкової вартости, в якому ціна — до вартости. В цьому нас переконує, поперше, наведене вгорі твердження Маркса про те, що ринкова ціна є виявлена в грошах ринкова вартість, аналогічно тому, як ціна є грошове виявлення вартости.

Подруге, це рівнобіжне порівняння вартости і ціни, з одного боку, ринкової вартости і ринкової ціни з другого,— провадиться майже скрізь в матеріялі, що ми його вивчаємо, там де Марксові про це доводиться згадувати.

Потретьє, в перших двох томах „Капіталу“ ми не зустрічаємо ринкової ціни; Маркс вперше згадує про неї лише в III-му томі у зв'язку з ринковою вартістю. Почетверте,— теоретично питання стоїть так, що раз Маркс конструює виробничу категорію ринкової вартости, відмінну від вартости, то він обов'язково повинен був збудувати і категорію, що правила б за грошового виразника ринкової вартости. Отож ринкова ціна не випадково виступає поруч з ринковою вартістю.

Маркс говорить про ринкову ціну, завжди маючи на увазі якунебудь певну галузь виробництва; вона то й виступає як арена виявлення ринкової ціни. Так, наприклад, на сторінці 181 і 182 III-го тому, де він говорить по суті про „дану сферу виробництва“, про „цю сферу“, про „відповідну сферу виробництва“, Маркс незмінно вживає виразу: „ринкова ціна“, „пересічна ринкова ціна“, або „ринкова ціна виробництва“. Так і по інших місцях. „Кожний нормальний додатковий прибуток,— зауважує він, наприклад,— визначається різницею між... індивідуальною ціною виробництва... і тою загальною ціною виробництва, яка формує ринкові ціни товарів утворюваних капіталами цієї галузі виробництва взагалі“¹⁾.

В другому місці ми читаємо: „диференційна рента відповідає... надприбуткам, які за даної ринкової ціни, або вірніше ринкової вартости в кожній галузі промисловости (in jedem Industriezweig) одержує (той) капіталіст, умови виробництва в якого кращі за пересічні умови цієї певної галузі виробництва (dieses bestimmten Produktionszweigs“²⁾). Цей вислів Маркса, з одного боку чітко сполучає існування ринкової вартости з певною галуззю виробництва, з другого боку, вказує на спорідненість ринкової вартости з ринковою ціною. Навпаки, коли Маркс має на увазі вартість в розумінні загального принципу, загальної основи товарового господарства, він ставить поряд із нею — не ринкову ціну, а ціну. „Водоспад, каже він, наприклад, не має жодної вартости, бо в нім не зречівнено ніякої праці, а тому він не має й „ціни“³⁾). Також і в інших місцях. „Ціна продуктів хліборобства, каже він, може бути і вища за ціну виробництва, хоч вона не досягає розмірів їх вартости“⁴⁾). Далі читаємо: „До певної межі може відбуватися тривале піднесення цін продуктів хліборобства, раніш як їх ціна досягне рівня їх вартости“⁵⁾). Таких висловів Маркса, що ставлять поряд вартість з ціною, ринкову вартість з ринковою ціною, можна найти дуже багато.

¹⁾ „Капітал“, т. III, ч. II, стор. 183, курсив наш.

²⁾ К. Marx: „Theorien über den Mehrwert“. В. II, Г. II, 1923 р., стор. 10, курсив наш.

³⁾ „Капітал“, т. III, ч. II, стор. 188, курсив наш.

⁴⁾ Ibidem, стор. 291, курсив наш.

⁵⁾ Ibidem, курсив наш.

Нарешті в матеріалі, що його вивчаємо, Маркс часто каже і про так зв. індивідуальну вартість товарів. Під останньою він в одних місцях розуміє той робочий час „що його коштував даний товар своїм окремим виробникам та продавцям“¹⁾). Певніше ж під індивідуальною вартістю він має на увазі вартість товару в межах окремих груп або „кляс“, на які розпадається кожна дана галузь, в залежності від „особливих умов“ виробництва.

Проте, істотної різниці в цих двох тлумаченнях розуміння індивідуальної вартості нема, бо і окремий виробник береться Марксом в рямцях одної з згаданих трьох „кляс“ цілої галузі. В цьому переконує нас зауваження зроблене Марксом до виставленого ним твердження, що коли кляса, яка працює за гірших умов, кількісно сильна і переважає, то вона визначає вартість товарів всієї сфери. Тут Маркс додає: „хоча цим ще аж ніяк не сказано і навіть цілком неймовірно, що вирішує справу окремий капіталіст²⁾ останньої кляси, що своєю чергою поставлений тут в найбільш несприятливі умови“³⁾). Виходить, таким чином, що, „вирішує справу“, себто встановлює ринкову вартість, індивідуальна вартість товару, утвореного окремим товаропродуцентом, що працює за середніх для своєї кляси умов виробництва.

В цьому ми пересвідчуємося, проглядаючи ті сторінки „Теорій...“, в яких Маркс вивчає зміни диференційної ренти. Тут він розглядає 4 кляси вугільних копалень, що відрізняються одна від одної багатством, і каже, що „індивідуальна цінність вугілля кляси I вища за клясу II... бо в одній тонні вугілля кляси I є більше праці, ніж у тонні кляси II“⁴⁾). Ясно, що тут тонна береться з погляду витраченої на неї праці не ізольовано, а як представниця своєї „кляси“.

Проте, в іншому місці Маркс з визначеністю, що не припускає двох розумінь, формулює суть індивідуальної вартості. Він каже: „різниця в продукційності праці і є причиною того, що одна й та сама кількість праці позначається то на меншій, то на більшій масі товарів; що одна аліквотна частина всієї цієї маси... має то більшу, то меншу цінність. Оця саме неоднакова цінність однієї тонни, в залежності від того, чи вкладено капітал... в багатшу чи біднішу копальню..., зазначена в таблиці (мова йдеться про таблицю утворення ренти. Ш. і С.), як індивідуальна цінність одної тонни⁵⁾).

Що Маркс під індивідуальною вартістю розуміє вартість товарів, вироблених в умовах окремої кляси даної галузі, в цьому переконує нас розгляд таблиць утворення ренти, розміщених в „Теоріях...“. Як правило, тут вираховується сума витраченого капіталу й додаткової вартості, що припадає на одиницю виробленого продукту в межах окремої кляси, при чому, кожного разу береться на увагу суспільні умови виробництва, що панують саме в даній клясі всієї галузі⁶⁾).

З цього погляду важко погодитися з т. Позняковим, який запевняє, що Марксова „індивідуальна цінність є цінність в найістотнішому розумінні цього слова, або є цінність першого тому „Капіталу“⁷⁾). Та, як відомо, в першому томі мова йдеться про вартість, утворену за суспільно нормальних умов виробництва у масштабі всього господарства даної країни. Адже сам т. Позняков визнає, що „індивідуальна цінність є витрата суспільної, абстрактної праці, або суспільно приведенної праці, але за індивідуальних інших умов вироб-

1) „Теории приб. ценности“, т. II, ч. I, стор. 47, курсив Маркса.

2) Ми в нашій аналізі поки кажемо не про капіталіста, а про товаропродуцента.

3) „Теория приб. стоимости“, т. II, ч. I, стор. 46.

4) „Теории...“, т. II, ч. II, стор. 19.

5) Ibidem, стор. 26, курсив авторів.

6) Див. „Теории...“ т. II, ч. II, стор. 22, 23, 29, 67.

7) Позняков, цит. стаття („Под знам. маркс.“, 1929, № 12, стор. 152).

ництва“¹⁾). Як же в такому разі слід розуміти суть „суспільної приведеної праці, коли її витрачено за індивідуальних умов виробництва? Очевидно, це не є суспільно потрібна праця „в розумінні першого тому „Капіталу“, яка, отже, не утворює вартості в загальноприйнятому в марксівській літературі розумінні. Та й нащо здалося Марксові, який оперує з вартістю у встановленому в I томі значенні, називати її тепер індивідуальною вартістю?

Виходячи із всього сказаного, ми вважаємо, що індивідуальна вартість є саме вартість у межах даної класи окремої галузі.

Який же взаємний зв'язок поміж всіма категоріями, що ми їх розбирали.

Ринкова вартість, ринкова ціна та індивідуальна вартість локалізуються в межах даної галузі виробництва, при чому індивідуальна вартість має ще обмеженішу сферу діяльності, а саме — окрему „клясу“ цілої галузі. Шляхом механізму ринкової конкуренції індивідуальні вартості трансформуються в ринкові ціни і в разі рівноваги поміж попитом та поданням, а також на протязі більш або менш тривалого періоду часу — утворюють середню ринкову ціну, грошовий вираз ринкової вартості. Ринкові вартості різних галузей, в силу тієї ж конкуренції, що діє поміж цими галузями, трансформуються далі в ціни, що, як відомо, тяжать до вартості. Як закон вартості є виробнича база, виходячи з якої треба пояснювати попит та подання в цілому, так і ринкова вартість є реальна підстава для визначення стану попиту та подання в даній галузі.

Роля ринкової вартості у відношенні до вартості — службова, підлегла. Ринкові вартості правлять за кількісні регулятори виробництва в окремих галузях; за їх посередництвом встановлюється більш чи менш пропорційний розподіл праці в цих галузях. В дальшому ж своєму розвитку і трансформації вони потрапляють в орбіту дії закону вартості і рухаються по лініях, які визначені цим законом, що встановлює пропорційний розподіл праці, в межах всього господарства країни. Звичайно, перед нами лише теоретична схема; в реальній дійсності мають місце незлічені модифікації, але вони не касують ні закону вартості, ні ринкової вартості.

Отже, ринкова вартість, ринкова ціна та індивідуальна вартість — є категорії *in concreto*; через них і за їх допомогою — як через трансмісійні паси — закон вартості проявляє свою акцію.

III

В проробленій нами аналізі, на першому її шаблі, ми виходили з умов простого товарного господарства. Але ж, міркування Маркса, покладені ним в 10 розділі III тому „Капіталу“ та в „Теоріях додаткової вартості“ в цілому стосуються лише до явищ капіталістичного господарства, одначе, лише в цілому. Використаний же нами вище матеріал з Марксових досліджень та міркувань зачіпає коло явищ (вартість, ціна та інше), які, безумовно, можна віднести до сфери простого товарного господарства. Ось чому прихильники і вороги „технічної версії“, проблеми, що стосуються, перш за все, до умов простого товарного господарства, цілком правильно спираються, між іншим, на згаданий матеріал з Марксових творів.

Такі були ті підстави, в силу яких ми зробили аналізу категорій ринкової вартості та інших, виходячи, перш за все з умов простого товарного господарства. Що методологічно такий шлях дослідження, шлях, що має за відповідний пункт просте товарне господарство, найбільш правильний, цьому вчить нас сам автор „Капіталу“ та „Вступу до критики політичної економії“.

Тепер же ми можемо перевести аналізу на другий, вищий шабель, а

¹⁾ Позняков в цит. стаття („Под знам. маркс.“, 1929, № 12, стор. 151 - 152).

саме, ми візьмемо окрему галузь промисловости, в якій панують капіталістичні стосунки та вільна конкуренція, але в якій можна тимчасово абстрагувати від конкурентного переливання капіталів. В останньому припущенні ми посилаємося на т. Познякова, який, спираючись на Маркса, каже: „якщо ми беремо окремі галузі виробництва, то там немає конкуренції капіталів, ми, значить, абстрагуємось від цієї конкуренції капіталів“¹⁾). Адже, міграція капіталів, як правило, відбувається з одної галузі в іншу. В межах же одної галузі ми можемо поки абстрагувати від цього „мандрування“ капіталів, як каже Маркс.

Як і раніше, ми, слідом за Марксом, припустимо три „кляси“, що на них розпадається дана капіталістична галузь залежно від умов виробництва. Всі міркування, наведені нами для аналізу категорії ринкової вартости, ринкової ціни та індивідуальної вартости в умовах простого товарового господарства, мають застосовання і тут, в галузі, де процес виробництва провадиться на капіталістичних засадах. І тут індивідуальні вартости механізмом конкуренції товарів приведені, через апарат ринкових цін, до ринкової вартости. І тут ринкова вартість виступає як кількісний регулятор виробничого процесу, як фактор відносно пропорційного розподілу капіталів (і праці) в даній галузі, інакше сказати, як конкретне виявлення, реальне здійснення закону вартости в межах указаної виробничої сфери.

Але є й істотні відміни. Основна відміна зводиться до того, що „коли постачання товарів за пересічну вартість... задовольняє звичайний попит, то товари, що їхня індивідуальна вартість стоїть нижче від ринкової вартости, реалізують певний надмір додаткової вартости, або додатковий зиск, а ті товари, що їхня індивідуальна вартість стоїть вище від ринкової вартости, не мають змоги реалізувати частини тієї додаткової вартости, що міститься в них“²⁾). Цілком зрозуміло, що за інших комбінацій трьох „кляс“ виробництва в межах даної галузі дістанемо й інші результати щодо реалізації додаткової вартости. Це значить, що капіталісти, які працюють своїми капіталами в різних „клясах“ даної галузі, отримують різні норми зиску.

Інакше кажучи, факт встановлення для всієї галузі одної, однакової ринкової вартости, факт, який за простого товарового господарства визначає собою умову більш чи менш пропорційного розподілу праці в цій галузі, тут, в умовах капіталістичних взаємовідношень, приводить до внутрішньої, глибокої суперечности з основами самої капіталістичної системи. Бо „конкуренція встановлює ринкову вартість чи ринкову ціну не за допомогою зрівнювання прибутків в середині окремої сфери виробництва“³⁾). „Навпаки, каже далі Маркс, конкуренція прирівнює різні індивідуальні вартости до одної і тої ж, однакової, позбавленої різниці ринкової вартости тим, що залишає різницю в межах індивідуальних прибутків“⁴⁾). Крім того, саме „встановленням одної і тої ж ринкової вартости для товарів, які вироблені при однаково несприятливих умовах виробництва „конкуренція навіть утворює відміни в розмірі зиску окремих капіталістів, як і їх „відхили від середньої норми зиску сфери“⁵⁾).

Ринкова вартість стає, таким чином, в гостре противенство з основним завданням капіталу — ставити своїх вірних слуг і адептів в однакове положення щодо реалізації додаткової вартости. Із „трансмисійного паса“ закону вартости, за допомогою якого ця остання регулювала при простому товаровому господарстві виробничий процес у межах окремої сфери, ринкова вартість, при наявності капіталістичних взаємин, перетворюється в перешкоду

1) Позняков, цит. стаття („Под знам. марксизма“, 1929, № 12, стор. 131).

2) „Капітал“, стор. 102.

3) „Теории приб. стоимости“, т. II, ч. I, стор. 47, курсив наш.

4) „Теории приб. ценности“, т. II, ч. I, стор. 47, курсив наш.

5) Ibidem.

для розвитку цієї сфери. Внутрішня суперечність, що створилася в даній галузі, мусить розв'язатися виходом поза межі цієї галузі виробництва. Ми стоїмо коло зав'язків категорії „ціни виробництва“.

IV

На третьому шаблі нашого дослідження ускладнімо аналізу введенням умови „мандрування“ капіталів з одної галузі в другу. Тоді ми одержимо той висновок, що ціна виробництва „стає на місце ринкової вартості“. Ціна виробництва, як відомо, являє собою діалектичне розв'язання суперечностей поміж законами простого товарового господарства, через які обмін товарів зрештою підлягає принципу вартості, і законами капіталістичного господарства, згідно з якими рівні капітали повинні дати рівний зиск. Розв'язання суперечності може відбутися лише на широкій арені всього господарства країни, а не в межах одної якоїнебудь його галузі. „Що довершує конкуренція спочатку в одній сфері,— каже Маркс,— так це усталення рівної ринкової вартості та ринкової ціни з різних індивідуальних вартостей товарів. Але лише конкуренція капіталів по різних сферах утворює ту ціну продукції, що вирівнює норму зиску між різними сферами“¹⁾.

Ми зараз не збираємось детально проаналізувати діалектичну природу категорії ціни виробництва, але тут нам важливо відмітити, що вона створюється на сутичці двох взаємно-протилежних законів. „Перший закон має силу, для різних самостійних капіталів, що вкладені в одну і ту ж сферу виробництва. Другий має силу для капіталів, поскільки вони вкладені в різні сфери виробництва. Першою акцією, конкуренція створює ринкову вартість, себто, одну і ту ж вартість для товарів одної і тої ж сфери виробництва“²⁾. Другою акцією створюються „конкуренція капіталів у різних сферах, що кидає капітал з одної сфери, в другу“; ця конкуренція і „створює ціну виробництва“²⁾.

Аналіза відповідного матеріалу з III тому „Капітала“ і „Теорій додаткової вартості“, що є в нашому розпорядженні, не завжди цілком достатнього, не завжди характерного властивою для Маркса точністю та чіткістю, оскільки в III томі ми маємо лише, як відомо, чорнетки та попередні нариси, яких Марксу навіть не довелося самому відредагувати,— аналіза цього матеріалу всеж дає нам можливість і право зробити такі висновки.

Явища капіталістичного господарства, в залежності від провідного пункту дослідження — всього господарства — і прикінцевого пункту — окремої „кляси“ окремої галузі,— розташовуються в ряд, ланки якого Марксовою аналізою фіксуються в такі поняття, як вартість, ціна виробництва, ціна, ринкова вартість, ринкова ціна та індивідуальна вартість. В цьому ряді ринкова вартість відіграє більш або менш самостійну роль, поскільки окрема галузь виробництва береться як окремий сектор всього господарства, поскільки вона дійсно являється таким сектором, з властивими йому локальними господарськими особливостями, з властивими йому економічними зв'язками та стосунками, поскільки, зрештою, внутрішня міграція капіталів в межах цієї сфери не виявлена різко, не відіграє практично великої ролі.

За цих умов, ринкова вартість, відіграє роль більш або менш самостійного регулятора даної галузі, механізмом внутрішньої конкуренції трансформує індивідуальні вартості в ринкові ціни і вирівнює останні в пересічну для всієї сфери ринкову ціну, грошове виявлення самої ринкової вартості. За цих же умов, тобто, коли окремі галузі виробництва зберігають певну економічну

¹⁾ „Капітал“, т. III, ч. I, стор. 103, курсив наш. В „Теориях...“ висловлюється та ж думка, при чому слова „одна й та ж сфера“ і „різних“ підкреслені Марксом.

²⁾ „Теории...“, т. II, ч. I, стор. 48, курсив у перших двох місцях — наш, у третьому — Маркса.

відокремленість, більш або менш виявлену господарчу своєрідність, закон вартости виконує в масштабі всього господарства ролю безпосереднього регулятора ринкової вартости, ставлячи останню, шляхом динаміки цін, на те місце, на яке ринкова вартість в окремій галузі ставить — динамікою ринкових цін — індивідуальну вартість.

Але, в міру того, як окремі сфери виробництва захоплюються загальним потоком капіталістичного процесу, втягуються все більш в єдину систему капіталістичних стосунків, у міру того, як міграція капіталів робить своєю ареною все більше число окремих галузей — виникає з одного боку поступове перетворення ринкової вартости в ціну виробництва і, з другого боку, заміщення вартости ціною виробництва.

Ціна виробництва „заступає місце ринкової вартости“ і разом з тим заміщає, як регулятор, вартість тим більшою мірою, чим інтенсивніше йде процес втягування окремих сфер виробництва в одне ціле. Рівнобіжно з цим процесом, вартість відсувається все більш, так би мовити, в глибини капіталістичного господарства, стає його регулятором лише „в останній інстанції“, реально регулюючи господарство за посередництвом цін виробництва.

Але цей процес, в умовах капіталістичного способу виробництва, поперше, ніколи не припиняється, подруге, тече дуже суперечливими шляхами і, нівелюючи, з одного боку, окремі сфери виробництва, він, з другого боку, утворює спеціальні особливості, своєрідності, породжує все нові закономірності в розвитку окремих галузей. Тому ринкова вартість, поскільки вона фіксує й характеризує ці особливості, лишається існувати; заміщення ж її ціною виробництва становить складний діалектичний процес, але не остаточний, застиглий результат.

Все згадане про умови, а також і про межі функціонування ринкової вартости стає надто ясным, коли ув'язати проблему, що ми її трактуємо, з теорією нерівномірного розвитку капіталізму. В наші завдання, звичайно, не входить викладати цю теорію. Ми тільки вважаємо за потрібне нагадати, що суть її зводиться до визнання нерівномірности економічного розвитку капіталізму — різних його виробничих одиниць у межах даної галузі, різних галузей виробництва й цілих країн. Безупинні зміни в техніці спричинюються до постійного перегруповування частин у межах окремих галузей і в масштабі всієї сукупности галузей даної країни. Сфери виробництва, вчора відсталі, сьогодні висуваються на авансцену, — відпихають розвиненіших — для того, щоб у свою чергу завтра віддати своє місце іншим галузям.

Постійне утворювання диспропорцій і нерівномірностей між важкою й легкою промисловістю, між окремими галузями й групами галузей у межах цих двох типів промисловости, між індустрією й сільським господарством, між різними галузями останнього, — ось такі ті процеси, що їх аналіза, залишаючи збоку нерівномірність розвитку цілих країн, — становить суть наведеної теорії. „Нерівномірність економічного й політичного розвитку є безумовний закон капіталістичного розвитку“, каже Ленін („Про гасло С. Ш. Європи“. Збірка творів, т. XIII, стор. 133). В тій самій статті він підкреслює, що „за капіталізму неможливе є рівномірне зростання економічного розвитку окремих господарств і окремих держав“.

Схарактеризовані вище процеси ще дужче ускладнюються через безперервну міграцію й акумуляцію капіталу, що спричинюється до безперервних змін в пересічній нормі зиску, при загальній його тенденції знижатися, до знецінювання старих капіталів, до тих заминок, що звідсіль виникають, до перебоїв, перетурбацій, до нового зльоту та до ще більше прискореної акумуляції і т. ін. І все це по різних галузях, не кажучи вже про країни, відбувається по-різному, з неоднаковим ступенем напруги й інтенсивности, з різними темпами, породжуючи — у межах окремих галузей — на тлі основної корінної суперечности між суспільним виробництвом та приватним привла-

щенням — свої особливі, специфічні суперечності й антагонізми. Ця нерівномірність і розвиток скачками стає, так би мовити, за одну з життєвих функцій капіталізму.

Поряд з цими процесами ми спостерігаємо в розвитку капіталізму й тенденції, що діють в протилежний напрямок, в напрямок до нівелювання окремих галузей і країн. Але процеси, що діють через цю тенденцію, не зменшують різниць та нерівномірностей, а швидше роблять їх ще більш різкими, ще більше гострими. „Щоправда, каже Маркс, різні сфери виробництва завжди простують до рівноваги... Однак же ця постійна тенденція... до рівноваги виявляється як реакція проти постійного порушення цієї рівноваги“.

В світлі наведеної теорії нерівномірности розвитку капіталізму — його окремих галузей і країн — особливо чітко виступає роля й значення категорії ринкової вартости, а також вияснюються межі, що в їх умовах вона може розвиватися. Ринкова вартість знаходить свою харчову базу в тих галузях, що їх виділив, ізолював та відокремив потік нерівномірного розвитку в тому чи в другому відношенні. Там і тоді ринкова вартість виступає своєрідним представником і заступником вартости для даної галузі, стаючи для останньої кількісним регулятором, що встановлює більш-менш пропорційне співвідношення між частинами даної сфери.

З цього погляду треба, на нашу думку, вважати за заслугу тов. Познякова те, що він перший відзначив і підкреслив зв'язок в економічній системі Маркса між категорією ринкової вартости та його теорією ренти. Бо саме в сільському господарстві ми спостерігаємо своєрідність, специфічність, може навіть більшу ніж в інших сферах виробництва, тобто саме такі умови, що утворюють особливо сприятливий ґрунт для акції ринкової вартости.

Маркс якраз і звертає увагу на різницю між земельними ділянками, „що виникає у наслідок неоднакового розвитку хліборобства по різних частинах країни“, а також що має за свою основу „нерівномірний розподіл капіталів між орендарями¹⁾. При цьому, він зазначає, що з огляду на те, що „звоювання хліборобства капіталістичним способом виробництва... є насправді останнім звоюванням цього способу виробництва взагалі, то ця різниця тут значніша, ніж в будь-якій іншій галузі промисловости“²⁾. А ще кількома рядками вище він зазначає, що „ця галузь промисловости (тоб-то хліборобство Ш. і С.), завдяки своєму традиційному характерові, важче нівелюється, ніж мануфактура“³⁾.

Оскільки суперечливо протікає процес розвитку хліборобства на різних ділянках, це можна проілюструвати на одним із чинників різниці між ними — на різниці в становищах. Маркс зазначає, що „поступ суспільного виробництва взагалі, з одного боку, нівелює вплив місцевости, а з другого, той самий процес збільшує значення різниць у положенні земельних ділянок, бо відмежовує хліборобство від мануфактури й утворює великі промислові центри, з одного боку, та сприяє відносному відокремленню села, з другого боку“⁴⁾.

Що ж до другого фактора різниць земельних ділянок, тобто не однаковости родючости землі, то, зазначає Маркс, сполучене з розвитком продукційности „піднесення абсолютної родючости всієї земельної площі не знищує цієї неоднаковости, але або збільшує її, або залишає її без змін, або ж лише зменшує“⁵⁾.

З нашого погляду, який сполучає існування ринкової вартости з наявністю відокремлености й своєрідности в даній галузі виробництва й який вважає,

1) „Капітал“, III т., ч. II, стор. 190.

2) Ibidem, стор. 190.

3) Ibidem.

4) Ibidem, стор. 191.

5) Ibidem, стор. 199.

що для буття й виявлення ринкової вартості є тим сприятливіший ґрунт, чим більш відокремлена й своєрідна дана галузь в загальній системі капіталістичного господарства країни,— з цього погляду стає зрозумілим, чому Маркс в цілому розділі про ренту в „Капіталі“ та „Теоріях...“ незмінно говорить саме про ринкову вартість.

Проте, той же процес нерівномірного розвитку залучає в дальшому ту галузь, що виділилася — чи це буде промисловість, чи сільське - господарство — в загальну течію, в єдине річище, нівелює її специфічні властивості. Відповідно цьому ринкова вартість губить своє значення місцевого регулятора і „заміщується“ далі ціною виробництва, щоб розчинитися „в останній інстанції“ у вартість.

Такий той діалектичний шлях, що його проходить ринкова вартість під час свого руху. Ми бачимо її безперервний розвиток і зникнення, зникнення та новий розвиток — фази, які, і на прикладі функціонування цієї своєрідної категорії, відбивають діалектичний процес розвитку капіталістичного способу виробництва.

Г. ШАХАР

До Марксової теорії криз і циклю

(Продовження ¹⁾)

ПРИЧИНА ПЕРІОДИЧНИХ ПРОМИСЛОВИХ КРИЗ

„Тому що метою капіталу є не задоволення потреб, а виробництво зиску і тому що ця ціль досягається лише такими методами, з яких маса продуктів визначається розмірами виробництва, а не навпаки, то постійно повинні виникати невідповідність між обмеженими розмірами споживання на капіталістичній базі та виробництвом, що постійно намагається вийти за ці іманентні границі“ (Маркс „Капітал“, том III, частина 1, стор. 238).

Цього Марксового положення, що причиною періодичних промислових криз є суперечність між виробництвом та споживанням, ми й надалі додержуватимемось. Проте треба тут же відвести два перекручення цього положення:

1-ше сісмондистське: суперечність між виробництвом та споживанням зовсім не тотожне просто недоспоживанню. Взагалі недоспоживання має той же вік, як і, в крайньому разі, клясове суспільство, однак, про періодичні промислові кризи до 19 віку в серйозних економістів не може бути й мови. Вся справа в тім, що не недоспоживання само по собі, а саме суперечність між виробництвом та споживанням призводить до кризного розвитку. Зарплата робітників може збільшуватись, кількість одержаних ними реальних продуктів також, а суперечність між виробництвом та споживанням проте зростає. Також дуже мале відношення до діла має і розподіл всієї створеної вартости між V та M (зниження долі робітників у Родбертуса), раз цілком ясно, що підвищення продукційности праці в капіталістичних умовах ніколи не може йти на користь робітників.

Нарешті, що особливо важливе, суперечність між виробництвом та споживанням, як причина криз, виявляється зовсім не безпосередньо, не прямо.

Саме проти сісмондистського тлумачення цього положення, проти вульгарної теорії недоспоживання спрямовані відомі рядки із другого тому „Капіталу“: „було б простою тавтологією сказати, що кризи виникають із недостачі платіжноспроможного споживання, або платіжноспроможних споживачів. Капіталістична система не знає інших способів споживання, крім виплатного, за виключенням способів *sub forma pauperis*, або — „шахрая“. Коли товари залишаються нерозподіленими, це не означає нічого іншого, як те, що на них немає платіжноспроможних покупців, тобто споживачів (коли товари купуються для продукційного або індивідуального споживання). Коли ж цією тавтологією намагається надати глибшого обґрунтування, говорячи, що робітнича кляса дістає надто малу частину свого власного продукту і що, отже, цьому можна

¹⁾ Див. „Прапор Маркс.“ № 1 за 1930 р.

допомогти, коли він діставатиме більшу частину продукту, тобто, коли його зарплата збільшиться, то у відповідь досить тільки визначити, що кожна криза підготовлюється саме в період, коли відбувається загальне підвищення заробітної плати і робітнича кляса справді дістає більшу частину тієї частини річного продукту, що призначений для споживання. Такий період, з погляду цих лицарів здорового і „простого“ (?) сенсу, повинний би, навпаки, віддалити кризу. Отже, бачимо, що капіталістичне виробництво має в собі умови, що не залежать від доброї чи злої волі і які припускають відносний добробут робітничої кляси тільки на час, та й то лише як буревісника кризи¹⁾.

Дехто намагався зробити з цієї цитати той висновок, що Маркс тут заперечує суперечність між виробництвом та споживанням як причину криз, протиставляючи тим самим 2-й том 3-му томові „Капіталу“ (звідки взята і наведена нами спочатку цитата). Так само, як це ми у своєму місці й довели, тлумачили наведене нами вище місце із „Характеристики економічного романтизму“ Леніна. Справді ж, Маркс тут (як і в наведеному місці Ленін) розправляє з вульгарним розумінням недоспоживання, як прямої і безпосередньої причини криз з нерозумінням ролі постійного капіталу, нерозумінням механізму, в наслідок якого суперечність між виробництвом та споживанням призводить до кризи. Ми солідаризуємось тут з т. Осінським, коли він з приводу наведеної із 2-го тому цитати слушно відзначає: „Фактично Маркс тут заперечує проти вульгаризованого, вихолощеного, близького проте, до цієї „спрощено-ринкової“ настанови питання (Рікардо-Сея-Мілля) формулювання цієї суперечності, де кризи пояснюються тим, що в наслідок випадкового недообліку попиту на частину товару немає покупців“ (і додамо від себе — проти такої ж вихолощеної теорії Сісмонді-Родбертуса, про це говорить Енгельс у своїй примітці. Г. Ш.) ... в данім формулюванні пропущені найістотніші обставини: хто саме ці неплатіжоспроможні споживачі, чому неплатіжоспроможні, хто примушує продуцентів виробляти більше „платіжоспроможного“ попиту... Рівно ж, сміється він (Маркс) потім і над Родбертусом, який дав уже змістовніше формулювання, але знову таки з „раціоналізацією“ капіталістичного господарства під тип натурального господарства, де зникають реальні форми капіталу, реальні форми зарплати тощо“²⁾.

Отже, суперечність між виробництвом та споживанням, будучи останньою причиною криз, виявляється, проте, не у звичайному вигляді і має свій механізм дії, де, можна наперед сказати, важливішу роль правитиме регулятор капіталістичного виробництва — норма зиску, дії якого в механіці циклів не зрозуміли економісти типу Сісмонді-Родбертуса.

Друге переключення цієї суперечності а la Туган — перетворення його із причини криз у нешкідливе „загальне тло“, на якому виникають кризи з других причин. Так, Туган-Барановський пише: „У певному розумінні можна сказати, що основною причиною криз є народні злидні, низкий рівень споживання трудящих кляс. Справді, утворення зайвих капіталів і взагалі капіталізування величезної частини національного прибутку безпосередньо викликається незначною частиною робітничих мас у продукті, що ними виробляється“³⁾.

А тому, що причина криз за Туган-Барановським полягає в циклічності нагромадження грошового капіталу, то виходить, що, коли б робітники більше споживали, капіталістові залишилось би менше нагромадження і таким чином було б менше ґрунту для криз. Туган-Барановський, якому до вподоби моралізування, перетворює, таким чином, суперечність між виробництвом та споживанням у „народню злиденність“ і цей останній прихильно відводить роль „загальної умови“ криз.

1) Маркс — „Капітал“, том, II, стор. 305, 306.

2) Осінський — „Мировое хозяйство и кризисы“, стор. 70, прим.

3) Туган-Барановський — „Периодические промышленные кризисы“, вид. 4, стор. 281.

Правильно зрозуміла суперечність між виробництвом та споживанням править за головну причину періодичних промислових криз, хоча і виявляється вона не безпосередньо і прямо. З погляду ринкових зв'язків — зовнішньою формою кризи є якраз порушення ринкової рівноваги (перепродукція, припинення збуту, зниження цін тощо) — ця суперечність може виявитись тільки як диспропорційність. Однак, не „випадкова“ диспропорційність, як у Тугана. Розвиток суперечностей між виробництвом і споживанням неминуче породжує диспропорційність суспільної відпродукції.

Умова пропорційності поширеної відпродукції за двочисельного ділення суспільного виробництва на:

1. $C_1 V_1 + M_1$ (де $M_1 = M_1 C$ — капіталізована частина додаткової вартості, що перетворена в постійний капітал $+ M_1 V$ — капіталізована частина додаткової вартості, що перетворена в перемінний капітал $+ M_1 n$ — споживана частина додаткової вартості) і

2. $C_2 + V_2 + M_2$ (де M_2 відповідно дорівнюють $M_2 c + M_2 v + M_2 n$) полягає, як відомо, в тім, що $V_1 + M_1 v + M_1 n = C_2 + M_2 c$.

Коли за однакових інших умов (в тому числі за однакової для обох галузей норми нагромадження) відбувається зростання органічного складу капіталу і підвищення продукційності праці, це рівняння повинно неминуче порушитись, перетворившись у нерівенство $v_1 + M_1 v + M_1 n < C_2 + M_2 c$. Справді: коли підвищується органічний склад капіталу, то перемінний капітал і споживана частина додаткової вартості (в наслідок здешевлення, завдяки зростанню продукційності праці предметів споживання капіталістів) відносно падає, а постійний капітал відносно зростає. Другий підрозділ (виробництво предметів споживання) повинний при цьому відносно звужуватись. Свій абсолютний розмір він може зберегти тільки в тому разі, коли коефіцієнт приросту усього суспільного капіталу перевищить коефіцієнт приросту органічного складу капіталу, буде провадитись швидшим темпом, ніж зростання органічного складу капіталу. В інакшому разі неминуче, починаючи з певного моменту, не тільки відносно, але й абсолютне скорочення другого підрозділу навіть за умов, коли норма нагромадження пристосовується до норми нагромадження в першому підрозділі. Це можна проілюструвати таким цифровим прикладом. Вважаючи норму нагромадження у першому підрозділі за 50%, норму експлуатації — 100%, змінюватимемо органічний склад капіталу.

Роки	C : V	С х е м и	Норма нагромадження
1-й рік	4 : 1	$1.4000c + 1000y + 1000m = 6.000$	50%
	2 : 1	$11.1500c + 750y + 750m = 3.000$	
2-й рік	$4\frac{1}{2} : 1$	$1.4452c + 1048y + 1048m = 6.548$	50%
	$(9 + 2)$	$11.1548c + 728y + 728m = 3.004$	
	$2\frac{1}{4} : 1$		
3-й рік	(9 : 4)		50%
	5 : 1	$1.4928c + 1096y + 1096m = 7.120$	
4-й рік	$2\frac{1}{2} : 1$	$11.1620c + 720y + 720m = 3.060$	
	(5 : 2)		
4-й рік	6 : 1	$1.5477c + 1095y + 1095m = 7.667$	
	3 : 1	$11.1643c + 657y + 657m = 2.957$	

Таким чином, у даному прикладі, вже на 4-му році, II царина скорочується з 3060 до 2957.

Роза Люксембург докладно підрахувала, заводячи до Марксової схеми поправку на підвищення органічного складу капіталу і зберігаючи при цьому, однак, для обох царин норму нагромадження.

В результаті вона дійшла до висновку про неможливість реалізації в чистому капіталізмі і нереальності Марксових схем. Проти цих безперечно-помилкових міркувань Люксембург наводять звичайно той аргумент, що норма нагромадження не повинна бути однаковою в обох підрозділах суспільної відпродукції; капіталісти другого підрозділу примушені співмірювати своє нагромадження з нагромадженням у першому підрозділі. Сама по собі думка ця безперечно правильна, але не можна сказати, щоб вона правила за достатньо сильний аргумент проти відзначених міркувань Розі. Поперше, поскільки ми оперуємо з моделлю абстрактного капіталізму, ми маємо всі підстави вважати однаковою для капіталістів у I і II розділі норму нагромадження. Подруге, за достатньо великого зростання органічного складу капіталу різниця у нормі нагромадження I і II підрозділу не допоможе, доведеться мабуть застосувати від'ємну норму нагромадження для II-го підрозділу, тобто можливе його абсолютне зменшення (в реальному капіталізмі такі випадки у деяких царинах II-го підрозділу справді бували і досить відомі). В чому ж, однак, помилка Р. Люксембург і як розв'язується нерівенство $v_1 + M_1v + M_1n < C_2 + M_2C$?

Вся справа в тім, що питання про норми нагромадження тут взагалі не має значення, бо на ділі проблема розв'язується інвестицією капіталу із II-го підрозділу до I-го. Інакше кажучи: норма нагромадження у капіталістів II-го підрозділу може стати такою ж, як і в капіталістів I-го підрозділу, але поширення I-го підрозділу буде більше II-го, бо станеться перелив капіталу із II-го до I-го.

Р. Люксембург (як і Штеренберг) заперечує можливість переносу капіталів із II-ї царини до I-ої на тій підставі, що капітал у II-й царині зв'язаний з певною речевою формою. Коли, скажемо, перший підрозділ надає для обміну з II-м підрозділом $v_1 + M_1v + M_1n =$ товарів на 2000 карб., а II-й підрозділ — для виміни з I-м товарів на суму у 2500 карб. ($C_2 + M_2c$), то 2000 I-го вимінюється на 2000 II-го, а решта 500 II-го не можна перенести до першого підрозділу, бо за своєю речевою формою він складається із предметів споживання — скажім, модного одягу або французьких булок, які ніяк не можуть функціонувати, як засоби виробництва засобів виробництва. Цей аргумент, на перший погляд, ніби такий безперечний, що іноді ортодоксальні марксистки, що не мають ніяких симпатій до теорії нагромадження Р. Люксембург, категорично заперечують можливість інвестицій із II-го підрозділу до I-го. Інші хоча й визнають можливість інвестицій з II-го до I-го та для цього їм обов'язково потрібний кредит. Без кредиту це на їхній погляд неможливо. Ми тому зупинимось на цьому пункті трохи докладніше.

Все нещастя у Розі полягає в тім, що вона тут, як і в багатьох місцях своєї праці, виходить із статичного аспекту „товарної купи“ даного року. Коли в нашому прикладі уже вироблено предметів споживання на 2500, тут уже звичайно горю нічим не допоможеш. Але що ж зважало капіталістам II-го підрозділу у минулому році, коли ця диспропорція тільки вистигала, виміняти частину своїх засобів споживання не на засоби виробництва предметів споживання, а на засоби виробництва засобів виробництва? Припустім, у минулому році $C_2 + M_2c = 2000$. Вони виміняли ті 2000 на 2000 I-го ($V_1 + M_1v + M_1n$), яке за своєю речевою формою складалось із засобів виробництва предметів споживання, а тому у цьому році стало на 2500 предметів споживання ($C_2 + M_2C$). Але ж вони могли зробити й інакше: на 1500 вони могли купити ($V_1 + M_1v + M_1n$), що складається за своєю речевою формою із засобів виробництва предметів споживання на 500 засобів виробництва. І чому ці капіталісти I-го підрозділу повинні були виробити всі 2000 ($V_1 + M_1V_1 + M_1n$) у формі засобів виробництва предметів споживання, чому їм не виробити для II-го підрозділу на 500 кар-

бованців, скажімо, токарних варстатів або доменних печей. Тоді б у цьому році $C_2 + M_2C =$ тільки 2000, скажімо, а 500 із II-го підрозділу перекочувало б у I-й підрозділ.

Візьмемо нашу попередню схему:

$$I. C_1 + V_1 + \frac{M_1}{M_1c + M_1^v + M_{1n}}$$

$$II. C_2 + V_2 + \frac{M_2}{M_2c + M_2^v + M_{2n}}$$

розіб'ємо далі M_2c на 2 частини $M_2'c$ та $M_2''c$; $M_2'c$ — це та частина додаткової вартості, що йде на постійний капітал, що повинна інвестуватись до першого підрозділу, а $M_2''c$ — капіталізується у II-му підрозділі. Відповідно до цього ми M_1^v та M_{1n} поділяємо на 2 частини: $M_1'v + M_1''v$ та $M_1'n + M_1''n$; $M_1'v$ та $M_1'n$ — це ті частини, які вимінюватимуться на $M_2'c$, і тому за своєю формою вони складаються із засобів виробництва, але не предметів споживання, а засобів виробництва, а $M_1''v$ та $M_1''n$ — це ті частини, які вимінюватимуться на $M_2''c$, і тому вони за своєю речовою формою складаються із засобів виробництва предметів споживання. Нарешті, M_2^v ми розіб'ємо на $M_2''v$ (що залишається у II-му підрозділі) $M_2'v$ (що переходять разом з $M_2'c$ до першого підрозділу) — вони то й можуть перенестись у своїй речовій формі, бо це засоби існування робітників, і тоді в кінці даного року виміна відбудеться таким чином:

$$V_1 + m_1''v + m_1'n = C_2 + m'_2$$

$$m_1'v + m_1'n = m'_2$$

На початку наступного року I-й підрозділ складатиметься:

$$I. \text{ із попереднього I підрозділу: } C_1 + M_1c + V_1 + M_1''v$$

$$\text{із „ II „ } M_2'c + M_2'v$$

$$II. \text{ із } C_2 + M_2''c + V_2 + M_2''v.$$

Однак, запитає читач, де механізм цих інвестицій капіталів, щоб примусити капіталістів I-ої царини вироблювати частину своєї продукції, що вимінюється з II-м підрозділом, саме у речевій формі засобів виробництва засобу виробництва, а не засобів виробництва предметів споживання. Тут механізм дуже простий: звичайний механізм цін. Підвищення органічного складу капіталу означає, що інтенсивність попиту на засоби виробництва відносно сильніша інтенсивності попиту на предмети споживання і, відповідно, інтенсивність попиту на засоби виробництва засобів виробництва відносно сильніша попиту на засоби виробництва предметів споживання. Це має свій вияв і в рухові цін. Це й примушує капіталістів у I-му підрозділі заступати частину виробництва засобів виробництва предметами споживання — виробництвом засобів виробництва засобів виробництва. При цьому ми повинні відзначити, що ці інвестиції зв'язані з надзвичайно серйозними труднощами кон'юнктурного характеру. Тому на практиці цей перенос капіталів із одної царини до другої натрапляє на ряд перешкод і призводить іноді до дуже хворобливих для народнього господарства явищ. Ми, однак, розв'язуємо питання у принципіальній, теоретичній площині, питання про принципіальну можливість інвестицій. А принципіально це цілком можливо і справді це буває дуже часто.

У наших попередніх теоретичних міркуваннях ми не розглядали ще дві обставини, що роблять можливим інвестиції та усувають диспропорцію, яка без інвестиції була б неминучою із зростанням органічного складу капіталу та продукційності праці:

1. Те, що деякі товари правлять, як постійний капітал і в I-му і в II-му підрозділі (скажемо, вугілля, мука, залізо тощо).

2. Наявність виробничого резерву, що уможливило задоволення раптово поширеного попиту, на ті чи інші засоби виробництва. Так, наприклад, виробнича потужність доменних печей звичайно використовується найбільше на 65—70% (пересічно). Із будь-якої царини промисловости можна навести довільне число прикладів недовантаження.

Отже, те, що Р. Люксембург, яка виходила із статичного аспекту на від-продукційний процес („товарна купа“ даного року), показувалось повним абсурдом, за динамічного аспекту виявляється цілком можливим. Для того, щоб зберіглась потрібна пропорційність відпродукції в умовах підвищення органічного складу капіталу і продукційности праці, інвестиція із II-го підрозділу до I-го неминуча. Отже, це здійснюється і в формі вкладання нагромадження грошових капіталів здебільшого і в першу чергу до I-го підрозділу.

Коли б не було можливости інвестиції із II-го до I-го (і нові грошеві капітали не йшли б у більшій степені до I-го підрозділу), то суперечність між виробництвом та споживанням перейшла б у кризу прямо і не безпосередньо, саме, в безпосередній перепродукції засобів споживання, в диспропорції $V_1 + M_1V + M_1n < MC_2 + M_2C'$: джерело кризи було би тоді у II-му підрозділі, а звуження II-го підрозділу передалось би у великій степені до I-го, і, таким чином, після певного кількісного зростання цієї диспропорції виникає загальна криза. Так уявляє собі механізм кризи, наприклад, Богданов, а також, мабуть, Кавтський у праці „Теорія кризисов“. Фін-Єнотаєвський і інші). Але цей погляд, поперше, помилковий через теоретичні міркування, (а подруге — суперечить дійсності, суперечить емпіричному матеріялові.

Коли доведена можливість інвестицій із II-го до I-го, незрозуміло, чому II-й підрозділ, замість того, щоб інвестувати частину своїх капіталів до I-го, призводить до перепродукції, або ми повинні це об'явити наслідком „конкретно-історичних умов“, „випадковістю“, і тоді криза має взагалі випадковий характер. Але по суті цей погляд схиляється до теорії криз Сісмонді-Родбертуса, про що ми вже досить докладно говорили вище.

Зокрема, з цього погляду незрозумілий вихід із кризи, і Шпітгоф справді має підставу тут запитати: „чим же пояснити що до кризи в період розцвіту II-й підрозділ виявляється надто великим, а після кризи, після депресії, зростання безробіття і зниження зарплати попередній об'єм II-го підрозділу стає навіть недостатнім“ ?¹⁾

Подруге ми відзначали що цей погляд суперечить емпіричним даним. Останні показують, що перший підрозділ (засоби виробництва) підлягають значним коливанням циклю, II-й підрозділ (засоби споживання) підлягають значно меншим коливанням, а деякі її царини майже зовсім не підлягають їм. Аналіза емпіричного матеріялу показує далі, що джерело криз лежить у I-му підрозділі і що I-й підрозділ відчуває зміну кон'юнктури швидше, ніж другий. Ось деякі дані, що підтверджують наше положення:

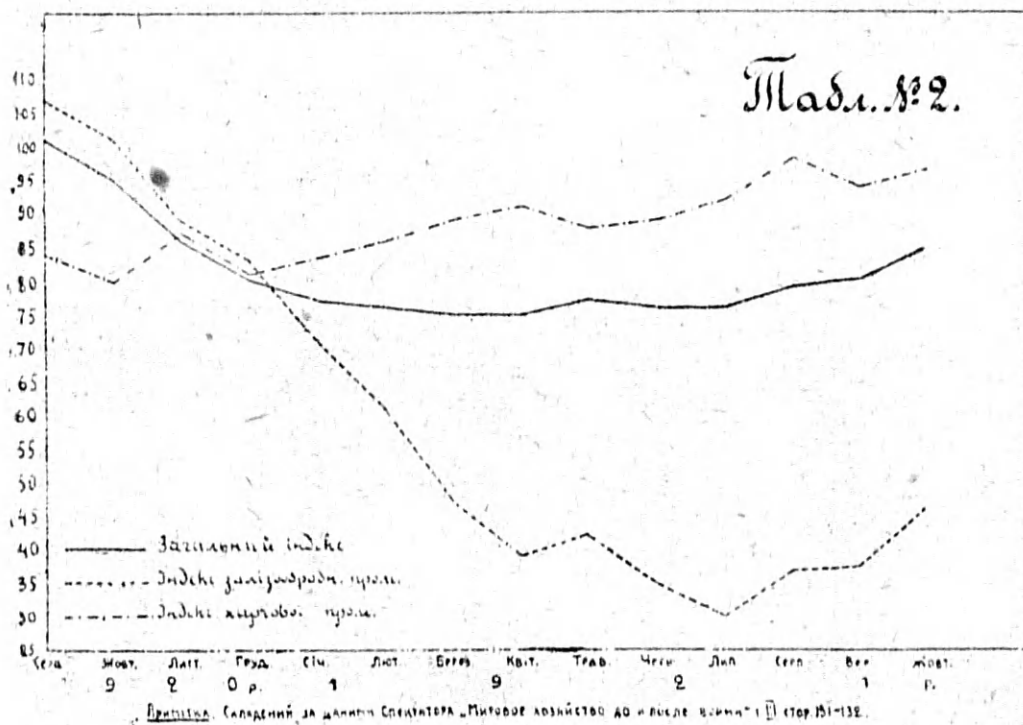
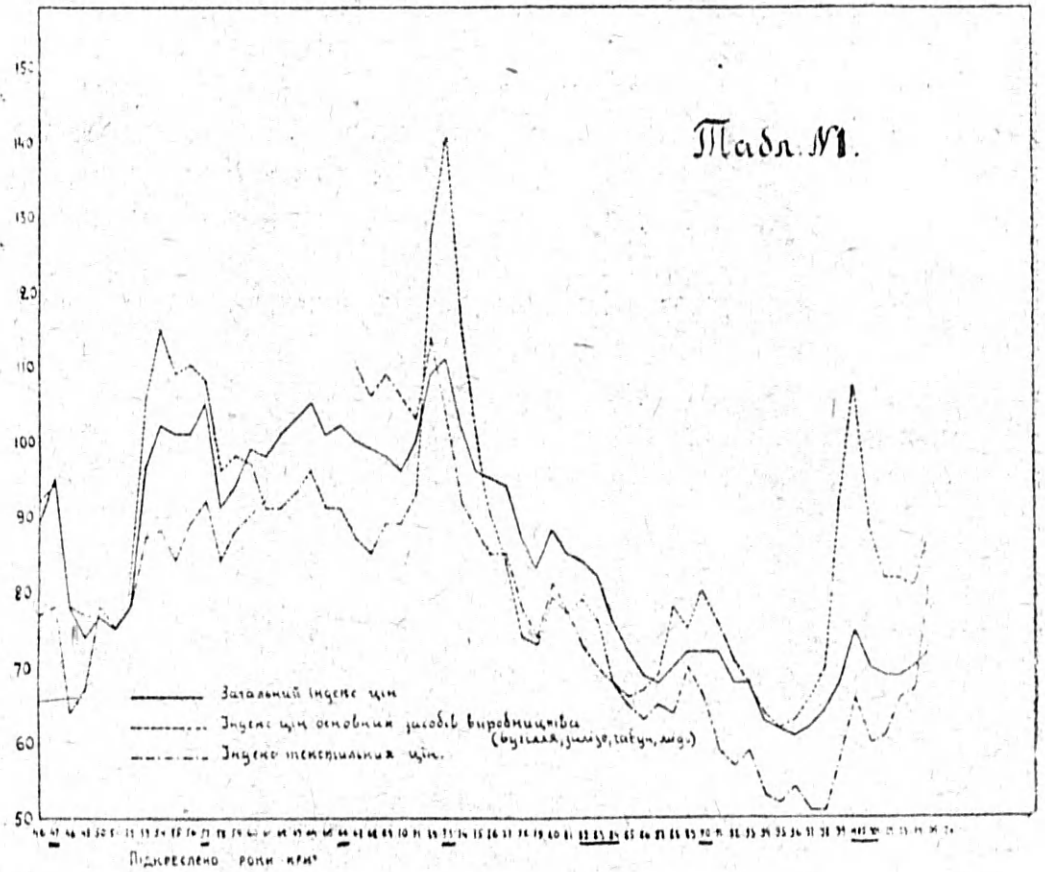
На таблиці № 1 занесені 3 індекса Зауербєка: загальний індекс, індекс текстильних товарів і основних засобів виробництва (вугілля, залізо, чавун, мідь²⁾). Уже загальний погляд на криву індексів свідчить, що крива індексів засобів існування (залізо, чавун, мідь, вугілля,) дає значніше, ніж загальний індекс, та індекс текстильний, підвищення уверх і такі ж раптові

¹⁾ Шпітгоф „Krisen — HWB der Staatwiss.“, а також „Die Krisentheorie von Tugan-Baranowski und“... — це питання Шпітгоф відносить до Марксової теорії криз. Він звичайно попав не на адресу, чим й показав, що не зрозумів Марксової теорії криз. Але, щодо Богданівської і, взагалі, Сісмондівської інтерпретації Маркса це питання є взагалі цілком слушним.

²⁾ Ми нанесли індекс так, як вони є без будь-яких вирівнювань та інших математичних операцій.

зниження. Особливо яскраво подані ці скоки індексів засобів виробництва для 50-х і 100 років. Навпаки, індекс текстильних цін коливається в загальному паралельно і відповідно до загального індексу (винятки становлять тільки 60-ті роки, що пояснюють „бавовняним голодом“ в наслідок горожанської війни в Америці, що докладно описані Марксом в 3-му томі „Капіталу“¹⁾).

Ще яскравіше це положення підтверджується даними про кризу 21 року на таблиці № 2, де нанесені загальний індекс, залізної промисловості і індекс харчової промисловості. Загальний індекс показує раптове зниження тільки за вересень—листопад, з грудня 1921 р. по червень 1928 р. він майже стабільний, а з липня показує деяке підвищення. Індекс харчової промисловості з деякими коливаннями в загальному показує навіть трохи підвищену тенденцію. Навпаки, індекс залізної промисловості показує раптовий скок вниз, при чому зниження продовжується до червня, а з липня починається таке ж раптове підвищення. Отже, емпіричні дані показують, що виробництво засобів виробництва найбільше підлягає кон'юнктурним коливанням²⁾.

дерево й буд. матер.	січень 1907 р.	зниження цін	продовж до вересня 1907 р.
метали й знаряддя	лютий		
	та березень 1907 р.	„	„
одяг	вересень 1907 р.	„	„ липня 1908 р.
предм. дом. спожив.	січень 1908 р.	„	„ грудня 1908 р.
		„	„ 1909 р.

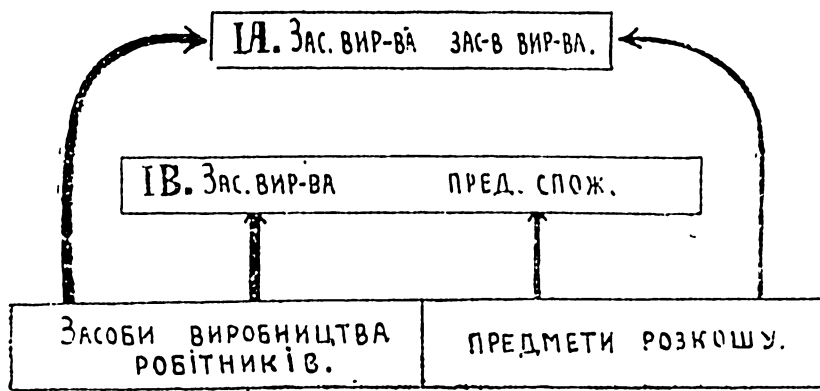
¹⁾ Поскільки рух індексів текстильних цін за ці роки зовсім не є показовий, бо пояснюється виключними причинами, ми його й не нанесли на наші таблиці.

²⁾ З цим положенням погоджується майже всі сучасні кон'юнктуристи, обґрунтувавши його відповідно фактичними матеріялами (Кассель, Мітчель, Момберт і інші).

Джерело кризи, виходить у I-му підрозділі. Отже зазначений вище погляд Богданова та інших не витримує критики.

Далі, інвестиції капіталів можливі і справді відбуваються не тільки із II-го до I-го, але й в I-му підрозділі, коли ми I-й підрозділ розіб'ємо на *IA* (виробництво засобів виробництва засобів виробництва) і *IB* (виробництво засобів виробництва засобів споживання) то відповідно до відносного зменшення II-го повинно стати відносно зменшення *IB*, а отже і інвестиції із *IB* (або 2) до *IA*. Ход інвестицій можна схематично виобразити таким чином¹⁾.

За більшого ділення за галузями за ознаками віддалености від готового продукту споживання ми дістали б довший шлях інвестицій. В такому ж напрямку провадиться складання нових капіталів (і розподіл кредитів). І от тут нам важливо встановити, що (із зростанням техніки, органічного складу капіталу і продукційности праці) в наслідок переливів і відповідного розподілу нових вкладань капіталів відношення $\frac{\text{I підрозділ}}{\text{II підрозділ}} = \frac{C_1 + V_1 + M_1}{C_2 + V_2 + M_2}$ підвищується. Щоб запобігти зайвої плутаности, ми розрізнятимемо інтенсивне та екстенсивне підвищення цього відношення.

Інтенсивне — коли I-й підрозділ зростає „в глибину“, на кожную дану створену вартість доводиться більше мертвого оречевленого труда, збільшується „обхідний шлях“ виробництва (за термінологією Бем-Баверка). Це є ніщо інше, як зростання технічного, а за всіх інших рівних умов і органічного складу капіталу.

Екстенсивне, коли перша царина зростає „в ширину“, „обхідний шлях“ виробництва не збільшується, технічний склад капіталу не зростає.

Однак, і це дуже важливо, відношення зовсім не довільне, а на кожний окремий урізок часу даний технічно. Так само, інтенсивне зростання цього відношення зовсім не довільне, а визначається даним рівнем техніки та ступенем її розвитку. Технічний склад капіталу диктується технікою зовсім незалежно від того, як у даний момент розподіляється суспільний капітал між першим та другим підрозділами. Навпаки, екстенсивне зростання цього відношення може від часу до часу провадитись цілком незалежно від технічного складу суспільного капіталу, в наслідок перерозподілу його між першим і другим підрозділами (інвестиціями із II-го до I-го).

Коли ми беремо відношення $\frac{C_1 + V_1 + M_1}{C_2 + V_2 + M_2} = \frac{I}{II}$ за вартістю, то різниця між інтенсивним та екстенсивним приростом цього відношення приховується,

бо, чи зростає відношення $\frac{I}{II}$ інтенсивно чи екстенсивно, ми кількісно дістанемо однаковий результат і той же коефіцієнт. Туган-Барановський тому й доходить до свого абсурдного висновку про можливість безконечних і безмежних інвестицій із I-го до II-го, що він не бачить цієї різниці між екстенсивним, та інтенсивним зростанням відношення. На цьому побудована його

¹⁾ Див. мал.— Випадково пропущено на ньому одну стрілку від 2-го до 3-го горизонт. ряду знизу вгору. Ред. Товщина стрілки, що йде від „засобів споживання робітників“, повинна відобразити той факт, що в умовах капіталістичного господарства та частина II-го підрозділу, що виготовлює предмети споживання робітників, повинна звужуватись відносно більше, ніж виробництво предметів споживання капіталістів (предметів розкошу), а тому потік інвестицій тут більший (автор).

третя схема. Він зовсім не розуміє,¹⁾ що відношення $\frac{I}{II}$ змінюється не до-вільно, що інтенсивний приріст цього відношення точно визначено технічно, а екстенсивний приріст, як ми зараз побачимо, через деякий об'єктивно призводить певний урізок часу до кризи. У цьому основа всіх помилок теорії відпродукції Туган-Барановського.

Як ми далі побачимо, інвестиції капіталів не можуть відповідати інтенсивному приростові відношення $\frac{I}{II}$ і тут полягає причина кризи. Припустимо, однак, таке не зовсім законне припущення. Припустимо, що інвестиції розподіляються у необхідній, технічним складом суспільного капіталу визначеній, пропорції. Чи позбавило б це капіталістичне суспільство від криз? Коли тільки не абстрагуватись, поперше, від того, що стимулом капіталістичного виробництва є виробництво зиску, подруге — від руху норми зиску — абстрагуватись від всього цього, це значить абстрагуватись від самого капіталізму, то на це питання треба відповісти рішучим запереченням.

Коли б інвестиції капіталів розподілялись відповідно до технічного відношення $\frac{I}{II}$ (і перерозподілялись би в міру потреби до відповідно інтенсивного приросту відношення I-го до II-го), то наслідком суперечності між виробництвом та споживанням і разом з цим границею поширеної відпродукції було б те, що Маркс називає „абсолютною перепродукцією капіталу“. Перепродукція капіталу була б абсолютною в тому разі, коли додатковий капітал для капіталістичного виробництва дорівнюватиме нулеві. Але метою капіталістичної продукції є збільшення вартости капіталу, тобто привласнення додаткової праці, виробництво додаткової вартости, зиску, отже, коли б капітал зростав, порівнюючи з робітничим населенням, настільки, що не можна було б збільшити абсолютний робітний час, ні поширити відносний додатковий час (останнє крім того не можна здійснити за таких обставин, коли попит на працю настільки значний, отже, коли є тенденція до підвищення заробітної плати)... тобто, коли б збільшений капітал $K \rightarrow SK$ виробив би зиску не більше або навіть менше, ніж капітал K до свого збільшення на SK ¹⁾. Це призвело б до раптового і сильного зниження норми зиску, до бездіяльності або навіть до знищення капіталу в більшому або меншому об'ємі до ще більшого обезцінення капіталу — одним словом, до гострої кризи.

Границею зростання капіталу було б робітниче населення. Гостра криза становила б наслідок неможливости для капіталу виконати свої функції як капітал, в наслідок того факту, що капіталістичне виробництво є виробництво заради виробництва (за наведеним розумінням), а не заради споживання. Але одночасно діяли б протилежні тенденції: криза призвела б до зниження зарплати, до підвищення техніки, обезцінення постійного капіталу і, отже, до підвищення норми зиску. „Цей застій виробництва підготував би наступне поширення його в капіталістичних межах“²⁾. Цей приклад править у Маркса лише як до поміжна логічна абстракція, „допомічна лінія“ для переходу до „лишку капіталу при перенаселенні“. Бо ніхто краще, як Маркс показав, як капіталізм створює собі не тільки потрібну робітну силу, але й достатню резервну армію.

Помилка Отто Бауера в його статті: „Нагромадження капіталу“ в тому й полягає, що він із цієї допоміжної абстракції хотів побудувати теорію криз — знову, отже, гіпертрофія однієї сторони, однієї риси Марксової теорії. Проте, ця допоміжна абстракція дуже важлива, бо вона, поперше, показує,

¹⁾ Маркс „Капітал“, том I, частина I, стор. 232.

²⁾ Там же, стор. 236.

як Маркс розумів загальну перепродукцію, як складову частину і форму кризи, і, подруге, править за щабель до розуміння справжніх періодичних криз.

В економічній літературі ми маємо три тлумачення загальної перепродукції:

1. Загальна перепродукція може іноді виникнути, але тільки як результат частинної перепродукції (Рікардовський табор — Туган, по суті й Гільфердінг і інші).

2. Загальна перепродукція — перманентне явище, в наслідок недо-споживання, зниження частки робітників тощо (Сісмондистський - Родбертусовський табор).

Справді, загальна перепродукція у Марксовому розумінню відбувається без абсолютної перепродукції капіталу у відзначеному вище розумінні, настає раніше, ніж досягнеться границя в робітничому населенні. „Нема ніякої суперечності в тім, що така перепродукція капіталу супроводжується більш чи менш значним відносним перенаселенням. Ці ж самі причини, що призвели до перепродукції, створюють відносне перенаселення робітників, що не застосовуються зайвиною капіталу, в наслідок низької норми зиску, яку вони давали¹⁾, бо в дійсності відповідності між розподілом інвестицій та інтенсивним приростом відношення $\frac{I}{II}$ бути не може. Тут ми підходимо до 3-го можливого

випадку розподілу інвестиції — це перенагромадження I-го підрозділу. Цей приклад єдино реальний і відповідає дійсності. Скорочена потреба і необхідність відносного звуження II-го підрозділу вимагає інвестицій із I-го до II-го підрозділу. Про здійснення цієї інвестиції турбується, як ми показали вище, механізм цін. Норма зиску в I-му підрозділі вище, ніж у II-му, взагалі кон'юнктура в I-му краще, ніж у II-му. Та на своїй необхідній границі (визначеній технічно) інвестиції не зупиняються через технічну будову капіталу в I-м підрозділі. Інвестований капітал не дає відразу ж продукції. Час виробництва засобів виробництва досить тривалий. Таким чином, єдиний регулятор анархічної капіталістичної відпродукції — механізм цін — дає осічку, не може сигналізувати перенагромадження в наслідок технічної будови капіталу I-го підрозділу. Інвестиції призводять до того, що відношення $\frac{I}{II}$ як і $\frac{IA}{IB}$ переходить свою технічну границю. Відношення це збільшується не інтенсивно, а екстенсивно. Попит, що надмірно розрісся з боку I-го (коли інвестиції починають давати результати у вигляді готової продукції), зустрічається з попитом, що поволі поширюється або зовсім не поширюється з боку II (resp. IA з боку IB). Ціни на засоби виробництва (основний капітал) починають знижуватись. Здешевлення машин і взагалі основного капіталу може затримати ще на деякий час кон'юнктуру у II-му підрозділі, але не надовго. Дальше поширення виробництва швидко наштовхується на обмежений попит. Ціни на предмети споживання летять униз, хоча не в такій степені, як ціни на засоби виробництва. Звуження II-го підрозділу знову передається (у підвищеній степені) до I-го підрозділу (в наслідок зменшення попиту на засоби виробництва), а звуження I-го підрозділу знову спричинює звуження II-го.

Так масштаб всієї суспільної продукції скорочується, при чому у I-му підрозділі більше, ніж у II-му.

Норма зиску знижується. Саме тепер настає момент, коли $K + SK$ дає не більше, а то й менше зиску, ніж K . Разом з тим, тільки тепер здійснюється закон тенденції норми зиску до пониження. Зростання органічного складу капіталу $\frac{C}{V}$ за весь попередній період від попередньої до наступної кризи (особливо

¹⁾ Маркс „Капитал“, том I, част. 1, стор. 237.

технічні удосконалення та раціоналізаторські заходи мають місце у період депресій) не призводить в наслідок підвищеної кон'юнктури, особливо в I-му підрозділі, до безпосереднього зниження норми зиску. Навпаки, весь цей період вона зростає і тільки криза завдає раптового зниження норми зиску і таким тільки чином уможлиблюється закон тенденції норми зиску до пониження.

Криза настала.

„Справа не в тім, що засобів існування виробляється надто багато в порівнанні з існуючим населенням. Навпаки, їх виробляється надто мало для того, щоб маса населення могла жити по-людському.

Справа не в тім, що засоби виробництва виробляються не досить багато для того, щоб працездатня частина населення дістала роботу...

Але періодично засобів праці і засобів існування виробляється надто багато для того, щоб вони могли функціонувати як засоби експлуатації робітників, що дає певну норму зиску. Товарів виробляється надто багато для того, щоб вартість, що міститься в ній, а також і додаткова вартість можна було реалізувати й перетворити в новий капітал за тих умов розподілу і відношень споживання, які визначаються капіталістичним виробництвом, тобто, щоб цей процес відбувався без постійних вибухів.

Справа не в тім, що багатства виробляється надто багато. Але періодично виробляється надто багато багатства в його капіталістичних антагоністичних формах“¹⁾.

Диспропорція $v_1 + m_1 v + m_1 n < c_2 + m_2 c$, яка нібито повинна становити безпосередньо і прямий результат суперечності між виробництвом та споживанням, перетворюється у диспропорцію $v_1 + m_1 v + m_1 n > c_2 + m_2 c$.

Суперечність між виробництвом та споживанням виявляється як перепродукція засобів виробництва. Джерело кризи у I-му підрозділі. Сила кризи — пропорційна об'ємові інвестиції.

$$\text{Саме відношення } \frac{c_1 + v_1 + m_1}{c_2 + v_2 + m_2} = \frac{m_1 c + m_1 v + m_1 n}{m_2 c + m_2 v + m_2 n}$$

в якому міститься криза, визначає відношення виробництва та споживання. Тому що за поширеної відпродукції $v_1 + m_1 v + m_1 n = c_2 + m_2 c$, то вище наведене відношення можна представити так:

$$\frac{c_1 + m_1 c + c_2 + m_2 c}{v_1 + m_1 v + v_2 + m_2 v + m_1 n + m_2 n} = \frac{\text{суспільн. } c}{\text{суспільн. } v + m n}$$

що й є ніщо інше, як вислів відношення виробництва до споживання.

З викладеного погляду вихід із кризи (точніше депресії) цілком зрозумілий. Справді: до кризи призвів екстенсивний приріст відношення $\frac{c_1 + v_1 + m_1}{c_2 + v_2 + m_2}$

і відповідно $\frac{IA}{IB}$ тобто, як ми тількищо бачили, загальнопродукційного капіталу до суспільного споживання. Очевидно, відновлення пропорційності можливе:

1. Шляхом знищення частини суспільного капіталу. Зайвина капіталу справді розходиться:

- а) фізичним знищенням однієї його частини,
- б) припиненням II-ої частини свого функціонування як капіталу (недовантаження),
- в) зниженням його вартості.

2. Перетворення із екстенсивного зростання відзначеного відношення в інтенсивний. Криза і наступна за ним депресія і призводить (бо кожний

¹⁾ Маркс „Капитал“, т. III, ч. I, стор. 239, 240. (підкреслення моє. I. III.).

капіталіст під загрозою загибелі і в конкурентній боротьбі примушенні знижувати свої витрати виробництва) до нових винаходів, раціоналізації, взагалі підвищення техніки виробництва, тобто до інтенсивного приросту відношення $\frac{I}{II}$. І коли перед кризою відношення $\frac{I}{II} =$ скажім, $\frac{100}{40}$, призвело до кризи тому, що потрібне відношення $= \frac{100}{50}$, то після кризи в наслідок підвищення техніки нормальне відношення може стати $\frac{100}{40}$.

3. Зростанням в ширину II-го підрозділу, поширенням споживання. Але тому, що поширення споживання широких мас стає в суперечність з інтересами зиску, то, поскільки ми все ще маємо на увазі абстрактний капіталізм, цей шлях неможливий. В реальному ж капіталізмі це означає передовсім нові (не зовнішні, а якраз нові) ринки. Та відновлена на мить пропорційність між I-м та II-м царинами, за відзначеними причинами, знову порушується. Починається знову інвестиція нагромадження у I-м підрозділі тощо. Звідси ясно, що всі ці шляхи кожний раз відновлюють суперечності на поширеній основі і готують нову кризу більшої сили.

Причина промислових криз, у нашому розумінні, цілковито пояснює їхню періодичність та циклічність капіталістичного розвитку. Тому застосовувати особливу причину періодичності окремо від загальної причини криз (як це подано деякими авторами) не тільки методологічно помилково, але й не потрібно.

Передовсім треба відзначити, що точної періодичності криз немає, можна говорити тільки про приблизну періодичність, при чому тривалість циклів змінюється з розвитком капіталізму.

Маркс, як відомо, ніколи не обстоював 10-літній цикл. Про зміну тривалості циклю говорить цілком виразно й Енгельс. Із цього, однак, не можна зробити висновку про відсутність всякої періодичності. Мітчель, наприклад, розрізняє циклічність (повторення без залежності від правильності інтервалів) і періодичність (повторення з однаковими інтервалами), визнає лише першу, заперечує другу (періодичність). З цим погодитись ніяк не можна; саме розмежування має надто штучний характер. Історія криз показує їхню відносну, наближену періодичність.

Ця періодичність, як це виходить із всієї нашої концепції, обумовлена часом виробництва основного капіталу (нового будівництва). Ми не можемо тому погодитись з тими, хто вбачає особливу причину періодичності у покритті основного капіталу. Час зношування основного капіталу значно триваліший за цикл¹⁾.

Моральне ж зношування його самого підлягає ритмові циклю, а не навпаки. Періодичність звичайно зв'язана з обігом основного капіталу, але сам період визначається не часом зношування і покриття основного капіталу, а часом виробництва (нового будівництва). Інвестиції із I-го до II-го призводять до посиленого нового будівництва у I-му підрозділі (особливо IA). Доки провадиться будівництво, кон'юнктура підвищується. З закінченням будівництва проривається перепродукція засобів виробництва. Вірніше сказати, з закінченням будівельного періоду, бо не все будівництво починається й закінчується одночасово. Однак, фаза одцвітання в циклі є фаза посиленого будівництва. Коли, скажім, час виробництва основного капіталу у важливіших, що ведуть перед, галузях народного господарства становить, скажім, 3 роки, то не обов'язково, щоб будівельний період становив також 3 роки. Будів-

¹⁾ Тов. Губерман наводить такі дані про зношування основного капіталу: турбіни — 50 років, парові машини — 40, парові казани — 12, машини метальообробні — 20 років. Різні машини текстильної промисловости — 17-25 років. Машини с.-х. — 10 років і т. ін.

ництво не починається одночасно ні з того ні з сього. Будівництво, власне кажучи, провадиться весь час, однак, з певного моменту починається посилене ущільнене будівництво. Будівельний період може дорівнюватись не 3-м, а скажім, $3\frac{1}{2}$ — 4 рокам. Підприємств, початих раніше, і закінчених після цього періоду, буде дуже мало, питома вага їхня в загальнім будівництві і вплив на суспільну відпродукцію дуже незначні — ось по закінченні цього будівельного періоду проривається перепродукція засобів виробництва, настає криза, а за нею депресія, яка вказаними вище шляхами знову переходить у поживавлення. Циклічність, що виникла на цьому ґрунті, надає того ж ритму і покриття основного капіталу, бо криза і депресія призводять, як ми бачили, до посиленого технічного прогресу і, отже, до морального зношування основного капіталу та потреби його заміщення новим; звідси циклічність покриття основного капіталу. „Криза завжди є вихідним пунктом для великих нових вкладань капіталу; отже, розглядаючи справу з погляду цього суспільства, він в більшій чи меншій степені дає нову матеріальну базу для наступного циклю обігів“.

У реальному капіталізмі на тривалість циклів (ще точніше — на тривалість окремих його фаз) впливає ряд конкретних обставин. Тому точної періодичності й не може бути.

У вищенаведеному ми трактували абстрактну кризу. Основними моментами, що конкретизують та модифікують абстрактну кризу, є: а) зовнішня торгівля, б) кредит, в) специфічні взаємовідношення промислового та сільського господарства і особливостей капіталістичного розвитку сільського господарства.

Але це вже особлива тема, так само як й питання про специфічні риси криз за імперіялізму й особливо за післявоєнної доби.

P. S. На жаль, перша частина статті, зданої редакції давненько, вийшла тепер без моєї коректи, тому в тім місці 1-ого розділу (стор. 32 — 33 № 1 за 1930 р.), де мова йде про рівновагу капіталістичної репродукції, не були ураховані останні роботи з цього питання. Хоча там правильно заговорюється увага проти механістичного розуміння рівноваги (стор. 32), підкреслюється „відносність, рухомість, нестійкість, суперечність“ рівноваги (ст. 33), підкреслюється, що рівновага виступає лише як тенденція із постійних порушень його й що порушення рівноваги в тій або іншій степені завжди наявно (стор. 34) й тоді вже відзначені помилки тов. Бухаріна в розповсюдженні поняття рівноваги капіталістичної репродукції й законів капіталістичної репродукції на радянську економіку (стор. 33, примітка) але тепер, після опублікування цілої низки робіт з цього питання, можна було ці думки розвинути ширше та внести певні уточнення. Зокрема недостатньо розгорнуто думку про те, що вихідним є рух про рівновагу як момент руху, хоча по змісту така думка там провадиться.

Проте, це вже не така велика прогалина. В літературі ці питання тепер широко висвітлено, й кожний може цю прогалину заповнити, особливо в такому обсязі, в якому це потрібно для розуміння криз. Г. III.

М. ГУЗІЇВ

Продукційні сили і виробничі стосунки у політичній економії¹⁾

(До критики механістичної та ідеалістичної концепцій в політекономії)

Підсумки двохрічної дискусії в політекономії наочно показали (навіть деяким учасникам дискусії), що ні так звані Рубінці²⁾, ні механісти не стоять на правильних вихідних позиціях Марксової теорії.

З другого боку, в процесі дискусії стало для всіх ясно, що коренем усіх непорозумінь є питання про взаємодії продукційних сил і виробничих стосунків підчас капіталізму. Але тому, що в цьому корінному питанні критики із того і з другого боку не спробували навіть всебічно в'яснити конкретний характер цієї взаємодії, бо й ті й другі говорили лише про зв'язок взагалі, про єдність взагалі і т. д., то неминуче і всі наступні питання дискусії (предмет політичної економії, вартість, абстрактна праця) як ті, так і другі трактували архиневірно.

Завдання цієї статті — показати, що і так звана „мінова“ концепція (Рубін) і „фізіологічна“ концепція механістів (Безсонов) полягають в архиспрощеному розумінні конкретного характеру зв'язку продукційних сил і виробничих стосунків за капіталізму.

На тій же лінії, як побачимо потім, лежать основні помилки й тих і других і у визначенні предмета політичної економії.

Перше ніж перейти безпосередньо до суті поставлених питань, треба зробити кілька зауважень ось такого характеру.

Відомо, що клясики марксизму ясно вказували на той факт, що виробничі сили, взяті абстрактно й безвідносно до суспільства, до суспільних стосунків виробництва, являють собою просто речі, як чисто натуральні категорії. Але уже перше наближення до цих речей, як до конкретних речей, неминуче повинно нам сказати про характер цих речей, про їх технічний бік, як засобів праці.

Але момент техніки цих засобів праці є вже історична і соціальна особливість цих речей, бо засоби виробництва без поєднання їх з робочою силою взагалі не могли би не тільки стати перед нами, як технічні визначення засобів праці, але й взагалі як такі; перенесені на місяць, ці засоби праці нічим не відрізнялись би від купи каміння або від непотрібних речей.

Саме тому в таким історичним і соціальним визначенню виступає й робітнича сила, як і її функція — процес праці, як громадський процес між людиною й природою.

Отже, продукційні сили (в своїй речовій частині), як засоби праці, і сам

¹⁾ Одержано статтю тов. Гузіїва до закінчення економічної дискусії, проте редакція, вважаючи, що вона не втратила свого інтересу і нині, друкує її в порядку обговорення. Р е д.

²⁾ Див., напр., збірник „Против механистической тенденции политэкономии“.

процес праці стають перед нами двома сторонами свого буття — натурально-технічною й суспільною.

Така подвійна природа продукційних сил і громадського процесу праці властива всім без винятку історичним епохам.

Тому на даній стадії теоретичного наближення до конкретних продукційних сил (і до матеріально-технічного процесу праці) ми ще нічого не знаємо про їх специфічно-суспільну природу, ми не знаємо, чому, наприклад, для одної суспільної формації продукційні сили виступають просто як суспільні засоби праці, а для другої формації—і як суспільні засоби праці, і як капітал; або: в одному випадкові суспільна праця виступає безпосередньо в конкретній формі, а в другому випадкові—ця ж сама суспільна праця подвоюється на конкретну працю і абстрактну. Отже, на даній стадії теоретичної аналізи ми поки знаємо лишете, що і виробничі¹⁾ сили (і матеріально-технічний процес праці) є суспільні виробничі сили і суспільний процес праці.

Нам доведеться затримати увагу читача на цьому ступені абстракції хоч трохи, щоб розібратися у всій тій плутанині, яку внесли Рубін і Безсонов до питання про взаємодію виробничих сил і виробничих стосунків термінами „матеріального“ й „соціального“.

Як відомо, Безсонов, аргументуючи свою тезу про непротиставлення виробничих сил і виробничих стосунків, писав: „за марксистською концепцією матеріальне виробництво наскрізь соціальне, бо суспільно обумовлене“²⁾.

Навпаки, Рубін, бажаючи довести протилежне, а саме, що виробничі сили і виробничі стосунки протилежні один одному, виходив при цьому з того, що Маркс провів був різку різницю між „матеріальним“ і „соціальним“, між матеріально-технічним процесом виробництва та його суспільною формою.

При цьому, як і у Безсонова, в нього протилежність між виробничими силами й виробничими стосунками представлена, як протилежність між „матеріальним“ і „соціальним“. Що між цими двома поняттями у Рубіна стоїть повний знак рівності, можна бачити з такого. Критикуючи Безсонова, він пише: „Коли вірно, що центральна ідея всього вчення Маркса зводиться до суперечності між виробничими силами й виробничими стосунками, то цілком ясно, що Маркс повинен був протиставити виробничі сили виробничим стосункам. Аджеж це й значить (зовсім не значить. М. Г.), що Маркс протиставляв (?) матеріально-технічний процес виробництва його суспільній формі³⁾ (цебто „матеріальне“ „соціальному“. М. Г.).

Але таке розуміння основане на величезному спрощенні справжнього стану речей.

А саме, що матеріально-технічний процес виробництва (і техніка) виступає водночас і як соціальний процес, в цьому ми щойно переконались. Та під соціальною формою техніки, як ми знаємо, не можна розуміти ні в якому разі виробничих стосунків, бо хоч ці останні, цебто суспільство, й обумовлюють соціальний характер матеріально-технічного процесу праці (і техніки), але безпосередньо не зливаються з таким.

Саме тому суперечка про матеріальне й соціальне, яку тепер підняли „критики“ з того і з другого табору, безпосередньо ще нічого не каже нам про виробничі сили й виробничі стосунки, бо „матеріальне“ й „соціальне“, цебто (по-їхньому) матеріально-технічний процес праці та його суспільна форма становлять лише два боки однієї й тієї ж категорії виробничих сил, але зовсім не протилежність останніх виробничим стосункам.

Тому, цілком послідовно, Рубін доходить такого висновку, що раз матеріально-технічний процес праці це—виробничі сили, а його суспільна форма—

1) Тут і далі виробничі сили вжито як продукційні сили (Ред.).

2) „Проблемы экономики“ № 1, стор. 135.

3) „Проблемы экономики“ № 3, стор. 98 (курсив Рубіна). „Проблеми економіки“ № 1, присвячений цьому питанню.

це суспільні стосунки, то виробничі сили є чисто технічна категорія й в предметі політекономії можна її допустити лише на правах передумови.

„Техніка виробництва або виробничі сили, увіходять в поле дослідження економічної теорії тільки як передумова, як вихідний пункт, який залучається так, як він потрібний, щоб пояснити справжній предмет нашого вивчення, а саме виробничі стосунки“¹⁾).

Безсонов також, абсолютно не заперечуючи такого архиспрошеного уявлення про виробничі сили (як техніку), воює лише проти того, що техніку, або виробничі сили, Рубін викидає за борт політекономії, аргументуючи свій погляд тим, що „ніде і за ніяких обставин Маркс не протиставляв і не міг протиставляти матеріально-технічного процесу виробництва його суспільній формі“²⁾).

Вірно, що Маркс не протиставляв технічної й соціальної сторони виробничих сил, бо останні, як просто техніка, існують лише в абстракції; але в той же час Маркс протиставляв виробничі сили виробничим стосункам, бо в об'єктивній дійсності вони становлять різності в середині єдності.

Адже Безсонов вищенаведеною цитатою про „непротиставлення“ воює саме проти Рубінового розриву виробничих сил і виробничих стосунків³⁾).

Отже, замість того, щоб показати читачеві справжній характер взаємного зв'язку виробничих сил і виробничих стосунків, Рубін і Безсонов воліли поминути це важливе питання, заплутавши його нічого не вартими словами „про матеріальне“ й „соціальне“.

Але ми залишимо покищо на цьому тих і других та підемо далі. Ми зупинилися на тому, що виробничі сили (поки у речовій своїй частині, як засоби праці) і сам матеріально-технічний процес праці в дійсності виступають водночас і натуральною й суспільною сторонами свого буття (кажучи словами Безсонова: „матеріальне наскрізь соціальне“). І все ж таки загальне визначення соціальної суті виробничих сил (і матеріального процесу праці) не говорить ще нам про ту конкретну соціальну форму, в якій вони виступають, скажімо, у буржуазному суспільстві, де процес праці розподіляється на процес творення речей й вартости; на засоби праці й капітал; сама праця—на конкретну й абстрактну. Або, скажімо, в соціалістичному суспільстві, де суспільна й натуральна сторони виробничих сил (і суспільного процесу праці) не розподіляються, а виступають безпосередньо, як суспільні виробничі сили у своїй натуральній формі (і зовсім не як капітал або вартість). Повторюємо, ця специфічно-суспільна форма виробничих сил (і матеріально-технічного процесу праці) опосередкована вже тією конкретною історичною формою виробничих стосунків, за яких ці виробничі сили функціонують.

Тут ми доходимо щільно до питання про характер зв'язку виробничих сил і виробничих стосунків.

Справді, коли ми говоримо про опосередковані виробничі сили виробничими стосунками, то в чому ж конкретно це виявляється? Це насамперед виявляється в тому, що певна частина виробничих стосунків водночас становить певну частину й самих виробничих сил. Ми досі говорили лише про речові елементи виробничих сил і навмисно не торкалися покищо „особових“ елементів останніх, а саме робітної сили.

Проте, відомий ще той факт, що певна форма організації робітних сил (і поєднання їх з засобами праці) являє собою також виробничу силу суспільства. Наприклад, у Маркса, де він пише про кооперацію, ми читаємо:

1) „Очерки“ Рубіна, стор. 11 (курс Рубіна).

2) „Пробл. економіки“, № 1, стор. 134.

3) „Проблемы экономики“, № 1, 1929 р., стор. 133—135.

„Тут справа іде не лише про підвищення індивідуальних виробничих сил за допомогою кооперації, але й про створення нової виробничої сили, що своєю самою суттю є масова сила“¹⁾.

Або в другому місці, кажучи про мануфактуру, він писав:

Суспільно виробничий механізм, складений з багатьох індивідуальних частинних робітників, належить капіталістові. В наслідок цього виробничі сили, що виникають зі сполучення різних робіт, є виробничою силою капіталу“²⁾.

З другого боку, робітнича сила є не лише об'єкт суспільного виробництва, як один з елементів виробничих сил, а й суб'єкт такого, як носій певних стосунків виробництва.

Тому усі класики марксизму розглядають їх не лише як маєткові стосунки, що характеризують лише ставлення суб'єкта до засобів виробництва й продукту праці (конкретно в товарно-капіталістичному суспільстві — не лише, як стосунки, товаровласників), але й як такі виробничі стосунки, що складаються в безпосередньому процесі виробництва на фабриці, на заводі, мануфактурі і т. д., цебто і стосунки товаропродуцентів. „Вже в безпосередньому процесі виробництва капіталіст діє водночас і як товаропродуцент і як керівник товарового виробництва“ (Капітал, т. III, стор. 365). Саме тому „сучасна фабрика, що основана на вживанні машин, є суспільний стосунок виробництва, економічна категорія“.

Цю ж думку розвивав проти Струве й Плеханов. Ми вважаємо за потрібне детальніше зупинитися на суті тодішніх суперечок, бо вони кидають яскраве світло на багато питань сучасної дискусії.

„Що таке фабрика? — запитує Плеханов і відповідає: „Наскільки вона являє собою суму удосконалених знарядь праці, вона є складовим елементом того, що ми називаємо суспільними виробничими силами. А поскільки сума удосконалених знарядь праці обумовлює собою певну її організацію, цебто певні стосунки між продуцентами, фабрика є суспільний стосунок виробництва“³⁾.

Як на факт такого поширеного тлумачення виробничих стосунків у Маркса й Енгельса вкажемо ще на примітку Плеханова на стор. 168, де він пише: „Тут треба, проте, звернути увагу читача на таку особливість термінології щойно названих письменників: коли мова йде у них про основну суперечність, яка штовхає вперед суспільний розвиток, тоді слів стосунки виробництва вживають вони в більш вузькому розумні маєткових стосунків. Приклад: наведена нами в одному з попередніх зауважень цитата з передмови „Zur Kritik“, де говориться, що нові стосунки виробництва не змінюють старих, поки не виробляться матеріальні умови їх існування, під матеріальними умовами існування нових стосунків виробництва (маєткових стосунків) тут треба розуміти також і ті безпосередні стосунки продуцентів у процесі виробництва (напр., організації праці на фабриці й мануфактурі), які в ширшому розумінні все ж таки повинні бути названі стосунками виробництва. Це могло, здається, збити з глузду поверхового критика“⁴⁾.

Отже, ми бачимо, що у класиків марксизму категорія виробничих стосунків трактується в ширшому розумінні.

В це поняття включають вони: а) виробничі стосунки в узькому розумінні (маєткові стосунки), б) стосунки виробництва на окремій фабриці чи заводі.

При цьому треба тут же зазначити дві обставини.

Це, поперше, по пункту: а) Слова „виробничі стосунки (у вузькому розумінні), „маєткові стосунки“ (правові стосунки) являють собою одну й ту ж

¹⁾ „Капітал“, т. 1, стор. 302 (курс. мій).

²⁾ „Капітал“, т. 1, стор. 339 (курс. мій).

³⁾ Плеханов, т. 11, стор. 167, стаття проти Струве (курс. Плеханова).

⁴⁾ Плеханов, т. 11, стор. 168, прим. (курс. Плеханова).

суть, а саме—суспільні стосунки виробництва. Але це зовсім не два самостійні поняття.

„За Марксом,— пише Плеханов,— певна частина виробничих стосунків становить те, що юрист назвав би маєтковими стосунками“ (примітка 150).

Отже, економічною мовою, певна частина виробничих стосунків—це стосунки виробництва у вузькому розумінні; юридичною мовою, це—стосунки маєткові. І те й друге (різними мовами) виявляє лише той факт, що в певній своїй частині суспільні стосунки виробництва становлять не стосунки людей в безпосередньому процесі виробництва (завод, фабрика,), а класові стосунки. Стосунки людей до засобів праці і продукту праці (конкретно в капіталістичному суспільстві—це стосунки товаровласників та клас¹).

По друге, треба зазначити, що стосунки виробництва безпосередньо на окремій фабриці або заводі мають не технічний, а суспільний характер. Це також суспільні стосунки. „Взаємні стосунки виробників у сучасній майстерні,— читаємо у Плеханова,— являють собою... суспільні стосунки виробництва“ (стор. 170).

Ось такого поширеного тлумачення виробничих стосунків і не розумів Струве. В нього, за словами Плеханова, виходило, що у Марксовій теорії поняття: сума виробничих стосунків даного суспільства заміняється поняттям: сума конкретних правових стосунків (стор. 170) (маєткових стосунків, або виробничих стосунків в узькому розумінні).

На це Плеханов відповідає: „Взаємини продуцентів у сучасній механічній майстерні являють собою, як ми бачили, суспільні стосунки виробництва. Але ці їх взаємини в процесі виробництва не становлять ніякого правового стосунку між ними. Правові стосунки існують між ними та їх наймачем. Але це вже цілком „из другой оперы“²).

Але саме всього цього й не розуміє Рубін. Так, наприклад, він пише, що „в товарово-капіталістичному суспільстві окремі особи поєднуються безпосередньо один з одним виробничими стосунками не як члени суспільства, не як особи, що посідають певне місце у суспільному виробничому процесі (курсив наш), а як власники певних речей, як „соціальні представники“ різних чинників виробництва“).

Отже, зі слів самого Рубіна видно, що: 1) виробничі стосунки він розуміє, як і Струве, лише як стосунки права (виробничі стосунки у вузькому розумінні слова), і 2) завдяки такому спрощеному уявленню про суть виробничих стосунків він випускає з поля зору другу частину суспільних стосунків виробництва—організацію робітних сил у окремому підприємстві. Але тому, що ця (яку поминув Рубін) частина суспільних стосунків виробництва становить в той же час певну частину виробничих сил, то в наслідок цього й ці останні набувають у нього неправильного вульгарного визначення: виробничі сили у Рубіна—це тільки речові елементи суспільного виробництва і, як ми вже знаємо, категорія технічна.

Для того, щоб у читача не залишилося і крихти сумніву про це, наведемо ще одне характеристичне місце з його „Очерков“: „Наука,— пише Рубін,— повинна заздалегідь за допомогою абстракції виділити в єдиному капіталістичному господарстві дві різні його сторони (розрідка Рубінова): технічну й соціально-економічну, матеріально-технічний процес виробництва та його суспільну форму, матеріальні виробничі сили й суспільні виробничі стосунки людей⁴).

¹) Про це говорить Маркс у передмові до критики; також Плеханов у згаданому творі, стор. 150, 167.

²) Плеханов, там же, стор. 170 (курс. мій).

³) Рубін „Очерки“, стор. 30 (останній курсив Рубіна).

⁴) „Проблемы экономики“, № 1, стор. 129 (курс. наш).

Отже технічна сторона капіталістичного господарства це: а) виробничі сили, б) матеріально-технічний процес виробництва; а соціально-економічна сторона — це: а) виробничі стосунки, б) суспільна форма.

При чому на одному боці — „урізани“ виробничі сили (просто речі), а на другій — „урізани“ виробничі стосунки (тільки стосунки права), зв'язкова ланка між виробничими силами й виробничими стосунками — робітна сила — в нього випала. Саме тому йому й на думку не спадало, що виробничі сили й матеріально-технічний процес виробництва є щось більше, ніж просто технічна категорія.

Цікаво, що механіст Бухарін в деяких місцях „Переходной економики“ стає на аналогічну точку погляду „діалектика“ Рубіна. Ось, наприклад, він пише: „...Маркс під виробничими силами розуміє мабуть речові й особові елементи виробництва й згідно з тим категорія виробничих сил є категорія не економічна, а технічна“¹⁾.

Як бачимо не зважаючи на те, що тут Бухарін іде далі, ніж Рубін, взявши на увагу й „особові елементи виробництва“ (потім він дійде через те саме до більш правильного формулювання), в нього все ж таки неправильно визначені виробничі сили, як чисто технічна категорія.

Ленін з приводу такого „визначення“ зауважує: „згідности“ якраз не вишло, бо „особове“ (не точний термін) не є технічне“²⁾.

Правда, через одну сторінку далі тов. Бухарін дає інше, правильніше формулювання цього питання. Він пише: „В першому й третьому томах „Капіталу“ Маркс дуже часто вживає терміну „виробничі сили“ в такому ж розумінні, як і вислів „продукційність суспільної праці“ (що, як відомо, лежить на боці робітної сили, цебто „особового“ елементу виробничих сил. М. Г.). В цьому настановленні питання досить виразно видно причини „невизначености“ поняття виробничих сил; справа в тому, що це є суміжне поняття, що стоїть на кордоні техніки й економіки. До цього місця Ленін дописав: „Ось це краще, ніж стор. 88“ (цебто та сторінка, де у тов. Бухаріна іде мова про виробничі сили, як про технічну категорію. М. Г.). Останнє зауваження т. Леніна набуває особливої чинности й виразности в аспекті тієї полеміки між Плехановим та Струве, про яку ми говорили вище.

Таким чином, ми бачимо, що в противагу Рубіну виробничі сили в дійсності виступають не тільки як технічна, але й як економічна категорія, а з другого боку — й виробничі стосунки це є не просто стосунки у вузькому розумінні маєткових стосунків (правових), але й суспільні стосунки в безпосередньому процесі праці.

При цьому, коли ми говоримо про суперечність виробничих сил з суспільними стосунками виробництва, то не можна спрощувати самої справи, як це робить Рубін; у нього виробничі стосунки (речі) безпосередньо вступають у суперечність зі стосунками виробництва.

Насправді цей процес відбувається через посередництво робітної сили, як певної частини виробничих сил.

Поскільки ж „певна“ організація робітної сили в механічній майстерні“ є й суспільний стосунок виробництва, постільки вищезгадана суперечність між виробничими силами й виробничими стосунками виступає в формі суперечности однієї частини суспільних стосунків виробництва з другою їх частиною (маєткові стосунки).

„Коли фабрика перестає миритися з капіталом,— читаємо у Плеханова,— то це значить, що деяка частина суспільних стосунків виробництва перестає відповідати другій їх частині й що фразу „виробничі сили суспільства суперечать його маєтковим стосункам“ треба розуміти саме в цьому

¹⁾ Плеханов, том III, стор. 167, 168 (курс. Плеханова).

²⁾ Ленин. Зб. II стор. 371 (курс. мій).

еволюційному розумінні, яке усуває всяку можливість уявлення названих сил і згаданих стосунків у формі якихсь са м о с т і й н и х (курсив мій) істотностей“¹⁾.

Але саме у Рубіна (і у Струве) виробничі сили й виробничі стосунки — це самостійні істотності, бо перші лише техніка (речі), а другі — лише стосунки права. „Несамостійність“ тих і других, їх взаємозв'язок, конкретного характеру цього взаємозв'язку у Рубіна ми не находимо. Але й Безсонов (як і механісти взагалі) навіть підійти не міг до такої постави питання, бо вже з самого початку він виключив всяку можливість взаємодії виробничих сил і виробничих стосунків, поскільки й ті й другі є „не протиставлювані“ та поєднані поняття.

Отже, і Рубін, і Безсонов, правда, по-різному і з протилежних кінців, усувають саму можливість зрозуміти характер зв'язку виробничих сил та виробничих стосунків.

А фактично ж ми маємо не тільки найщільніший зв'язок (Маркс) між виробничими силами і виробничими стосунками, але й конкретну форму вияву його. Так, наприклад, коли за капіталізму одна частина виробничих стосунків (у вузькому розумінні слова — маєткових стосунків) виступає у формі антагоністичних і приватних стосунків розподілу та обміну, то й друга їх частина (а це значить „матеріальні виробничі сили“) приймають конкретну суспільну форму, а саме: засоби праці виступають у формі капіталу; процес праці, як процес утворення речей й вартости; праця, як праця конкретна й абстрактна.

При цьому знов таки треба не забувати двох обставин. Це, поперше, виникнення усіх таких історично-обумовлених категорій (абстрактна праця, вартість, капітал) відбувається не безпосередньо під впливом товарово-капіталістичних стосунків виробництва (у вузькому розумінні слова), цебто, іншими словами, не самі собою суспільні стосунки виробництва „утворюють“ економічні категорії, а через опосередкування цими стосунками самого матеріального процесу виробництва (і виробн. сил²⁾). Саме тому Маркс постійно говорив про те, що і вартість і капітал утворюються в безпосередньому процесі виробництва, що безпосередній процес утворення речей водночас є і процес утворення вартости та капіталу.

Подруге, завдяки саме такому своєрідному характерові опосередкування матеріального процесу виробництва (і матеріальних виробничих сил) цей останній з одного боку виступає як суспільний та історичний процес виробництва „взагалі“ (і суспільно-історичні виробничі сили „взагалі“), а з другого боку — як історично визначений (специфічний) процес виробництва (і як історично-оформлені виробничі сили). Тут, отже, відбувається начебто „подвоєння форми“ (Гегель³⁾). Так, наприклад, засоби праці, з одного боку, це — суспільні історичні речі („взагалі“), але з другого боку — у капіталістичному суспільстві вони виступають, крім того, як специфічні речі, як капітал. Далі, продукт праці, — суспільно-історична річ („взагалі“) (перша форма); проте в міновому суспільстві цей продукт набуває другої специфічної форми, форми товару.

Нарешті, праця „взагалі“, як протилежність праці конкретній, у цій своїй абстрактності є настільки ж, як каже Маркс, проста категорія й настільки ж стародавня, наскільки „стародавне є уявлення про неї у цій загальності, як праці взагалі“. (До критики пол. екон.). Проте, за капіталізму всяка конкретна

¹⁾ Плеханов, т. II, стор. 167, 168 (курсив Плеханова).

²⁾ В іншому разі ніяк не можна зрозуміти кількісної сторони екон. категорій.

³⁾ Розглядаючи суперечності між формою й змістом, дуже важливо не випускати з уваги, що зміст не безформений, а форма водночас і міститься в самому змісті й являє собою щось зовнішнє супроти його. Ми тут маємо подвоєння форми; поперше, вона, як рефлектована у собі, є зміст; подруге — вона, як нерефлектована у собі, є зовнішнє, бай- дуже для змісту існування“. (Гегель, „Малая Логика“, стор. 224) (курс. Гегеля).

праця, яка безпосередньо вже має форму праці „взагалі“, може заявити про своє існування, як праці „взагалі“, лише прийнявши особливу специфічну форму вияву, форму абстрактної праці в історично-суспільній визначеності. Такі ті особливі форми, які породжує вищерозглянений характер зв'язку виробничих сил й виробничих стосунків за капіталізму.

Навпаки, для іншої економічної формації, наприклад, для соціалістичного суспільства, де суспільні стосунки виробництва (маєткові стосунки) будуть мати не антагоністичний й не приватний характер, подвоєння форми матеріального процесу виробництва (і виробничих сил) не будуть мати місця. Тому й засоби праці й сама праця будуть виступати як речові і соціальні категорії безпосередньо. Чи ж розуміють наші механісти й метафізики цей конкретний своєрідний зв'язок (і взаємодію) виробничих сил і виробничих стосунків, чи може вони кажуть нам лише про зв'язок взагалі, про єдність взагалі і т. д.?

Почнемо з Рубіна. У нього, в протигагу Безсонову, який каже лише про єдність виробничих сил і виробничих стосунків, мова йде не лише про єдність їх, але й про їхню різницю, про різницю єдності. „Взагалі“ — з філософської точки погляду це, розуміється, цілком правильно.

Але подальша конкретизація цього „загального“ у Рубіна свідчить про цілковите його нерозуміння не тільки характеру єдності (зв'язку), але й характеру різниці названих категорій. Справді, коли за Рубіним, як ми знаємо, виробничі сили — просто техніка (речі), а виробничі стосунки — просто стосунки правові (стосунки товаровласників), то й не дивно, що йому ніяк не щастить зрозуміти конкретного характеру зв'язку між ними, бо зв'язкова ланка в цій єдності — організація робітників в безпосередньому процесі виробництва — у нього випала.

Саме тому у нього, як і в Струве, виробничі сили тільки протилежність виробничим стосункам, як самостійні й нічим не зв'язані істотності, що не переходять одне в одно, як, наприклад, зміст переходить в свою форму, й навпаки.

В наслідок цього у Рубіна виходить не аналіза об'єктивно існуючого зв'язку (і єдності виробничих сил і виробничих стосунків), а підмінювання її формально-логічним зв'язком розсудку.

При чому цей останній не йде далі найзагальніших (і мізерних) тверджень, як, наприклад, що виробничі стосунки змінюються під впливом виробничих сил“ (конкретно ж, в чому цей вплив виявляється, невідомо), або „політекономія вивчає виробничі стосунки в зв'язку зі зміною виробничих сил“ (якого зв'язку? — знов таки невідомо).

Тому нема нічого дивного в тому, що, пояснюючи зміни в суспільних стосунках виробництва, Рубін щоразу апелює до зміни виробничих сил, розглядаючи їх лише постільки, поскільки це потрібне для пояснення безпосереднього об'єкту нашого вивчення, цебто виробничих стосунків людей¹⁾.

Отже, скільки би нам не говорив Рубін про єдність і зв'язок виробничих стосунків й виробничих сил, нічого конкретного, крім зв'язку взагалі, єдності взагалі і т. д. він нам не сказав (і № В. сказати не може).

По формі він говорить про єдність виробничих сил і виробничих стосунків, а по суті виходить, що у нього мова йде лише про їх відмінність, тільки про їх протилежність.

На нашу думку, саме в такому архиметафізичному Рубіновому уявленні характеру взаємодії (зв'язку) виробничих сил і виробничих стосунків і полягає уся мінова концепція його „Очерков“.

Так, наприклад, візьмемо отаку його тезу: „... ми находимо у Маркса — пише Рубін — три пари протилежностей: 1) споживчу вартість і вартість; 2) працю, яка створює споживчу вартість, й працю, що створює вартість (цебто конкретну працю й абстрактну працю); 3) процес праці й процес утворення

¹⁾ „Проблемы экономики“, № 1, стор. 86.

вартості (цебто матеріально - технічний процес виробництва та його специфічна суспільна форма¹⁾).

Коли читач не забув, що за Рубіновим настановленням „матеріально - технічний процес виробництва“ — це технічна сторона капіталістичного господарства, а „його специфічна суспільна форма“ — це соціально - економічна сторона, то всі його „три пари протилежностей“ будуть мати такий вигляд:

Капіталістичне господарство

Технічна сторона

- 1) Матеріальн. виробничі сили
- 2) Матеріально - технічн. процес виробництва.
- 3) Процес праці.
- 4) Праця, що творить споживчу вартість (конкретна праця).
- 5) Споживча вартість.

Соціально - економічна сторона

- 1) Суспільно - виробничі стосунки людей.
- 2) Специфічна суспільна форма, цебто сума виробничих стосунків людей (Пробл. эк., № 3, 130 стор.).
- 3) Процес утворення вартості.
- 4) Праця, що утворює вартість (абстрактна праця).
- 5) Вартість.

Як бачимо, тут всі категорії розставлені по окремих поличках. Але ця начебто вдало складена схема не витримує ніякої критики, бо вона залишається мертвою схемою.

Насамперед у цій схемі кидається у вічі те, що процес утворення вартості, сама вартість і абстрактна праця безпосередньо обумовлені соціально - економічною стороною товарово - капіталістичного господарства — в той час як процес утворення споживчої вартості, сама споживча вартість і конкретна праця безпосередньо обумовлені чисто технічною стороною цього суспільства.

Перші „утворюються“ сумою виробничих стосунків людей, а другі — виробничими силами (технікою).

Такий висновок, якого дійшов Рубін, є абсолютно неминучий, завдяки тому неправильному (формальному) уявленню його про зв'язок (та єдність) виробничих сил і виробничих стосунків. Справді, коли безпосередній процес виробництва — процес утворення споживчої вартості — є виключно процес технічний, то процес, що створює вартість, є виключно „процес соціально - економічний“ й породжується безпосередньо останнім.

Проте, він і не догадався, що не безпосередньо процес суспільних стосунків виробництва „створює“ вартість, а через опосередкування самого процесу виробництва (процесу, що створює споживчу вартість), який й виступає, за словами Маркса, водночас і як процес, що створює вартість (праця конкретна й абстрактна). Саме в цьому і полягає специфічна суспільна форма матеріально - технічного процесу виробництва (і виробничих сил взагалі), саме тому цих останніх й не можна віднести тільки до технічної сторони товарово - капіталістичного суспільства.

Але підемо далі. Коли за Рубіним вартість (і абстрактна праця) „утворюються“ безпосередньо процесом суспільних стосунків виробництва, а ці останні, як ми бачили, „зведені“ у нього до стосунків лише товаровласників, що вступають в мінові стосунки один з другим, то, будучи логічним до кінця, ми неминуче повинні прийти до Рубінової тези, яка каже, що вартість і абстрактна праця „утворюються“ в безпосередньому акті обміну.

Адже, коли за Рубіним „в товарово - капіталістичному суспільстві окремі особи зв'язуються безпосередньо один з одним виробничими стосунками, не як члени суспільства, не як особи, що посідають певне місце в суспільному виробничому процесі, а як власники певних речей, як „соціальні представники“ різних факторів виробництва“²⁾, то й стосунки виробництва

¹⁾ „Проблеми економіки“, № 3, стор. 96, стаття Рубіна.

²⁾ „Проблеми економіки“, № 2, стор. 88. (стаття Безсонова) (остан. курс. Рубіна).

зводяться у нього лише до стосунків обміну; виходить і вартість (і абстрактна праця) „утворюються“ у безпосередньому акті обміну¹⁾.

Саме в цій низці теоретичних вихідних позицій Рубіна (питання про взаємодіяння (зв'язок виробн. сил і виробн. стосунків) і треба шукати коріння його так званої мінової концепції. І коли в останніх виданнях своїх „Очерков“ він виправив деякі „різкі для вуха“ формулювання цієї концепції, вважаючи, що хиба його „Очерков“ лише в цих формулюваннях, то по суті він засвідчив цим лише те, що й досі він не розуміє своєрідного характеру взаємодіяння (зв'язку між виробн. силами й виробн. стосунками).

Тепер звернімось до Безсонова. Він, як відомо, різко критикував мінову концепцію Рубіна. І все ж таки справжньої діалектично-матеріалістичної критики цієї концепції він дати не зумів, обмежившись лише тим, що просто відкинув її.

З другого боку, ті вихідні позиції, з яких виходив Безсонов у своїй критиці Рубіна, довели його до абсолютно невірних і вульгарних висновків. Справді, Коли Рубін лише по формі каже нам про єдність (зв'язок) виробничих сил і виробн. стосунків, а по суті лише про їх протилежність і різницю, то, навпаки Безсонов, як ми знаємо, говорить лише про абсолютну їх єдність.

Виробничі сили й виробничі стосунки є, на думку Безсонова, поєднані й не протиставлені одна одній категорії бо, (чи бачите?) „ніде й ні за яких умов Маркс не протиставив і не міг протиставляти матеріально-технічного процесу виробництва його суспільній формі²⁾).

При цьому Безсонов зовсім не заперечує (бо він своєю точкою погляду й не може заперечувати того архиневірного положення у Рубіна, що матеріально-технічний процес виробництва (і виробничі сили) — це техніка, а його суспільна форма (сума виробничих стосунків) — це економіка.

Навпаки, він цілком погоджується з цієї невірною тезою, він лише хоче довести, чому й техніка й економіка „на рівноправних“ основах входять в об'єкт політичної економії.

Що виходить у Безсонова?

В нього виходить: 1) виробничі сили безпосередньо (без опосередкування з боку виробничих стосунків) є виробничі стосунки, бо „матеріальне наскрізь соціальне“; 2) процес праці безпосередньо (без опосередкування з боку виробничих стосунків) є і процес створення вартості; 3) конкретна праця безпосередньо (без опосередкування з боку виробничих стосунків) виступає як праця взагалі.

З такого архиспрощеного уявлення й виходить уся механістична, так звана „фізіологічна“ концепція Безсонова та йому подібних. Отже, коли у Маркса „товар є безпосередня єдність споживчої й мінової цінності“ („Zug Kritik“), а праця, значить, безпосередня єдність праці конкретної і абстрактної, то звідси зовсім не випливає ще того, що й виробничі сили („матеріальне“) і виробничі стосунки („соціальне“) також безпосередня (непротиставлювана) єдність тих і других.

Навпаки, лише через посередництво виробничих стосунків, праця набирає форми безпосередньої єдності праці конкретної й абстрактної, форми подвійності. Але з формули Безсонова, що „матеріальне наскрізь соціальне“, де під „матеріальним“ розуміє він виробничі сили й процес праці, а під „соціальним“ сукупність виробничих стосунків, ніяк не можна зрозуміти, чому мате-

¹⁾ Так само, як у його близнюка Струве, проти якого Плеханов писав: „вартість (і абстрактна праця“. М. Г.) є (за Марксом) сусп. стосунок виробництва. Але поняття про вартість зовсім не дорівнюється поняттю про правові стосунки людей, що вступають в мінові стосунки один з одним“. (Плеханов, т. II, стор. 170) (курс. наш).

²⁾ „Проблемы экономики“, № 1, стор. 134.

ріальний процес виробництва (і конкретна праця) виступає, як безпосередня єдність технічного й специфічного суспільного процесу праці.

Коли у нього „матеріальне“, виробничі сили (і технічний процес праці), безпосередньо стоять проти „соціального“, цебто виробничих стосунків, й безпосередньо зв'язані з останніми, то й виробничі сили (і технічний процес праці) виступають у своїй безпосередній формі виробничих сил „взагалі“, праці „взагалі“.

Як бачимо, до зрозуміння специфічної форми останніх відрізано всі шляхи. Саме тому всі категорії у Безсонова (та у механістів взагалі), хоче він того чи ні, виступають не історичними, а у своїй логічній формі.

Цікаво, наприклад, як розуміє Безсонов категорію абстрактної праці. Він пише: „Не тому абстрактна праця стає реальністю у сучасному суспільстві, що це є найбільше розвинений тип мінового суспільства, а тому, що сучасне мінове суспільство є суспільство найбільше розвиненого матеріального виробництва. Машинове виробництво сучасного суспільства швидко нівелює різноманітності окремих форм праці, зводячи їх всі до їхньої загальної абстрактної основи, до простої середньої праці, як простої затрати фізіологічної енергії людини¹). Другими словами, „реальність“ абстрактної праці виводить Безсонов не з історичних умов суспільного виробництва, а з „матеріального виробництва“, з техніки.

Виходить, що за комунізму абстрактна праця — більша реальність, ніж, скажімо, у сучасному Китаї чи Індії.

Те, що розвинене машинове виробництво (в товарово-капіталістичному суспільстві) нівелює якісні різноманітності робітних сил, зовсім не усуває різноманітності споживчих вартостей (а навпаки, її ускладняє), а значить і не усуває (а загострює) суперечностей між вартістю й споживчою вартістю (саме цього то й не розумів Рікардо в теорії грошей).

Але суперечність між вартістю й споживчою вартістю є лише вияви подвійності самої праці (і суспільного процесу виробництва), як результат опосередкування з боку товарово-капіталістичних стосунків виробництва, а не результат розвиненої техніки.

Як бачимо, так звана „фізіологічна“ концепція Безсонова (та взагалі усіх механістів) неминуче витікає з того спрощеного уявлення про характер єдності виробничих сил і виробничих стосунків, що останні є „непротиставлювані“ одна одній сутності.

Від питань єдності виробничих сил і виробничих стосунків перейдемо тепер безпосередньо до питання про характер відмінності останніх при, цьому щоразу пам'ятаючи про те, що характер різниці між ними може бути зрозумілий лише на основі всебічної аналізи єдності таких. „Діалектика понять: виробничі сили (засоби виробництва) й виробничі стосунки, діалектика, межі якої підлягають визначенню й яка не знищує реальної різниці“, — писав Маркс²). В цьому справді полягає величезна трудність для правильного зрозуміння тотожності й різниці (у середині цієї тотожності) виробничих сил і виробн. стосунків, як реальної основи усякого суспільства.

На перший погляд здається, що у Маркса для реальної різниці між виробничими силами й виробничими стосунками немає місця. Справді, і в „Нищете философии“ (170, 172), і у „Наемном труде“, і „Капитале“ та в інших своїх роботах він постійно підкреслює ту думку, що „суспільні стосунки виробництва змінюються в однечас з зміною і розвитком матеріальних засобів виробництва, зі зміною і виробничих сил“³).

¹) „Проблемы экономики“, № 2, стор. 105 (курс. наш).

²) „К критике“, 32.

³) „Наемный труд“, 10.

Декому може прийде на думку, що вислів Маркса „водночас“ говорить взагалі про неможливість самотійного розвитку та зміни виробничих стосунків, цебто без одночасної зміни у виробничих силах.

Саме на такий погляд натрапляють наші механісти і представники правого ухилу. Ми вже знаємо, наприклад, що за Безсоновим категорії виробничих сил і виробн. стосунків є безпосередньо зрощені й непротиставлювані одна одній сутності (в противагу рубінцям та Струве, у яких вони виступають, як самотійні сутності).

Саме до такої постави питання приходять фактично й т. Бухарін, коли він пише: „Ми, розглядаючи виробничі стосунки, зводимо їх до розміщення людей у просторі. В чому виявляється цей стосунок? В тому, що кожна людина має... своє місце так само, як гвинтик у механізмі годинника“¹⁾.

Ясно, що всяка зміна в механізмі годинника безпосередньо й одночасно зараз же потягне за собою й зміну у спільній роботі всіх гвинтиків. Тут така ж спрощена точка погляду Безсонова, що характеризує виробничі сили й виробничі стосунки, як зрощені категорії.

Тому нема нічого дивного, що праві елементи в нашій партії, обгрунтовуючи свій відхід від партійних позицій у питаннях колективізації та оцінки ролі куркуля, спираються на теоретичну зброю механістів, з погляду яких ніяк не можна зрозуміти такої речі, як соціалістичні стосунки виробництва без електрофікації й трактора, а капіталізм (куркуля, непмана) без парової машини й високорозвиненої техніки.

Тому з їх точки погляду організація, наприклад, колгоспів на кінській тягловій силі (до кінця п'ятирічки в усупільненому секторі сільського господарства механічна тяга буде становити 75%) є абсурд, а зачислення сільського куркуля, що експлуатує працю наймитів при ручній техніці, до капіталістичної кляси здається їм перекинуванням лєнінського гасла про змичку з середняком.

Рубінці²⁾, як відомо, справедливо зауваживши зв'язок між механістичною оцінкою тотожності виробн. сил і виробн. стосунків та правоопортуністичною оцінкою сучасних проблем економ. політики, не зуміли, проте, дати діалектично-матеріалістичної критики таким перекинуванням марксо-лєнінської теорії. Вони лише вульгарно-матеріалістично відкинули механістичну точку погляду про „нерассекаемость“ виробничих сил і виробничих стосунків, посилаючись, з одного боку, на факти, а з другого — на цитати з Маркса та Лєніна.

Проте, вони й не попрабували (як каже т. Лєнін у своєму конспекті „Логіки Гегеля“) „виправити цю точку погляду, поглиблюючи, узагальнюючи й поширюючи її, вказуючи на зв'язок і переходи усіх і всяких понять“.

Саме тому здивований читач і досі залишається у великому здивуванні, як же треба розуміти Маркса, який писав, що виробн. стосунки змінюються одночасно зі зміною виробн. сил, або що „з завоюванням нових виробничих способностей (facultes) люди міняють свій спосіб виробництва, а разом зі способом виробництва вони міняють всі економічні стосунки“³⁾.

Саме тому у рубінців і досі неясне питання про те, як же вони розуміють протилежність й різницю між виробничими силами й виробничими стосунками. Вони аргументують свої твердження про необхідність „разсечення“ (Лєонтєв) виробничих сил і виробничих стосунків тим, що капіталістичні стосунки виробництва, наприклад — капітал, існували давно перед виникненням машинової бази сучасного буржуазного способу виробництва,

¹⁾ „Іст. мат.“, 133.

²⁾ Див. збірн. „Против механистической тенденции в политэкономии“, Борілін, Лєонтєв, Гр. Деборін, а також Кузнецов у журналі „Под Знаменем Марксизма № 10—11 (хоч і не лише одні рубінці).

³⁾ „Нищета философии“, 172.

або що куркуль у сучасному радянському селі хоч і не спирається на механічну тяглову силу й машинову техніку, але від цього він не перестає бути капіталістом.

Це історичний факт, що вже в надрах февдального суспільства ми маємо зародки капіталістичних стосунків й капіталістичних категорій. Про це детально викладено у Маркса в його розділі про первісне нагромадження (т. I). Там ми читаємо: „В Англії першою формою фермера є сам кріпак, його становище майже не відрізняється від становища селянина, він лише експлуатує більше найманої праці“¹⁾.

Далі, відомо, наприклад, що і тов. Ленін висловлював аналогічну точку погляду, критикуючи Струве. Він писав, що „індустріяльний капіталізм є на початку технічно цілком примітивний і нічим не відрізняється від старих систем виробництва“, далі він „організує мануфактуру, яка все ще засновується на ручній праці й завершує розвиток великої машинової індустрії“²⁾.

„Одним словом, закінчує т. Ленін, капіталізм існує й при низькій й при високій техніці“ (там же).

Як же примирити це з тим, що не раз говорив сам Маркс (а також Енгельс і Ленін), а саме, що, „набуваючи нових виробничих сил, люди змінюють свій спосіб виробництва, а зі зміною спроби виробництва, способу забезпечення свого життя, вони змінюють всі свої суспільні взаємини. Ручний млин дає вам суспільство зі сюзереном на чолі, паровий млин — суспільство з промисловим капіталістом“³⁾. Чому ж рубінці й механісти так замовчують це надзвичайно важливе питання?

Та тому, що питання про своєрідний характер відміни виробничих сил і виробничих стосунків можна зрозуміти лише зі своєрідного характеру зв'язку (єдності) останніх. Але уявлення про цей зв'язок не тільки у Рубіна (як ми бачили), але у його послідовників, не марксистське, а метафізичне й спрощене.

Справді, хіба вже аналіза характеру зв'язку між виробсилами й виробстосунками не показала нам шляхів до вияснення характеру різниці між ними? Розуміється, показала.

Коли виробничі стосунки складаються, як ми бачили, в одній своїй частині зі стосунків (у вузькому розумінні слова) маєткових, які характеризують стосунки до засобів виробництва й продукту, а в другій своїй частині зі стосунків, що безпосередньо характеризують „розташування людей у просторі“, цебто у безпосередньому процесі виробництва, то вже з цього простого факту можна зробити висновок, що одна частина виробничих стосунків може розвиватися у певних межах незалежно від другої їх частини, яка в той же час є одним зі складових елементів виробничих сил.

Але це не лише може бути, а й відбувається в реальній дійсності. Вищенаведені місця „Капіталу“ і творів Леніна підтверджують саме таку думку. В той час, як одна частина виробничих стосунків вже розвинулася до вищої форми (форми капіталу) і починає тепер в свою чергу впливати на другу свою частину, остання продовжує існувати ще в старій формі (ручна праця, стара техніка).

В чому ж полягає цей вплив однієї, „що забігла вперед“, частини виробничих стосунків на другу їх „відсталу частину“ й таким чином через посередництво останньої й на самі виробничі сили?

Цей процес живого динамічного зв'язку на підставі різниці між виробничими силами й виробничими стосунками описав Маркс надзвичайно яскраво в розділах про кооперацію та мануфактуру.

¹⁾ „Капітал“, том. I, стор. 735.

²⁾ Ленін, том. I, „Економ. содерж. народнич. и критика его книги Струве“, 321.

³⁾ „Нищета философии“, 106.

„З погляду самого способу виробництва,— каже Маркс,— мануфактура на початку свого розвитку навряд чи відрізняється від цехової ремісницької промисловости чимнебудь іншим, крім хіба великою кількістю робітників, водночас зайятих одним й тим же капіталом... Отже, спочатку ріжниця чисто кількісна“¹⁾.

Але вже сама капіталістична форма цієї мануфактури надає їй потім дедалі більшу якісну особливість. Ця особливість полягає в тому, що раз виниклі на підставі простих товарових стосунків²⁾ капіталістичні стосунки викликають потребу щораз більшого процесу усупільнення праці й піднесення його продукційности шляхом запровадження машин.

Але запровадження машин з свого боку сприяє ще більшому процесові усупільнення праці в окремих підприємствах, ще більшому розкладові ручного способу виробництва й ще більшому зростанню капіталістичних стосунків, зростанню капіталу. Коментуючи ці розділи 5-го тому „Капіталу“, тов. Ленін писав: „Маркс багато разів підкреслює у „Капіталі“, що капітал спочатку підкоряє собі виробництво в такій формі, в якій він його застає, й лише потім перетворює його технічно“³⁾.

Отже, необхідність певного „незбігання“ в розвитку виробничих сил і виробничих стосунків впливає безпосередньо з характеру того зв'язку між ними, який і породжує саме незбігання, саму ріжницю. Тільки уяснивши собі цей дуже складний процес взаємодіяння виробничих сил і виробничих стосунків, можна зрозуміти, чому існування виробничих стосунків без відповідних їм виробничих сил не суперечить тому положенню Маркса, що відносини виробництва змінюються водночас зі зміною цих останніх.

Відгадка цього полягає в тому, що для Маркса сам процес взаємодіяння між виробн. силами и виробн. стосунками не зводився просто до того, що вони впливали один на одного й тільки; для нього важливим було зрозуміти визначальний момент у цьому процесі.

При цьому треба завжди пам'ятати, що коли у Маркса мова йде про взаємодію виробничих сил і виробничих стосунків, про одночасову зміну тих і других, він має на увазі завжди сукупність виробничих стосунків, економічну структуру суспільства, систему виробничих стосунків, бо „у кожному суспільстві,— писав він,— виробничі стосунки становлять одне ціле“⁴⁾, а не ті окремі його елементи, які виникають ще в надрах старого (скажім, февдального суспільства). Ми вже бачили, що ці окремі елементи суспільства, як, наприклад, категорія капіталу, можуть виникати зовсім не у зв'язку з розвитком нових виробничих сил.

Навпаки, для виникнення капіталістичних стосунків виробництва (і категорії: „капіталу“) потрібні: „1) товарове виробництво, як загальна форма виробництва, і 2) набуття товарової форми не лише продуктом праці, а й самою працею, цебто робітничою силою людини“⁵⁾.

Отже для виникнення капіталістичних стосунків досить розвиненої форми товарового виробництва; останнє у процесі свого зростання стихійно породжує капіталізм. Але рівень розвитку виробничих сил на початку залишається попередній. Тільки пізніше, коли знов виниклі капіталістичні стосунки викличуть до життя й нові виробничі сили, ці останні, в свою чергу, утворять матеріальну базу для нового суспільства, цебто для всієї сукупности виробничих стосунків.

1) „Капитал“, т. I, 298 (курс. наш).

2) Ми, зрозуміло, не залишаємо без уваги конкретних історичних факторів: обезземлення селян, нагромадження багатств у февдалів та церков, зростання товарового й лихв'ярського капіталу.

3) Ленін т. I, стор. 321.

4) „Нищета философии“, 106.

5) Ленін т. I, „Эконом. содерж. народничества“, 320 — 321.

Тому у всіх тих цитатах, де у Маркса сказано про одночасову зміну виробничих сил і виробничих стосунків, мова йде не про окремі, відділені виникання нових стосунків виробництва, а про сукупність останніх, про суспільство¹⁾. Маркс ясно каже, що ручний млин дає нам „суспільство з сюзереном на чолі“, а „паровий млин — суспільство с промисловим капіталістом“.

Таким чином у Маркса справжній процес взаємодії виробничих сил і виробничих стосунків поданий і як одночасовий процес взаємозв'язку і в той же час як нетотожній один з одним процес розвитку тих та других у певних межах (в межах зв'язку й у відносно різному напрямку). Лише зрозумівши такий своєрідний характер різниці (що витікає зі своєрідного характеру зв'язку) виробничих сил і виробничих стосунків, можна дати діалектично-матеріалістичну критику механістичних теорій.

Але для рубінців усе це дрібниці; для них важливе одне: помітивши у ворога ту чи іншу помилку, виставити свою протилежну тезу. Коли механісти кажуть лише про зрощення й тотожність виробничих сил і виробничих стосунків, то рубінці твердять лише про їх різницю. Про єдність виробничих сил і виробничих стосунків вони кажуть лише „постільки — поскільки“, не намагаючися навіть вдуматись у своєрідний характер самої єдності.

Ось, наприклад, перед нами стаття одного з послідовників Рубіна — т. Кузнецова. Він нападає на правих ухильників за те, що вони, поклавши в основу своїх політико-економічних поглядів Бухарінсько-Безсонівську теорію про зрощення виробничих сил і виробничих стосунків, доходять висновку про неможливість у нас здійснити швидким темпом колективізацію, бо для цього нема, мовляв, покищо технічної бази (кінець п'ятирічки дає 25⁰/₀ обробки полів у колгоспах кінною тягою).

Він пише: „Думка про те, що процеси усупільнення обмежені обсягом технічної реконструкції, своєрідно висвітлює завдання й можливості нашого плянування. Мабуть, особливої свободи у нас в цій галузі нема. Дивно було б вважати за визначальне завдання пляну усупільнення, коли воно детерміноване з боку натурально-технічного й з боку виробничих сил“²⁾.

Цей „критик“ ніяк не може зрозуміти того простого факту, що не наперекір детермінованості нашого плянування з боку виробничих сил, а на підставі такої детермінованості (усвідомленої детермінованості) пролетаріят нашого Союзу „за визначальне завдання пляну вважає усупільнення“. Усупільнення сільського господарства й залежність цього усупільнення від стану виробничих сил зовсім не відмежовані одне від одного китайською стіною сутності: навпаки, вони перебувають в тісному зв'язку. Інакше яким же чином, пояснить наш „критик“ той факт, що „визначальним завданням пляну“ є не лише усупільнення, а усупільнення плюс індустріялізація, розвиток виробничих сил, розвиток продукційності праці.

З другого ж боку, факт детермінованості наших цілеспрямувань щодо усупільнення зовсім не визначає абсолютної детермінованості. Виробничі стосунки не „слухняно йдуть“ за виробничими силами, а зі свого боку активно впливають на останні. Проте, треба не знати хоч трошки з марксизму, щоб відважитись говорити, буцімто в нашій країні без тих величезних досягнень в галузі машинобудівництва, тракторобудівництва і хемії, що їх запроектовано п'ятирічним пляном і багато вже здійснено, можна було б усупільнити головні продукційні райони в сільському господарстві. Що усупільнення може у певній мірі відбуватися й не на підставі машинової техніки, свідчить лише про те, що виробничі стосунки в певній мірі мають й свої самостійні шляхи розвитку.

1) В цьому можна переконатись, читаючи цитату на 106 стор. „Нищеты философии“.

2) „Под Знаменем Марксизма“. № 10, 11, стор. 115.

А засліплений критикою рубінець з одної крайности кидається в другу, запевняючи, що визначальні завдання нашого плянування не детерміновані з боку виробничих сил. Чого варта така „критика“, хай подумають самі читачі.

Але Кузнецов лише на практиці застосував те, що Рубін (і рубінці) розвивають у теорії. Формально-логічний підхід до питання про єдність виробничих сил і виробничих стосунків неминуче приводить наших „критиків“ до підтвердження тільки різниці між ними.

Та ж сама логіка „рассечения“ особливо чітко помітна в Леонтьєвській критиці Кона. Так, наприклад, ми знаходимо у Леонтьєва таке місце: „всякий грамотний читач повинен зрозуміти навіть з тексту рецензії А. Кона, що на частку технології доводиться при „рассечении“ „матеріально-технічний процес виробництва“, в той же час як на частку політекономії Рубін, очевидно, віддає „суспільну форму виробництва, цебто сукупність виробничих стосунків людей¹⁾“.

Далі: „читач не може не згадати, що він десь вже зустрічав (?) спробу „рассечения“ даної „єдності“ між політичною економією та технологією²⁾“.

Тут знов таки ми бачимо цілковите нерозуміння того, що виробничі сили зовсім не технічна категорія і що тому робити висновок про необхідність „рассечения“ і лише „рассечения“ виробничих сил і виробничих стосунків — це значить зовсім забути про саму єдність, про конкретний характер цієї єдності, згадавши про це лише загальними фразами про єдність взагалі, про щільний зв'язок взагалі і т. д.

Та ж сама „логіка“ помітна буквально у всіх авторів „Сборника“ та уміщеного в журналі „Под Знаменем Марксизма“, № 10 — 11, „Письма в редакцию“.

Отже, в найголовнішому питанні сучасних суперечок, без якого не можна й кроку ступити в політичній економії, ми спостерігаємо своєрідне розташування сил, а саме: на одному боці механісти (Безсонов, Кон і др.), що твердять лише про єдність та зрощення виробничих сил і виробничих стосунків, а на другому боці метафізики (Рубін, Леонтьєв, Гр. Деборін, Кузнецов, Борілін), які твердять лише про різницю, про протилежність останніх (прикриваючи це фразами про єдність „взагалі“, про зв'язок „взагалі“).

Нерозуміння всієї особливості й своєрідності у взаємодії виробничих сил і виробничих стосунків неминуче призводить і механістів і метафізиків до архиневірного (абстрактного) визначення предмета політичної економії.

Коли перші думають, що теоретична економія на „рівноправних засадах“ (Безсонов) вивчає й виробничі стосунки й виробничі сили (при чому останні є у них категорія технічна), то другі, навпаки, вважають, що виробничі сили треба „викинути за борт“ політичної економії, бо знов таки, на їх думку, вони є категорія чисто технічна. Проте й ті й другі не зрозуміли третьої точки погляду (Маркса, Енгельса, Плеханова, Леніна), яка допускає виробничі сили в предмет політичної економії не „на рівноправних засадах“ (Безсонов), зовсім не викидаючи їх за борт політичної економії, як це робить Рубін.

Ця точка погляду клясиків марксизму, як ми бачили, виходила з цього, що виробничі сили і не технічна (тільки) і не економічна (тільки) категорія, а щось „суміжне“³⁾ між економікою та технікою.

Саме тому предмет політичної економії, в даному разі сукупність виробничих стосунків капіталістичного суспільства, включає в себе (як свій зміст) і виробничі сили (завдання економістів зрозуміти, на яких засадах). При цьому чи хотіли б вони, чи ні — включити їх в предмет політичної економії, в реальній дійсності вони все одно можуть бути зрозумілі лише в своїй діалектичній єдності.

У Маркса, Енгельса, Плеханова, Леніна завжди саме в такому конкретному визначенні розуміється предмет політичної економії. Коли вони кажуть про

¹⁾ Збірник „Против мех. тенденц. в политэкономии“, стор. 24.

²⁾ Збірник „Против механистических тенденций политэкономии“, стор. 24.

³⁾ Прошу читача звернути увагу не на термінологію, а на суть. Коли б хто придумав кращий термін, це було б гаразд.

предмет політекономії як про відносини виробництва, то вони завжди думають, що при цьому мова йде не лише про стосунки людей у вузькому розумінні цього слова (пригадай, наприклад, Плеханова, Маркса), але й в широкому розумінні цього слова, цебто не лише (для капіталізму скажімо) як про стосунки товаровласників, але й про стосунки в безпосередньому процесі виробництва. З другого боку, з всього того зовсім не витікає, що між тією й другою частиною виробничих стосунків треба поставити повний знак рівності.

Ми вже бачили, в чому полягає їх реальна різниця.

Тому, коли Рубін та рубінці постійно кажуть про те, що вони за „традиційне“ визначення політекономії як науки, що вивчає стосунки виробництва капіталізму й при цьому звужують їх до поняття маєткових стосунків, то вони, самі того не знаючи, перекидують дійсний зміст Марксового визначення виробничих стосунків. Ось що, наприклад, писав Маркс: „сукупність цих стосунків, в яких носії цього виробництва знаходяться до природи [й один до одного... й є те саме суспільство, що його треба розглядати з погляду його економічної структури¹⁾).

Тут, як бачимо, Маркс дає поширене визначення економічної структури суспільства. Навпаки, де в нього йде мова про суперечність, що штовхає вперед суспільний розвиток (див. Плеханов, прим. 168 стор.), економічну структуру суспільства — сукупність стосунків виробництва розуміє він у вузькому значенні, як сукупність маєткових стосунків. І саме ці останні й становлять форму розвитку виробничих сил.

Ми таким чином знов приходимо до поширеного тлумачення виробничих стосунків. Але самі вони і входять в предмет політекономії.

З другого боку, як бачить читач, таке визначення предмету політекономії не лише суперечить рубінському визначенню, а й механістичному, за яким у предмет політекономії виробничі сили (техніка) входять на „рівноправних засадах“ з виробничими стосунками.

Наприкінці ми наведемо одне місце з листа Енгельса до Старкенбурга, яке на перший погляд може здатися близьким до механістичного розуміння виробничих стосунків (і предмету політекономії).

„Під економічними стосунками,— писав Енгельс,— які ми вважаємо за визначальну основу історії суспільства, ми розуміємо той спосіб (Art und Weise), яким люди певного суспільства виробляють все, що потрібне для підтримання їх життя і як вони цей продукт обмінюють (якщо існує розподіл праці). Отже, сюди входить уся техніка виробництва й транспорту... В поняття економічних стосунків залучається й географічна основа, на якій ці стосунки виникають та існують і залишені на тепер від минулого рештки попередніх економічних епох, які продовжують зберігатися чи то по традиції, чи по інерції, а також, розуміється, й зовнішня ситуація, що оточує цю суспільну форму“²⁾.

По перше, з погляду рубінської логіки у цій цитаті абсолютно не можна визнати за Енгельсом правильного розуміння предмету політекономії.

По друге, в цьому листі Енгельс абсолютно не зачисляє цілком і техніку, й географічну ситуацію до предмету політичної економії, як це робить Безсонов: навпаки, у нього все це включено в поняття „економічні стосунки“, як категорії, опосередковані наявністю певних суспільних стосунків виробництва.

Не зрозумівши всієї системи погляду Маркса й Енгельса про предмет політичної економії, вищенаведена цитата здається за абсолютно незрозумілу, за таку, що суперечить „всім традиційним поглядам“ марксистів про предмет політичної економії.

¹⁾ „Капітал“, т. III, II розд., стор. 356.

²⁾ „Письма“, стор. 342 (за редакц. Адорацького).

I. ТРОЦЬКИЙ

До історії революційного руху на Україні на початку ХІХ ст.

(Продовження¹⁾)

V

Перейдім тепер до розгляду справ, що стосуються лівобережних губернь. І тут головню ми маємо лише справи Комітету 13-го січня. Із раніших справ мені випадково пощастило виявити лише справу „о купеческом сыне Ларионе Шишкине, судившемся за произнесение дерзких слов к портретам их императорских величеств“, з 1806 року²⁾.

Купець одного з пригородів Чернігівської губернії Ларіон Шишкін, у присутності ще двох купців, торгувався з одним таким же купцем Жестерьовим за муку. Як і всяка путяща справа, і ця не обійшлася без випивки. В запалі комерційної сварки Шишкін почав лаятись, і коли йому зауважили його незвичайну поведінку перед царськими портретами (далі навожу прекрасний взірець соромливого канцелярійного стилю)

„то он, Шишкин, крича азартно, тот час подошедши к портрету государыни императрицы Елисаветы Алексеевны, осязывал изображенные на сем портрете персы, сказал какие хорошие, а потом выговорил, ежели бы где в нем была скважина, то бы он, Шишкин (говоря срамно) выполнил похоть. Шведов, удерживая его от такого бесчинства, говорил: Шишкин, побываешь на кобыле, недовольно сего и кнутахватишь. Но он, Шишкин, не уважая выговоренным Шведовым словам, указывая на портрет его величества государя императора Александра Павловича, сказал, а этому статуи триста неприлично сказать мужских плотей и сказавши тот час из упокоев в окно на улицу выскочил“.

На допиті Шишкін заявив, що перебував у „мелянхолійній хворості“, тобто просто був п'яний. Не зважаючи ні на ту його „хворість“, ні на ту обставину, що, при всій його неповазі до вельможних осіб, він, однак, ні в яких політичних злочинствах обвинувачений бути не міг, вирок суду був досить суворий: відшмагати батогами, рвати ніздрі, таврувати і заслати в Нерчинськ. По конфірмації кару Шишкіну було пом'якшено: його віддали до війська.

Хутко після організації Комітету 13-го січня малоросійський генерал-губернатор князь Б. Куракін подав список „подій по малоросійських губернях“, що безпосередньо стосувалися цікавого для Комітету предмету. У тому спискові на першому аркуші стоїть справа відставного салдата Федора Гуцана. Ось коротке офіційне резюме цієї справи³⁾:

„Гуцан служил в лейб-кирасирском вашего величества полку кирасиром, выслужив 15 лет беспорочно. Уволен с паспортом за подписанием государя цесаревича в

¹⁾ Див. „Прап. Маркс.“, № 1 за 1930 р.

²⁾ Справа 1-го Відділу 5 Департам. Урядового Сенату 1806 року № 802.

³⁾ Справа Комітету Громад. Безпеки 1807 р. № 10.

801 - м году. Жил на родине. Получается повеление выслать всех отставных на укомплектование губернских рот и статных команд. Гуцан в числе прочих отставных призывается в волостное правление Полтавской губернии Переяславского повета Помокольской волости. Когда тут в волостном правлении сказали им, чтобы явились к земскому комиссару, то Гуцан говорит: „Буде мне теперь на службу итти, то ми (мне) не обращатимось (не обращаться) на неприятеля; а возвратимось (а обращуся) на москаля и зачем бить до последка“. Гуцан извинился потом, что сказал это не из какого-либо злого умыслу, а с простоты, шуточным образом и в пьяном виде. Генеральный суд, не уважая сего извинения, приговорил: наказать Гуцана плетьюми и сослать в Сибирь на поселение. От роду ему 43 года“.

Далі натрапляємо на злочинця Якова Мочуговського, а в тім його шляхетність, очевидно, заперечувано і в записці про нього сказано, що він „у справі називається шляхтичем“. Перше повідомлення князя Куракіна малювало Мочуговського, як запеклого пораженця. Зі слів листування від 2/II 1807 року Мочуговський заявляв, що „радується, желая дабы Бонапарт разорил Россию, и еслибы он здесь его увидел, то как бы на крыльях к нему полетел“. Пізніше розслідування трохи пом'якшило картину його злочинів. Виказник, як виявилось, сам при тій розмові не був, а під кінець свого виказу зрікся. Виявилось лише, що Мочуговський досить холодно ставився до ідеї війни з французами, і коли його співбесідник купець Біляєв радив йому піти „послужити“, то він відповідав, що великої користи з того для себе він не бачить, хіба що бути забитим, додавши до того, за чутками, ніби французи вже вступили в Польщу. Генеральний суд, визнавши перший виказ за неправдивий, відзначив разом з тим непристойність і безпідставність матеріалу розмови Мочуговського та Біляєва і невідповідність її до їхнього стану, за що обох їх засуджено на два тижні на хліб з водою. Постраждав і поклепник Білостоцький, засуджений на місяць ув'язнення.

Далі Куракін повідомляв про таку подію: ніби колежський асесор Лукашевич, що мешкає в Переяславському повіті на Полтавщині, „пив за столом на здоров'є Бонапарта“. Губернатор, щоправда, додавав, що той тост Лукашевич виголосив, „находясь в полуумии“. Причин, проте, з яких божевільний опинився за столом на банкеті, Куракін не згадує,— з того можна думати, що бежевілля згадано, як єдиний спосіб з'ясувати хоч трохи пристойніше поведінку Лукашевича. На жаль, подальших відомостей в цій справі немає.

Так само немає докладних відомостей і про взятого в місті Переяславлі під варту односторонця Миколу Барзунова, що називав себе, очевидно неправдиво, відставним підпоручником і за невідомих нам обставин заявив: „Я иду от дядюшки своего француза“. Далі його було передано разом зі справою Лукашевича на розгляд депутата полтавського генерального суду Йозефовича і наказано було „чинити з ним у міру законів“.

Того ж 1807 року січня місяця в м. Золотоноші почалося слідство, ведене так само Йозефовичем, про майора Богдановського і поручника Фесуна, обвинувачених в розповсюдженні панічних чуток про те, „что отправленные погонщики с фурами и провиантом якобы забраны французскими войсками, а погонщики поклеймены на лбах, а офицеры, при них бывшие, на руках и возвращены в их дома; провиант же забран неприятелем“¹⁾. Ті чутки, як виявилось, пішли від поручника Фесуна, що дістав таку інформацію „за Днепром Киевской губернии в местечке Мошках на торгу от простолюдинов“. Хоч самі винувачені ніяких протиурядових розмов не мали, а переказувані ними, чути було, з'явище для військового часу цілком звичайне, їм все таки об'явлено сувору догану з наказом надалі подібних розмов не розводити.

Нарешті, в тім же січні місяці і в тому ж Золотоношському повіті почалася справа, що, хоч і виникла, очевидно, в наслідок наклепу, проте,

¹⁾ Справа Комітету Громадської Безпеки 1807 р. № 34.

цікава тим, що в самому злочині не було нічого непевного¹⁾). Якщо державний селянин Гмиря, обвинувачений в тій справі, і був невинний, то для нас важлива не ця обставина, а те, що ні для влади, ні для того, хто на нього виказав, такий злочин не здавався надзвичайним.

„Донос на Гмирю сделал золотоношского повета Крапивянского приказа села Коробовки выборный Иван Гай, который в присланном в волостное Правление от имени всего общества в генваре месяце нынешнего года рапорте изъяснил, что того села житель Василий Гмиря, будучи в неудовольствии за взятие сына его, по приговору общества в Милицию, произносил в Собрании крестьян бранные слова на Государя императора и на всех начальников, при чем находились крестьяне: Яков Кокодзей, Николай и Филипп Гай, Моисей Старобор, Иван Безкровный и Григорий Нор. По такому доносу, Гмиря взят будучи в волостное Правление, признавался якобы в оном, что он сделал сие в горячности. Почему и представлен из волостного Правления в Золотоношский Нижний Земский Суд 8-го февраля с 5-тирублевою ассигнацією, которую дал он волостному голове якобы за то, чтобы его в суд не отправляли“.

Справа виявилась досить заплутана. На допиті в земськiм суді Гмиря заявив, що лаяв самого лише Гая, і що той на нього виказав із помсти. Частину свідків Гмиря відводив через те, що був з ними у сварці. За привід же ним пропонованого хабаря називав прохання своє до волосної управи, щоб його швидше відправили на суд, бо в управі його затримали на цілий тиждень.

Гай свій виказ підтвердив, повідомивши, що прикрі слова, які сказав Гмиря, стосувалися міліційного набору. „Коли він, сукин син, набереється, що стільки вже війська згубив“, казав ніби Гмиря про імператора. Відведені Гмирою свідки підтвердили це свідчення, переіначивши слова Гая: „Щоб він пропав, як він ввесь нарід вигубляє та на інші землі зазіхає“.

„Другие же свидетели, на коих и Гмиря ссылался, то-есть Безкровный, Старобор и Нор-отозвались, что они нигде и никогда не слышали, щоб Гмиря произносил на высочайшую особу дерзкие слова, и выборному о том не об'являли, что самое утвердили и разнимавшие драку между Гая и Гмиря четыре человека, которые также сказали, что Гай и Гмиря бранились только между собою, а высочайшей Особы не касались.

Загальний трус не дав ніяких додаткових відомостей, окрім характеристики Гмирі, як крикуна і забіяки. Але з самого ходу слідства, беручи на увагу суперечливість свідків у такій справі, де, з одного боку, виступає виборний, тобто та або інша влада, а з другого — беззахистний селянин, а до того й баламута і скандаліст, можна було сподіватися на виправдання Гмирі. Проте, місцева влада не зважилася взяти на себе відповідальність і перенесла справу до Комітету, а той раз уже мав нагоду пересвідчитися в нелюбові імператора до образ його імені (див. вище справа Шишкіна), діставши найвищий репремент за м'якість і лібералізм до винного селянина, тому передав справу на волю Олександра. Той знайшов за можливе простити Гмирі і звільнити його від суду „из снисхождения к его глупости“. На тому справа й кінчилася, і, повторюю, вона цікавить нас не з погляду невинности чи винности Гмирі, а тим, що в ній ми знаходимо відбиток тих чуток і розмов, які точилися між українським селянством у зв'язку з утворенням міліції.

Читач вже звернув увагу на ту обставину, що всі вище наведені справи стосуються до Полтавщини. Справді, Чернігівська не дає нам жодної справи про Демиденка (див. вище). Брак справ із Катеринославщини й Херсонщини цілком зрозумілий з причини характеру їхнього населення. Слобожанщина дає всього одну справу, проте, досить цікаву²⁾).

2-го лютого 1807 року Слобідський губернатор Бахтін пише:

„В письме, полученном мною из Изюмского уезда 21-го числа генваря от губернского Секретаря Гаврилы Колеухова, он, Колеухов, изъяснил, что Изюмского уезда в состоящем при речке Голой долине постоялом дворе, владения помещика господина Энгельгардта,

¹⁾ Справа Комітету Громадської Безпеки 1807 р. № 38.

²⁾ Справа Ком. Громад. Безпеки 1807 р. № 18.

содержащий тот двор крестьянин, Афанасий Артемьев, между разговоров с ним, Колеуховым наедине, открывал ему сведения свое, что - де слухи происходят, яко француз заверяет чернь, что он их при продолжаемой ныне войне не будет ни малейше трогать, а только - де будет истреблять господ помещиков, дабы облегчить чернь от притеснения и сделать одного государя; а то - де в России оных много: при чем хотя сказанной Артемьев им, Колеуховым, и отвращаем был от такого предубеждения с заверением, что сей слух обманчив и распущен в простом народе по его хитрости, единственно по той причине, что видит великую для себя трудность вести с Россией войну, — чем бы развратить народ, и что во Франции еще и более Российского господ, и некто же с Бонапарте и войну ведут, а не чернь его сама по себе; но он, Артемьев, на то отвечал, что - де во Франции паны живут на жалованье, а людей не имеют“.

Спроби Бахтіна перевірити донос не дав ніяких наслідків, бо надісланого для цього урядовця Шредера, за словами Бахтіна, Артем'єв відгадав. Дальших відомостей у тій справі немає. Однак, і наведена розповідь досить характерна для нарисів настроїв лівобережного селянства.

Цим вичерпується список з найдених в архіві Комітету Громадської Безпеки справ 1807 року ¹⁾. Якщо ми порівняємо тепер справи Лівобережжя з розгляненими вище справами Правобережжя, то відразу помітимо значну демократизацію складу злочинців з переходом на лівий бік Дніпра. З усіх розглянутих щойно справ більш-менш серйозний характер мають справи Шишкіна, Гуцана, Лукашевича, Барзунова, Гмирі і Артем'єва, тобто замість великих і дрібних шляхтичів ми знаходимо одного пригороднього купця, одного урядовця, одного однодвірця і трьох селян. Причини тому ясні — лівобережне панство уже цілком асимілювалося з російською владою і супроти недавно прилученого Правобережжя сепаратистських тенденцій не мало. Зате й лівобережному селянству нічого було сподіватися від уряду.

Я не з'ясовуватиму тут причин, чому така велика кількість справ припадає саме на Полтавщину. Цьому могли сприяти і випадкові моменти, що ґрунтуються на організації поліційного догляду у цій губернії або просто на стані архівних матеріалів. Треба лише зазначити, що господарський стан Полтавщини був дуже не легкий. Князь Куракін ще 1802 року по своєму вступі на генерал-губернаторство повідомляв: „Промышленность и досужество во всей стране сей в поветах внутренних весьма скудны и при богатстве во всех произведениях земли всекрайний недостаток здесь в деньгах... Недостаток указанной пропорции земли у поселян казенного ведомства в Малороссии почти повсеместный...“ ²⁾ 1803 року Полтавщина спинилася поміж тими місцевостями, які „за прошедшие годы по ведомостям 1802 года имели знатнейшую недоимку“. Господарський занепад дійшов до того, що 1803 року міністер фінансів подавав до Комітету Міністрів „запись о питейных домах по казенным в Малороссии селениям, на которые ни откупщиков не является, ни сами крестьяне оных содержать не желают или дают малую цену...“ ³⁾

Отакий стан державних селян і породжував Гуцанів і Гмир.

Так само трудно навести вичерпані пояснення дат всіх майже розглянутих вище справ, що припадають на січень місяць. Тут треба зауважити, що це був місяць утворення Комітету, тобто збільшення поліційного нагніту, що відразу дав чималу кількість виявлених „злочинів“. Разом з тим це місяць, коли почато озброювати міліцію, що навіть демонструвала військову неміч уряду. В усякому разі наступні місяці не дали Комітетові нових особливо важлих справ.

¹⁾ Я не зупиняюся на справі Ніженського купця грека Зануци, обвинуваченого у зворотному злочині — поширюванні перебільшених чуток про російські перемоги.

²⁾ Справа Деп. Полт. Виконавч. 1802 року № 380 „По представлениям малороссийского генерал-губернатора об учреждении некоторого рода полицейского начальства в заштатных городах и местечках и об устройстве в Кременчуге полиции“.

³⁾ Журнали Комітету Міністрів, т. I, стор. 57, 45.

Варто нарешті відзначити прикру зміну урядової політики з переходом із Правобережжя до „малоросійських губернь“. Якщо в першому випадку треба було додержувати всілякої обачности, то з Шишкініми і Гуцанами церемонитись не доводилось.

VI

Здавалося б дивним, як би в справах цікавих нам років не знайшлося відгомону тої козацької традиції, що її ідеї поміж українського селянства не вмирили. У зібраних свого часу матеріялах про селянський рух наступних років по декабристському повстанню В. С. Іконніковим¹⁾ подав яскраву картину, які живі спогади про Коліївщину у селянській пам'яті заховані. Майже всі (а їх біля 30) Іконніковим наведені справи трафаретно повторюють одна-нітний матеріал обвинувачення: такий то селянин, перебуваючи там то, говорив „о имеемой якобы быть резание шляхты и жидов“ (справа № 8) або застерігав: „не бейте теперь и не лайте нас, ибо на третий день наступающего праздника наступит резанина и Колиивщина“ (справа № 10) і т. п. Що такі настрої 1826—27 р.р. не були випадковою іскрою давно спелілих пожеж повстання, а виявом постійного хоч звичайного часу прихованого незадоволення, що шукало собі виходу битими шляхами, про це свідчить справа 1802 року: „По дошедшим слухам о распущенных из войска Черноморского людях для возмущения в Киевской губернии крестьян противу их помещиков“²⁾. Хоч та справа хронологічно випадає з досліджуваного нами періоду, випереджуючи його, та для цілої епохи вона остільки характерна, що я зважуюсь зупинитися на ній докладно.

У вересні 1802 року міністру внутрішніх справ графу В. П. Кочубею подано випис із листа 25-го серпня 1802 року з Ледовщизни такого змісту:

„В прошедшую пятницу из Сквиры заседатель Крушельницкий не очень приятную весть привез: Из Черноморского войска распущено 25 человек Черноморцев с тем, чтобы каждый черноморец обошел в здешнем краю 60 селений и бунтовал бы народ против своих помещиков; то в предосторожность того Суд Сквирский Заседателя по всему уезду послал, чтобы он о сем объявил помещикам и экономам, дабы в каждом селе непременно, как в корчмах, так и на в'ездах в села, был караул; за которыми накрепкос мотреть, чтобы без письменного вида каждого человека из селения не выпускать. Таковых бунтовщиков в Богуславском повете уже несколько поймано. Я слышал от Заседателя, что в Богуславском повете и в отчине вице-губернатора Киевского Четверикова забунтовали было и люди, но у нас слава богу тихо. Дай бог, чтобы тишина и мир была бы навсегда.

Я забыл доложить вашему Сиятельству, что Сквирского Исправника Семена Петровича Колюбакина политически сменили; а на место его прислано из Киева немца Коллежского Ассесора Брунова, которого очень хвалят“.

30-го вересня Кочубей дав наказа Київському військовому губернаторові Феншові, Катеринославському (тоді ще він називався Новоросійський) цивільному губернаторові Миклашевському і атаманові Чорноморського війська Барсукові пильно дослідити причини заворушення. „Хотя слух сей и кажется неоснователен“ — писав Кочубей — „потому что при малейшем движении сего рода мы, конечно, не упустили бы донести Его Императорскому Величеству о всех одного обстоятельствах, но как в деле такой важности не можно и сомнительные слухи принимать равнодушно и сколько бы ни были они вероятны, всегда однако ж должен быть источник, из коего они проистекли, и познать сей источник есть первая и необходимая мера осторожности: то по всем сим уважениям и счел я нужным довести слух сей до вашего сведения с тем, чтобы по делам его есть ли можно, открыв без огласки первую его причину, и удостоверясь, нет ли действительно чего-нибудь в нем похожего

¹⁾ В. С. Іконніков „Крестьянское движение в Киевской губ. 1826—27 гг. в связи с событиями того времени (по архивным материялам)“. Відбиток із збірки на честь В. І. Ломанського. СПб, 1905.

²⁾ Справа Деп. Пол. Виконавч. 1802 р., № 62.

на правду, приняли бы вы надлежащие меры и уведомили бы меня для донесения Его Императорскому Величеству“.

Тимчасом Київське Начальство вже встигло зауважити між народом поширені чутки так, що „и самые помещики по воображению прежде бывших в польском крае от Запорозцев нападений начали сомневаться, хотя и напрасно, в своей безопасности в рассуждении Черноморцев“. На обслід послано асесора київської казенної палати Пишкина, і він виявив, що хоч дим взявся з вогню, та вогонь був дуже незначний і лише горючість усього навколишнього матеріялу сприяла вражінню великої пожежі. Наводжу цілком листування Пишкина, що дає цікаву характеристику народніх настроїв у зв'язку з поширеними чутками.

„Копия рапорта, поданного киевской казенной палате от ассесора Пишкина, к его высокопревосходительству Господину Генералу от инфантерии киевскому военному губернатору и кавалеру Андрею Семеновичу Феншу, августа 26 дня 1802 г.

При выполнении повеления вашего высокопревосходительства от 13-го сего августа за № 1171-м об'їхав предписанные мне уезды и селения Киевской Губернии и при изыскании в месте с нижними земскими судами по разнесшемуся слуху о черноморцах, и проселившемуся подговору крестьян к побегу, и притом к злонамеренному разбою оными якобы скрывающимися в лесах и приезжающих в селения под разными видами, честь имею донести.

1-е. Взятой перед сим в Звенигородском повете под караул один черноморец, который, по осведомлению моему через тот нижний земский суд, действительно уличен в подговоре крестьян к вышеописанному злонамеренному содействию, из следствием об оном повступлении в поветовый суд, где по заключении об нем законного решения дело и тот подсудимой Родион Стрижко за крепчайшим караулом от 20-го сего августа отправлен быть имел в киевский главный суд для ревизии, о требующихся к сему делу в дополнение каких либо справок объявлено до кого следует по предписанию вашего высокопревосходительства.

2-е. Проезжая чрез Богуславль, Черкассы, Звенигородку и Тарашу, во всех по пути местечках и селениях показанные слухи между жидами и крестьянами оказывались многочисленны, но несомнительны, кои по исследованию во многих местах обще с нижними земскими судами являлись пустыми и никакому сумнению неподверженными, отчегож оные произошли дознать неможно, как только мнением доходят нижние земские суды, что прослылся оной первоначально в Звенигородском повете, по причине судимого Черноморца в поветовом звенигородском суде, куда приезжая на торги разного рода люди, а особливо жиды, кои, приняв таковой слух, по обыкновению их трусости возвращаясь в свои места, увеличивают вымышленными и совсем невероятными словами. А мужики, зная их свойства и робкость, будучи пьяными в корчмах, дабы им жиды более давали вина, вымышленно и с насмешкою производят тем жидам угрозы такими словами, скоро будет коллиевщина от Черноморцов подобная бывшей от железняка и швачки, чему подобные случились в проезд мой во многих местах, из коих в местечке Городище приносили жиды на мужиков, между коими против обоюдных противуречий трудно сыскать виноватого, по причине с одной стороны сильного утверждения жидовских показаний, а с другой крестьян запирательства, в произношении вредных слов похвальных на жидов; как то при исследовании в том местечке Городище вьместе с земским комисаром оказалось в Черкасском уезде.

Августа 17-го, по показаниям жиды якобы Городиской и крестьянин Василий Мамаенко пьяной при требовании от еврея табаку за недачу оногo, в досаду ему сказал так, знайтеж жиды, что будете завтрашний день в наших руках, из чего еврей заключил важнейший умысел, со многими жидами просил о исследовании; каковое тогдаж при самом прибытии моем и учинено; но по запирательству мужика, а другое по одобрению повальным обыском оногo, и что кроме жидовского показания других улик никаких не оказалось, то сумнительного посему ничего не открылось, кроме того только что мужик был пьяной.

19-го числа по осведомлению моему в том же Черкасском Земском суде по производившемуся следствию над присланными от Белозерского эконома рассыльщиком Григорием Трояном, в подобном вышеписанному Городскому крестьянину случаи, что тот рассыльщик присланный от эконома Котюжинского, будучи пьяной, якобы сказал в оном селе еврейке Берчихе, которая донесла что будтобы в местечке Смелом были Черноморцы и собирали охотников к своей шайке имеющими с собою указы чтобы колоть и резать жидов и панов, дабы очистить Украину так как и прежде было, о чем в Черкасском нижнем земском суде производимое следствие, по объявлению от земского комисара отослано быть имеет в поветовый суд.

20-го числа в Звенигородском повете от земского комисара объявлено мне, что два мужика, пришедши вечером пьяные в корчму, при требовании от жиды горячего вина, но его за чрезвычайною пьяностию их не дававшему им, жиду якобы мужики сказали: дождись же ти,

жиде, колиевщини, в которую мы не допустим Черноморцев, аближае сами тебя зарежем, о чем по прозбе сего жиди так же производится следствие; но сумнительных причин к неприятным случаям нет кроме как в пьянстве показанных мужиков.

21-го числа проезжая Таращанского уезда чрез местечко Кошовату при требовании лошадей между прочим соцкый Села Степка Леонтий Очковский объявил мне, что в том селе священник Степан Морачевский сего месяца 10-го числа пьяной читал мужикам публикацию с таким выражением, что велено черноморцам вербовать людей беспрекословно от помещиков подданных и от отцов детей, а 20-го числа в среду тем же мужикам объявлял, что требуют Черноморцы по указу, коему никто не может сопротивляться, в черноморский флот людей с топорами, долотами и буравами, коих никто удержать не может, в рассуждении чего в таращанском нижнем земском суде делано следствие при мне, и оказалось, что соцкый с двумя другими мужиками показывают согласно выше писанному, а священник показал при депутате духовного правления таращанского Андреи Черняховском, что он читал публикацию у эконома Степковского по незнанию им русской грамоты, 18-го августа, о вызове желающих на поставку в черноморский флот разных материалов и припасов по указу губернского правления от 20-го июня сего года; и из названий припасов и материалов заключил тот священник Морачевский топоры долоты и буравы, потом оной вызыв помещичьих людей мужикам рассказывал, о чем и ныне производится в таращанском нижнем земском суде следствие и по окончании отослано будет в поветовый суд.

Из всех вышеписанных обстоятельств и других в проезд мой подобных сему случаев, коих подробностей описать невозможно, разнесшиеся слухи произошли не от кого иного, как большей частью от легкомысленных евреев, и в пьянстве от крестьян, а равно как и от подобных вышеписанному священников, которые будучи вместе с мужиками в веселых компаниях, разные веселые слова до них непринадлежащие, рассказывают мужикам; а сии с великими прибавлениями от себя и чрез недоразумение слышанного, а иногда и по одному своему недоброжелательству к жидам угрожают их; но все сии народные слухи происходящие большею частию от собственных их ссор, самые пустые и никакому сумнению не подверженные, коих ко утышению нижними земскими судами и городничими везде взяты прилежные меры, и к спокойствию от всех оных происшествий, имеют бдительное смотрение, равно как и от самых помещиков их экономов и соцких“.

Річ не в самому лише Родіоні Стрижці, як можна думати з доповіді Фенша з 20-го жовтня 1802 року, де він повідомляє, що „Родион Стрижка пойман и отдан для суждения в поветовый суд, а в донесении о сем Губернскому правлению добавлено, что кроме его еще замечено несколько человек подобных оному Стрижко людей, кроющихся по селам, об открытии которых Губернское правление строгое предписание сделало...“ Повідомляючи про вжиті ним на всякий випадок заходи — порозуміння з шефом Сіверського драгунського полка надіслати в разі потреби військовий загін і листа для київського митрополіта Гавриїла, „дабы его преосвященство со стороны своей сделал распоряжение о удержании сельского священства в границах их должностей“, Фенша разом з тим втішно запевняв, що уже все налагоджено, чутки припинилися, Родіона Стрижку (насправді то був чорноморець Порфирій Вишочин) покарано батогом і засуджено на довічну каторгу, і причин турбуватися більше немає.

Втішний характер тих доповідей звичайно трохи прикрашував дійсність та разом з тим він дає нам підстави бачити оскільки звичайне явище навіть в очах влади були оті селянські балачки про наступну Коліївщину, їхні погрози панам і євреям та мрії про зброю і колишні козацькі вільності. Начальство вважало за свій обов'язок втрутитися лише тоді, коли з'являлася реальна небезпека заколоту, поставало якесь організаційне ядро. З цього погляду стають цілком зрозумілі протидії українських поміщиків формуванню селянської міліції так 1807 року, як і за часів Отчизної війни¹⁾. Озброєний хлоп легко міг здійснити свої погрози, а що нахил до виходу із кріпацького стану був сильний і плекався на спогадах про колишню козацьку славу, про це свідчить, хоч досі літературою не відзначена, проте, для з'ясування настрою українського селянства на початку ХІХ сторіччя дуже важлива справа про бунт в київській міліції 1807 року.

¹⁾ Порівн. Свідзінський „Земська міліція 1806 — 1808 років“, „Прапор Марксизму“ 1927 — 28 р.р. № 1 — 2 і Яворський, стор. 103.

Публікована нижче справа захована між іншими паперами різного змісту у військово - історичному архіві в Лефортовому — опис 153а, пакунок 585, ч. 21. Решта паперів того ж пакунку ніякого стосунку до цієї справи не мають.

Головний зміст справи викладено в нижченаведеному рапорті головного командира VI - ої міліційської округи, фельдмаршала князя Прозоровського.

Всемиловейший Государь !

Высочайше вверенная мне от Вашего Императорского Величества шестая область милиции во все время ее существования поныне пребывала в наилучшем устройстве, порядке и должном повиновении своему начальству, в каковом похвальном положении она и ныне обретается. С прискорбием однако же должен я донести Вам, Всемиловейший Государь, о неприятном происшествии, случившемся в одной Бригаде Киевской губернской милиции, как то Ваше Императорское Величество усмотреть изволите из прилагаемого здесь под литерою А. Экстракта, извлеченного из рапортов Губернского Киевской милиции Начальника, Действительного Тайного Советника Графа Самойлова. Я не уважил первоначального известия о неповиновении и своеволье ратников одного Батальона, и потому дал только нужные предписания для успокоения оногo; но из последующих донесений усмотрел я, что надо было предпринять строжайшие меры к прекращению такого неистовства, а для того дал я повеление 16 - й Дивизии Генерал - майору Тучкову 2 - му немедленно отправиться на место расположения означенной 3 - й Бригады Киевской милиции и в лице моем усмирить возмутителей, а войска Донского Атаману, Генерал - лейтенанту Платову, предписал отрядить для сего к нему один казачий полк из ближайших к Киевской милиции. При чем Генерал - майору Тучкову велел произвести точнейшее исследование о причинах такового происшествия, особливо же узнать начинщика сих неистовств, а потом, сделав инспекторский смотр всей Киевской милиции, доложить свое мнение и, являсь ко мне, о всем подробно донести. С первого рапорта, мною от него полученного, подношу при сем на благоусмотрение Вашего Императорского Величества список под литерою В. Потом, являсь он ко мне, лично подал второй рапорт, который прилагаю у сего под литерою С, к сему рапорту следует здесь же приложение под литерою Д. и наконец третий его рапорт под литерою Е.— Из сих бумаг Всеавгустейший Монарх всю сию неприятную историю усмотреть изволите. По точном исследовании всего дела открылось расположение их умов, что все они не хотят быть обращенными ни в регулярные полки, ниже на прежние жилища к своим помещикам, но желают остаться навсегда с пиками и быть обращенными по древнему их положению в козачье звание: о чем я еще из Киева от 6 - го февраля минувшего года имел счастье всеподданнейше Вашему Императорскому величеству донести. Но, судя по настоящему их положению, такового события ожидать теперь не можно, ибо теперь уже протекло сто лет, как они во время несчастливой кампании при реке Пруте у рябой могилы Государем Императором Петром Первым уступлены Польше, а правительством ее, быв розданы Магнатам и прочему дворянству, в собственность обращены в настоящее их крестьянское состояние. Не менее того с охотою они желают продолжать службу и в милиции, что все подтверждает и Генерал - майор Тучков,

О наказании начинщиков сего возмущения осмеливаюсь всеподданнейше поднести у сего под литерою F мнение мое на Высокомонаршее Вашего Императорского Величества благоусмотрение. Я полагаю, что таковые неистовые поступки должны быть строго и примерно наказаны, дабы и впредь никто не дерзал не только приступить к совершению такового зла, но ниже помыслить о возможности оногo. Страх наказания конечно будет действительною и существенною преградою и обузданием сих беспокойных и своевольных людей, из коих важнейшие преступники отправлены мною в Киев к тамошнему военному Губернатору Генералу от инфантерии Голенищеву - Кутузову для содержания их в крепости под строжайшим караулом, до воследования Высочайшей Вашего Императорского Величества конфирмации вышеупомянутого моего по сему предмету мнения; прочих же ратников, менее виновных, приказал я наказать в Киевской милиции шпиц - рутеном по мере каждого вины, и потом разместить по всем полкам Высочайше вверенной мне Армии; Губернскому же Киевской милиции Начальнику предписал я отнести к Киевскому Гражданскому Губернатору, Тайному Советнику Панкратьеву, о зачете за рекрут кому следует как сих последних, так и тех, кои в Киевской крепости ожидать будут Высочайшего Вашего Императорского Величества повеления. Когда же главный возмутитель унтер - офицер Ковальский будет отыскан и ко мне доставлен, тогда и об нем не умедлю поставить мое мнение и представить оное на Высокомонаршее Вашего Императорского Величества утверждение.

У преступников сих платье еще есть, некоторые же из них недостаток имеют в рубахах и обуви; впрочем Артели у них не бедны. Я не приступал к удовлетворению их недостатков единственно, чтобы избежать напрасных издержек казны Вашего Императорского Величества, особливо же потому что существование милиции должно было прекратиться, и следовательно я предполагал, что одни из ратников могли возвратиться в свои

домы, а другие, поступив в Армию, получить уже там, в полках, амуницию. Но когда Вашему Императорскому Величеству благоугодно было, чтобы Высочайше вверенная мне от Вашего Величества милиция яко находящаяся на действительной службе оставалась впредь до времени в настоящем ее положении, устройстве и употреблении по моим распоряжениям, то я и отнесся к министру военных сухопутных сил, в ведомство которого она теперь поступила, а равно и к Государственному Казначей, Тайному Советнику, Голубцову, и доставил им подробные сведения, сколько именно потребно мне отпустить на милицию денег: для получения же из казенных палат на жалованье суммы за минувшую сентябрьскую треть послал я приемщиков, о чем уведомил и Государственного казначея.

Приятно было при сем случае видеть истинную верность, ревностное усердие к службе Вашего Императорского Величества и должное повиновение начальству всех волонтеров и канонеров, кои почти все из Полтавской милиции; не менее при сем усердие и приверженность к службе как шляхетный Киевский Батальон и его офицеры, так равно и все чиновники помянутой возмущившейся 3-й Бригады, особливо же Ротмистры Переклещевский и Томашевский и волонтерной команды сотник Коллежский регистратор Базилевич; отличные их деяния заслуживают Высокомонаршей Вашего Императорского Величества милости, и я осмеливаюсь всеподданнейше испросить Всемилостивейшего награждения, первых двух орденами Св. Анны 3-го класса, а последнего чином губернского секретаря. Равным образом и священники: 3-й бригады Василий Усанович и села Кошарок Федор Перететкевич, содействовавшие благоразумными своими настояниями к усмирению возмутителей, заслуживают быть награжденными знаками отличия, для белого духовенства Высочайше установленно. Прочим же позвольте мне, Всемилостивейший Государь, изъявить Высокомонаршее Вашего Императорского Величества благоволение, а паче бывшей польской службы Порутчику Хреновскому и Артиллерии Порутчику Ограновичу.

Всем нижним чинам, волонтерам и канонерам, а равно и шляхетному Киевскому Батальону осмелился я выдать из экстраординарной милиционной суммы в награждение рядовым по одному рублю, а унтер-офицерам по два рубля на каждого ассигнациями.

Заслуживают также Монаршего награждения командующий ныне Киевской губернской милициею генерал-майор Орлов и полковник Марченко; оба они за ревностную их по милиции службу представлены от меня к Всемилостивейшему Вашего Императорского Величества награждению, первый знаком отличия, а последний чином. И потому благоугодно ли будет Вашему Императорскому Величеству за похвальный их и при сем случае подвиг удостоить Высокомонаршего награждения, первого золотою саблею без алмазов, а последнего орденом Св. Анны 3-го класса.

Обязанным себя также нахожу испросить Высокомонаршее Вашего Императорского Величества благоволение как Генерал-майору Тучкову 2-му, который благоразумным и расторопным исследованием сего происшествия восстановил должный порядок и спокойствие в помянутой Бригаде, так равно и всем донским офицерам, урядникам, казакам, бывшим при начальном усмирении тех бунтовщиков.

Не могу я похвалить командующего вышепомянутой 3-й Бригадою, Генерал-майора Головина, который, несмотря на то, что служил долгое время в Высочайших войсках, мог допустить подчиненных своих до такого своевольтва и буйства, он конечно не имел благоразумного оборота и догадки, какие нужны в служебном обращении с такими новыми войсками. Каковой неблагоразумный его проступок я заметил ему в моем приказе.

Впрочем Бригада попрежнему устроена и приведена в надлежащий порядок: вредных и опасных последствий от сего никаких не произошло, кроме небольшого беспокойства. К усмирению сих возмутителей были собраны и некоторые батальоны Полтавской милиции, вблизи расположенные, коих ратники мерзили таковыми противузаконными поступками возмутителей. Вся Киевская милиция пребывает теперь в совершенном покое, и все вообще ратники и чиновники изъявляют великую радость и готовность служить Вашему Императорскому Величеству в милиции. Осмеливаюсь при сем уверить Вас, Всемилостивейший Государь, что впредь ожидать такого неурстройства не можно, на что я по долгу службы буду обращать все мое внимание.

Всемилостивейший Государь,
Вашего Императорского величества

№ 82

В благополучном городе Яссах,
Генваря 9-го дня 1808 года.

всеподданейший
Князь Прозоровский.

А

Экстракт из рапорта Командующего Киевскою губернской подвижною милициею Действительного Тайного Советника Графа Самойлова.

1-го. От 2д Ноября: что он сведав, что в одной роте 3-го Батальона 3-й Бригады большая часть нижних чинов по слухам о преобразовании подвижной милиции, собираясь вместе, не только делали между собою вредные толки, но начали даже выходить из

повиновения начальству, послал майора Грабовского происшествие сем разведать, и от него получил донесение, что действительно та рота найдена им в таком расположении, что при всем старании его обще с баталионным и ротным начальниками склонить ее к должному повиновению, ратники отзываясь, что после служения в милиции не желают быть отданы в некруты, но хотять итить в свои дома, тот час выступили имея при себе пики.

Почему Граф Самойлов предписал Генерал - Майору Орлову, отправясь в Балту и собрав команду из расположенной там милиции и донских казаков, остановить возмутителей и открыть зачинщиков такого возмущения, а Генерал - Майору Головину отправиться также за ними и стараться уговорить их к повиновению; при сем донесении приложен рапорт той же Бригады 2 - го Баталиона начальника Ротмистра Перекладовского, что 2-я рота его Баталиона выступила было из квартир своих в селение Осиповку, но им уговорена и возвращена в свое место.

2 - го. От 1 - го Декабря, при котором доставлен рапорт от Бригад Майора Новицкого, коему от Графа Самойлова поручены были от 3 - й Бригады 1 - го Баталиона 3 - й роты ратники, оставшиеся на своем месте, что оные спокойны и что ретировавшиеся было из них возвратились добровольно в 1 - ю роту 66 и 3 - ю 43 человека, а последние ожидаются: зачинщик же 1 - й роты Унтер - офицер Ковальский с несколькими ратниками ночью неизвестно куда бежал.

3 - го От 2 - го Декабря что Баталион Ротмистра Перекладовского, кроме ста человек с небольшим оставшихся на квартирах, несмотря на увещания начальников, тронулся с своего места со всеми тягостями и пошел к Балте: хотя бригадный начальник Генерал - Майор Головин перед тем доносил, что ратники в оном в совершенном спокойствии, по сему случаю от него также предписано Генерал - Майору Орлову, взяв ближайšie казачьи команды, итить противу сей толпы и, обезоружив оную, возвратить в Дубоссары.

4 - го. От 5 - го Декабря, что 2 - й Баталион отряженною 4 - Сотною казачьею командою обезоружен и арестован, и ратники доставлены в Балту и посажены по домам под караул; при чем представил три рапорта Полковника Марченко, посланого для сего усмирения, который доносит, что он, настигши в первой раз Баталион, всемерно старался уговорить оный к обращению в прежнее повиновение, но, не видя успеха в том, отправил к Баталиону командира оного Ротмистра Перекладовского, стараясь между тем в селении Кошарке о утверждении в повиновении 1 - й роты 3 - го Баталиона, порученной Бригад, Майору Новицкому, которого предусмотрительность, как и точное и скорое выполнение Сотником Боровским приказания в переведении роты ночным временем из селения Антоновки, много к тому способствовали, и потом сам с 12 - ю казаками, при одном офицере для разъездов прибывшими, отправился за возмутителями, не могши однакоже усмирить их буйства, приказал в деревне Бирзуловой, где расположены 2 - й Бригады 1 - го Баталиона две роты Милиции, Баталионному командиру Майору Цацу выступить с оными и, соединясь с разъездом, стараться возмутителей отрезывать частями, а потом атаковать арьергард, в чем и успел, отрезав от них 30 человек; но, видя несоразмерность сил и избегая кровопролития возвратил роты назад, сам же с подоспевшими казачьими командами, настигши их в селении Борщах, то угрозами, поставив казаков в боевой порядок, то уверениями, привел наконец в повиновение. Баталион обезоружен и расставлен по квартирам. При чем Ротмистр Томашевский во всех случаях бывший, отлично показал усердие и рвение к службе Государя Императора.

5 - го. От 12 - го Декабря, что 3 - й же Бригады и 1 - й Баталион взволновался, и, несмотря на убеждения Генерал - Майора Головина, остановившего было оной, выступил, почему Граф Самойлов, оставя в городе Дубоссарах Артиллерийскую команду и одну роту шляхетного Баталиона, для содержания над арестованными караула, остальным трем ротам велел итить в Кошницы, и на рассвете привел оный в повиновение и обезоружил. При чем свидетельствует об отличных способностях и усердии к службе Полковника Марченка, который с Генерал - Майором Орловым встретил Баталион с 50 человек Донских казаков и 60 конных волонтеров Полтавской Милиции и отрезал арьергард, тогда когда Орлов остановил авангард, и без кровопролития привел оный в послушание. Узнав же, что 1 - го Баталиона 3 - я и 4 - я роты взбунтовались, и что караулы того же Баталиона с 1 - й и 2 - й составленный, пришедши на смену в Дубоссары колеблется, в то же время лично с артиллерийскою командою и малым числом ратников шляхетного Баталиона оный арестовал и отдал под стражу. Одобряет при том Шляхетный Баталион и Артиллерийскую команду.

№ 2088

13 Декабря 1807

В

К о п и я

Господину Генерал - фельдмаршалу, Главнокомандующему Киевскою милициею и Кавалеру Князю Прозоровскому.

Генерал - майора Тучкова 2 - го

Рапорт

Коль скоро прибыл я в расположение квартир 3 - й Бригады Киевской милиции, в городе Балте состоящей, узнал лично от начальствующего той милиции Господина Действительного Тайного Советника и кавалера Графа Самойлова, что 2 - й и 3 - й Баталионы бри-

гады Господина Генерал - майора Головина вышедшие из повиновения, посланными от милиции и донского войска командами остановлены, обезоружены и содержатся под арестом, один в Балте, другой в селении Кошарках, исключая 27 - ми человек, бежавших из 3 - го Баталиона, почему и отрядил я от Донского войска Сысоева полка, при мне находящегося, небольшие парки в те стороны, куда по замечанию долженствовал быть устремлен их путь, из которых уже большая часть по сие время пойманы и находятся в отлучке не более 8 - ми человек, а сам приступил к увещеванию и допросу содержащихся в Балте ратников. Как вдруг 11 - го числа сего месяца получил от Господина командующего Киевской милиции, что две роты 1 - го Баталиона той же бригады неподалеку от Дубоссар квартировавшей равномерно вышли из повиновения, и что его Сиятельство требует от меня 100 казаков, я отрядил с старшиною того полка Сысоевым 3 - м 200 человек казаков, немедленно и сам отправился тудаже, дав предписание войсковому старшине Иловайскому 10 - му с полком донского войска в Балте квартирующему, дабы он производил частые разъезды в расположении Бригады Генерал - Майора Орлова, ибо хотя в оной никакого беспокойствия не замечено, но я почел сию предосторожность потребною потому, что и первый Баталион Бригады Господина Генерал - Майора Головина был до сего спокоен, и по всем извещениям никакого подозрения не было.

Прибыв того же дня в Дубоссары, нашел я не токмо две сказанные роты, но и весь 1 - й Баталион 3 - й бригады обезоружен и посажен под арест Господином Полковником Марченком, что происходило без малейшего сопротивления. Сейчас отправляюсь в селение Кошницу, где содержатся вышеупомянутые две роты, дабы узнать истинную причину их смятения и открыть начинщиков заговора.

О чем вашему Сиятельству честь имею донести.

Подлинный подписал: Генерал - майор Тучков 2 - й.

№ 8. Декабря 12 - го дня 1807 года. Город Дубоссары.

Декабря 31 д 1807

№ 2364.

С

Господину Генерал - Фельдмаршалу Главнокомандующему Шестой Областью Киевской Милиции и разных орденов Кавалеру Князю Прозоровскому.

Генерал - Майора Тучкова 2 - го

Рапорт

Исполняя предписание Вашего Сиятельства по самоподробнейшему исследованию беспокойствий, возникших в 3 - й Бригаде Киевской Милиции, никаких других причин, подавших к сему повод, не нахожу кроме следующих: помещики, отдавая ратников в Милицию, не из либо каких других намерений; но полагать можно: для того только, чтоб избавить себя затруднений, обыкновенно при отдаче в рекруты встречающихся, уверяли назначенных в ратники, что они поступают токмо на временную службу и что Государь по окончании войны не только их распустит по домам, но еще и наградит; а сии возмечтали, что награда их состоять будет том, что они будут за их службу навсегда освобождены от обязанностей к своим помещикам, возвратятся в свои дома, и по первому позыву готовы будут паки служить Государю в Милиции. — Некоторые же селения и помещики обещали своим ратникам избавить их навсегда от рекрутства, — последний Манифест о Милиции, худо растолкованный злонамеренными, или может быть худо понятой, произвел в них недоверчивость и сомнение; формулярные списки, требуемые Государственной военной коллегией, в которых должно было описать каждого ратника рост, приметы и прочее, прибавили к тому немало; народные слухи и суждения, весьма им свойственные и неприятные, ибо каждый из простого состояния желает быть заменен ратником на счет рекрутского набора, удостоверили их, что помещики всех их обратят в рекруты, к сему присоединились дерзкие наглецы из унтер - Афицеров и ратников, подтверждавших еще более их в сем мнении и составивших заговор, последствиями которого были те происшествия, о которых в разные числа донесено Вашему Сиятельству от Господина начальствующего Киевской Милицией действительного Тайного Советника и Кавалера Графа Самойлова. Я по прибытии моем в третью бригаду избрал надежнейшим средством к открытию причин и узнанию заговорщиков; сделать допрос поодиночке, нетокмо всем преступникам и тем, которые насильно были захвачены, или по простоте пристали но и по всем невинным оставшимся спокойно на своих квартирах, и сие открыло мне донесенные пред сим причины и начинщиков возмущения, которых намерений, по показанию их самых, хотя не вовсе между собою сходные, но наклоняются к одному предмету, — все вообще хотели ити за реку Буг; иные говорили для того только, что здесь им невыгодно стоять; другие, что так как они обносились одеждою, то пойдут к своим помещикам требовать новой; иные шли с тем, чтобы спросить у них, почему не исполняют они им своего обещания и намереваются отдать в рекруты; другие, объявили что они вышед за Буг, намерены были там остановиться и писать просьбу в первое правительство с тем, чтобы доведена была она.

до сведения Государя Императора в том, что они воле его всегда послушны, а что теперь, нуждаясь в одежде и узнав, что их неправым образом хотят отдать в рекруты, возвратились в ближе к своим жилищам, а что они по первому позыву всегда готовы служить ему в М и л и ц и и. Из них найдены мною такие, которые выбирались быть Атаманами, начальниками и путеводителями, которые на вопрос меньше виновных, чем будут в пути довольствоваться, ответствовали: слушайте только нас, то всем будете довольны. Еще до открытия возмущения отдавали таковые особенные свои лозунги часовым, которые уже ими были уговорены и сие для того, что якобы Афицеры их имеют ночью, переодевшись тайно, к ним прити и украсть у них пики, а потом забрать их всех в рекруты, что уже и подводы для сего готовы, и буде часовой сие приметит, то он должен громко закричать свой лозунг, тогда они ударят в барабан, вооружатся и будут противиться. Но хотя никто не приходил к ним красть или отбирать пик, однакож решились они произвести намерение свое в действие.

У сего имею честь представить вашему Сиятельству список зачинщиков заговора и более виновных, с показанием их виновен и против каждого мнения моего, чем должны быть наказаны, а всего 71 человеку, которые все отсланы мною в крепость тираспольскую для содержания под строгим караулом, исключая четверых, находящихся за болезнь в баталионных лазаретах, коих предписано отправить туда по выздоровлении; при чем осмеливаю донести, что мнением моим полагаю я способных к службе наказывать тем, чем они устрашали других, то есть: отдать в рекруты и за буйство, ими соделанное, прогнать сквозь строй; других же менее виновных велел я наказывать при собрании баталионов и всем вообще, исключая начинщиков, значущихся в вышепомянутаго списке, внушил лично, что всякой заслуживает жесточайшее наказание, кто только помыслит противиться воле Государя Императора, которая не иначе может быть им преподаваемая, как посредством начальства, и объявил, чтоб они дали в том Присягу: что впредь на подобные возмущения не дерзать и во всем Государю Императору повиноваться без всяких толков, и если Его Императорское Величество повелит продолжать им службу, чтоб они Ему ревностно и усердно служили, буде же служба ихсделается более ненужною и повелено будет на прежнем основании возвратиться им в свои дома, чтобы они тамо беспрекословно и без всякого роптания повиновались своим помещикам и властям, над ними поставленным. Все с величайшим усердием, искренним желанием и повиновением учинили они таковую присягу, после чего дал я предписанием, освобождая из - под аресту, отпустить их на прежние квартиры, через что надеюсь, что повиновение и спокойствие 3-й бригады Киевской Милиции восстановлены навсегда. Предписанной вашим Сиятельством инспекторский смотр не мог я иначе произвести, как спросить об удовольствии нижних чинов при допросе поодиночке, и все единогласно объявили, что они провиант и жалованье получали и от командиров своих никаких обид не имели, а токмо просили, что нуждаются рубашками и одеждой и если можно вообще всем начальникам поставить в вину то, что они не открыли заговора; на сие приемлю смелость донести вашему Сиятельству, что как бригадные, так и баталионные командиры должны были узнать о сем от ротных начальников и суболтерн - афицеров; но сии все почти ни в какой службе не служили и едва в милиции получали об оной понятии и то несовершенно; больше же всех имели способ узнать о сем унтер афицеры; но из - них то и были первые зачинщики, исключая поступивших в сие звание шляхтичей, от которых всемерно прочие старались скрывать свои замыслы, да к тому ж почти все сии последние люди молодые и мало имеющие расторопности; коль же скоро открылось возмущение, то баталионные и ротные командиры тотчас дали знать куда следовало, также и откуда должно было ожидать помощи и сами, когда ослушники выступили в путь, последовали за оными и всячески старались обратить их к повиновению, наипаче же командующий 2-м баталионом ротмистр Перекладовский и 3й ротмистр Томашевский с опасностью жизни бросались в средину буйствующих ослушников, искали их удержать и отклонить от начатого уже предприятия; равным образом и командир 1-го баталиона народной кавалерии порутчик Хреновский, которого баталион менее других показал упорства в неповиновении.

При сем осмеливаюсь представить благоусмотрению вашего Сиятельства Полтавской Милиции волонтерной команды Сотника Бозиловича, подавшего с волонтерами своими немалой способ к удержанию 2-го баталиона, и священником 3-й бригады Василия Усановича, также села Кошарок Федора Перететковича. Первой из них, вышед пред ослушников, увещевал и преклонял к повиновению, не взирая на угрожаемую ему от них опасность; а последний, когда ознаменовалось ослушание в 3-м баталионе уходом 130-ти человек, из коих кроме 27-ми ушедших с начинщиком мятежа Ковальским, все возвратились, предложил баталионному командиру сделать церковный парад и по литургии поучением старался внушить ратникам правила повиновения; но когда сие не помогло и баталион на другой день выступил, тогда он поехал вслед за ними, увещевал их на пути с опасностью жизни, нередко спасаясь бегством от буйствующих, и паки возвращался, доколе не были они остановлены прибывшими для того полтавской волонтерной командой и донскими казаками.

Генерал - майор Тучков 2 - й

№ 32

Дубассары, Декабря 25 дня 1807 года

Пол. декабря 31 д 1807

Господину Генерал - Фельдмаршалу Главнокомандующому
Шестой Областью Киевской Милиции и разных Орденов
Кавалеру Князю Прозоровскому

Генерал - майора Тучкова 2 - го

Рапорт

По окончании следствия вышедших из повиновения 3 - й Бригады Киевской Милиции Ратников, Господин Генерал - Майор и Кавалер Головин сего числа доставил ко мне известие, писанное к нему Подольской Губернии Гайсинского Совета из Нижнего Земского Суда, что из числа 27-и человек той Бригады, бежавших с первым начинщиком возмущения унтер - офицером Копальским пойманы в том Совете пять человек, которые и препровождаются уже оттуда под строгим караулом в город Балту; и так теперь осталось еще непойманных ослушников считая и Ковальским всего четыре человека; почему дал я предложение мое помянутых пойманных ратников препроводить в Дубассары, где Господину Полковнику Марченку их допросить, и буде при допросах откроется, что они Люди Молоды и пристали к замыслам Ковальского по неразумению, то таковых наказать перед Батальоном и, приведя к Присяге на одинаковом с прочими основании, причислить в роту. Буде же преступление их окажется важнее, то отослать в Тираспольскую Крепость для назначения в рекруты; равномерно предписано ему от меня, что так я надеюсь, что в непродолжительном времени и Ковальский с остальными тремя человеками пойман будет; ибо все меры к тому взяты, чтоб он, допрося его с оставшимися при нем в бегах людьми отправил всех без известия за строгим караулом в ту же Крепость, о чем Вашему Сителству донести честь имею.

Генерал - Майор Тучков 2 - й

Дубасары
Декабря 28-го дня
1807 - го года
№ 38

Мнение

По исследованию Генерал - Майора Тучкова 2-го о происшедшем в 3-й Бригаде Киевской Милиции возмущения, я в наказании виновных оному во всем с мнением его соглашаюсь, кроме ратника Прокофия Калибабчука, коего по всем его же изысканиям нахожу из главных возмутителей и достойным по Высочайшим узаконениям смертной казни, но подражая милосердию Государя Императора, полагаю, освобождая его от оной, сечь нещадно кнутом, дав семьдесят ударов, и потом сослать в вечную каторжную работу, равно Унтер - Офицер Яков Манихин и ратники: Павел Ковальчук, Лукьян Беничук, Яков Белин, Яков Комчура, Марк Матковский, Ефрем Литвинов, Вакула Балдарас, Иван Судра, Григорий Ус, Василий Дьяков и Димид Лещенко достойны все такового ж наказания бить нещадно кнутом, дав из них первым десяти по шестидесяти, а двум последним по пятидесяти ударов, из Шляхтичей же Унтер - офицера Тимофея Магерского, яко и прежде оказавшегося беспокойным и вредным человеком, сняв с него шляхетское достоинство, исключить из военного звания и потом всех сослать на вечную каторжную работу.

В Яссах Генваря дня 1808 года Генерал - Фельдмаршал

Князь Прозоровский.

Отже, повстала ціла бригада київської міліції, розташована біля Дубосар, складова частина Молдавської армії¹⁾). Причини заколоту цілком зрозумілі. Ідучи в міліцію, селяни сподівалися, що ця жертва дасть їм, замість військових незгод і небезпек, визволення від кріпацького ярма. Їхня мрія була „залишитися назавжди зі списками і за старим їхнім звичаєм дістати козацьке звання“. Волю вони вважали за логічний висновок із міліційної служби, і в цьому переконанні підтримували їх господарі, що побоювалися заколотів ще в процесі набору міліції. Наступні події їхніх надій не справили. Перетворення міліції на „рухливе земське військо“ позбавляло їх навіть можливості повернутися додому, цього ліпшого лиха, що їм залишилось. В наслідок цього стався бунт, очевидно, заздалегідь організований і обміркований. На жаль, ми не маємо жодних відомостей про унтер - офіцера Ковальського, що був за ватажка заколоту і щасливо не потрапив (чи надовго невідомо) до проскрипційного реєстру Тучкова 2 - го. Велика кількість зачинщиків і рішучість

¹⁾ Відомості про склад і формування київської міліції див. згадану працю Свідзінського.

їх вчинків супроти священика і військової влади примушують думати, що міліційне їх сусіднього регулярного війська начальство сполохалося не дарма. Відбувався справжній військовий заколот, його провідці діяли сотнями і батальйонами. Той заколот погрожував перекинутись на інші військові частини. Тим то так хутко його було ліквідовано і через те князь Прозоровський вважав за можливе повідомити про подію імператора лише тоді, коли небезпека вже минула. Надзвичайно важливо відзначити, які військові частини були послані проти повстанців: донські козаки (це один із найперших випадків вжити козацтво в боротьбі з унутрішнім ворогом, що згодом мав таке сумне поширення) і київський шляхетський батальйон. Цей останній, вгамовуючи міліціонерів, виконував не лише військове, а й клясове завдання київської шляхти.

Ми зазнайомилися з цілою низкою справ, що виникли на Україні 1806—1807 р.р. Можливо, ці справи й не додають нічого специфічного нового до тих основних напрямків суспільного розвитку України на початку XIX сторіччя, що їх уже визначила теперішня марксистська схема української історії. Та вони лягають міцним підмурком під ту схему, навіч показуючи, у яких пунктах і вузлах перетиналися інтереси оснівних кляс української людности і яку ролю в тій боротьбі відігравав імперський уряд. Разом з тим ці справи вкупі з дотичними справами інших місцевостей, висувають низку питань у галузі вивчення російсько-української клясової боротьби та революційного руху. Та відповідь на ці питання може дати лише поглиблене вивчення архівного матеріалу в центрі й на провінції, бо лише воно одно дозволить намалювати повну картину розташовання клясових сил Російської імперії та її властивостей у різних місцях на початку XIX сторіччя й наступних десятиріч.

АНТ. КОЗАЧЕНКО

Заможність селян великого панщизняного маєтку на Полтавщині в другій чверті ХІХ ст.¹⁾

З нової історії України найтемніша для історика українського господарства доба — це 1-а пол. ХІХ ст. Якщо торгівля й промисловість загалом, особливо на кінець цієї пол. ст., ще мають більше чи менше систематичні дані, то справа з вивченням сільського господарства перебуває в далеко гіршому стані. Причина цього лежить у відсутності не те що сталого, а часто будь-якого певного джерела.

Справді, з чого живилися та живляться історики сільського господарства України 1-ї пол. ХІХ ст. в своїй роботі? Весь джерельний матеріал ми можемо розбити на дві частини: перша частина статистичні дані казенного походження і друга — це різний друкований матеріал. Статистичні дані не систематичні, часто розбігаються навіть для одного місця й часу, до того ж вони здебільшого зачіпають, головним чином, тільки останні роки кріпацької доби. Це різні „матеріали для статистики“, „стат. обозрения“ і т. ін.²⁾. Досить тільки пригадати собі ті умови, за яких перебувала дореформова статистика, що лежала на обов'язку справника і його підлеглих, щоб оцінити якість наслідків статистичних вправ кріпацької поліції. Друга група джерельних матеріалів, — це видрукувані за 1-у пол. ХІХ ст. (власне, тільки за др. чверть ст.) спогади, дописи, дискусійні статті, інколи розвідки того, переважно мемуарного характеру, а то й офіційні звідомлення, вмішувані по різних тогочасних виданнях („Земледельческий Журнал“, „Журнал-Землевладелец“, „Труды Вольно-Эк. Об-ва“ і т. ін., а то й окремими виданнями). Ця група містить чимало окремих цінних даних для історика господарства як не всієї 1 пол. ХІХ ст., то хоч 2-ї чв. його.

В основному дослідники й до цього часу продовжують використовувати в своїй праці ці друковані матеріали інколи навіть беручи з них і досі застарілі висновки. Крім цих матеріалів, у виданнях др. пол. ХІХ — ХХ ст. продовжували друкуватися здебільшого витяги з архівних джерел (в „Трудах Полт. Уч. Арх. Комиссии“, тощо). Хоч загалом весь цей матеріал і має своє значення, але несистематичність, суб'єктивність, поверховість, як характерна риса цього матеріалу, не дають права дослідникові користуватися виключно з цих матеріалів при побудуванні висновків щодо стану сільського господарства та напрямків його розвитку в 1-й пол. ХІХ ст. на Україні. І все ж, хоч

¹⁾ Вмішуваний тут нарис є перероблений в окрему статтю розділ з монографії авторової про „Велике панське господарство 1-ої пол. ХІХ ст. на Лівобер. Україні“, що в сей час виготовляється до друку.

²⁾ Детальніше про це все — див. у н. ст. „Уваги до вивчення панського господарства 1-ї пол. ХІХ ст. на Україні“ — „Науков. зб. н.-д. катедри Іст. укр. культури ім. акад. Д. Багалія“, т. ІХ (друкується).

брак певнішого джерела відчувався весь час, дослідники й дотепер продовжують користуватися виключно з цих друкованих матеріалів. Акад. Воблий та проф. Лященко¹⁾ в своїх останніх працях з історії господарства, хоч і скаржаться на відсутність певнішого джерела, все ж примушені продовжувати будувати свої висновки на цьому ж таки непевному джерелі²⁾. Через обмеженість (територіяльну, хронологічну тощо) цього джерельного матеріалу, можна помітити, як висновки наші з першої пол. XIX ст. весь час міняються, а інколи, вірні тільки для якогось району, поширюються й претендують бути характерними для української дійсності загалом (взяти хоча б питання про районування експорту збіжжя чи кризи с. г. цього часу та й багато інших).

Все це дає підстави сказати, що українське сільське господарство 1-ї пол. XIX ст. так таки й не досліджене. А між тим, дослідження цього сектору народнього господарства України ховає в собі низку надзвичайно важливих моментів до вивчення укр. економіки др. пол. XIX ст. та навіть в чималій мірі й XX ст. Більше того, ми не уявляємо собі цілком сільськ. господарства 1-ї пол. XIX ст. і якщо небагато знаємо про панське кріпацьке господарство XIX ст., то зате майже немає в нас відомостей про справжнє обличчя селянського кріпацького господарства за цей час.

Ось тут то й повстає питання про вчасність переглянути висновки з стану сільського господарства 1-ї пол. XIX ст. на Україні, намітити нові шляхи дослідження.

Переглядаючи джерела, слід визнати, що найпевніший матеріал можуть подати тільки маєткові архіви та такі фонди, як дворянські архіви, дворянської опіки, „приказа общ. призрения“, судові й канцелярії губернатора. Але з них найпевніші, найоб'єктивніші — це маєткові архіви, що дозволяють висвітлити стан великого та середнього панського кріпацького господарства. Відомості про дрібне господарство можна дістати тільки з перелічених державних фондів.

Ще Н. А. Рожков відзначив значення маєткових архівів у вивченні панського господарства: „Основной вопрос хозяйственной истории России в XVIII и в перв. пол. XIX ст.— это вопрос об организации и разложении крепостного (помещичьего и крестьянского) хозяйства. Для ответа на этот вопрос существенно необходимо широкое знакомство с материалами, которые нельзя найти почти нигде, кроме помещичьей экономики“³⁾. Починають же потроху використовувати такий матеріал ще далеко раніше за це визнання. Вже Заблоцький-Десятовський у своїй праці „гр. Киселев и его время“ використав маєткові архівні дані. Довнар-Запольський, Рожков і інші видатніші дослідники звертають увагу на високе джерельне значення маєткових архівів, одночасно говорячи про те, що важко використовувати ці архіви через залежність їх від власника.

Отож так у використанні маєткових архівів чи тільки деяких матеріалів з них, як і дослідів з історії панського господарства 1-ї пол. XIX ст., в російській та українській історіографії, ми можемо відзначити такі два періоди: до й після Жовтневої революції. Дореволюційна історіографія виявила тільки несміливі (часто аматорські, зв'язані з краєзнавчим інтересом) спроби вивчення панського господарства цієї доби. Власні збірки, спогади (кн. Волконський), вимерла спадщина (Струве), архіви опікування (Снежневський) та

¹⁾ Акад. К. Г. Воблий. Нариси з історії рос.-укр. цукрової промисловости, К. 1928; проф. П. И. Лященко. История русского нар. хозяйства, М. 1927; див. також у М. Слабченка — Матеріали до економ.-соц. історії України XIX ст., т. I.

²⁾ В чималій мірі через це ми й досі ще фактично не маємо історії сільського господарства 1-ї пол. XIX ст.

³⁾ Н. А. Рожков „О подборе и изучении мат. по истории креп. хозяйства в России“, — „Истор. и социологическ. очерки“, сб., ч II. М. 1906, ст. XVIII.

інші (Довнар - Запольський, Рожков) — ось все, що дали нам праці першого періоду. Характерно, що укр. історики не дають за сей час нічого з цього поля дослідів; в працях рос. істориків українська маєтність не зачіпається¹⁾. Але наслідки й для російської історіографії невеликі: панування ідеалістичного напрямку в науці обмежувало інтерес до вивчення сільськ. господарства цієї доби й обумовлювало цю, як порівняти, бідність розробок (крім вищезазначеної загальної причини — право власності на архіви). Революція „звільнила“ маєткові архіви від їхніх власників, а з Радянською владою панівна марксівська метода спрямувала інтерес дослідника до історії панського господарства. Праці Андрієвського, Б. Романова, В. Кашіна, А. Насонова в російській історіографії за кілька років збагатили науку і фактичними даними, висновками, і методологією роботи (В. Кашін). Але й тут майже цілком іде мова про російську дійсність. Українська історична наука позначається деякими працями з цього поля тільки від 1926 р. В. Камінський, М. Корнілович, Г. Дяков, О. Назарець, М. Тихонов, А. Козаченко та О. Степанишина зачіпають питання панського та селянського господарства 1-ї пол. ХІХ ст. на Україні. Нарешті, з'явилися й праці, присвячені спеціально дослідям над панським господарством. Це статті П. Клепацького — з історії Диканського маєтку Кочубеїв, К. Лазаревської — про дрібне панське господарство (Лазаревських — „Укр. археогр. зб. УАН, т. II) та І. Кравченка — з історії Ямпільського маєтку на Волині (зб. „Студії з історії України“, т. II). Всі ці праці ще не додають чогось видатного до характеристики стану панського господарства 1-ї пол. ХІХ ст. й майже зовсім неоригінальні щодо методології дослідження (крім праці І. Кравченка).

Невеличка робота К. Лазаревської швидше цінна тими фактичними даними, що вона їх містить; власне, це ж цінне й у статтях П. Клепацького. Ті висновки, що їх намагаються (інколи з претензією на широкі узагальнення — це особливо в П. Клепацького) дати ці автори, часто виходять за межі подаваного матеріялу, а то й просто розходяться з фактичним станом господарства, й кінець-кінцем виявляють цілковиту неспроможність авторів побудувати науково цінні висновки²⁾. На нашу думку, в такому разі корисніш було б дослідникам (головним чином — це П. Клепацький, що мав під рукою цінний Диканськ. архів) подавати публікації матеріялів, що вже згодом знайшли б собі відповідну наукову обробку³⁾. Праця І. Кравченка дає вже дещо з методології, цінна своїм фактичним матеріялом, деякими висновками й тільки невдячний об'єкт праці (маєток нетиповий) знецінює її.

Отож загалом українська історіографія тільки починає звертати увагу на дослідження панського господарства 1-ї пол. ХІХ ст. Зроблено дуже мало: 1) далеко не зачеплено ще всіх районів України, 2) далеко не всі типи господарства досліджено та не для всієї 1-ї пол. ХІХ ст., 3) майже не розроблена методологія роботи, 4) немає ще й досі марксівського висвітлення проробленого матеріялу; навіть до цього часу далеко не всі виявлені й відомі фамільні архіви⁴⁾.

Перед дослідником панського господарства цієї доби можна висунути такі методологічні уваги: 1) панське господарство слід розуміти, як дифе-

¹⁾ Детально про це — див. у названій вище нашій статті „Уваги до вивчення панського господарства“.

²⁾ Напр., П. Клепацький, шукаючи „об'єктивної справедливості“, доходить до визнання гуманності в системі управління такого утонченого рабовласника, яким був кн. В. П. Кочубей; можна вказати ще цілу низку таких „марксівських“ висновків цього автора (див., напр., його статті — в „Записки Полт. Наук. Т-ва“, т. II, чи в „Ювіл. зб. УАН на пошану ак. Д. Багалія“).

³⁾ До того ж і стан диканських матеріялів (поч. ХІХ ст.) не дозволяє поширювати висновки на всю 1 пол. ХІХ ст., як то робить названий автор.

⁴⁾ Треба сказати, що підчас революції чимало архівів загинуло зовсім (чи частково) по маєтках.

ренційоване — велике, середнє та дрібне; 2) вивчати й висновкувати, як правило, слід відповідно до районів та типів господарств й після цього тільки зводити висновки для української дійсності взагалі; 3) так само диференційовано слід підходити й до селянського господарства; 4) вивчати господарство 1-ї пол. XIX ст. значить вивчати його еволюцію; 5) тут виступають методи роботи — баянсова та статистична, що вимагають певної обізнаності автора з бухгалтерією та статистикою.

Ось ці міркування поклали ми в основу нашого дослідження великого панського господарства 1-ї пол. XIX ст. За об'єкт стало господарство кн. Репніних на Полтавщині, т. зв. Яготинська вотчина (з кол. Переяславського та Пирятинськ. пов.). Вивчення це передбачає дослідження вотчинного господарства в усіх дільницях (так панського, як і селянського); в зв'язку з економікою краю виявити еволюцію господарства, викрити процеси і передумови до них, що в наслідок призвели до реформи.

Вотчина ця в XIX ст. належала спочатку гр. О. Розумовському, а потім за донькою, Варварою Ол., перейшла (як посаг) до кн. Мик Григ. Репніна - Волконського¹⁾. Крім цієї вотчини, до 30-х р.р. XIX ст. Репніни мали ще п'ять вотчин, розкинутих по губ.—Чернигівській, Нижегородській, Московській та Костромській. За VIII ревізією в цих вотчинах було близько 34.000 душ. Прибутку з усіх вотчин було на рік $1\frac{1}{2}$ міл. карб.²⁾, з них Яготинська вотчина давала до 25% усього прибутку. Величезних прибутків не вистачало на покриття 8-мільйонного боргу Репніних, і тому не дивно, що в 30-х р.р. над Репніними висіла загроза остаточного збанкрутування. З кризи почасти вийшли, продавши всі інші вотчини й залишившись з Яготинською, як найприбутковішою: вона була цілком панщизняна, з великим сільським господарством. Але через стан сільського господарства в краї взагалі вотчина продовжувала переживати кризу аж до реформи 1861 року.

Ось цій то вотчині загалом й присвячено нашу основну роботу. За джерело став фамільний архів князів Репніних та графів Розумовських, що тепер переховується в Полтавськ. краєвому іст. архіві. Матеріяли кріпацької статистики, бухгалтерії, діловодства, приватне листування, судові справи тощо з усіх 250 в'язок архіву становлять майже 40% і складають цінне джерело до дослідження цього панського господарства не тільки XIX, але й XVIII ст.³⁾. З відомостей, що є в нашому розпорядженні, це чи не найповніший фамільний архів, що найкраще зберігся до наших днів. Деякі прогалини в побутовій стороні можна заповнити з інших фондів (дворянського тощо).

Матеріяли названого архіву загалом досить повно малюють так панське, як і селянське господарство вотчини в 1 пол. XIX ст. В цей час вотчина складалася з 12-ти сел, деревень, хуторів та слобід, розкиданих на межі двох кол. повітів — Переяславськ. та Пирятинського. Землі всього було у вотчині до 25 тисяч десятин, що майже рівно поділялася на селянську та панську рілля. Селян у вотчині було до 9 тисяч душ (р. 1836 — 9096), що жили по 1600 дворах. Працездатного населення було до 5 тисяч чол., з них одбувало панщину до 4500 тисяч чол. З панської ріллі на рік збиралося до 150 тисяч кіп, до $1\frac{1}{2}$ міл. пуд. усякого збіжжя; у вотчині були дві гуральні, дві сукняні фабрики, цегельні, млини тощо, чимале вівчарство та скотарство. Щождо селянства вотчини, то населення зростало так: р. 1776 було чол. 1787, жінок 1571; р. 1816 — чол. 3878, жінок — 4022; р. 1836 — чол. було

¹⁾ Брат декабриста С. Волконського. 1815 р. цей Репнін був віце-королем Саксонії, а з 1816 до 1834 р.— Малор. військовим ген.-губ.; після смерті Репніна (1845 р.) Ягот. вотчина перейшла до його дружини. (Про маєтність С. Волконського — див. н. ст. в „Зап. і-ф.— від. УАН“, XVII).

²⁾ Див. нашу ст. в другому річникові Інституту Т. Шевченка — „Маєтність кн. Репніних“ (загальний нарис).

³⁾ Після закінчення роботи над XIX ст., ми сподіваємося дослідити процес збирання цієї вотчини в XVIII ст.

4440, жінок — 4656. По деяких селах вотчини зростання населення за ці 40—60 р.р. було інколи вдвічі й більше. Так само зростала й кількість родин — дворів та хат. Так, року 1776 було в 10-ти селах вотчини дворів 368, хат — 503, а року 1835 вже — дворів 1600 і хат 1479. По деяких селах кількість дворів зросла разів у 20.

Тут цікаво, що в XVIII столітті кількість хат перевищувала кількість дворів, тимчасом як у XIX ст. кількість дворів (а під такими розумілося в сей час родину, як окрему одиницю в системі кріпацького господарства) кількість таких „дворів“ вже більша за кількість хат, себто, перед нами певна частина селянства, якій абсолютно бракувало житла (9⁰/₀). Далі зупинімося більше на характеристиці заможности селянства цієї вотчини в др. чв. XIX ст. За основне джерело до цього розділу роботи став подвірний опис 1836 року, за яким і розроблено дані до цих 1600 дворів - родин (з 12-ти селищ) вотчини. Побіжно ми використовуємо й інші матеріали з архіву (щоб порівняти тощо¹).

Перейдемо до характеристики заможности селянства по окремих селах, а далі в зведених даних подамо аналізу заможности селянства в усій вотчині з висновками, що виходять у зв'язку зі станом вотчинного господарства, в зв'язку зі станом сільського господарства в маєтках такого типу чи почасти в певній частині Лівобережного краю.

До складу вотчини входили такі села: м. Яготин, с. Лісняки, с. Черняхівка, с. Нечипорівка, х. Гриневичевський, х. Копцевичевський, д. Томарівка, х. Рокітновський, х. Засупоевський, д. Кулябівщина, сл. Лизогубівка та с. Лозовий Яр. Отож спочатку по кожному з цих сіл і розглянемо стан селянства.

І. У Яготині з 193 „дворів“ в тому розумінні, яке надавалось цьому термінові управлінням вотчини, було 8 дворів дворових селян, 24 двори „крестьян из цыган“ та решта — 161 двір — просто „крестьяне“, тобто простісінькі панщизняні.

Ми маємо змогу простежити за забезпеченістю кожної з цих груп селянських. З 8 родин „дворових“, куди входили селяни віком не старше 45 років, шість родин не мають ні хат, ні жодних будівель: з цих тільки одна родина (з чоловіка й дружини) має одну корову та одну коняку й нічого з інших запасів хліба. Зате в решти — двох дворів - родин — ми бачимо таке (через те, що кожна родина з цих двох являє собою інтерес з боку забезпеченості її й відносно кількості членів родини, ми наводимо відомості по кожній з них): родина Гр. Мандрики (27 років) складається з нього та дружини (35 р.), дітей у них немає. У них — хата одна, хлівів 8, клуня — 1; з худоби — 1 коняка, 1 корова, 1 теля, 10 овець, 3-є свиней, 4 гусей, 10 курей; запасів хліба — жита зерна 2 чтв. Друга родина — Ів. Яременка складається: з нього (41 р.), дружини (37 р.) та п'ятох дітей (від 8 до 16 років). У них — хат 2, комір — 2, хлівів — 6, клуня — 1; з худоби — волів 6, корів — 4, рогатої худоби дволіток — 2, одноліток — 3, коней — 2, свиней — 2, гусей — 6, качок — 3, курей — 3 запасів хліба — жита 18 чтв., вівса — 10 чтв., гречки 2¹/₂ та ячменю 2 чтв.

По інших селах ми не матимемо більше дворових селян. Вже тут можна констатувати таку різку нерівномірність поміж цих дворових селян щодо їхньої заможности: чогось середнього між ними ми не маємо — є або дуже заможні селяни, які виділяються (як побачимо далі) навіть з решти селян цього села, або просто безхатні. Можливо, що при цьому відогравало деяку роль службове дворове становище цих селян — так ми, напр., ніде не натрапили на те, що названі двоє заможних служили за прикащиків, чи що.

Щоб уже далі спинитись тільки на панщизняних селянях, коротко спинімося ще на одній групі селян — це „крестьяне из цыган“. Їх 24 „двори“;

¹) Критики арх. джерел, використовуваних під час роботи, за браком місця не даємо — про це буде в основній праці.

кидається у вічі чимала кількість вдів та сиріт. З усіх 24-х родин тільки 4 мають по хаті; з них двоє тільки по хаті та двоє крім хат ще — один пару коней і один коняку та свиню. Виходить, що серед цієї групи кріпаків вочини ми маємо дуже мало помітний поділ щодо заможности — її в них майже немає. Мабуть, що перебуванням в невольному стані (а ми маємо справи з XVIII сторіччя, що малюють боротьбу нащадків цих циган за свою волю) ця неволя позбавила їх основного — коней, чим вони могли утримуватись. Зі справ же видно, що ці селяни на цей час загубили вже були й свою кочовитість: вони служили економії „кузнечним ремеслом“.

Решта—161 двір—селян мали будівель: хат — 146, клунь — 15, комір — 2, хлівів — 35, сарайчиків — 144 і хлівців — 2. Хатами були забезпечені з цих 161 „двору“ лише 139 дворів, решта — 22 „двори“ або 14⁰/₁₀₀ панщизняних селянських дворів — зовсім не мали хат. З цих 139 дворів 7 було таких, що мали по 2 хати і решта — 132 — по одній. Клуни (по одній) мали 15 господарств; комір (по одній) — 2 господарств; 12 господарств мали 35 сараїв, з них одно мало 4 сараї, одно 5, 6 — по 3 сараї й 4 господарства по 2 сараї. 79 господарств мали сарайчики — з них більша половина по одному, є й по два чи по 3, а 4 господарства — по 4 сарайчики; у двох господарств було по одній повітці. Отож виходить, що з тих 139 панщизняних дворів, які мали хати, ніяких інших будівель не мали 60 дворів, або 37⁰/₁₀₀ їх. І якщо сарайчики — річ більш-менш приступна, то клуні могли мати тільки 15 господарств, комори — 2 господарства й сарай — тільки 12 господарств. Інших будівель селянських (млинів тощо) в цьому селі ми не зустрічаємо.

Погляньмо, яка була забезпеченість на худобу та птицю. У всіх панщизняних селян цього села було: волів — 28, коней — 21, корів — 74, биків — 16 (з них дворічних — 13 і трирічних — 1), телиць — 13 (з них дволітніх — 7) телят — 68, овець — 273, свиней — 66, курей — 325, гусей — 42 та качок — 9.

Найбільше господарств таких, що мають курей — їх 72 господарства; при чому кількість цієї птиці на господарство припадає від 2 до 10 штук.

51 господарство мали корови, з них — одно мало 4 корови, двоє — по 3; 17 — по 2 корові і решта — 31 господарство — мало по одній корові. Виходить, що корова водилася тільки в 31⁰/₁₀₀ господарств; 20 господарств зосереджували 59⁰/₁₀₀ корів, цієї найпотрібнішої в господарстві селянина худоби. 43 господарства (22⁰/₁₀₀ всіх господарств) мали телят. Одно господарство мало 5 телят, одно — 4, двоє по 3, 14 господарств мали по 2 і решта — 25 господарств — по одному. Виходить, що 18 господарств зосереджували 63⁰/₁₀₀ всіх телят м. Яготина.

Свиней мали теж 43 господарства (22⁰/₁₀₀ господарств містечка), при чому 7 господарств мали по 3, 6 господарств по 2 свиней і решта — 30 господарств — мали по одній, цебто, 13 господарств з усього Яготина зосереджували 50⁰/₁₀₀ усіх свиней села.

Вівці мало 41 господарство (21⁰/₁₀₀ господарств)

Від 1 до 5 овець	мало 22	госп-ва	або 52 ⁰ / ₁₀₀ ;	у них овець	було 75	або 28 ⁰ / ₁₀₀
„ 6 „ 10	„ 13	„	33 ⁰ / ₁₀₀	„ „	99	36 ⁰ / ₁₀₀
„ 10 „ 20	„ 6	„	15 ⁰ / ₁₀₀	„ „	99	36 ⁰ / ₁₀₀
	41		100 ⁰ / ₁₀₀		273	100 ⁰ / ₁₀₀

Як бачимо, вівця була поширена серед незначної частини господарств містечка; до того ж 6 господарств з усього Яготина володіли 36⁰/₁₀₀ всіх овець, тоді як 22 госп-ва — 28⁰/₁₀₀.

Воли мали тільки 12 госп-в (6⁰/₁₀₀); при чому:

1 госп-во	мало . . . 8	вол. = 8	або 29 ⁰ / ₁₀₀
1	„ „ по 4	„ = 4	„ 14 ⁰ / ₁₀₀
6	„ „ по 2	„ = 12	„ 43 ⁰ / ₁₀₀
4	„ „ по 1	„ = 4	„ 14 ⁰ / ₁₀₀
Всього . . . 12		28	100 ⁰ / ₁₀₀

Воли, виходить, були рідкою власністю взагалі, та й та розподілялась нерівномірно.

Коні мали 17 господарств (8%). З них:

4	госп - в	мали	по	2	коней	=	8	або	38%
13	" "	" "	" "	1	" "	=	13	" "	62%
17					21			100%	

Як бачимо, коні так само не були поширені серед селянства. Ще треба згадати про биків та телиць. Биків було всього 16, якими володіло 10 господарств (4%); з них деякі мали (різного віку) 4 й більше биків; телиць всього було 13 у 7 господарств.

Переглядаючи забезпеченість на робочу худобу, ми, при порівняно вищій забезпеченості на свиней, овець, телят тощо, спостерігаємо, що високий % госп - в не має робочої худоби зовсім (ні коней, ні биків та волів; корів парних і більше мали тільки 20 господарств). Таких господарств без худоби з усього містечка було 130, або 64%¹⁾.

Якщо ми тепер підійдемо до господарств у залежності від забезпеченості їх робочою худобою і розіб'ємо всіх селян на 6 груп, то ми матимемо:

I.	З 161 двору	було	зовсім	без	нічого	(ні	скоту,	ні	птиці,	ні	будівель	чи	хат)	26	двор.	або	16%			
II.	" "	"	тільки	щось	з	будівель	(хата	з	сарайчиком	та	щось	з	птиці	—	курка,	чи	що)	60	" "	37%
III.	" "	"	таких,	що	мали	трохи	дрібної	худоби	—	свиню,	овець	до	5,	теля	чи	телицю	17	" "	11%
IV.	" "	"	таких,	що	мали	по	корові	²⁾ , по	коняці	або	по	одній	роб.	худобині	28	" "	17%		
V.	" "	"	таких,	що	мали	чогось	по	2	(корів,	корова	і	кінь	тощо)	було	19	" "	12%		
VI.	" "	"	господарств,	що	мали	по	3	й	більше	худоби	(корів,	волів,	коней)	було	11	" "	7%		
														161	" "	" "	100%			

Погляньмо, що зосереджували в себе останні дві групи господарств³⁾.

Табл. 1

Кільк. госп-в	Групи	Будівлі					Х у д о б а								Птиця			Запаси збіжжя						
		Хати	Сараї	Клуні	Комора	Сарайчики	Коні	Воли	Бики	Корови	Телиці	Телята	Вівці	Свині	Кури	Гуси	Качки	Жито чтв.м.	Ячм. чтв. м.	Овес чтв.м.	Просо чтв. м.	Гречка чтв. м.		
																							Хати	Сараї
19	V	20	6	5	1	36	5	3	6	33	3	20	106	27	96	13	3	30,4	4,4	11	—	1	—	
11	VI	13	25	5	1	16	11	27	8	24	2	20	111	19	76	18	7	31	—	9,4	15,4	3	1/2	
30	Разом .	33	31	10	2	52	16	30	14	57	35	40	217	46	172	31	10	61,4	14	—	26,4	4	1/1	
161	Разом всього села.	146	35	15	2	144	21	30	16	74	13	68	273	66	312	42	10	95,7	16,	—	27	—	4,2	1/2
19	% з усього села.	32	88	63	100	36	76	100	87	77	30	58	79	69	55	73	100	64	57	87	100	100		

1) 13 господарств мали гусей усього 42: з них — у одного господарства було 10, у одного 4 гусей; крім того, 3 господарств мали 9 качок.

2) Корова в супрязі в селянському господарстві править за робочу худобу.

3) Ми навмисно беремо за основу не забезпеченість будівлями (клуні тощо), а якраз забезпеченість худобою: вона була вихідною підставою для наділення землею тощо. Навіть траплялося, що госп - во мало клуню, сарай, хату, а худоби не мало.

Отож виходить, що оці дві групи господарств, особливо остання, й були якраз виразно найзаможніші на селі: вони зосереджували переважну масу всього добробуту села. Погляньмо ще, скільки населення припадає на ці дві групи.

Г р у п и	Чол.	Жін.
V	50	53
VI	35	41
Разом . . .	85	94
Всього на селі панщизн. .	438	498
% їх	19	19

Виходить, що не через кращу забезпеченість робочою людською силою були ці господарства заможніші. Їхню заможність забезпечувала робоча худоба, що за собою мала скупчення й решти матеріальних благ (в умовах тогочасного села).

Отож гадаємо, що для Яготина ми довели факт наявності певної частини заможного селянства. Ось взяті без вибору приклади заможних господарств по м. Яготину: з VI групи — Ів. Мошалець, 47 р., дружина 40 років, мають 4 дорослих дітей, з них одного сина жонатого. У них — хата, клуня, 2 сарайчики, 2 воли, 1 коняка, 2 корови, 4 бики дволітні, овець 15, гусей 2, курей 2; запасів хліба — 3 чтв. жита та ячменю 4 мірки.

Або ось другий — Г. Малинка — 32 р., дружина 31 р., у них дітей 3 та теща. З майна мають: хат — 2, комору — 1, сараїв — 4, клуню — 1, волів — 8, коней — 2, корів — 4, биків дволітніх — 3, телят — 4, свиней — 4, гусей — 10; запасів хліба — жита 4 чтв., ячміню — 5 чтв., вівса — 10 чтв., проса — 1 чтв.

Ми обмежуємося цими прикладами — вони малюють більш-менш типові господарства шостої групи — найзаможніших. Щоб впевнитись у питомій вазі їхнього добробуту — для цього досить буде пригадати з вищенаведених цифрових даних кількість безхатніх та без усякого майна.

Спробуємо ще порівняти, як це можна за нашими даними, з загальною забезпеченістю села попередніх часів — з XVIII ще століття. У Яготині було в селян:

Табл. 2

Р і к	Б у д і в л і						Х у д о б а								
	Двори	Хати	Сараї	Клуни	Комори	Сарайчики	Коні	Воли	Бики	Корови	Телиці	Теляти.	Вівці	Свині	Кози
1765	—	—	—	—	—	—	29	—	44	56	—	—	243	102	2
1776	63	75	—	—	—	—	7	—	117	—	—	—	150	200	—
1777	61	73	—	—	—	—	11	—	317	—	—	—	485	154	—
1795	—	—	—	—	—	—	51	—	627	—	—	—	674	—	—
1836	193	148	35	17	4	158	25	34	20	80	13	69	283	71	—

Хоч як бідні дані за попередні р. р., але вони стверджують все таки той факт, що XIX ст. загалом для селян Яготинських принесло зубожіння: збільшилось населення, виросла диспропорція між „дворами“ й забезпеченням на хати, зменшилось абсолютне число коней, худоби, овець, свиней. Малі й запаси хліба на все село; якщо в заможних було їх більше, то й тут це було лише маленьким кутом.

II. У с. Лісняки було (за розрахунком економії) 90 „дворів“. Всі вони панщизняні селяни¹⁾. З будівель в селі було 88 хат, 9 клунь, 145 сарайчиків. З усієї кількості дворів лише 83 двори мали хати, при чому з них було 2 двори, що мали по 3 хаті, один — 2 і решта по 1 хаті. Виходить, що 7 дворів було безхатніх. 19 дворів мали по одній клуні і в 62-х дворів були сарайчики. Останніх є—в одному дворі аж 6 сарайчиків, в трьох—по 5 сар., у 6 дворах по 4, 12—по 3, у 21 дворі по 2 й у решті 18 дворів по одному сарайчику. Для цього села кидається у вічі порівняно добра забезпеченість будівлями. Інших будівель тут ми не зустрічаємо.

Забезпеченість худобою та птицею всього села загалом була така: волів — 34, коней — 12, корів — 49, биків — 1, телиць — 4, телят — 53, овець — 250, свиней — 49, курей — 187, гусей — 19 і качок — 3.

Воли були у 12 господарств (13^{0/0} усіх дворів): одно госп-во мало 7 волів, одно — 6, двоє — по 4, п'ятеро — по 2 і троє по одному. Коні мали 9 господарств (10^{0/0}), з них троє по 2 й шестеро по 1 коняці.

Корови були в 29 господарствах (32^{0/0}), з них в одному було 4 корови. в чотирьох — по 3, дев'яти по 2 й й 15 по одній. Лише в одному господарстві був бик; телиці (по 2) були в двох господарствах.

Телята були в 30 дворах (33^{0/0}); два двори мали по 6 телят, один — 4, один — 3, вісім — по 2 і решта — 18 дворів — по 1 теляті.

Вівці мав 41 двір (45^{0/0})

Від однієї до 5 овець мали	26 дв. або 63 ^{0/0} = 106 овець	або 43 ^{0/0}
„ шости „ 10 „	10 „ „ 24 ^{0/0} = 65	„ „ 26 ^{0/0}
„ одинадцяти й вище	5 „ „ 13 ^{0/0} = 79	„ „ 31 ^{0/0}
	41 „ „ 100 ^{0/0} = 250	„ „ 100 ^{0/0}

Свині мало 27 господарств (30^{0/0}): одно мало 12 свиней, одно — 4, двоє — по 3, четверо — по 2 й решта — по 1 свині.

З птиці—44 господарства мали 187 курей, приблизно від 2 до 10 штук на госп-во; 6 господарств мали 19 гусей та одно господарство 3 качки.

Спробуємо тепер підійти до відносної заможності господарств у цілому, знов же таки в залежності від наявності робочої худоби в них. Як ми бачили вже з попереднього, відсоток забезпечення цілого села такою худобою був незначний (пересічно 10 — 32^{0/0}).

За групами заможність господарств села була така:

I.	З 90 дворів зовсім без нічого (ані худоби, ані птиці, ані будівель і хат) було	6 дворів або 7 ^{0/0}
II.	„ „ „ мали тільки щось з будівель (хати, сар., щось з птиці, чи що) було	29 „ „ 32 ^{0/0}
III.	„ „ „ таких, що мали трохи дрібної худоби — свиню, овець, теля чи телицю	23 „ „ 25 ^{0/0}
IV.	„ „ „ таких, що мали по корові, по коняці або щось з молоньяка	14 „ „ 16 ^{0/0}
V.	„ „ „ таких, що мали чогось по двоє (корів, корова і кінь тощо)	6 „ „ 7 ^{0/0}
IV.	„ „ „ таких, що мали по 3 й більше роб. худоби (корів, волів, коней)	12 „ „ 13 ^{0/0}
		<u>90 „ „ або 100^{0/0}</u>

¹⁾ Треба відзначити, що в „дворі“ часто можна зустріти не тільки різні коліна однієї фамілії, а й різні родини. Як загальне правило, по заможних дворах ми не зустрічаємо ніяких чужих родин; вони є тільки по бідних родинях — безхатніх або тільки з хатою тощо.

Останні дві групи зосереджували в своїх руках:

Табл. 3

Кільк. госп-в	Групи	Будівлі					Х у д о б а							Птиця			Запаси збіжжя						
		Хата	Клуни	Сараї	Комори	Сарайчики	Коні	Воли	Бики	Корови	Телиці	Телята	Вівці	Свині	Кури	Гуси	Качки	Жито чтв. м.	Ячм. чтв. м.	Овес чтв. м.	Просо чтв. м.	Гречка чтв. м.	Пшениці
6	V	8	1	14	—	—	2	1	—	9	—	3	16	5	16	2	—	8	—	—	—	—	—
12	VI	15	9	43	—	—	9	30	1	26	1	31	105	22	73	15	—	40	8	11,5	3,2	1 1/2	4,4
18	Разом	23	10	57	—	—	11	31	1	35	1	34	121	27	89	17	—	48	8	11,5	3,2	1 1/2	4,4
90	Разом всього села	88	19	145	—	—	12	31	1	49	4	53	250	49	187	19	3	69	8	11,5	3,2	1 1/2	4,4
20	% до всього села	26	52	39	—	—	99	100	100	71	25	64	49	55	47	89	0	69	100	100	100	100	100

Як бачимо, п'ята група не дуже виділяється своєю економічною міццю, тимчасом як VI група справді являє собою економічно чималу групу господарств.

Зазначені дві групи мають населення:

Г р у п и	Чол.	Жін.
V	21	18
VI	42	49
Разом . . .	63	67
Всього села	247	264
%	25	25

І тут значна частина населення, очевидно, припадає на малозаможних. Візьмімо для с. Лісняки приклади господарств по VI групі.

Ось М. Безверхий (49 р.) з матір'ю (69 р.), трьома своїми дітьми, братом, невісткою та племінником мають — одну хату, 1 клуню, 4 сарайчики, 4 воли, 2 корові, 2 телят, 10 овець, 2 свиней, 6 курей; запаси хліба — жита 3 чтв., ячменю — 1 чтв., вівса — 3 чтв. і проса — 1 чтв. Або ось М. Кулинич (49 р.) з дружиною (48 р.), двома жонатими синами та онуками має хат — 3, сарайчиків — 4, клуня — 1, свиней — 3, волів — 6, коней — 2, телят — 3, овець — 20, гусей — 3, курей — 5; запасів хліба в них — жита 3 чтв., ячм. — 2 чтв, вівса — 5 чтв., і проса — 1 чтв.

А ось трохи даних для порівняння заможности с. Лісняків з минулими часами:

Табл. 4

За рік	Дво- рів	Хат	Коней	Волів	Биків	Корів	Овець	Сви- ней
1765 . .	—	—	13	18		29	136	35
1776 . .	7	30	32	109			162	55
1777 . .	7	31	39	128			265	62
1836 . .	90	88	12	31	1	49	250	49

І ці дані доводять той факт., що за абсолютного зростання населення села, не тільки відносно зменшилася заможність селян, але й абсолютно добробут усього села нижчий за той, який був у XVIII ст.

III. Погляньмо на с. Черняхівку. Тут за підрахунком економії всього 286 дворів, населених тільки панщизняними селянами. З цієї усієї кількості лише 275 дворів мали хати, 97 дворів клуні, 14 дворів мали комори, 37 — сараї, у 112 дворів були сарайчики, у 21 дв. були вітряки й у трьох дворів — олійниці.

Забезпеченість худобою та птицею в усьому селі була така: воли мало 42 господарства (14%), 4 двори мали по 6 волів, 2 дв. — по 4, 23 дв. — по 2 і решта — 13 дв. — по одному волу.

Коні мало 72 господарства (25%): двоє господарств по 5 коней, троє — по 4, п'ятеро — по 3, двадцяттеро — по 2 і решта — 42 двори — по 1 коняці. Корови були в 123 господарствах (43%) — одно господарство мало 4 корови, 8 дворів — по 3, 44 двори по 2 і решта — 70 дворів — по 1 корові. Биків мало 49 дворів (16%) — один — 3 бики, 8 дв. — по 2 і решта — 37 дв. — по 1 бику.

Телиці були в 59 дв. (20%) — в одному — 3, в 11 — по 2 телиці й у решті дворів — 47 — по 1 телиці. Телята були в 13 дворах (4%), з них по троє в двох дв., по двоє в трьох і по одному у 8-ми дворах.

Вівці мали 126 господарств (44%):

Від 1 до 5 овець	мало	78 дв.	або	61%	=	248 ов.	або	35%
" 6 " 10 "	"	41 "	"	32%	=	338 "	"	49%
" 11 й вище "	"	7 "	"	7%	=	118 "	"	16%
				126 дв.		або 100%		= 704 ов. або 100%

Свині мали 147 господарств (51%): одно — 10 св., двоє — по 7 св., в одному — 6 св., в двох — по 5 св., в 7 дв. — по 4 св., у 12 дв. — по 3 св., у 44 господарствах по 2 свині й у решті — по 1 св. Курей мало 142 двори (42%), від 2 до 10 штук на двір. Гуси були в 39 господарствах, качки у 8 дворах.

І тут, як і в попередніх селах, кидається у вічі мала забезпеченість села (16—43% пересічно) на робочий скот, ба навіть на вівці, свині; не кожен двір спромігся мати хоч таке злиденне добро, як курку.

За групами заможність господарств була така:

I.	З 286 дв.	зовсім без нічого (ані худоби, птиці, ані будівель, хат) було	8 дворів	або	3%
II.	" "	" мали тільки щось з будівель (хата, з сар., щось з птиці, тощо)	83 "	"	29%
III.	" "	" таких, що мали трохи, свиню, овець, теля чи телицю, було	41 "	"	14%
IV.	" "	" таких, що мали по одній корові, коняці або щось з молдняка, було	59 "	"	20%
V.	" "	" таких, що мали чогось (корів, корова і кінь тощо) по двоє, було	44 "	"	15%
VI.	" "	" таких, що мали по три й більше роб. худоби (корів, волів тощо), було	51 "	"	17%
			286 дворів або 100%		

Останні дві групи зосереджували в своїх руках:

Табл. 5

Кільк. госп-в	Групи	Будівлі							Худоба							
		Хати	Клуни	Комори	Сараї	Сарайчики	Млини	Олійниці	Коні	Воли	Бики	Корови	Телиці	Теляга	Вівці	Свині
44	V	44	26	3	10	35	3	—	20	8	10	56	13	—	168	61
51	VI	50	46	10	19	67	18	3	90	85	42	95	50	—	410	118
95	Разом . .	94	72	13	29	102	21	3	110	93	52	151	63	—	578	179
286	Разом всього села .	277	98	14	45	169	22	3	119	93	55	186	72	20	704	270
33	% до всього села	33	73	98	64	60	98	100	92	100	95	81	90	0	82	66

Кільк. госп-в	ГРУПИ	Птиця			Запаси збіжжя					Збіж. в коп.		Бджіл. пеньків
		Кури	Гуси	Качки	Жито зерна чтв. м.	Ячм. чтв. м.	Овес чтв. м.	Просо чтв. м.	Гречка чтв. м.	Жита кіп	Пше-ниці	
44	V	105	24	3	86,1	1,—	1,4	0,3	—	—	—	1
51	VI	188	50	19	215,4	15,4	1,6—	11,6	5,1	30	3,4	5
95	Разом . .	293	74	22	301,5	16,4	17,4	12,1	5,1	30	3,4	6
286	Разом всього села	442	99	22	344,3	16,4	18,4	13,6	6,6	30	3,4	6
33	% до всього села	66	75	100	87	100	94	92	83	100	100	100

І в цьому селі остання група різко відмежовуються від решти, навіть від 5-ї групи. Обидві ж ці групи зосереджують в своїх руках від 40 до 100% всього добра с. Черняхівки. Крім великої забезпеченості роб. худобою, шоста група володіє майже всіма млинами та олійницями. За чималих хлібних запасів у господарствах VI групи ми зустрічаємо навіть немолочений хліб у копах.

Зазначені дві групи мають населення:

Г р у п и	Чол.	Жін.
V	136	150
VI	164	177
Разом . . .	300	327
Всього села . . .	832	865
%	36	37

А ось господарства заможних родин з VI-ї групи. Кріпак А. Кругляк (57 р.), з дружиною, 4-ма дітьми, невісткою та онуком має: хату—1, клуню—1, сараїв—3, волів—2, коней—1, корів—2, телиць—2, овець—10, свиней—2, гусей—4, курей—3, качек—3; запаси хліба в нього: жита 6 чтв, ячм.—3 чтв, гречки—2 м., проса—2 м. Другий кріпак—В. Семоха (37 р.), з дружиною та 4-ма малими дітьми має: одну хату, 1 клуню, 2 сарайчики, пару волів, пару коней, 2 корові, 1 телицю, 1 бика, 10 овець, 2 свиней, 5 курей. Запасів хліба в нього 4 чтв. 4 м. жита.

Ось кілька даних за минулий час, щоб довести наслідки для с. Черняхівки еволюції добробуту цього села. Року 1765. тут було 15 коней, 25 биків, 40 корів, 161 вівця та 53 свині; р. 1795 тут нараховували коней—135, рогатого скоту.—999 голів, овець 1310. Досить порівняти ці цифри з наведеними вище для р. 1836, щоб переконатися в наслідках цих 40 кріпацьких р. р. для села Черняхівки.

IV. В маленькому с. Ничипорівці було 3 двори і в них—1 хата, 1 сарай, пара волів, 1 свиня, та запасу жита 2 чтв. Власне, це все добро належало тільки одному дворові. Решта—нічого не мали. Ще року 1765 тут було 7 господарств, з трьома кіньми, 4-ма биками, 3-ма коровами, 2-ма вівцями, та 8 свинями; р. 1776 тут у 6 дворах було 7 хат з 4-ма кіньми, 12 голів робочого скоту і 21 вівцею; року 1777—ті ж двори мали: 10 коней, 18 голів роб. скоту, 12 свиней та 29 овець. Як бачимо, для цього села дуже далися взнаки ті 60 літ, що минули від наведених років.

V. У х. Гриневичевському було 55 „дворів“, населених панщизняними селянами. З цієї усієї кількості дворів 51 двір мав хату, 32 двори мали сарайчики, 2 двори мали сараї, 13 дворів мали клуні, 4 двори мали комори, у 5 дворах були вітряки; виходить, що 4 двори зовсім не мали хат. З тих 5-ти господарств, що мали вітряки, одно володіло двома млинами і четверо—по одному.

Забезпеченість худобою та птицею була така: воли мало 7 господарств (12⁰/₀ усіх дворів) й усі вони мали по парі волів. Коні були у 12 господарств (21⁰/₀); одно господарство мало 4 коней, одно—3-є, одно—2-є і решта 9 господарств по одній коняці. Корови були у 34-х господарствах (61⁰/₀), з них у одному—6 корів, одному—4, трьох—по 3 корові, в 13 господарствах по парі й решті—16 господарствах—по одній корові. Биків були всього у 8 господарствах, з них троє володіли по парі і решта 5 господарств по одному. Телицями володіло 36 господарств—половина з них парою і решта по одній. Вівці мало 27 господарств (51⁰/₀) і володіли вони:

Від 1 до 5 овець . . .	12	госп - в	або 44 ⁰ / ₀ ,	у них =	39	ов. =	18 ⁰ / ₀
„ 6 „ 10 „ . . .	9	„	„ 34 ⁰ / ₀ ,	„	=	64	„ = 31 ⁰ / ₀
„ 11 і вище . . .	6	„	„ 22 ⁰ / ₀ ,	„	=	103	„ = 51 ⁰ / ₀

27 госп - в або 100⁰/₀, у них = 206 або 100⁰/₀

Свині мало 17 господарств (30⁰/₀): одно—8 свиней, одно—3-є, п'ятеро госп - в—по 2-є і решта—10—по одній свині.

З птиці—кури водилися в 27 господарствах (50⁰/₀), від двох до 7-ми на господарство; крім того, гуси були в 9 господарствах по двоє й по троє та у трьох господарствах по 2 качки. У трьох господарств було 14 пеньків бджіл: у 1—10, у одного—3 й у одного—1 пеньок.

Ми спостерігаємо й у цьому селі низький ⁰/₀ забезпечення роб. худобою: він становить 12—61⁰/₀ пересічно (коні, корови, воли).

Виявимо тепер заможність села за групами господарств:

I.	З 55 дв. були	зовсім без нічого (ані худоби, ані будівель, хат тощо)	4 двори або	7%
II.	" " "	мали тільки щось з будівель (хати, 3 сар., щось з птиці, тощо)	8 " "	14%
III.	" " "	таких, що мали трохи — свиню, овець, теля чи телицю було	7 " "	13%
IV.	" " "	таких, що мали по корові, по коняці, тощо по одному, було	14 " "	26%
V.	" " "	таких, що мали чогось з цього по двоє, було	11 " "	20%
VI.	" " "	таких, що мали чогось з цього по троє й більше	11 " "	20%
			55 двор. або	100%

Останні дві групи зосереджували в своїх руках:

Табл. ч. 6

Кільк. госп-в.	ГРУПИ	Будівлі					Х у д о б а						Птиця			Запаси збіжжя									
		Хати	Клуни	Комори	Сараї	Сарайчики	Вітряки	Коні	Воли	Бики	Корови	Телиці	Вівці	Свині	Кури	Гуси	Качки	Жито чтв. м.	Ячм. чтв. м.	Овес чтв. м.	Просо чтв. м.	Гречка чтв. м.	Пшениці чтв. м.	Бджіл пеньків	
11	V	11	4	—	—	14	—	4	—	1	18	12	46	3	23	5	4	8.	—	0.5	0.6	0.2	—	0.1	—
11	VI	12	9	6	1	21	6	12	14	16	26	21	127	22	36	5	2	26.	—	3.	—	1.7	1	0.3	13
22	Разом.	23	13	6	1	35	6	16	14	17	44	33	173	25	59	10	6	34.	—	3.5	5.6	2.1	1	0.4	13
55	Разом. всього села.	52	13	6	3	52	6	18	14	18	61	48	206	31	96	22	6	40.3	—	3.5	9.6	2.5	1.5	0.4	14
40	% до всього села.	44	100	100	33	67	100	91	100	94	72	68	83	80	61	48	100	85	—	100	58	98	75	100	92

Наведена таблиця цілком стверджує той факт, що основна частина майна зосереджена була в руках останніх двох груп; і, власне, тут вірніше було б говорити про останню групу: крім всього того, що вона становить реальну цінність для господарства, має далеко переважну кількість. Тут же мусимо ствердити ще один факт: в руках заможних кріпаків були всі млини - вітряки, в одного навіть два. Очевидно, що володіння двома млинами, при якій завгодно великій потребі, передбачає вже не задоволення тільки потреб господарства, але й одержання прибутку від млина.

Зазначені дві групи заможних господарств мали населення:

Г р у п и	Чол.	Жінок
V	35	33
VI	35	45
Разом . . .	70	78
Всього села	162	167
%	43	48

Наведемо й для цього села кілька прикладів заможних господарств. Ось господарство кріпака В. Люшні (56 р.); він удівець, має 8 дітей від 20 до 2-х р.р. У нього — хата одна, клуня — 1, комора — 1, вітряк — 1, сарайчиків — 2, корів — 2, коней — 2, бричок — 1, телиць — 3, свиней — 2, гусей — 2, курей — 5; запаси хліба в нього такі — жита 2 чтв., вівса 1 чтв., ячменю — 6 м., гречки — 1 м.

Або ось господарство Ів. Соколовського (48 р.), жонатого, 8 дітей, невістка, онук. У них — 1 хата, 3 коморі, 1 клуня, 2 вітряки, 2 сарайчики, 2 волів, 4 коней, 6 корів, 25 овець, 3 свиней, 6 биків, 2 телиць; запасів хліба — жита 9 чтв. 1 м., вівса 4 чтв. Крім усього, бджіл — 10 пеньків.

Перед нами тип такого заможного селянина-панщизняника, що його питома вага на селі не викликає жодного сумніву. Пригадавши ж наведені вище таблиці співвідношення, для х. Гриневичівського на цей час можна констатувати факт різкого поділу добробуту села, за якого переважна кількість і населення і господарств була дуже мало або зовсім не забезпечена.

Наведемо ще кілька даних про минуле х. Гриневичівського. Р. 1765 в ньому нараховували 1 коняку, 5 биків, 7 корів, 30 овець та 7 свиней при трьох господарствах.

Р. 1776 15 дворів мали — 29 коней, 98 голів скоту, 37 свиней та 179 овець. Р. 1795 тут було 15 коней, 155 голів рог. худоби і овець 158. А ще через 40 р. р. ми бачимо й абсолютно й відносно менші цифри.

VI. У хуторі Копцевичівському всього дворів 58. З них 57 мали хати, 26 дворів — клуні, у двох дворах були комори, у 10 дворах — сараї, у 28 дворах — сарайчики та в двох господарств вітряки.

Забезпеченість худобою була така: воли мали 9 господарств (15^{0/0} усіх дворів); з них — в одному було 6 волів, в трьох — по 2 й у п'яти господарств по 1 волу. Коні були в 13 господарствах (22^{0/0}): в одному — 3, в двох господарствах по 2 коняки й у решти — по 1. Корови водилися в 31 господарстві (56^{0/0}); з них — у одному було 4 корови, у трьох — по 3 корови, у 14 госп. по 2 корови й у решти по 1 корові.

Бики були в 14 госп.-вах, телиці в 16 госп.— і тих і других наполовину — по парі та по 1 голові.

Вівці мали 27 господарств (46^{0/0}), а саме:

До 5	на господарство було в 16 госп. або 59 ^{0/0} = 47	або 27 ^{0/0}
По 6-10	" " " 8 " " 29 ^{0/0} = 65	" 38 ^{0/0}
По 11 і більше	" " " 3 " " 12 ^{0/0} = 55	" 35 ^{0/0}
	27	" 100 ^{0/0} 167 " 100 ^{0/0}

Як бачимо, більшість господарств володіють меншою кількістю овець, не кажучи вже про те, що тут спромоглися мати цю немудру скотину тільки якихось 50^{0/0} дворів. Свині мало 33 господарства (56^{0/0}), з них у одному було 20 свиней, у двох — по 5 свиней, у двох — по 4 свині, у чотирьох — по 3 свині й решти майже наполовину — по двоє і по одній голіві. Очевидно, що ні свині ні вівці майже не становили для загалу селян, за винятком найзаможніших, джерела прибутків.

Курей мало тільки 35 господарств (58^{0/0})— від 2 до 10 штук на двір. У 9 дворів було гусей від 2 до 4 шт. на двір та в 1 дв. 4 качок.

В цьому селі пересічний ^{0/0} забезпечення госп.-в роб. худобою сягав з 15 до 56^{0/0}, що й для цього селища стверджує факт бідності на роб. худобу.

Заможність селян за групами була така:

I.	358 дв. було зовсім без нічого, ні худоби, будівель, хат тощо	1 двір або 2 ^{0/0}
II.	" " мали тільки щось з будівель (хати, сар. і інш. та щось з птиці) 13 " " 22 ^{0/0}	
III.	" " " трохи дрібної худоби — свиней, овець, тощо	8 " " 14 ^{0/0}
IV.	" " " по корові, коняці, по одному	13 " " 22 ^{0/0}
V.	" " " чогось з цього по двоє	13 " " 22 ^{0/0}
VI.	" " " " " " по троє й більше	10 " " 18 ^{0/0}
		58 " " 100 ^{0/0}

Останні дві групи з усього добробуту села володіли такою часткою

Табл. ч. 7.

Кільк. гос-подарств	Групи	БУДІВЛІ						Х У Д О Б А						
		Хати	Клуни	Комори	Сараї	Сарайчики	Вітряки	Коні	Воли	Бики	Корови	Телиці	Вівці	Свині
13	V	13	11	1	5	15	—	3	3	4	23	8	49	21
10	VI	10	9	1	4	21	2	9	14	11	23	13	98	29
23	Разом . . .	23	20	2	9	36	2	12	17	15	46	21	147	50
58	Разом всього села .	57	26	2	14	50	2	17	17	18	55	24	167	88
29	% до всього села . .	40	76	100	64	72	100	70	100	83	83	87	88	56

Кільк. господарств	Групи	ПТИЦЯ			ЗАПАСИ ЗБІЖЖЯ							Бджіл. пеньків
		Кури	Гуси	Качки	Жито зерно чтв. м.	Ячмінь чтв. м.	Овес чтв. м.	Просо чтв. м.	Гречка чтв. м.	Жита кіп.	Пшениці чтв. м.	
13	V	51	11	—	27,2	—	2,3	5,2	0,6	—	—	3
10	VI	59	10	4	30,5	1,6	7,4	4,3	3,2	10	2	—
23	Разом . . .	110	21	4	57,7	1,6	9,7	9,5	4.—	10	2	3
58	Разом всього села . .	151	21	4	74,4	1,6	18—	9,5	5.—	10	2	3
39	% до всього села . .	72	100	100	77	100	55	100	80	100	100	100

Наслідки аналізу заможности окремих груп й для цього селища майже такі, що й для попередніх: і тут різко помітне згромадження добробуту в руках останніх двох груп.

Ці дві групи мали населення:

Групи	Чол.	Жін.
V	39	49
VI	36	27
Разом .	75	76
Всього на селі	169	186
% . .	44	41

Ось приклади типових заможних селян - кріпаків з цього хутора: А. Остапєць (42 р.) з дружиною й п'ятьма дітьми від 3 до 16 р. р. має: 1 хату, 1 клуню, 2 сараї, пару волів, 2 корови, пару коней, пару биків, 1 телицю, 6 овець, 2 свині, 6 курей; запаси хліба в них — жита — кіп 10, в зерні 2 чтв., 4 м., ячм. — 2 м., вівса — 4 м., гречки — 4 м., проса — 6 м. Або ось ще госп-во М. Дудка (31 р.), з дружиною й 5 дітьми від 1 до 11 р. р. має: 1 хату, 3 сарайчики, пару коней, 2 корови, одного бика, пару телиць, 15 овець, 5 свиней, 2 гусей, 7 курей; запаси хліба в нього — жита — 5 чтв., гречки — 1 чтв. і проса 4 м.

Для порівняння з тим, що мало село в XVIII ст.— наводимо дані для року 1795 — тоді в хуторі було коней 27, рогатої худоби 168 та овець 276. Цебто, навіть на кінець XVIII ст. за меншої кількості населення пересічно було вище забезпечення худобою в хут. Копцевичівському.

VII. У с. Томарівці було дворів 174; з них 151 двір (86%) мали хати; з інших будівель 63 двори мали клуні, 8 дворів — комори, 7 дворів — сараї, 81 двір мав сарайчики, 11 господарств мали млини.

Забезпеченість на скот була така: воли мали 29 господарств (16% усіх господарств); з них троє господарств мали по 6 волів, одно — 4 воли, 22 господарства по парі і 3 господарства по 1 волу. Коні мали 30 господарств (17%); з них одно мало 10 коней, двоє по 6 коней, одно — 4 к., одно — 3 к., 7 по 2; решта по 1 коняці. Корови були в 69 госп. (39%); з них — в одному було 6 корів, у двох — 4 к., у 17 дв.— по 2 к. і решті — 49 господарств по 1 корові. Очевидно, корова служила тут здебільшого не за робочу силу.

Бики були в 19 госп. (10%); з них у одному було 5 биків, у одному 3 б. Телиці були в 23 госп.; від 3 до 1 т. на двір. Телята були тільки у 8 дворах. Вівці були в 70 госп. (40%),

З них 1 — 5 овець мали	45 дв.	або 64%	= 172 ов.	або 39%
" " 6 — 10 " "	19 " "	27%	= 156 ов.	" 36%
" " 11 і більше " "	6 " "	9%	= 105 ов.	" 25%
	70	" 100%	= 433 ов.	" 100%

В цьому селі 60% не мають овець зовсім.

Свиней мали 112 господарств (64%); з них двоє господарств мали по 7 св., троє по 6 св., 8 госп. по 5 св., 4 госп. по 4 св.; решта по 1 чи 2 та 3 св.; переважає серед них, звичайно, по одній свині. Курей держали тільки 119 господарств (65%) — від 2 до 12 шт. на двір. Гуси були в 42 господарствах — від 1 до 5 на двір; у п'яти госп - в були качки.

В цьому селі пересічний % забезпечення госп - в на робочу худобу сягав з 16 до 39%. Знову ж таки і для цього селища констатуємо малу забезпеченість села загалом.

Заможність за групами була така:

I.	З 174 госп - в зовсім не мали нічого (ні хат, ні худоби, ні птиці нічого)	22 др.	або 12%
II.	" " " мали тільки щось з будівель та щось з птиці	27 " "	16%
III.	" " " мали трохи дрібної худоби — свиней, овець тощо	48 " "	26%
IV.	" " " мали по 1 корові, коняці, волу і ін.	40 " "	23%
V.	" " " мали по 2 з цього	12 " "	7%
VI.	" " " мали по троє й більше з цього	25 " "	15%
		174 др.	" 100%

Ось що мали останні дві групи селянських господарств

Табл. ч 8.

Кільк. господарств	Групи	БУДІВЛІ						ХУДОБА							
		Хати	Клуні	Комори	Сараї	Сарайчики	Млини	Коні	Воли	Корови	Бики	Телиці	Телята	Вівці	Свині
12	V	13	6	1	2	12	2	4	5	13	1	6	—	76	26
25	VI	33	25	8	25	20	11	53	63	48	24	29	—	183	85
37	Разом . . .	46	31	9	27	32	13	57	68	61	25	35	—	259	111
174	Разом всього села . .	167	66	9	32	100	13	61	69	97	30	35	15	433	235
21	% до всього села . .	27	46	100	81	32	100	93	98	62	83	100	0	59	47

Кільк. господарств	Групи	ПТИЦЯ			ЗАПАСИ ЗБІЖЖЯ					
		Кури	Гуси	Качки	Жита чтв. м.	Пшениці чтв. м.	Ячм. чтв. м.	Овес чтв. м.	Просо чтв. м.	Гречка чтв. м.
12	V	71	3	—	30.—	—	7.—	4.—	2.—	—
25	VI	148	47	6	108	10,2	23,2	19,7	7.—	3,4
37	Разом . . .	219	50	6	148	10,2	30,2	23,7	9.—	3,4
174	Разом всього села . .	547	113	11	245,4	10,2	32,7	28,2	9,3	3,4
21	% до всього села . . .	40	44	58	60	100	92	82	98	100

Як бачимо, точнісінько тотожня й для цього села картина заможности останніх груп, власне, VI групи, що зосереджує основну масу добробуту всіх кріпаків д. Томарівки.

Населення в цих двох групах було ось скільки:

Групи	Чол.	Жін.
V	47	48
VI	104	96
Разом .	151	144
Всього села .	566	557
% . . .	26	26

Ось типові представники з останньої групи. Кріпак М. Панченко (48 р.), з дружиною та 7 дітьми, невісткою та двома онуками мав: хат — 3, сараїв — 2, клуню — 1, комор — 2, волів — 2, коней 3, корів — 2, биків — 1, телиць — 5, свиней — 5, гусей — 2, курей — 5; запасу хліба в нього: жита — 10 чтв., вівса — 5 чтв., ячменю — 5 чтв. та пшениці — 3 чтв. Або ось другий кріпак Я. Шевченко (61 р.) з дружиною, 4-ма дітьми, 2-ма невістками та 8 онуками (з 1 до 14 р. р.) мав: хат — 2, комір — 1, сараїв — 2, клунь — 2, млинів — 2, волів — 6, коней — 10, корів — 6, биків — 5, телиць — 5, свиней — 6, гусей — 8, качок — 4, курей — 10. Запасів хліба в нього: жита — 10 чтв., вівса — 3 чтв., ячм. — 3 чтв., гречки — 2 чтв.

Щоб порівняти загальний добробут села з минулими часами, подамо кілька цифрових даних. Р. 1765 в селі (при 40 господарях) було 29 коней, 34 бики, 40 корів, 161 вівця, 2 кози та 53 свині. Р. 1776 (76 дворів) на селі було 100 коней, худоби 304 голови, свиней — 186 та 898 овець і кіз. Р. 1777 тут було зареєстровано (у 67 дв.) 1 млин, 133 коней, 551 голов худоби, 265 свиней та 1137 овець. Досить порівняти ці цифри з даними для р. 1836, щоб помітити, наскільки і абсолютно і відносно занепав добробут селян-кріпаків д. Томарівки.

VII. У х. Рокітновському було 16 дворів; з них 11 мали хати, у 11-ти дв. були сарайчики, у 1 дв. — комора. Забезпеченість худобою була така:

Одно господарство (16%) мало 1 вола; 9 господарств (56%) мало 13 корів, 4 двори мали по парі корів і решта по 1 корові.

Коні були в 6 госп-вах (37%), що володіли по 1 кон. на кожне. Свині були в 11 госп-вах, з них в одному — 4, в одному — 3, у трьох — по 2 й у реш-

ті дворів по 1 свині. Телиці були в 5-ти дворах, з них у трьох по парі і у решті — по одній. Вівці водилися в 10 госп-вах.

З них: 1 — 5 ов. на госп-во мали 3 дв. або 30% = 11 ов. або 17%
 „ „ 6—10 ов. „ „ „ 7 дв. „ 70% = 51 ов. або 83%
 вище немає

10 дв. „ 100% = 62 ов. „ 100%

Курей мало 11 госп-в — від 2-х до 8-ми на госп-во. Гуси були у 7-ми господарствах — від 1 до 4 шт. на двір.

Заможність селян за групами була така:

I.	З 16 дв. не мали нічого зовсім (ні хат, ні будівель, ні худоби, ні птиці)	4 дв.	або	25%
II.	„ „ „ мали тільки щось з будівель та щось з птиці	—	„	0%
III.	„ „ „ мали дрібної худоби — свиней, овець, телиць, тощо	2	„	13%
IV.	„ „ „ по 1 корові, коняці, тощо на госп-во	2	„	13%
V.	„ „ „ по 2 чогось з цього	7	„	46%
VI.	„ „ „ по 3 й більше роб. худоби	1	„	3%
			16 дв. або 100%	

Останні дві групи володіли:

Кільк. госп-подарств	Групи	БУДІВЛІ			Х У Д О Б А						ПТИЦЯ		Зап. збіжжя	
		Хати	Комори	Сараї	Коні	Воли	Корови	Вівці	Свині	Телиці	Кури	Гуси	Жито чтв. м.	Просо чтв. м.
7	V	6	—	10	4	1	10	38	14	6	39	15	10,4	0.4
1	VI	1	—	1	1	—	2	8	1	—	5	1	4—	—
8	Разом . . .	7	—	11	5	1	12	46	15	6	44	16	14,4	0.4
16	Разом всього села . .	11	1	14	6	1	13	62	19	8	54	24	17,4	0.4
50	$\%$ до всього села . . .	63	0	78	83	100	92	74	78	75	81	33	82	100

Наведене у VI-й гр. (див. таблицю) заможне господарство не визначається абсолютно вже видатними цифрами, але коли пригадати, що в цьому селищі було 25% зовсім безхатніх селян, то виходить, що питома вага господарства цього кріпака була чимала.

Зазначені дві групи (V—VI), мали населення:

Групи	Чол.	Жін.
V	19	32
VI	3	4
Разом .	22	36
Всього села .	42	62
$\%$. . .	55	58

В цьому хуторі у XVIII ст. було — р. 1765 4 коняки, 2 бики, 6 корів, 21 вівця, 8 свиней; р. 1776 тут було 13 коней, 83 голови худоби, 35 свиней та 129 овець (у 7 госп-в), року 1795 коней було 17, рог. худоби — 156, овець — 178.

Для цього селища та ж картина занепаду загального добробуту селянства.

IX. У х. Засупоевському було 84 двори; з них хати були в 77 дв., у 17 дв. були клуні, у 54 дв.—сарайчики, в 1 дв. був млин.

Забезпеченість худобою була така:

Воли були в п'яти госп-вах (5⁰/₀), з них в трьох по парі і двох по одному волу. Коні мали 8 госп-в (10⁰/₀), по 1 к. на двір. Корови були в 37 госп-вах (44⁰/₀), з них — в двох по 3 к., 15 госп. по 2 к. і решті — 20 дв. — по 1 к. Бики були в двох госп-вах, телиці в 17 госп., скрізь по 1 тел. на двір. Вівці мало 41 господарство (49⁰/₀):

З них: 1 — 5 ов. на госп. мало 29 госп. або 70⁰/₀ = 93 о. або 52⁰/₀
 „ „ 6—10 „ „ „ 12 „ „ або 30⁰/₀ = 84 о. або 48⁰/₀
 вище немає

41 госп. або 100⁰/₀ = 177 о. або 100⁰/₀

Свині мало 27 госп-в (32⁰/₀), одно — 5 свин., одно — 4 св., одно — 3 св., і решта по 2 та по 1 (на половину). Курей мало 61 госп-во (72⁰/₀), від 2 до 7 штук на двір. Гуси були в п'яти дворах по 2-3 на двір. В цьому хуторі ⁰/₀ забезпечення на роб. скот сягав з 5 до 44⁰/₀.

Заможність селян за групами була така:

I. З 84 дв. зовсім не мали нічого (ні хат, ні худоби, ні птиці, нічого) 7 дворів або 8⁰/₀
 II. З 84 дв. мали тільки щось з будівель та щось з птиці 20 „ або 23⁰/₀
 III. З 84 дв. мали трохи дрібної худоби — свиней, овець тощо 17 „ або 20⁰/₀
 IV. З 84 дв. мали по одній корові, коняці тощо . 19 „ або 22⁰/₀
 V. „ „ „ мали по 2 з цього 16 „ або 19⁰/₀
 VI. „ „ „ мали по 3 й більше роб. худоби . . . 5 „ або 8⁰/₀

84 дв. або 100⁰/₀

З усього добробуту села в руках груп V та VI-ї зосереджувалось:

Табл. ч. 10

Кількість господ.	Групи	Б У Д І В Л І				Х У Д О Б А						
		Хати	Клуні	Сарай-чики	Млини	Коні	Воли	Бики	Корови	Телиці	Вівці	Свині
16	V	17	8	28	1	3	3	1	27	12	70	25
5	VI	6	5	14	—	4	5	2	11	2	35	6
21	Разом . .	23	13	42	1	7	8	3	38	14	105	31
84	Разом всього села .	79	17	81	1	8	8	3	54	19	177	43
25	% до всього села .	29	80	52	100	87	100	100	70	73	59	72

Кількість господ.	Групи	ПТИЦЯ		ЗАПАСИ ЗБІЖЖЯ							
		Кури	Гуси	Жито чтв. м.	Просо чтв. м.	Гречка чтв. м.	Ячм. чтв. м	Пшен. чтв. м.	Жито кіп	Просо кіп	Гречка кіп
16	V	51	3	33.5	3.3	2.2	—	1.1	48	4	3
5	VI.	28	—	18.2	2.4	—	2.6	0.6	—	—	—
21	Разом . .	79	3	51.7	5.7	2.2	2.6	1.7	48	4	3
84	Разом всьо- го села .	203	12	100—	6.—	4.4	6.—	2.—	62	4	3
25	% до всьо- го села .	38	25	52	99	50	38	70	77	100	100

І для цього села ми можемо ствердити наявність тієї ж економічної нерівномірності, що і для інших, досліджених вище селищ. Тут скупчує V та VI групи від 50 до 100% усього майна села.

Населення заможного було:

Групи	Чол.	Жін.
V	58	56
VI	16	22
Разом . .	74	78
Всього села . .	224	243
%	33	31

Ось приклади заможних господарств цього селища, С. Ігнатенко (42 р.), з дружиною та п'ятьма дітьми (від 1 до 16 літ), володів: 1 хатою; 1 клунею, 3 сар., волів парою, парою корів, 7-ма вівцями, 1 свинєю, 5 курей; хлібних запасів в нього — жита 6 чтв., пшениці — 4 м., ячм.— 1 чтв. 4 м., проса — 6 м. Або ось — С. Кисіль (54 р.), з дружиною та 2 дітьми і невісткою мають: 1 хату, 1 клуню, 1 сар., пару корів, 1 коняку, 1 телицю, 10 овець, 1 свиню, 5 курей. Запаси збіжжя — жита 2 чтв., пшениці — 2 чтк. Абсолютно цифри не такі показні, як ми наводили для інш. сел вище, але це селище — х. Засупоївський — загалом невисокого добробуту і коли пригадати кількість господарств та населення з решти 4-х груп, виділених нами, то відносно питома вага таких кріпацьких господарств на селі була чимала.

Нарешті для цього села наведемо відомості з його добробуту за минулих часів. Р. 1765 в х. Засупоївському було: коней — 19, биків — 11, корів — 49, овець — 129, кіз — 1, свиней — 54; р. 1776 тут було вже коней — 29, рог. худоби — 115, свиней — 64, овець та кіз — 124. Р. 1770 було 22 коней, рогатої худоби — 135, свиней — 77 та овець і кіз — 136. Р. 1795 було коней 21, рог. худоби — 231, овець — 242. І абсолютно, і відносно ці цифри перевищують дані з добробуту селян х. Засупоївського через 40 літ після — в XIX ст.

Х. У х. Кулябівщині було 85 дв.; з них 79 дв. мали хати, 35 дв. мали клуні, 1 двір — комору, 21 дв. — сараї, 17 дв. — сарайчики, у трьох господарствах були вітряки.

Запезпеченість худобою була така:

Воли мало 10 господарств (11⁰/₀), з них одно — 4 воли і решта 9 госп. по парі; коні мало 15 господарств (16⁰/₀), з них у двох було по парі коней і в 13 дв. по одній коняці. Корови були в 44-х госп. (51⁰/₀), з них у одному — 3 корови, у 13 госп. по парі й у решті — по одній корові. Бики були в 5-ти госп., телиці в 6-ти госп., телята в 5-ти госп., вівці мало 31 госп. (36⁰/₀), з них:

1 — 5 ов. на дв. мало	23 госп. або	74 ⁰ / ₀ — 71 ов. або	50 ⁰ / ₀
6 — 10 " " " "	7 " "	22 ⁰ / ₀ — 58 " "	42 ⁰ / ₀
11 і вище	1 " "	4 ⁰ / ₀ — 15 " "	8 ⁰ / ₀

31 госп. або 100⁰/₀ — 144 ов. або 100⁰/₀

Свині та поросята були в 26 госп. (29⁰/₀), з них у одному — 5 св. та 4 поросят, у двох по 3-є й у решті по двоє та по одному на двір. Телиці були в 5 госп. по 1 на двір; биків по 1 на госп. було в 4 дв. Курей мало 37 госп. (43⁰/₀), володіючи від 1 до 10 на двір. Гусей держали (по 2-є) 5 господарств.

Виходить, що по цьому селищу забезпеченість на роб. худобу сягала від 11 до 51⁰/₀¹.)

В цьому хуторі заможність селян за групами була така:

I. З 86 дв. зовсім без нічого (ні хат, ні худоби, ні птиці — нічого не мали)	7 двор. або	8 ⁰ / ₀
II. З 86 дв мали тільки щось з будівель та щось з птиці	29 " "	33 ⁰ / ₀
III. З 86 дв. мали трохи дрібної худоби — овець, свиней тощо	5 " "	6 ⁰ / ₀
IV. З 86 дв. мали по одній корові, коняці тощо	22 " "	25 ⁰ / ₀
V. " " " " " 2 шт. роб. худоби	8 " "	11 ⁰ / ₀
VI. " " " " " 3 і більше цієї ж худ.	14 " "	16 ⁰ / ₀

85 двор. або 100⁰/₀

Останні дві групи мали з усього майна села:

Табл. ч. 11

Кількість госп - в	Групи	БУДІВЛІ						ХУДОБА							
		Хати	Клуни	Комори	Сараї	Сарайчики	Млини	Коні	Воли	Бики	Корови	Телиць	Телята	Вівці	Свині
8	V	8	7	—	6	1	1	4	—	1	11	—	—	15	5
14	VI	15	14	1	15	4	3	13	22	4	25	—	7	92	20
22	Разом . .	23	21	1	21	5	4	17	22	5	36	—	7	107	25
85	Разом всього села .	80	35	1	25	19	4	17	22	6	59	6	7	144	42
25	% до всього села .	27	60	100	84	26	100	100	100	83	61	0	100	74	59

¹) При цьому ще раз слід нагадати, що одна корова не є робсилою в господарстві й тому вищий ⁰/₀, що, власне, береться через корови, слід було б знизити не менш, як удвічі, а це разом знизить і всю забезпеченість худобою у селі.

Кількість госп - в	Групи	ПТИЦЯ		ЗАПАСИ ЗБІЖЖЯ							
		Кури	Гуси	Жита чтв. м.	Пшен. чтв. м.	Ячм. чтв. м.	Овес чтв. м.	Просо чтв. м.	Гречка чтв. м.	Жито	
										Кіп	Борошна пудів
8	V	14	4	19.2	—	—	—	—	—	—	15.—
14	VI	29	3	65.5	2.—	1.2	3.4	2.6	7.6	10	90.—
22	Разом . . .	43	7	84.7	2.—	1.2	3.4	2.6	7.6	10	105.—
85	Разом всього села . . .	106	10	134.—	2.—	1.2	3.4	2.6	7.6	10	108.—
25	% до всього села . . .	40	70	62.—	100.—	100	100	100	100	100	98.—

І в цьому хуторі останні дві групи — власне VI — зосереджують переважну масу майна селян.

Ось приклади заможних господарств цього хутора. Кріпак С. Черниш (61 р.), з дружиною 9-ма дітьми та невісткою має: 1 хату, 1 клуню, 1 комору, 2 сараї, пару волів, пару биків, пару корів, 1 телицю, 1 коняку, 10 овець, 3 свиней, 3 гусей, 10 курей; запасу хліба в нього — жита 5 чтв. 7 чтк., пшениці — 7 чтк., проса — 6 чтк. Друге господарство — кріпака П. Деревного (35 р.), з дружиною, 3-ма дітьми малими, братом, невісткою та братавими двома малими дітьми — таке: 2 хаті, 1 клуня, 2 сараї, 2 вітряки, 4 воли, 3 корови, 3 телят, 2 коней, 15 овець, 5 свиней, 2 курей; запасу хліба — жита 10 чтв., борошна житн. — 30 пуд., гречки — 1 чтв., вівса — 3 чтв.

Заможніші групи мають населення:

Групи	Чол.	Жін.
V	23	30
VI	38	50
Разом . .	61	80
Всього села .	213	241
% . . .	28	33

Ось декілька даних, щоб порівняти абсолютно і відносно маєтність селянства хутора Кулябівщини.

Р. 1776 (6 дв. хутора) мали 48 коней, 167 голів рогатої худоби, 88 свиней, 209 овець. Інших даних немає, але коли зрівняти ці дані з цифрами 1836 р. — ми помітимо і абсолютний, і відносний занепад добробуту кріпаків — селян хутора.

XI. У слоб. Лизогубівці 199 дворів; з них 192 мали хати; 96 дворів мали клуні, 5 дв. мали комори, 37 госп. мали сараї, 100 дв. мали сарайчики, 10 дв. млини й 1 дв. олійницю. Забезпеченість худобою та птицею була така.

Воли мали 44 господарства (22%), з них — одно 6 волів, 2 по 4 воли, 2 по 3 воли, 22 дв. — по парі і 17 дв. по 1 волю. Коні мало 36 господарств (18%); з них одно мало 4 коней, двоє по 3 коней, 4 — по 2 й 29 господарств — по 1 коняці.

Корови мало 101 госп - в (51%), з них по 4 корови було в 4-х госп., по 3 к. в 4-х госп., в 35-ти госп. по парі корів й у решті госп. — 58 дв. — було по 1 корові.

Бики були в 26 госп. — в 1 — 3 б., в 6 по 2, у решті — по 1 на двір

Телиці були в 61 госп.; з них у 2 було по 3 т., по 2 т. було в 21 госп. й у 38 дв. по 1 т.

Телята були в 3 госп. по одному на двір. Вівці були в 114 госп. (57%).

З них 1 — 5 ов. на двір мали 66 дв. 57% = 293 ов. або 35%
 6 — 10 " " " " 36 " 33% = 310 " " 37%
 11 і вище " " " " 12 " 10% = 215 " " 28%

114 дв. 100% = 818 ов. або 100%

Свині мало 126 госп. (63%); з них одно мало 8 св., одно 7 св., одно 6 св., 3 по 5 св., 6 госп. по 4 св., 14 госп. по 3 св., 36 госп. по 2 св. й у решті — 62 госп. було по 1 св. Кури були в 149 госп. (75%) від 2-х до 10-ти на двір. Гусей держали 68 госп., від 1 до 7 на госп.; качки були в 2-х госп.

В цій слободі % забезпечення роб. худобою становить від 18 до 51%.

Погляньмо, яка була заможність селянських господарств за групами:

I. З 199 дв. зовсім без усякого майна (хати, будівлі, худобу, птиці) було 9 дв. або 4%
 II. З 199 дв. мали тільки хату, будівлі та щось з птиці 33 " " 16%
 III. " " " " трохи дрібної худоби — свиней, овець тощо 48 " " 24%
 IV. З 199 дв. мали по одній корові, волу, коняці тощо 46 " " 24%
 V. " " " " двоє з цього 23 " " 12%
 VI. " " " " троє з цього і більше 40 " " 20%

199 дв. або 100%

Останні дві групи в порівнянні з тим, що взагалі мала слобода, мали:

Табл. ч. 12

Кількість госп - в	Групи	БУДІВЛІ							ХУДОБА							
		Хати	Клуни	Комори	Сараї	Сарай-чки	Млини	Олій-ниці	Коні	Воли	Бики	Корови	Телиці	Телята	Вівці	Свині
23	V	23	17	—	10	24	—	—	7	7	2	33	14	—	115	33
40	VI	42	38	5	61	33	11	—	31	73	29	75	43	—	462	111
63	Разом . .	65	55	5	71	57	11	—	38	80	31	108	57	—	577	144
199	Разом всього села .	193	99	5	75	159	12	1	41	81	34	156	86	3	818	239
31	% до всього села .	33	55	100	94	35	91	0	92	98	91	69	64	0	69	60

Кількість госп - в	Групи	ПТИЦЯ			ЗАПАСИ ЗБІЖЖЯ								
		Кури	Гуси	Качки	Жито чтв. м.	Ячм. чтв. м.	Овес чтв. м.	Просо чтв. м.	Гречка чтв. м.	Пшени. чтв. м.	Жито		
												Кіп	Борошно чтв.
23	V	92	24	2	49.4	7.4	1.4	1.4	1.4	—	—	2.—	
40	VI	238	77	4	77.—	33.—	38.—	14.—	19.5	2.6	20	—	
63	Разом . . .	330	101	6	126.4	40.4	39.4	15.4	21.1	2.6	20	2.—	
199	Разом всього села .	635	149	6	396 —	46.—	53.3	19.3	21.1	2.6	20	2.—	
31	% до всього села .	48	66	100	31	86.	73	76	100	100	100	100	

І для цього села картина розподілу майна приблизно та, що й для інших: величезна маса майна зосереджена в руках 30% господарств.

Заможніші групи мають населення:

Групи	Чол.	Жін.
V	66	66
VI	133	141
Разом . . .	199	207
Всього села .	578	609
%	34	33

Ось приклади заможних госп-в останньої групи.

Кріпак Ф. Кошель (45 р), з дружиною та 7 дітьми має: хат — 2, комору — 1, сараїв — 4, вітряків — 2, волів — 4, корів — 2, биків — 3, телиць — 3, коней — 3, овець — 25, свиней — 3, гусей — 4, курей — 5. Запасу хліба в нього — жита 10 чтв., ячменю — 2 чтв., вівса — 5 чтв., проса — 1 чтв., гречки — 1 чтв. Або ось госп-во кріпака Ф. Жавога (42 р), з дружиною, 3-ма дітьми, невісткою та онучатами: хата — 1, клуня — 1, комора — 1, сараїв — 2, волів — 2, корів — 4, овець — 20, свиней — 6, биків — 2, телиць — 2, гусей — 3, курей — 10. Жита в нього 10 чтв., ячм. — 2 чтв., вівса — 5 чтв.

Ось дані, що малюють колишній добробут слоб. Лизогубівки у XVIII столітті.

Р. 1765 тут було: коней — 22, биків — 18, корів — 3, овець — 80, кіз — 1, свиней — 24.

Р. 1776 нараховували (у 59 дв) 25 пеньків бджіл, 5 вітряків, 74 коней., 405 голів рог. худоби, свиней — 204 та овець 679.

Р. 1777 тут було (в тих же 59 дв.) 19 пеньків бджіл, 5 вітряків, 88 коней, 429, гол. рог. худоби, 260 свиней та 759 овець.

Цифри, як бачимо, підтверджують наші висновки для попередніх селищ.

XII. Село Лозовий Яр — найбільше: в ньому аж 357 дворів; з них хати мають 327 дворів; клуні — 72 дв., комори — 28 дв., сараї — 149 дв., млини — 27 дв., олійниці — 4 двори.

Забезпеченість худобою та птицею в цьому селі була така.

Воли мало 42 господарства (11%), з них — 2-є по 8 волів, 7 двор. по 4 воли, 3 двори по 3 волів, 24 двори по парі волів і решта — 6 дворів по 1 волу.

Коні мало 62 господарства (17%); з них — одно — 5 коней, одно — 4 к., 6 дворів — по троє коней, 16 дворів по двоє коней і решта — 38 дворів по одній коняці.

Корів мало 137 господарства (38%); з них — одно — 5 корів, шість дворів — по 4 корови, 11 дворів — по 3 корови, 61 двір по парі корів і решта — 58 господарств по 1 корові.

Бики мало 3 господарства; 2-є по 2 биків і одно — 1 б.

Телиці були в 155 госп.: в одному госп. було 9 тел., 5 телиць мало — 1 госп., по 4 т. — 6 госп., решта — по 3 чи 2 та 1 телиці на госп-во.

Вівці були в 152 госп. (42%):

1 — 5 ов. на госп. мали	68 дв.	44%	=	226 ов.	або	14%
6 — 10 " " " "	35 "	23%	=	289 "	"	18%
по 11 і вище " "	49 "	33%	=	1044 "	"	68%
	152 "	100%	=	1559 "	"	100%

Доречі, в цьому селі є госп-ва, що мають по 50 овець.

Свині мали 175 господарств (49%), з них одно мало 8 св., 4 госп. мали по 6 св., 8 госп. по 5 св., 11 дв. по 4 св., решта по 3, 2 та 1 на двір.

Курей мало 206 госп. (57%), від 1 до 15 на двір.

Гусей мало 39 госп.; качок мало 10 госп-в.

У цьому селі % забезпечення на роб. худобою був від 11 до 38%.

Заможність господарств за групами була така:

I.	З 357 дв. таких, що не мали нічого — ні хати, ні будівель, ні худоби ні птиці — було	29	дворів	або	80%
II.	" " мали тільки хату, щось з будівель та птиці	97	"	"	28%
III.	" " трохи дрібної худоби — овець, свиней і т. ін	72	"	"	21%
IV.	" " по одній — корові, волу і ін. роб. худобині	64	"	"	17%
V.	" " по 2 шт. роб. худоби	44	"	"	12%
VI.	" " по 3 і більше голів роб. худоби	51	"	"	14%
		357 дв.		або 100%	

Заможність останніх двох груп та порівняння з тим, що мало село взагалі, видно з цієї таблиці:

Табл. ч. 13

Кільк. госп - в	Групи	Будівлі						Худоба						Птиця			Запаси збіжжя					
		Хати	Клуни	Комори	Сараї	Млини	Олійниці	Коні	Воли	Бики	Корови	Телиці	Вівці	Свині	Кури	Гуси	Качки	Жито чтв. м	Пшениця чтв. м	Ячм. чтв. м.	Овес чтв. м.	Просо чтв. м.
44	V	44	15	3	42	5	2	11	4	1	74	51	270	66	148	12	4	44.	—	—	0.6	—
51	VI	55	38	26	94	22	1	65	100	6	125	163	945	161	256	65	15	253.4	4.2	8.4	38	12.4
95	Разом	99	53	29	136	27	3	76	104	7	199	194	1215	227	404	77	19	297.4	4.2	8.4	38.6	12.4
357	Разом всього села . . .	330	72	32	221	28	4	97	107	7	242	288	1559	342	740	96	21	356.6	4.2	8.4	38.6	13.2
28	% до всього села .	30	73	90	61	96	75	78	98	100	83	66	77	66	54	79	90	83	100	100	100	95

Ось що мали всі села

ЧЧ, по черзі	Назва сіл	Населення		Дворів	Хат	Будівель				Підприємств		Робітн. худоби					
		Чол.	Жін.			Клуень	Комор	Сараїв	Сарайчиків	Вітряків	Олійниць	Волів	Коней	Корів	Биків		
1	м. Яготин	438	498	193	148	17	4	35	158	—	—	34	25	80	16		
2	с. Лісняки	247	264	90	88	19	—	—	145	—	—	31	12	49	1		
3	с. Черняхівка	832	865	286	277	98	14	45	169	22	3	91	119	186	55		
4	с. Нечипорівка	9	14	3	1	—	—	1	—	—	—	2	—	—	—		
5	х. Гриневичівський	162	167	55	52	13	6	3	52	6	—	14	18	61	18		
6	х. Копцевичевський	169	185	58	57	26	2	14	50	2	—	17	17	55	18		
7	д. Томарівка	566	557	174	167	66	9	32	100	13	—	69	61	97	30		
8	х. Рокітновський	42	62	16	11	—	1	—	14	—	—	1	6	13	—		
9	х. Засупоєвський	224	243	84	79	17	—	—	81	1	—	8	8	54	3		
10	д. Кулябовщина	213	241	85	80	35	1	25	19	4	—	22	17	59	6		
11	сл. Лизогубівка	578	609	199	193	99	5	75	159	12	1	81	41	156	34		
12	с. Лозовий Яр	960	948	357	330	72	32	221	—	28	4	107	97	242	5		
Разом . . .		4440	4656	1600	1483	462	74	451	947	88	8	477	421	1052	186		
		9096															

Цифри для цього села — через те, що тут далеко більше госп - в, — прямо вражають. Ми маємо докази величезного скупчення багатств на селі навіть не в двох, а в одній VI групі: її представники мають майже всю роб. худобу, кращі будівлі, підприємства — млини та олійниці. Вони, очевидно, й з вівчарства дістають спеціальний прибуток, коли є господарі, що держать отари — до півсотні овець.

Наведемо зразу приклади таких заможних кріпацьких господарів.

Ось кріпак Ісаак Кучма (29 р.), з дружиною, сином, матір'ю, п'ятьма братами, двома невістками, з одною дитиною мають: 1 хату, 1 клуню, 1 комору, 1 млин, 4 сараї, 4 воли, 2 бики, 4 корови, 9 телиць — телят, овець — 40, коней — 3, свиней — 5, гусей — 4, курей — 15. Запаси хліба в них — жита 10 чтв., вівса — 2 чтв., ячменю — 1 чтв., проса — 1 чтв., пшениці — 6 мірок.

Ось другий П. Гелевера (62 р.) з дружиною, трьома дітьми та невісткою мають — 1 хату, 1 клуню, 1 комору, 3 сараї, олійницю — 1, млин — 1, коней — 2, волів — 1, корів — 3, телиць — 4, овець — 32, свиней — 4, гусей — 4, качок — 3, курей — 6, жита — 3 чтв.

Очевидно, якийсь родич — другий С. Гелевера (37 р.), з дружиною та малим сином має: хат — 2, клуню — 1, комору — 1, сараїв — 2, волів — 8, коней — 3, корів — 4, телиць — 8, овець — 35, свиней — 4, гусей — 4, курей — 15. Жита в них — 12 чтв., вівса — 8 чтв., ячменю — 3 чтв., проса — 2 чтв., пшениці — 1 чтв.

Нарешті, ще один приклад до типу дуже заможного кріпацького господарства. Це господарство Ф. Валіока (50 р.), з дружиною, 7-ма дітьми, трьома невістками та трьома малими онуками. Вони мали: хат — 2, клуню — 1, комору — 1, млин — 1, сараїв — 3, волів — 4, корів — 4, телиць — 6, коней — 2, овець — 50, свиней — 8, гусей — 4, курей — 10. Жита в них — 10 чтв., вівса — 2 чтв., проса — 1 чтв.

Щоб порівняти й це село, його добробут з тим, що було за минулих часів, наведемо деякі дані.

Дрібної худоби				Птиці			Бджіл пеньків	З а п а с и х л і б а									
Телиць	Телят	Овець	Свиней	Курей	Гусей	Качок		Ж и т а			Ячм. чтв. м.	Проса		Гречки		Пшениці чтв. м.	
								Кіп	Зерна чтв. м.	Боро- шна		Кіп	Зерна чтв. м.	Вівса чтв. м.	Кіп		Зерна чтв. м.
16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33
13	69	283	71	325	52	12	—	—	115.7	—	18	—	4.2	37	—	3	—
4	53	250	49	187	19	3	—	—	69	—	8	—	3.5	11.5	—	1 ¹ / ₂	4.4
72	20	704	270	442	99	22	6	30	344.3	—	18.4	—	13.6	18.4	—	6.6	3.4
—	—	—	1	—	—	—	—	—	2.7	—	—	—	—	—	—	—	—
48	—	206	31	96	22	6	14	—	40.3	—	3.5	—	2.5	9.6	—	1.5	0.4
24	—	167	88	151	21	4	3	10	74.4	—	1.6	—	9.5	18	—	5	2
34	15	433	235	547	113	11	—	—	245.4	—	32.7	—	9.3	28.2	—	3.4	10.2
8	—	62	19	54	24	—	—	—	17.4	—	—	—	0.4	—	—	—	—
19	—	177	43	203	12	—	—	62	100	—	6	4	6	—	3	4.4	2
6	7	144	42	106	10	—	—	10	134	108 п.	1.2	—	2.6	3.4	—	7.6	2
86	3	818	239	635	149	6	—	20	396	2 чтв.	46	—	19.3	53.3	—	21.1	2.6
288	—	1559	342	740	96	21	—	—	356.6	—	8.4	—	13.2	38.6	—	—	4.2
602	167	4793	1430	3486	617	85	23	132	1896.6	108 п. 2 чтв.	142.4	4	85.1	218.6	3	54.6	31.6

Ця група заможн. госп-в мала населення:

Групи	Чол.	Жін.
V	131	128
VI	179	160
Разом	310	288
Всього села .	960	948
%	32	30

Р. 1765 в цьому селі нараховували 107 коней, 100 биків, 203 корови, 891 вівцю, 303 свині. Р. 1776 (в 124 дворах) було 150 коней, 737 голів (разом) рогатої худоби, 318 свиней та 1580 овець та кіз; 13 млинів, 36 пеньків бджіл. Р. 1777 (в 120 дворах) тут нараховували 138 коней, 692 голови рогатої худоби, 367 свиней та 1520 овець. Р. 1795 тут ще було рогатої худоби 1121 голова, коней 146, овець 1563.

Виходить з наведених даних, що й для цього села загалом можемо підтвердити висновок про зубожіння кріпацького селянства в ХІХ стол.

Ось який стан селянства в кожному з цих 12 сел зокрема. Тепер розгляньмо зведені дані, щоб мати загальне уявлення про селянство цілої вотчини, щоб довідатися про заможність кріпаків того часу цієї ж таки вотчини в зв'язку з кріпацькими виробничими стосунками. (Див. табл. 14).

Якщо ми звернемося до насиченості всіх селянських господарств роб. худобою та вівцями в вотчині, то матимемо таку картину:

Табл. ч. 15

Худоба По ск. на госп.	К о н і		В о л и		К о р о в и		Б и к и		В і в ц і		
	кільк. госп.	в них.	кільк. госп.	в них.	кільк. госп.	в них.	кільк. госп.	в них.	по ск. на госп.	кільк. госп.	в них.
по 1 гол.	190	190	51	51	369	369	112	112	від 1—5	388	1381
" 2 "	59	118	125	250	242	484	26	52			
" 3 "	16	48	5	15	38	114	3	9	6—10	197	1579
" 4 "	7	28	16	64	17	68	2	8			
" 5 "	3	15	—	—	1	5	1	5	11 і більш	95	1833
" 6 "	2	12	11	66	2	12	—	—			
" 7 "	—	—	1	7	—	—	—	—			
" 8 "	—	—	3	24	—	—	—	—			
" 10 "	1	10	—	—	—	—	—	—			
Всього...	279	421	212	477	669	1052	144	186	—	680	4793
% до під- сумку по всій вотчині	17,4	100	13	100	41	100	8,7	100		42,5	100
% 2-х і біл. скоту на гос- под. до всьо- го підсумку	31,5	55	76	90	45	65	22	41		43	72

Дані з цієї таблиці говорять про незначну забезпеченість селянських господарств вотчини роб. худобою: коні є лише по 17,4% господарств, воли—13%, бики—8,7% і тільки корови та вівці є в 41% господарств. Отож фактично роб. худобою забезпечено до 20% господарств (без корів).

Ці ж дані говорять і про те, як саме розподіляється по селянських господарствах худоба—цей найцінніший засіб виробництва в сільському господарстві кріпацьких часів. Тут за тодішньої техніки, коли для оранки часто-

треба було впрягати не одну пару волів, воли на 90% зосереджено в руках господарств по 2-й і більше голови на господарство: корови в тих же господарствах зосереджено на 65%, коні на 55% і бики на 41%. Вівці в руках 43% господарств зосереджено на 72%. Висновок з цього той, що загальну забезпеченість селянства худобою треба вважати за далеко меншу (майже на половину) за ті 20%, що їх можна було вивести для всіх селянських господарств загалом.

Погляньмо тепер, як розподілялося це добро, які (щодо заможности) групи ми можемо виділити в усій Яготинській вотчині:

Тут I групи зовсім без нічого (ані худоби, ані птиці, будівель, чи хат)	було	150	дв.	або	9%
„ II „ що мали тільки щось з будівель (хати, сараї тощо) та щось з птиці	„	401	„	„	25%
„ III „ трохи ще й з дрібної худоби (свиней, овець тощо)	„	288	„	„	18%
„ IV „ по 1 корові, волу, коняці — робхудоби	„	325	„	„	25%
„ V „ по 2 голів робхудоби	„	204	„	„	12%
„ VI „ „ 3 і більше	„	232	„	„	14%
З усіх		1600	„	„	100%

Нижчеподавана таблиця поділу господарств за групами в межах сіл дає можливість виявити по окремих селах порівняльну сталість груп, а разом з тим і їх місце в усій вотчині:

Табл. ч. 16

Села Групи	м. Яготин		с. Лісняки.		Черняхівка		с. Нечипорівка		х. Гриневичівський		х. Копцевичівський	
	кіл. госп.	%	кіл. госп.	%	кіл. госп.	%	кіл. госп.	%	кіл. госп.	%	кіл. госп.	%
I	52	27	6	7	8	3	2	67	4	7	1	2
II	62	32	29	32	83	29	—	—	8	15	13	23
III	17	9	23	25	41	14	—	—	7	13	8	14
IV	29	15	14	16	59	21	1	33	14	25	13	22
V	21	11	6	7	44	15	—	—	11	20	13	22
VI	12	6	12	13	51	18	—	—	11	20	10	17
Разом . . .	193	100	90	100	286	100	3	100	55	100	58	100

д. Томарівка		х. Рокітновський		х. Засуповівський		х. Кулябовщина		сл. Лизогубівка		с. Лозовий Яр		Разом по групі	
кіл. госп.	%	кіл. госп.	%	кіл. госп.	%	кіл. госп.	%	кіл. госп.	%	кіл. госп.	%	кіл. госп.	%
22	13	4	25	7	8	7	8	9	4	29	8	150	9
27	15	—	—	20	34	29	34	33	17	97	27	401	25
48	28	2	12,5	17	20	5	6	48	24	72	20	288	18
40	23	2	12,5	19	23	22	26	46	23	64	18	325	20
12	7	7	44	16	19	8	10	23	12	44	12	204	13
25	14	1	6	5	6	14	16	40	20	51	15	232	15
174	100	16	100	84	100	85	100	199	100	357	100	1600	100

Наведена таблиця, крім усього, доводить факт існування в вотчині сіл однакової заможності; але це впливає тільки на те, що більше, чи менше по них нараховуємо представників вищих груп і тоді абсолютно (а не відносно) менше й їхнє значіння¹⁾.

По цілій вотчині, виходить, групи IV—VI, себто такі, що хоч скільки не будь мали роб. худоби, становлять 48% господарств. Отож решта—52% були зовсім незаможні селяни-кріпаки в повному розумінні цього слова. Якщо ж узяти хоча би лише останні 2 групи, а вони фактично тільки й були господарями, та виходить, що 26% дворів-господарств і складають у вотчині заможне (різної заможності) селянство. Погляньмо ще, що зосереджує в себе з усього селянського майна ця заможна частина селянських господарств у відношенні до селянства всієї вотчини.

В руках V та VI груп селянства всієї²⁾

ЧЧ по черзі	НАЗВА СІЛ	Населен.		Дворів	Хат	Будівель				Підпр.		Роб. худоби			
		Чол.	Жін			Клузь	Комір	Сараїв	Сарайчиків	Вітряків	Олійн.	Волів	Коней	Корів	Биків
1	м. Яготин	85	94	30	33	10	2	31	52	—	—	30	16	57	14
2	с. Лісняки	63	67	18	23	10	—	—	57	—	—	31	11	35	1
3	с. Черняхівка	300	327	95	94	72	13	29	102	21	3	93	110	151	52
4	с. Нечипорівка	3	5	1	1	—	—	1	—	—	—	2	—	—	—
5	х. Гриневи́чівський	70	78	22	23	13	6	1	35	6	—	14	16	44	17
6	х. Копцевичівський	75	76	23	23	20	2	9	36	2	—	17	12	46	15
7	д. Томарівка	151	144	37	46	31	9	27	32	13	—	68	57	61	25
8	х. Рокітновський	22	36	8	7	—	—	—	11	—	—	1	5	12	—
9	х. Засупоевський	74	78	21	23	13	—	—	42	1	—	8	7	38	3
10	д. Кулябовщина	61	80	22	23	21	1	21	5	4	—	22	17	36	5
11	сл. Лизогубівка	199	207	63	65	55	5	71	57	11	—	80	38	108	31
12	с. Лозовий Яр	310	288	95	99	53	29	136	—	27	3	104	76	199	—
	Всього	1413	1480	435	460	298	67	326	429	85	6	470	365	787	170
	У всій вотчині	4440	4656	1601	1483	462	74	451	947	88	8	477	421	1052	186
	% всього, що перебувало в руках V та VI груп	31	31	26	31	65	90	73	45	96	75	99	86	75	91

Отож з цієї таблиці видно, що сільські підприємства (млини, олійниці), роб. худоба, а також запаси хліба — все це від 65-ти до 100% зосереджувалося в руках 26% госп.-в-„дворів“, 31% населення. Власне кажучи, ще більше ефекту дала б одна VI група, бо в групі V чимало господарств таких, що мали по одній корові й коняці або що, й тому справді не були вже такі економічно дужі. Але навіть обидві ці групи, взяті разом, доводять факт порівняно високої диференціяції селянства в умовах великого панського кріпацького господарства. Основні засоби виробництва та запаси збіжжя, як бачимо, перебували в руках меншости селянства. Відціля можна уявити, який був стан решти селянства, що залишалося і без хліба, і без того основного, за допомогою чого воно могло б ще добути хліба — без робочої худоби.

Знову ж таки, в умовах кріпацького господарства для цієї величезної решти селянства не було надії хоч зчасом поліпшити свій добробут: економія

¹⁾ Взагалі можна ствердити, що в більшому селі економічно дужча група заможного селянства; в меншому — не таке різке розшарування.

²⁾ Продовж. табл. див. на 109 стор.

(якій бракувало капіталу)! їм нічим не могла допомогти—навпаки, вона, будучи зацікавлена в піднесенні добробуту свого селянства, разом з тим примушена була через кризу сільського господарства в країні взагалі дедалі погіршувати стан селянства своїм визиском, зв'язаним з самою системою господарювання. Без реманенту вся незаможна маса селянства для економії значила дуже небагато і більшу частину року була швидше важким тягарем для економії. Річ у тому, що сама економія не мала досить худоби, щоб вправлятися зі своїм (12 тис. дес.) господарством, й чого їй бракувало — так це тяглової сили. Решта ж сили робочої при нескладності техніки, розмірів фабричного кріпацького виробництва тощо не могла бути спожитою в цьому господарстві. То ж і не дивно, що весь тягар повинностей лягав фактично на тяглих селян; пішим же роботи більшу частину року просто бракувало або доводилося

вотчини було зосереджено:

Табл. ч. 17

Дрібної худоби				Птиці			Бджіл пеньків	З а п а с и з б і ж ж я										ЧЧ по черзі	
Телиць	Телят	Овець	Свиней	Курей	Гусей	Качок		Жита			Ячм. четв. м.	Проса		Вівса четв. м.	Гречка		Пшениці чтв. м.		
								Кіп	Зер. ч. м.	Боро- шна		Кіп	Зер. ч. м.		Кіп	Зер. ч. м.			
4	40	217	46	172	31	10	—	—	61.4	—	14.	—	4.	26.4	—	$\frac{1}{2}$ —	—	1	
1	34	121	27	89	17	—	—	—	48.	—	8.	—	3.2	11.5	—	$\frac{1}{2}$ —	4.4	2	
63	—	578	179	293	74	22	6	30	301.5	—	16.4	—	12.1	17.4	—	5.1	3.4	3	
—	—	—	1	—	—	—	—	—	2.7	—	—	—	—	—	—	—	—	4	
33	—	173	25	59	10	6	13	—	34.	—	3.5	—	2.1	5.6	—	1.	0.4	5	
21	—	147	50	110	21	4	3	10	57.7	—	1.6	—	9.5	9.7	—	4.	2.	6	
35	—	259	111	219	50	6	—	—	148.	—	30.2	—	9.	23.7	—	3.4	10.2	7	
6	—	46	15	44	16	—	—	—	14.4	—	—	—	0.4	—	—	—	—	8	
14	—	105	31	79	3	—	—	48	51.7	—	2.6	4	5.7	—	3	2.2	1.7	9	
—	7	107	25	43	7	—	—	10	84.7	пуд. 105	1.2	—	2.6	3.4	—	7.6	2.—	10	
57	—	577	144	330	101	6	—	20	126.4	чтв. 2	40.4	—	15.4	39.4	—	21.1	2.6	11	
194	81	1215	227	404	77	19	—	—	297.4	—	8.4	—	12.4	38.6	—	—	4.2	12	
428	81	3545	881	1842	409	73	25	118	1236	пуд. 05	128.	4	77.2	196.7	3	46.6	31.5	Вс.	
602	167	4802	1430	3486	617	85	25	132	1896.5	чтв. 2	108п	142.4	4	85.1	218.6	3	54.6	31.6	У во- тчин
71	50	73	61	52	66	85	100	89	65	2чтв. 100	90	100	90	89	100	85	100	%	

навіть в гарячу літню пору придумувати роботу, щоб тільки не харчувати „дурно“ своє селянство.

Ось управитель у листі до Попечительства — з 17. VIII/1837 р.¹⁾ визнає, що „по недостатку... в крестьян рабочего скота остается от полевых работ много излишних рук“. В умовах неврожаїв та недородів надзвичайно важливе значіння мало б, як пише той же управитель 2 XI.1837 р.²⁾, завести громадську оранку. „Одна лишь совершенная невозможность препятствует привести в исполнение... Невозможность же заключается в недостатке рабочего скота: в Ягот. экономии помещичьего рабочего скота 131 пара волон, крестьянских 277 пар волон. Сим количеством рабочего скота обработано текущего года под посев помещичьего общественного и крестьянского хлеба весною 3763 $\frac{3}{4}$ дес., под озимь 3740 дес. и ныне готовится под посев яровой

1) Архів Репніних, в. 225, Д. 708.

2) Архів Репніних, в. 225, Д. 708.

3763 $\frac{3}{4}$ дес., всего 408 парами волов обработано 11.266 $\frac{3}{4}$ дес.; тем же рабочим скотом свезено в гумны разного хлеба 54.206 коп. и в скирды сена 26.210 коп. сверх того употреблены были подводы—242 на перевозку с пристани купленного для завода и мельниц леса, 394 на поставки проданного разного хлеба, 99 на устройство дорог и 196 при переходе воинских команд. При сем чрезмерном расходе рабочего скота не было почти ни одного дня отдыха, а потому нет средств увеличить запашку. Касательно же того, чтобы крестьян, не имеющих волов, отдавать в заработки зажиточным крестьянам, то т. к. имеющих волов 176, а не имеющих 1454, то и остается излишество пеших рабочих людей¹⁾, для которых я почитал нужным приискывать работы хотя на уплаты податей и старых недоимок“.

За таких умов економії часто доводилося думати про те, щоб якось селянам дати урочну роботу „ібо сим только средством²⁾ возможно отвратить прихотливое требование крестьян и неосновательный их ропот, который вынудит продовольствовать всю вотчину. И потому предполагаю заготовлять воздушный кирпич из глины и топливо из овечьего помета. Мысль, что владелец и казна обязаны кормить народ в неурожайные годы, есть одно из причин величайшей беспечности здешних крестьян и эта беспечность, потворствуемая природною ленью, ведет их к крайней бедности, и потому к искоренению сего зла должно заботиться столько о запасах хлеба, сколько о запасах работ для крестьян, чтобы в неурожайные годы одними трудами приобретали средства к существованию; всякое же пособие без заработка опасно, ибо ежедневно будут являться толпы не просителей, а требователей“.

Для цієї маси селянства справді часто густо доводилося придумувати інколи просто курйозні роботи. Ось, напр., історія з садком. В економії був величезний панський садок, що забирав 100—150 роб. рук щодня від квітня до червня. Ці люди копали, розчищали стежки в садку тощо. „При першому вигляді сад сей кажеється величайшим обременением для економии, но на самом деле сего обременения не существует“, пише управитель³⁾, бо якраз на цей час „все полевые работы производятся на волах, по недостатку которых остается множество рук без всякого занятия и если бы в Яготине не было сада, то назначаемые в оной люди оставались бы совершенно праздными... Но с июня месяца прекращается высылка их в сад и они употребляются в господские работы на греблю сена и на вязку снопов,—впрочем и для сих работ излишество рук велико до такой степени, что предместником моим распущены в наймы за одни государственные подати 140 косарей и для пропитания 190 женщин и 260 погоничей обоого пола, недоставляя в экономию ни одного рубля дохода“. А тимчасом, садок цей, за виразом німця-садівника, прибутку зовсім ніякого „не получает очень справедливо; потому что оно только для утешения господ находится“⁴⁾. Отож, як уже говорилося вище, повинності лягали на нечисленне тягле селянство. Його справді найбільш гнітила кріпацька система господарства, тимчасом як його власне тяглове господарство було вже таким, що йому тільки бракувало нових виробничих відносин, щоб розгорнути надалі свій розвиток та, щоб уникнути визиску паразитичної панської економії, що не тільки стримувала розвиток, але й загрожувала надалі добробутові заможного селянства (при постійно заглиблюваній кризі сільського господарства в краї).

Для економії в свою чергу було надзвичайно не вигідно годувати вічно масу непотрібного „пішого“ селянства. Спроби завести громадську оранку для допомоги селянству, різні заохочування—нічого не давали, а, навпаки, на кінець цього півсторіччя виявилось ще зменшення кількості заможного

1) Курсив наш,— А. К.

2) З листа управителя економії з 27.II.1840 р., в. 226, Д. 734.

3) З листа 25.V.1838. в. 225, Д. 690.

4) З листа садівника 11.VI.1836. в. 225 Д. 690.

селянства. Його бо нагромадження затримувалося, очевидно, дійшло меж і або загрожувало йти до занепаду, або вимагало скасування кріпацьких стосунків. І перед економією, як бачимо вже з наведених рядків, за тих умов, погіршених ще частими неврожайними роками, виникала потреба збутися тисяч непотрібних голодних селян. „Прокормление подведомственных экономии крестьян,— пише управитель¹⁾),— с их семейством составляет ныне главный предмет забот, попечений и издержек экономии“.

Ми припиняємо цю характеристику стану економіїв зв'язку з проблемою робочої сили в ній—це стоїть як окрема проблема в нашому дослідженні. Досить тільки сказати ще, що стан економії був дуже скрутний через гостру кризу збуту збіжжя в краї за відсутністю внутрішнього ринку. Річ у тому, що фактично доводилося розраховувати лише на місцевий ринок—збут на південь (через Одесу тощо) був тільки спробою без повторень на поч. 50 х. р.р. Отож і можна було мати збут тільки на обмеженому близькому місцевому ринку. „Самые обильные урожаи не радуют земледельца, ибо он по опыту предвидит, что в урожайные года увеличится затруднение в сбыте хлеба и уменьшится цена на оной до такой степени, что от обильного урожая он менее получит денег, нежели от скудного сбора хлеба“²⁾).

Стан селянства в цій економії буде ще не зовсім схарактеризований, якщо не сказати про забезпечення землею селянських господарств. На одну фактичну душу з цієї землі, що була в користуванні селян, припадало пересічно 2,2 дес.

Але справді економія не всіх нарівно наділяла землею, а в залежності від заможности господарств, за принципом — „більшому — більше“. Ось ця таблиця³⁾ знайомить нас з унутрішньою стороною справи забезпечення селян землею:

Табл. ч. 18

Всього в економії та при- качествах сіл - х госп - в.	Госп.	%	На 1 госп. дес.	Всього на групу дес.	%	1 госп. пла- тить на рік крб. за дес.	Всього з них еконо- мія стягає подат. крб.	%
Пароволових	172	9	12	2064	20	3 крб.	6192 крб.	37
Одноволових, однокінних .	3	—	9	27	—	3	81	
”	12	1	8	96	1	3	288	
”	224	11	7	1568	15	3	4704	40
”	25	1	6	150	1	3	450	
Піших	834	42	5	4170	40	3	12510	
По бідності	286	15	4	1144	11	3	3432	22
”	271	14	3	813	8	3	2439	
”	2	—	2	4	—	3	12	
Наймитів	129	7	3	387	4	3	1161	—
Грішми	2	—	—	—	—	11—15	22—30	
”	5	—	—	—	—	7—15	35—75	
З 40 циган податей	—	—	—	—	—	7—16	286—52	1
А всього	1965	100	—	10423	100	—	31613—57	100

Як бачимо, на практиці економія (щоб щільніш оподаткувати селянство) в далекій мірі збільшує штучно кількість оподатковуваних „господарств“, зараховуючи туди й низку наймитів, чимало просто „по бідності“, та навіть... циган. Ефект все ж чималий, бо ж група піших, бідних та наймитів

1) З листа 27.II.1840, в. 226 Д. 734.

2) З листа управителя 17.VIII.1837, в. 225 Д. 708.

3) В'язка 224, Д. 688 „Д. о положений Яготинского имения“.

(останні були ті, що „за пропитание“ наймитували в своїх же селян, оддаючи їм крім своєї праці й ці наділи) ця група сплачує 62⁰/₁₀₀. Тягар податку виразно лягав на незаможну частину селянства. Тут певне полегшення для заможніших мало на оці, хоч в такий спосіб компенсувати визиск їх тяглої сили на панщині, зберегти цю силу, допомогти їй нагромадженню. Інша річ, що цього було надто замало, щоб забезпечити дальше нагромадження, не касуючи самої системи виробничих відносин.

Податок земельний розкладався нарівно від десятини, а не в залежності від спроможности селянина. Недивно, що економії це завдавало чималих турбот, бо ж величезна маса селянства, як ми бачили вище, були „піші“. „С пеших крестьян, пише управитель, взыскивать подати истинное мучение. Пеший хлебопашец — это загадочное существо для всех в мире хлебопашцев... Он не имеет иных средств к существованию, как отдать свои две десятины обработать и засеять четырем хозяевам, имеющим по паре волов и получить с оной $\frac{1}{3}$ урожая, т. - е. количество хлеба, недостаточное для пропитания его с семейством и в урожайные годы“¹⁾. Якщо економії траплялася окаязія, вона охоче погоджувалася відібрати частину землі в „піших“ і здати її в оренду („толочные их земли, которыми по неимению скота они не пользуются“). Відбираючи землю та здаючи її в оренду, посилаючи (скільки можна було) селян в наймити та на заробітки, економія в такий спосіб, хоч почасти, здобувала кошти на сплату селянського податку земельного. „Лично с пеших крестьян взыскание податей совершенно невозможно“, категорично признається в своєму донесенні управитель²⁾. І недивно, що в „пішого“ „личного“ майна не було — не було й джерела, звідки можна було б щось обкладати. Справді, $\frac{2}{3}$ прибутку з землі йшли до рук заможних селян; щоб тільки сплатити податок, то за тодішніх цін на збіжжя ледве вистачало тієї третини, що її діставав „піший“ з своєї землі. Наймитуючи задурно (на сплату податків) тільки „за пропитание“ в тих же заможних, „піший“ знов таки не мав чогось для власного господарства; якщо ж здавала в найми економія, то вона ж таки забирала й платню на сплату недоїмок тощо.

Не те було з заможними. Землю наділялося селянам так: „Сообразуясь с положением крестьян и количеством их семейств, ежегодно делается раскладка миром — сколько какому крестьянину дать земли с соблюдением, чтобы при одной лишь крайней необходимости менять их участки. За весьма малым изъятием, раскладкою назначается хозяевам пароволовым 12 дес., но не имеющим волов, но отбывающим господскую повинность на лошади или корове, дается, смотря по благонадежности, от 5 до 7 дес., пешие, т. - е. крестьяне, не имеющие никакого рабочего скота и которых к несчастью не только в Яготинской вотчине, но и во всей Полтавской губ. наберется около $\frac{2}{3}$ всего класса хлеборобов, они получают 3 дес. пашни; имеющие овец и скольконибудь благонадежные получают и по 1 дес. покоса. По наделению сим образом землями, итог числа душ и количества розданной земли объясняет, по сколько денег придется за десятину уплаты государ. податей, винокурен. пошлин и земских повинностей“³⁾. Принцип „благонадежности“ лежить в основі наділення землею. Заможні селянські господарства, дістаючи більші наділи, фактично їх збільшували майже втричі: з 10 тис. дес. наділами одержували 2 тис., а з решти 8.000 — щось з 6 тис. дес. використовували вони теж таки, як $\frac{2}{3}$ (не менше, бо ще ж було просто „за пропитание!“). Отож оренда та визиск (наймами!) підживляли заможне селянське господарство, були за основне джерело нагромадження в ньому. Зосереджуючи в своїх руках пересічно 50

1) З донесення управителя 29/IV. 1894 — в. 226, Д. 724.

2) В. 226. Д. 724.

3) Ibid.

і більше десяти¹⁾), ці господарства вже продукували на ринок, звичайно, внутрішній. Тут вони, певне, стикалися з економією, але, як роздрібники, заможні селяни успішніш були зв'язані з внутрішнім дрібним ринком, аніж гуртовик-економія. Що для заможного селянства мали значіння ціни на хліб, це стверджує управитель в одному з своїх рапортів²⁾, коли добробут селянства (зрозуміло якого) зв'язував з необхідністю „ожидать счастливых годов, чтобы при дороде хлеба был бы и выгодный сбыт оногo, который теперь не имеет никакой ценности“. Але це вже проблема ринку, якої ми торкаємося в в іншому місці своєї монографії.

Отож коротко підсумуємо сказане :

1. На економію тиснув ринок, голодна зайва робоча сила, неінтенсифіковане господарство.

2. На селі цього великого панського господарства вже було досить глибоке розшарування: його дальший розвиток затримувався тільки кріпацькими виробничими відносинами.

3. Розшарування це було досить різке, глибоке: 26^{0/0} господарств (30^{0/0} населення) зосереджували в своїх руках від 60 до 100^{0/0} селянського добробуту, зокрема й найбільше — робочої худоби. За джерело нагромадження були оренда й наймана задурно робоча сила.

4. Дві сили в цьому великому панському господарстві — тяглі (заможні) та сам маєток — ворожі одна одній через зацікавленість у визиску перших другою, однаково прагнули до реформи.

5. З реформою маєток мав би дешеvu робочу силу з бідного селянства, „вільного“ від зобов'язання економії його годувати (до 6000 душ). Разом з тим економія придбавала внутрішній ринок³⁾, а від „реформи“ — експропріації — капітал, що дав би змогу перевести господарство на нові рейки. Доба після реформи в житті маєтку доводить, що це було передумовою до дальшого існування цього господарства.

6. Тяглі — заможні чекали нових виробничих відносин для свого розвитку, не стримувані та не підрізувані визиском економії. Дальше нагромадження в цій частині селянських господарств було можливе тільки за скасування кріпацтва, коли фєвдальна експропріація перетворювалася б на капіталістичну.

7. Решта селянства (70^{0/0}) якоїсь перспективи в реформі бачити не могла — на майбутнє вона повинна була „вивітруватися“, стати за джерело до дальшого нагромадження в заможних господарствах, за резерв робітньої сили для панської економії та постійний місцевий ринок для неї.

8. До цього часу в історіографії все ще не спростовано думки (Струве), що панщизняне господарство було нівельоване, що процес розшарування мав ґрунт тільки серед оброчних селян. Ми не маємо підстав підтримувати цю думку тепер і можемо гадати, що у друг. чв. ХІХ ст. в краї серед селянства більшого панщизняного господарства була наявна відносно висока диференціяція.

1) 12 дес. наділу та до того ще не менш як втричі більше з оренди.

2) Д. 688, Рапорт з 14/І. 1836.

3) На якому, до речі, економія до цього часу серед конкурентів мала й свого ж куркуля — кріпака, але до поширення внутр. ринку прагнула так само, як і той же куркуль, що так само страждав, коли хліб не мав „никакой ценности“.

До українського перекладу III тому, частини I
„Капіталу“ Маркса, ДВУ, 1929 р.

(Переклад Миж. Порша з 3-го німецького видання 1911 р.; за редакцією Анд. Річицького
й Д. Щербаненка)

Останніми роками ДВУ взялося до виконання великої ваги завдання — видати українською мовою головні твори основоположників марксизму. Зайвим було б тут багато говорити про велике значення цих творів в справі озброєння пролетарських мас революційною теорією, особливо тепер, в добу будівництва соціалізму. Партія й робітничка кляса завжди ясно усвідомлювали собі значіння революційної теорії для революційної дії.

Тут ми хочемо лише відзначити справді величезне історичне й політичне значення перекладу й видання „Капіталу“ Маркса українською мовою, як і будь-якою іншою, національною мовою. Видання творів Маркса рідною, національною мовою, мовою близькою і зрозумілою широким трудящим масам, — це справді один з основних чинників втілення в широкі трудящі маси Марксового вчення, піднесення клясової пролетарської самосвідомості. Тому до видання таких творів ДВУ повинно було б підійти з максимальною увагою. І це тим більше, що видання таких творів, та ще мовою, що протягом багатьох років панувала царського самодержавства перебувала в підпіллі, є справа дуже важка; вона вимагає великих зусиль, коштів та напруження наукової думки.

Переклад таких творів вимагає абсолютної точности, кристалічної чистоти у передачі змісту. Тут абсолютно не можна припускати навіть невеличких розходжень з текстом (мова йде, розуміється, про розходження не формальні, а змістовні), з якого робиться переклад, бо іноді з малих неточностей виростають великі помилки. Технічно видання мусить бути також на належній висоті; всілякі технічні огріхи треба якнайбільше усувати. Тоді видання основоположників марксизму буде виконане так, як цього вимагає сама природа справи.

Подивімось, в якій мірі відповідає видання українською мовою III тому (частини I) „Капіталу“ Маркса тим вимогам, які ми зазначили щодо творів основоположників марксизму.

Щоб розгорнути розгляд цього видання якнайширше, щоб якнайповніше потім обґрунтувати нашу оцінку і висновки, ми переглянули і порівняли з німецьким текстом: 1) передмову (16 сторінок) 2) плюс 180 сторінок тексту з 289 стор. всього українського тексту, інакше — з 28 розділів — 18 розділів, — виходить, добрих дві третини всього тексту. Всі ці переглянені сторінки українського перекладу ми опишемо детально, показуючи усі малі й великі дефекти перекладу, маючи між іншим на увазі і можливість використання наших зауважень при другому виданні цього тому.

Перша й основна вада перекладу, що проходить по всьому тексту і яка створює велику плутанину й трудність розуміння тексту — це відсутність різниці між поняттями: циркуляція капіталу й оборот капіталу.

Відомо, що у Маркса ці два поняття різні.

Ми можемо зазначити з усіх 3-х томів „Капіталу“ тільки два місця: перше — з першого тому (розд. 7-й, вступ), де Маркс кругооборот капіталу розглядає, як циркуляцію капіталу, друге — з другого тому (розд. 7-й, 1-й абз.), де Маркс час, що становить по суті час обороту капіталу, зазначає терміном „час циркуляції капіталу“.

Крім цих, місць, Маркс завжди гостро розрізняє ці поняття: циркуляцію капіталу Маркс визначає словами „die Zirkulation des Kapitals“ або „der Umlauf des Kapitals“, а оборот капіталу завжди — „der Umschlag des Kapitals“ (див. т. II).

Час циркуляції капіталу Маркс визначає словами „die Umlaufszeit des Kapitals“, або „die Zirkulationszeit des Kapitals“, а час обороту капіталу — „die Umschlagszeit des Kapitals“.

В українському ж перекладі ці різні поняття „циркуляція капіталу“ й „оборот капіталу“ чомусь перекладено одним терміном — „обіг капіталу“, відповідно до цього —

час циркуляції й час обороту капіталу одними й тими ж словами — „час обігу капіталу“. В наслідок такого перекладу завжди підчас читання виникають труднощі, треба щоразу встановлювати про що тут йде мова: чи про циркуляцію капіталу, чи про оборот капіталу, в других випадках — чи про час циркуляції капіталу, чи про час обороту капіталу. Часто просто важко зрозуміти текст. Наведімо кілька прикладів.

Перший. На сторінці 32-й читаємо: „Вже в другій книзі докладно розвинуто, як скорочення часу обігу, або одного з двох його розділів, часу продукції та часу обігу, підвищує масу випродукованої додаткової вартости“. В цій фразі „час обігу“ через нечіткий переклад можна розуміти, як час, який в одночас більший від „часу обігу“, менший від „часу обігу“ й рівний „часу обігу“. Тому, хто хотів би зрозуміти зміст цієї фрази, залишається хіба звернутися до німецького тексту. Там ми читаємо: „Es ist bereits im zweiten Buch im einzelnen entwickelt, wie die Verkürzung der Umschlagszeit, oder eines ihrer beiden Abschnitte, der Produktionszeit und der Cirkulationszeit, die Masse des producirten Mehrwerths steigert“ (S. 44).

Отже, цю фразу слід би перекласти так: „Вже в другій книзі докладно розвинуто як скорочення часу обороту, або одного з двох його розділів, часу продукції та часу циркуляції, підвищує масу випродукованої додаткової вартости“.

Другий приклад. На сторінці 180 читаємо: „Обіг промислового капіталу — то єдність часу його продукції та обігу...“ Знов труднощі, бо як може „обіг“ бути єдністю часу продукції та „обігу“ ж. Тут знов таки треба було перекласти так: „Оборот (der Umschlag) промислового капіталу — то є єдність часу його продукції та часу його циркуляції (Cirkulationszeit)“ (німецький текст S. 286).

Далі третій приклад. На 33 стор. читаємо: „...норми зиску двох капіталів відносяться зворотно до часу їхнього обігу“. Тут знов таки читач потрапляє в труднощі, бо не зовсім ясно, про що йде мова, чи про час обороту капіталу, чи про час його циркуляції. Таких прикладів можна навести скільки завгодно.

Другою великою хибою перекладу є те, що перекладач і редактори змішали в одну купу такі різні поняття, як оборотний капітал і капітал циркуляції.

На 159 стор. читаємо: „ми бачили, що існування капіталу, як товарового капіталу, і та метаморфоза, що її він пророблює, як товаровий капітал у сфері обігу, на ринку,— метаморфоза, що сходиться до купівлі та продажу, до перетворення товарового капіталу в грошовий капітал, а грошового капіталу у товаровий,— являють фазу процесу репродукції промислового капіталу, отже фазу цілого процесу його продукції; але ми одночасно бачили, що у цій своїй функції, як оборотний капітал, він відрізняється від себе самого, як продуктивного капіталу“. Безглуздя останнього абзацу цієї фрази прямо б'є в очі. Виходить, начебто Маркс тут протиставляє оборотний капітал капіталові продуктивному. Правда, можна було б з певної точки погляду говорити про відміну оборотного капіталу від продуктивного, як про відміну частини від цілого, бо оборотний капітал і є не що інше, як певна, а саме текуча частина продуктивного капіталу. Але ж тут у Маркса мова йде цілком не про те. У Маркса тут мова йде про метаморфози капіталу в сфері циркуляції, про перетворення товарового капіталу на грошовий й грошового на товаровий. З якої ж речі тут оборотний капітал? І як це взагалі можна говорити про оборотний капітал по відношенню до капіталу, що перебуває в сфері циркуляції? Отже, Маркс не раз підкреслював, що „лише продуктивний капітал може розподілятися на основний та оборотний“, і що „цієї протилежності нема, навпаки, для двох других способів існування промислового капіталу, значить, ні для товарового капіталу, ні для грошового капіталу“¹⁾.

Далі Маркс дуже влучно висміює тих економістів, що змішують в одну купу ці дві форми промислового капіталу з оборотним капіталом: „Але тому, що ці дві форми капіталу існують в сфері циркуляції, то... економія від часів А. Сміта не утрималась від спокуси змішати їх в одну купу з текучою частиною продуктивного капіталу, поєднати їх в категорію „оборотний капітал“. А у вищенаведеному перекладі мова йде якраз про ці дві форми промислового капіталу. Як же це так? Виходить, що той же самий Маркс, який в II томі говорив, що для цих двох форм промислового капіталу немає поділу на основний і оборотний капітал, і який там же їдко висміював економістів, що змішували ці дві форми капіталу з оборотним капіталом,— в III томі сам змішує ці дві форми промислового капіталу в одну купу з текучою частиною продуктивного капіталу, називаючи їх „оборотним капіталом“. Легковажний буржуазний економіст, який спирався б на український переклад „Капіталу“, міг би легко на цій підставі побудувати цілу теорію суперечностей, на цей раз вже між другим та третім томом „Капіталу“. Проте, досить лише поглянути в німецький текст, щоб побачити, що жодних суперечностей між II і III томами „Капіталу“ немає, бо Маркс і тут протиставляє продуктивному капіталові не оборотний капітал, а капітал циркуляції, і що перекладач та редактори просто не зауважили такої „маленької“ різниці, як різницю між оборотним капіталом циркуляції. В німецькому тексті сказано: „dass es sich zugleich aber in dieser seiner Funktion als Cirkulationskapital von sich selbst als produktivem Kapital unterscheidet“ (S. 25).

¹⁾ „Капітал“, том II, стр. 139, ГИЗ 1923 р.

„Als Cirkulationskapital“, громадянине перекладачу, а не „als cirkulierendes Kapital“, значить, „капіталу циркуляції“, тобто капіталу, що перебуває в сфері циркуляції, а не „оборотного“ капіталу.

Виходить, що перекладач знов зробив лише одну „маленьку“ помилку: замість того, щоб слова „als Cirkulationskapital“ перекласти, як „капіталу циркуляції“, він переклав їх „як оборотного капіталу“. А де ж були редактори?

Тим самим вони не тільки позбавили усю цю фразу усякого змісту, але й цілком перекрутили Марксове розуміння поділу капіталу на основний та оборотний капітал. І це в них не випадкова помилка, бо скрізь і всюди, де йде мова про „капітал циркуляції“, вони завжди перекладають це словами „оборотний капітал“.

Наведемо ще приклад того, до якої плутанини в передачі німецького тексту призводить ця відсутність різниці між оборотним капіталом і капіталом циркуляції.

На 159 стор. читаємо: „Отже товаро-торговельний капітал є не що інше, а тільки перетворена форма однієї частини цього обігового капіталу, що охоплений процесом обігу, завжди є на ринку, та завжди перебуває у процесі метаморфози“. З цієї фрази дуже важко зрозуміти, що таке товаро-торговельний капітал. Це тому, що нема диференціації понять, різниці між оборотним капіталом і капіталом циркуляції. У Маркса в оригіналі сказано: „Das Waarenhandlungskapital nun ist nichts, als die verwandelte Form eines Theils dieses beständig auf dem Markt befindlichen und stets von der Cirkulationssphäre umfangeren Cirkulationskapitals“ (стор. 251).

Це треба було б перекласти так: „Отже товаро-торговельний капітал є не що інше, а тільки перетворена форма частини цього капіталу циркуляції (а не „обігового капіталу“, гр. перекладачу), що завжди охоплений сферою циркуляції (а не „процесом обігу“), завжди є на ринку та перебуває в процесі метаморфози. Тут перекладач та редактори замість того, щоб слово („Cirkulationskapital“) передати як „капітал циркуляції“ передали його, як „обіговий капітал“, а слова „der Cirkulationssphäre“ вони передали словом „процес обігу“, замість того, щоб сказати „сферою циркуляції“. Тому то в їх перекладі не зрозумієш, що таке товаро-торговельний капітал, чи це капітал обіговий (оборотний), як вони перекладають, але тоді не зрозуміло, як він може перебувати виключно в сфері циркуляції; до того ж ми знаємо, що промисловий капітал в тих формах, в яких він перебуває у сфері циркуляції не розпадається на основний та обіговий (оборотний) капітал; чи це промисловий капітал у тих формах, в яких він перебуває у сфері циркуляції? Але тоді не можна називати його „обіговим“ капіталом.

Вже ця одна плутанина в термінології, що зустрічається по всьому тексті перекладу робить цей переклад малоприслужним для користування.

Але, крім плутанини і труднощів в розумінні тексту, зв'язаних з тим, що перекладач і редактори змішали в одну купу цілком різні поняття,— крім всього цього, переклад має: поперше, чимало місць, де Марксів текст подано цілком в перекрученому вигляді; подруге, в багатьох місцях зустрічаються кілька великих пропусків німецького тексту, що створює нісенітницю в Марксових положеннях; потретє,— в наслідок чисто механічного перекладу не виправлено виразних помилок німецького тексту, які легко можна було б виправити; четверте — трапляється багато нічим не з'ясованих неуважностей у перекладі окремих центральних слів тексту, які цілком перекручують зміст тексту; п'яте — переклад насичений багатьма дрібними помилками й пропусками в перекладі, які в деяких місцях перекручують, а в деяких місцях не перекручують суті тексту, але значно затрудняють його розуміння й, нарешті,— шосте — переклад має багато пропусків окремих слів, та багато дрібних огріхів, які, не відбиваючись особливо на суті тексту, все ж таки свідчать про цілком недозволену байдужість, з якою перекладач, редактори та видавництво поставилися до видання рецензованого перекладу.

Щоб наші слова не були безпідставні, ми опишемо всі виявлені нами перекручення, помилки та пропуски—й великі, й малі. Зайва, можливо, з точки погляду звичайної рецензії, пильність в описуванні цих хиб. пояснюється тут тим, що (як ми вже згадували), рецензуючи цей переклад, ми маємо на увазі не лише критику, але й можливе використання наших зауважень підчас другого видання книги.

Ми почнемо з огляду великих, або більш-менш значних помилок та перекручень Марксового тексту.

1) На стор. X передмови читаємо: „Бо коли продаж товарів за ціну, дорожчу від коштів їхньої продукції, є спільна властивість усіх товарів, і лише праця становить виняток з цього, що продаючися завжди нижче своєї ціни, то її продається саме нижче тієї ціни, і це є правилом у цьому вульгарно-економічному світі“. Неправильність плутанини і перекручення такого перекладу прямо б'ють в вічі. Наведемо німецький текст: „Denn, wenn es die gemeinsame Eigenschaft aller Waare ist, theurer verkauft zu werden als die Produktionskosten, wenn aber hiervon die Arbeit allein ausgenommen ist und stets nur zu den Produktionskosten verkauft wird, so wird sie eben unter dem Preis verkauft, der die Regel ist in dieser vulgar — ökonomischen Welt“ (S. XIII).

Його треба було перекласти так: „Бо коли продаж товарів за ціну, дорожчу від коштів їхньої продукції, є спільна властивість усіх товарів і лише праця становить виняток з цього, продаючися завжди лише за коштами продукції, то її продається

саме нижче тієї ціни, що є правилом у цьому вульгарно-економічному світі¹⁾. Звідси ми бачимо, що цілком виразну фразу Енгельса, якою він хоче показати, що „вульгарно-економічне“ пояснення зиску на капітал, що його дає Лексіс, практично зводиться до таких же результатів, як і теорія додаткової вартості Маркса, перекладач передав так, що вийшла якась неможлива нісенітниця. І все це тому, що він замість того, щоб сказати: „... лише праця... продаючися завжди лише за коштами продукції“ говорить: „лише праця... продаючися завжди нижче своєї ціни“ (як це щонебудь може продаватися нижче своєї ціни?!), а замість того, щоб сказати: „саме нижче тієї ціни, що є правилом у цьому вульгарно-економічному світі“, він говорить: „нижче тієї ціни“ (а якої — невідомо) „і це є правилом...“, цебто він каже тут не про продаж праці нижче ціни, яка є правилом, а про продаж праці нижче якої-то ціни, як про факт, що являється правилом.

2. Німецький текст (26 стр.): „Durch Zusatz von 70 c. zu dieser Zwischenform wird sie gesenkt auf $8\frac{1}{3}\%$ “ перекладач зовсім не розібравшись в суті цього тексту, не потурбувавшись подумати, до якого іменника стосується тут займенник „sie“ передав його цілком перекручено. Український переклад: „Через додаток 70 с. до цієї проміжної форми зиску, норма спадає до $8\frac{1}{3}\%$ “ (26 стр.). Тут, як це видно з попереднього в книжці контексту, займенник „sie“ стосується до слова „Profitrate“. Тому цей німецький текст треба було б правильно передати ось як: „Через додаток 70 с. до цієї проміжної форми норма зиску спадає до $8\frac{1}{3}\%$ “.

3) Далі в наслідок „чисто механічного перекладу перекручено ось такий німецький текст: In wiefern bei diesen entgegengesetzten Annahmer C, dem Werthausdruck in Geld nach, gleich bleiben aber dennoch die den veränderten Verhältnisse entsprechende veränderte Menge Produktionsmittel darstellen kann, ist im Wesentlichen schon obenerörtert“. (S. 37). Перекладач передав його так: „Оскільки в цих протилежних припущеннях C, коли висловити вартість у грошах, може, лишаючись незмінним, становити проте, відповідно до змінених відносин, змінену масу засобів продукції—це в головному вже розглянуто вище (стор. 26).

Цей переклад ставить наголос зовсім не там, де його робить Маркс. Маркс тут говорить: „Оскільки в цих протилежних припущеннях є, коли висловити вартість в грошах, може залишитись незмінним, репрезентуючи, проте, відповідно до змінених відносин змінену масу засобів продукції—це у головному вже розглянуто вище“.

4) У розд. 4-му перший абзац (стор. 32) зіпсований в перекладі тим, що, мабуть, перекладач робив не розуміючи того, що перекладав.

Невірна передача в цьому абзаці одного рядка перекручує якраз основну суть цього абзацу. Німецькі слова: „... um diesen Theil verkürzt... wird“ (44 ст.), які за змістом контексту й за німецькою граматику визначають „скорочується на цю частину“ перекладач ухитрився перекласти „скорочує цю частину“, Цим самим він цілком перекрутив цю фразу, надавши їй суті, якраз протилежної тій, яку їй дає Маркс. Маркс тут каже: „... що капітал, діяльний в активній продукції... невпинно скорочується на цю частину“, а в перекладача виходить, що не діяльний активно капітал скорочується на цю частину, а що сама ця активно недіяльна частина капіталу скорочується.

5) А ось ще переклад в перекрученому вигляді. Німецький текст: „Eine andre Steigerung der Profitrate entspringt nicht aus der Oekonomie der Arbeit, wodurch das konstante Kapital producirt wird, sondern aus der Oekonomie in der Anwendung des Konstantes Kapitals selbst“ (S. 56). Порівняйте, як його переклав перекладач: „Підвищується ще норма зиску не з економії на тій праці, яку продукує сталий капітал, а з економії під час уживання самого сталого капіталу“ (стор. 39).

Поперше — коли вже дотримуватись дослівного перекладу, то початок цього уривка треба було б дати так (і тут дослівний переклад був би більше доречний): „Інше підвищення норми зиску постає не з економії на тій праці...“; подруге, в німецькому тексті сказано не „яку продукує сталий капітал“ — це майже нісенітниця, я „яка продукує сталий капітал“; і потретє, не — „а з економії під час уживання самого сталого капіталу“, бо під час уживання самого сталого капіталу може бути економія не тільки на постійному капіталі, але й на змінному, а „з економії в уживанні самого сталого капіталу“.

6) На стор. 40-й натрапляємо на досить невдалу вільність перекладу, яка до того ж перекручує й суть тексту.

Німецький текст: Dass nicht umkommt oder verschleudert wird, dass die Produktionsmittel nur in den durch die Produktion selbst erheischten Weise verbraucht werden, hängt theils von der Dressur und Bildung der Arbeiter ab, theils von der Disciplin, die der Kapitalist über die kombinirten Arbeiter ausübt“ (S. 57 — 58).

Перекладач перекладає цей уривок ось як: „Змагання капіталіста до того, щоб ніщо не пропадало, та не розкидалося, щоб засоби продукції витрачалися лише способом, потрібним для самої продукції—це змагання почасти залежить від муштри та освіти робітників“. Звідки взяв тут перекладач „змагання капіталіста“, яке „почасти залежить від муштри та освіти робітників“? Що капіталіст прагне економіти

¹⁾ Тут, як і далі, ми підкреслюємо в українському тексті всі ті місця, що їх передано невірно. Відповідно підкреслюємо для порівняння ті ж місця в німецькому тексті, і також ті місця українського перекладу, що ми його пропонуємо.

засоби виробництва — це безперечно вірно. Але, щоб це прагнення капіталіста економити залежало від „муштри та освіти робітників.—ми, признатись, досі не чули. Цього, розуміється, нема й в німецькому тексті. Там мова йде не про те, що прагнення капіталістів економити залежить „від муштри“ і т. д., а про те, що здійснення цієї економії на засобах виробництва „залежить від муштри та освіти робітників...“

7) Ось другий німецький текст: „In den folgenden Untersuchungen wird man sich beschränken auf Preisschwankungen des Rohstoffs, nicht soweit er eingeht, sei es als Rohstoff der Maschinerie, die als Arbeitsmittel fungirt, sei es als Hilfsstoff in ihrer Anwendung, sondern soweit er als Rohstoff in den Produktionsprocess der Waare eingeht“ (S. 82), що перекладач зовсім не зрозумів, передав його неправильно, а редактори його не виправили.

В українському перекладі це місце подано так: „У наступних дослідах ми обмежимося на коливанні цін тієї сировини, яка ввходить, чи то як сировина у машини, що функціонують, як засоби праці, чи як допоміжні матеріали при вжитку тих машин, чи тієї сировини, що ввходить, як сировинний матеріал у процес продукції товару“ (стор. 55).

Порівнюючи цей переклад з німецьким текстом, відразу можна побачити цілковиту непридатність і перекрученість такого перекладу. Правильний переклад повинен бути тут такий: „у наступних дослідах ми обмежимося на коливанні цін сировини не тієї, що ввходить (nicht soweit er eingeht), чи то, як сировина у машини, що функціонують як засоби праці, чи то як допоміжний матеріал при ужитку тих машин, але тієї, що ввходить (sondern soweit er... eingeht) як сировина у процес продукції товару“. У такому виправленому перекладі буде зрозумілий і подальший текст Маркса.

8) На стор. 104 в уривкові, в якому Маркс робить дуже важливе методологічне зауваження про питому вагу попиту і пропозиції в поясненні економічних явищ буржуазно-капіталістичної економіки, перекладач, абсолютно не задумуючись над суттю всього цього уривка, передав так його кінець, що не лише не відбив цього методологічного зауваження, але вклав у нього зовсім інший зміст.

Ось цей уривок в українському перекладі: „і таким робом виявляється і тут знову, що, виходячи з відношення попиту та подання, не можемо (абсолютно)¹⁾ нічого пояснити, поки розвинеться та база, на якій це відношення утворюється“.

Німецький текст (ми наводимо тільки неправильно перекладені слова): „bevor die Basis entwickelt ist, vorauf dies Verhältniss spielt“ (S. 160). Перекладач не подумав, що перекладати в даному контексті слова „bevor die Basis entwickelt ist“ словами „поки розвинеться та база“, значить перекрутити зміст того, що перекладаєш.

Хіба тут Маркс каже про те, що, „виходячи з відношення попиту та подання не можна абсолютно нічого пояснити, поки розвинеться та база, на якій те відношення утворюється“, значить, поки не розів'ється капіталістична система виробництва? Ні, тут Маркс каже про друге, а саме, що „виходячи з відношення попиту та подання не можна абсолютно нічого пояснити, поки не розкрито тієї бази, на якій це відношення утворюється“.

9) Беремо далі стор. 122. Погляньте, як перекладач передає заголовок цілої частини книги, виклад змісту якої з цієї сторінки починається. Він пише: „закон спадної тенденції зиску“. Це просто знущання над Марксом, бо такий переклад Марксових слів „Gesetz des tendenziellen Falls der Profitrate“ є кричуща дурниця. Де хтонебудь чув такий заголовок цього розділу? Нам здається, що ніхто і ніде. Відважуємось запевнити й перекладача й т. т. редакторів, що Маркс ніде, ніколи не викладав і не формулював такого закону, саме „Закону спадної тенденції зиску“. — Він дав і чудово виклав „Закон тенденції норми зиску до падіння“. Візьміть, хоч би 193 стор. німецького тексту, де Маркс дає іншими словами визначення цього ж закону. Ось ці слова: „Die progressive Tendenz der allgemeinen Profitrate zum Sinken ist...“ Ці слова значать: „прогресивна тенденція загальної норми зиску до падіння є...“ і т. д. Подібне це на переклад гр. Порша? Він пише: „спадної тенденції зиску“. А справа то тут зовсім в другому. Не тенденція падає, і не „зиск“ падає, а „норма зиску“ падає за одночасового, як це в цьому розділі показує Маркс, зростання маси зиску, а у перекладача виходить, що падає якраз маса зиску.

10) На 130 стор. читаємо: „З цього виходить, що як більше розвивається капіталістичний спосіб продукції, то більшої маси капіталу треба на те, щоб дати працю тій самій, ба навіть, чимраз більшій робочій силі“. Підкреслені слова передані невірно й тому перекручують прикінцевий зміст цього положення. Німецький текст між іншим цілком ясний і виразний: „Es folgt hieraus, dass je mehr die kapitalistische Produktionsweise sich entwickelt, eine immer grössere Kapitalmenge nöthig ist um dieselbe und noch mehr eine wachsende Arbeitskraft zu beschäftigen“ (204).

Правильний переклад його повинен бути такий: „З цього виходить, що як більше розвивається капіталістичний спосіб продукції, то дедалі більшої маси капіталу треба на те, щоб дати працю тій самій робочій силі, і ще більшій маси капіталу, щоб дати працю зростаючій робочій силі“.

11) Тепер наведемо (стор. 150) одне положення, яке є важливою ланкою в Марксовому описі руйнівних дій кризи, з яким перекладач зовсім не справився, а редактори не виправили. Наведемо спочатку його німецькою мовою:

¹⁾ Ми взяли слово „абсолютно“ в дужки, бо в українському перекладі цього слова нема, а в німецькому тексті є.

„Diese Störung und Stockung paralytirt die mit der Entwicklung des Kapitals gleichzeitig gegebne, auf jenen vorausgesetzten Preisverhältnissen beruhende Funktion des Geldes als Zahlungsmittel unterbricht an hundert stellen die Kette der Zahlungesobligationen an bestimmten Terminen, wird noch verschärft durch das damit gegebene Zusammenbrechen des gleichzeitig mit dem Kapital entwickelten Kréditsystems und führt so zu heftigen akuten Krisen, plötzlichen gewaltsamen Entwerthungen und wirklicher Stockung und Sturz des Reproduktionsprocesses, und damit zu wirklicher Abnahme der Reproduktion.“ (S. 236) Наведемо тепер цю фразу в українському перекладі: „Це безладдя та припинення паралізує ту функцію грошей, як виплатного засобу, що її дано одночасно з розвитком капіталу, функцію, що спирається на ті припущені відношення цін, перериває у сотках місць ланцюг виплатних зобов'язань на певні реченці, ще більше розхитується цим кредитову систему, яка розвинулася одночасно з капіталом і так до різних гострих криз, до раптового гвалтовного знецінювання та дійсного спину й занепаду процесу репродукції“... Перекладач ухитрився надати другій половині цього уривку, починаючи зі слів „ще більше розхитується“... зміст цілком відмінний від того, який є у німецькому тексті. І справді, з українського перекладу цієї частини уривку виходить, начебто мова йде про ще більше розхитування кредитової системи, і що це все так до різних гострих криз і т. д. А в той час з німецького тексту виходить, що мова йде не про ще більше розхитування кредитової системи, а про те, що саме це безладдя та припинення ще більше загострюється розхитуванням кредитової системи й що воно (безладдя та припинення) приводить в такий спосіб, до сильних і гострих криз і т. д. (а не, що „і так до різних гострих криз“).

Значить уривок цей треба було перекласти так: „Це безладдя та припинення паралізує функцію грошей, як виплатного засобу, що її дано в одночас з розвитком капіталу, та що спирається на ті припущені відношення цін, перериває у сотках місць ланцюг виплатних зобов'язань на певні реченці, ще більше загострюється розхитуванням кредитової системи, яке йде поруч з цими явищами,— кредитової системи, що розвинулася одночасно з капіталом—і приводить в такий спосіб до сильних та гострих криз, до раптового гвалтовного знецінювання...“ і т. д.

12) На стор. 156 не обдуманний, чисто механічний, переклад призводить до того, що німецькі слова „also auch“ цебто — отже, й „віднесені не за приналежністю, що, зрозуміло, перекручує зміст фрази: в українському тексті читаємо: „отже, й не ввіходить у ті сфери продукції...“ На справді ж відповідно до німецького тексту треба було б сказати: „отже, панує й по тих сферах продукції...“ бо німецькі слова „also auch in den Produktionssphären“ стосуються не до слів „weder... noch... eingeht,“ що значить „не ввіходить... ані... ані“, а до слова „herrscht“, цебто „панує“.

13) Далі, на 161 стор. читаємо: „в одному випадку T^1 -Г-Т відбувається дворазова зміна місця тих самих грошей, бо товар вивласнюється в одній формі, та присвоюється у другій. У другому випадку Г-Т-Г¹ відбувається дворазова переміна місця того самого товару, бо авансовані гроші знов витягаються назад з обігу“. Тут перекладач став начебто на шлях вільного перекладу. За одне лиш це ми б йому, розуміється, не дорікали. Але справа знов таки в тому, що він при цьому перекрутив Маркса, В оригіналі читаємо: „In den einen Fall W^1 -G-W vermittelt der zweimalige Stellenswechsel desselben Geldes, dass Waare in einer Gestalt veräussert und in einer andren Gestalt angeeignet wird. In dem andren Fall G-W-G¹ vermittelt der zweimalige Stellenwechsel derselben Waare, dass das vorgeschossne Geld wieder aus der Cirkulation zurückgezogen wird (S. 254).

Це слід було б перекладати так: „В одному випадку T^1 -Г-Т за посередництвом дворазової зміни місця тих самих грошей відбувається вивласнювання товару в одній формі та присвоєння його у другій. В другому випадку Г-Т-Г¹ за посередництвом дворазової зміни місця того самого товару відбувається витягання авансових грошей назад з циркуляції“.

В цих двох фразах Маркс хоче відмітити різницю між циркуляцією товару, якою вона являється, як процес циркуляції промислового капіталу, й циркуляцією товарів, якою вона являється у русі купецького капіталу. І ось тоді, як у Маркса це зводиться до того, що в першому випадку за допомогою дворазового переміщення грошей відбувається вивласнювання товару в одній формі й присвоювання його в другій, а в другому випадку за допомогою переміщення одного й того ж товару відбувається зворотний приплив авансованих грошей, при чому наголос якраз ставиться на те, що в одному випадку з циркуляції повертаються товари, а в другому авансовані гроші, перекладач передав це місце так, що наголос в нього вийшов на тому, що в першому випадкові відбувається дворазове переміщення одних і тих же грошей, а в другому випадку дворазове переміщення одного й того ж товару.

Зазначмо тепер кілька великих пропусків в українському перекладі німецького тексту, що створює нісенітницю в українському тексті.

1) На 59 стор., в 3-му абзаці, у фразі, що починається словами: „Одна частина перебуває на ринку...“ є великий пропуск, що робить всю фразу незрозумілою, а кінець її від слів „почасти у початковій формі“ в поєднанні з безпосередньо попереднім положенням—невірним. Тут пропущено такі слова: -ein dritter Theil endlich befindet sich innerhalb der Produktionssphäre (S. 81), що значить „нарешті 3-х частина перебуває у сфері продукції“.

Коли ж вставити у відповідне місце цей пропущений уривок німецького тексту, зміст фрази стає виразний.

2) На 81 стор. дуже важливе формулювання Маркса різниці між технічним і вартісним складом капіталу знов через великий пропуск слів подано в перекрученій й недозволено безглуздій формі.

Український текст: „різниця між технічним і вартісним складом у кожній промисловій ділянці виявляється у тому, що за постійного технічного складу вартісне відношення може лишитися однаковим“. Цілковите безглуздя, якийсь набір слів. А де ж була редакція?

Німецький текст: „Der Unterschied zwischen der technischen Zusammensetzung und der Werthzusammensetzung zeigt sich in jedem Industriezweig darin, dass bei konstanter technischer Zusammensetzung das Werthverhältniss der bei den Kapitaltheile wechseln und bei veränderter technischer Zusammensetzung das Werthverhältniss dasselbe bleiben kann“ (S. 124). (Розрядкою набрано слова пропущені). Переклад цього місця: „Різниця між технічним і вартісним складом у кожній промисловій ділянці виявляється в тому, що за постійного технічного складу вартісне відношення обох частин капіталу може змінитися й за зміненого складу вартісне відношення може залишитися тим самим“.

3) Підемо далі. Попробуйте зрозуміти таку фразу: „Норма додаткової вартості $\frac{m}{v}$ була $b = 100\%$. Однак ця норма додаткової вартості, як ми бачили, висловила би у дуже різному обсягу сталого капіталу C , а тим то й цілого капіталу K , бо норма зиску рівняється $\frac{m}{k}$ “ (стор. 23). Зрозуміло, що вся ця фраза цілком безглузда, а між іншим вона ніде не обговорена. Все, начебто гаразд.

Нісенітниця тут вийшла тому, що в цій фразі пропущено уривок німецького тексту а саме такі слова „... in sehr verschiednen Profitraten... je nachdem verschiednen...“ (S. 191). Коли вставити ці слова в належному місці до українського тексту, то безглуздість зникає. Тоді буде... „висловила би у дуже різних нормах зиску відповідно до різного обсягу сталого капіталу C ...“ і т. ін.

* * *

Наведемо тепер ті місця, де внаслідок чисто механічного перекладу залишились невиправлені явні помилки, що були в німецькому тексті, які, коли уважніше й серйозніше поставитись до перекладу та редагування, можна було б легко усунути.

1) На сторінці 112 читаємо: „Коли попит на певний сорт товарів більший за подання, то один покупець у певних межах силкується випередити другого, та тим робить товар для усіх дорожчим за його ринкову ціну. А з другого боку, продавці спільно силкуються продати товар за високу ринкову ціну“. Треба було б подумати чи не безглуздий такий вираз „та тим робить товар для усіх дорожчим за його ринкову ціну“. Такого явища досі ні в практиці капіталістичного суспільства, ні в його теорії не траплялося. Тут треба було б просто виправити німецький текст, або ж, в крайньому разі, оговорити його в редакційній примітці, бо помилка в німецькому тексті (замість слова „Marktwert“ стоїть „Marktpreis“) тут очевидна.

2) На 131 сторінці в положенні: „Згодом ми побачимо, до яких навмисних фалшивих обрахунків удавались для того, щоб затуманити можливість зменшення маси зиску за одночасного зменшення норми зиску „в німецькому тексті справді стоїть „die Möglichkeit der Abnahme der Profitmasse“ (S. 205), але за змістом самого цього положення, як і за всім попереднім наступним контекстом, видно, що тут мало бути „die Möglichkeit der Zunahme der Profitmasse,“ цебто „можливість зросту маси зиску.“

3) На 150 сторінці. З контексту уривка: „З другого боку спад цін та конкуренційна боротьба спонукала б кожного капіталіста підвищувати індивідуальну вартість цілого продукту понад його загальну вартість, вживаючи нових машин, нових поліпшених метод праці...“— цілком ясно видно, що тут треба було б сказати не „підвищувати індивідуальну вартість“, а „знижувати індивідуальну вартість“, дарма, що в німецькому тексті сказано: den individuellen Werth... zu erhöhen“. (S. 237).

* * *

Наведемо тепер ті місця, де внаслідок абсолютно незрозумілої недбайливості перекладу окремих центральних слів тексту, зміст тексту перекручений.

Перекладено :

Треба перекласти :

1) Стор. XI (передмова):
„Закон вартості... скеровано проти того... погляду, нібито нагромаджена минула праця, з якої складається капітал, є не тільки певна сума готової вартості, але, як фактор продукції та творення вартості, є творець вартості.“

В цьому уривкові слово „Profitbildung“ (S. XIV) що значить „творення зиску“ передано чомусь словами „творення вартості“, й тому все положення перекручене.

Перекладено :

2) Стор. 23. „Що цей рух неминуче сполучається зі зменшенням зиску, який настає одночасно, це виявимо у 3-му відділі цієї книги.

3) Стор. 31, рядки 20 — 22, зверху : „... спад норми зиску може відповідати зростові, або спадові додаткової вартості, незмінність норми зиску — зростові, або спадові додаткової вартості...“

4) На стор. 56 в 5 рядку знизу : „... припускаємо, що товари продаються за їхню ціну...“

5) Стор. 104, 11-й ряд. знизу : „... тоді ринкову ціну визначає вартість товарів випродукованих за середніх умов“.

6) На стор. 110, 9 ряд. знизу : „... щоб одержувати ту ціну“.

7) Стор. 111, 10 ряд. зверху : „... щоб товар продавалось за його ринкову ціну...“

8) Стор. 131. „Той закон, що викликаний розвитком продуктивної сили спад норми зиску відбувається поряд з меншення маси зиску“.

9) Стор. 144. „Так само зумовлює воно одночасно концентрацію капіталу, тобто поглинення дрібних капіталістів великими...“

10) Стор. 167 : „Оскільки купецький капітал може бути безпосередньо продуктивний, це вже зазначено“.

* * *

Наведемо тепер всі ті менше значні помилки і неточності перекладу, які іноді перевертають, а іноді і не перевертають зміст тексту, але значно затрудняють його сприймання.

Перекладено :

1) Стор. VII передмови, ряд. 16 знизу : „а в іншому місці автор далі розвивав його часто цілком „випадково“.

2) Стор. X передмови, 9-й рядок зверху : „може збудуватись позірний вульгарний соціалізм“.

3) Стор. 7, 23 ряд. зверху : „На продукцію товару витрачено засобів праці вартістю у 1200 ф. ст., але з цієї авансованої капітальної вартості лише 20 ф. ст. витрачено у процесі продукції“.

4) Стор. 9, ряд 3 знизу : „... очевидно, є можливий певний ряд...“

5) Стор. 14, рядки 9 і 10 : „... то воно показує, як відноситься величина зміненого змінного капіталу до величини цілого авансованого капіталу“.

6) Стор. 26, ряд. „... Коли, отже V показує зміну кількості праці, пущеної в рух, C — зміну кількості засобів продукції, пущених в рух...“

Треба перекласти :

В цьому уривкові слово „der Profitrate“ (S. 32) передано неправильно — просто „зиску“, а треба — „норми зиску“. Зрозуміло, що зменшення зиску не те саме, що зменшення норми зиску.

Тут двічі замість того, щоб перекласти „Mehrwerthsrate“ словами „норми додаткової вартості“, перекладено просто „додаткової вартості“. Думку перевернено.

В німецькому тексті стоїть не „zu ihrem Preis“ а „zu ihrem Werth“ (S. 84), що значить „за їхню вартість“.

Тут замість слова „Marktwert“ (S. 160), що значить „ринкову вартість“, чомусь перекладач вжив „ринкову ціну“.

Треба : „щоб одержувати ту ринкову вартість (див. німецький текст, S. 171).

Треба : „... щоб товар продавалось за його ринкову вартість“, (німецький текст, S. 172).

Треба : „Той закон... спад норми зиску відбувається поряд з більшення маси зиску“. (Німецький текст S. 206).

Треба : „Так само зумовлює... централізацію...“ (нім. текст, S. 227).

Треба : „Оскільки купецький капітал може бути посередньо („indirekt“, S. 265) продуктивним...“

Треба перекласти :

„а в іншому місці автор далі розвивав його часто цілком мимохідно“. (beiläufig S. VIII).

Може збудуватись... правдоподібний (plausibler) вульгарний соціалізм...“ (S. XII).

На продукцію товару вжито (angewandt S. 7) засобів праці... і т. д. При перекладі слова „angewandt“ словом „вжито“ можлива тут плутанина зникає.

„... Очевидно є можливий не певний (eine unbestimmte Reihe S. 12 ряд.).

„... то воно показує, як відноситься величина зміненого змінного капіталу (die Grösse der Variation S. 20) до величини цілого авансованого капіталу“.

„Коли, отже, V показує змінену кількість (verändertes, S. 36) праці, пущеної у рух, C — змінену кількість (verändertes, S. 36) засобів продукції пущених в рух“.

Д. Рабинович и С. Трикоз.

7) Стор. 39. : „щодо всякої економії цього роду здебільша має силу знову те, що вона можлива лише для комбінованого робітника й часто може здійснюватися тільки в роботах на ще більшу скалу, яка потребує ще більшого сполучення робітників безпосередньо у процесі продукції...“

8) Стор. 39, ряд. 13 знизу: „Що тут йде на користь капіталістові, так це той зиск, який становить продукт суспільної праці...“

9) Стор. 53, ряд. 23 зверху: „... що відбувається через ці л к о в и т у утилізацію їх...“

10) Стор. 55, рядки 14 і 15 зверху: „... чи продукують ділянки промисловости, де є ці зміни, життєві засоби для робітників, т о б т о сталий капітал для продукції тих життєвих засобів“.

11) Стор. 55, рядки 17 і 18 зверху: „... що не потрібно для репродукції живої сили“.

12. Ст. 60, рядок 17 зверху: „... де вони через це раз-у-раз ставали старими“...

13. Ст. 64, рядок 20 знизу: „... коли припинилась продукція в Америці...“

14. Стор. 91, ряд. 22 — 23 знизу: „... опріч цього, та сама обставина може знову мати силу й для тих товарів, що утворюють сталу частину капіталу В, а безпосередньо—у формі життєвих засобів робітників“...

15. Ст. 96, ряд. 20 — 21: „Щоб мати змогу міцно триматися утворення вартости, як основи“...

16. Стор. 99, ряд. 13: „...і, що, припускаючи таке вирівнювання...“

17. Стор. 112, ряд. 9 — 10 зверху: „... поки він має більший зиск...“

18. Стор. 113, ряд. 20 зверху: „Це вирівнювання ведеться капіталові більше, або менше...“

19. Ст. 115, ряд. 15 — 16 знизу: „Тоді ми матимемо, замість $80c + 20v + 20p$. обігову вартість $80c + 25v + 15p$ “.

20. Стор. 119, ряд. 17 — 18: „Отже, зміна товару А може вирівнюватися протилежною зміною товару В, так що загальне відношення лишається однакове“.

21. Ст. 122, ряд. 6 зверху: „... тобто для продукції заробітної плати“...

22. Ст. 130, ряд. 1 — 3 зверху: „Він мусить так дуже зростати тому, що за його нового

Все це положення наведено вірно. Хиба перекладу полягає тут лише в одному слові „яка“. Побудова перекладу тут така, що слово „яка“ можна віднести й до слова економія й до слів на ще „більшу скалу“ і скоріш до останніх. А в німецькому ж тексті цілком виразно видно, що слово „sie“ (стор. 55) („яка“) стосується саме до „економія“, а не до „скалі“.

„Що тут йде на користь капіталістові, так це знов таки виграш (ist wieder ein Gewinn S. 56), що становить продукт суспільної праці“.

„... що відбувається через повторну утилізацію їх (durch ihre Wiederbenutzung, S. 78).“

Із цього перекладу виходить, що виробництво життєвих засобів для робітників тожне з виробництвом постійного капіталу для виробництва цих життєвих засобів. Виходить якась неясність і плутанина. Причина цього ж така, що перекладач слово „resp.“ (S. 81) переклав тут, цілком не до речі, словом „тобто“, коли його тут треба перекласти словом „відповідно і“.

„... що не потрібно для репродукції робочої сили“. (Arbeitskraft S. 81).

„... де вони через це раз-у-раз ставали застарілими (antiquirt S. 90).

„... коли підупала продукція в Америці (wenn Ausfall... eintritt S. 96).

„... окрім цього, та сама обставина знову таки має силу (so gilt auch derselbe Umstand wieder, S. 139) і для тих товарів, що утворюють сталу частину капіталу В, а посередньо (indirekt, S. 139) у формі життєвих засобів робітників...“

„... щоб мати змогу міцно триматися в значення (um die Werthbestimmung als Grundlage... S. 147) вартости, як основи...“

„...і що, припускаючи таке цінування (Schätzung, S. 158).

„... поки він більш виграє (solange er mehr gewinnt, S. 174).

„Це вирівнювання удається (gelingt, S. 176) капіталові більше або менше“...

„Тоді ми матимемо, замість $80c + 20v + 20p$, вартість від одного обороту $80c + 25v + 15p$. (S. 179).

Відповідно до попереднього тексту тут треба передати так: „Отже зміна щодо товару А, може вирівнюватися протилежною зміною щодо товару В, так що загальне відношення лишається однакове“. Бо тут мова йде не про зміну самих товарів, а про зміни цін виробництва й вартости товарів.

Треба: „... тоб-то для репродукції (Reproduktion, S. 191) заробітної плати“...

Знов таки відповідно до попереднього тексту цей уривок треба правильно передати:

складу для купівлі робочої сили потрібна не тільки стара змінна частина капіталу, а ще й надмір понад неї“.

23. Ст. 130, ряд. 4 зверху „... то цілий капітал мусить зростати більше, ніж на 200“...

24. Ст. 131, ряд. 2 — 3 зверху „... та коли кожен додатковий капітал, пускаючи у рух додаткову працю, продукує надмірну додаткову вартість“.

25. Ст. 131, рядки 20 — 21 зверху: „Купецький капітал... власне також подає явища де спад зиску виявляється, як наслідок поширення підприємства“... „Досьогоднішня політична економія“...

26. Стр. 130, ряд. 11: „Досі політична економія...“

27. Стр. 131, ряд. 1 — 2 знизу: „Проте маса зиску, що міститься у тому поодинокому товарі, може більшати, коли норма абсолютної та відносної додаткової вартості зростає“.

28. Стр. 134, рядки 24 — 25 знизу: „Але у дійсності, як ми вже бачили, норма зиску спадатиме завжди“.

29. Стр. 137, ряд. 16 — 17 зверху: „Але він породжує те, що цей закон впливає більше як тенденція“...

30. Стр. 138: „Його походження невідлучне від розвитку продуктивної сили праці й прискорює його цей розвиток продуктивної сили праці, що виявляється у зменшенні норми зиску“.

31. Стр. 139, рядки 21 — 20: „... так само як вище стоїть там і визиск праці, тому що там уживають рабів, кулі й т. ін.“

32. Стр. 139, ряд. 11 — 10 знизу: „... і тому може це становити, що найвище часові додаткові не вигоди для тих сфер продукції“.

33. Стр. 143, ряд. 24 — 25 зверху: „Скоро ту кількість додаткової вартості, що її можна витиснути, зречевлено у товарах, додаткова вартість є випродукована“.

так: „Він мусить так дуже зростати, щоб (Es muss so sehr wachsen, dass... S. 203) за його нового складу для купівлі робочої сили потрібна була не тільки стара змінна частина капіталу, а ще й надмір понад неї“.

Правильно буде так: „... то цілий капітал мусить зростати більше, ніж до 200...“

В цьому уривкові неправильно передано слово „zusätzlichen“ (S. 205), як „надмірну“. Для визначення „надмірної додаткової вартості“ Маркс вживає термін „Extramehrwerth“ (див. „Das Kapital“, V. I. Aufl. VIII, 1928 S. 266).

Тут правильно буде, хоч і не звучно так: „продукує додатково додаткову вартість“, або ж „додаткову надвартість“.

Тут переклад слова „erscheinen“ (S. 206) „словом“ „виявляється“, надає положенню інший зміст. Треба передати так: „купецький капітал... власне також подає явища, де спад зиску здається, як наслідок поширення підприємства“.

(Die bisherige Oekonomie. S. 204).

Тут чомусь словом „та“ передано німецьке слово „oder“ (S. 207), що дає інший відтінок думки. Тут треба було б сказати „... коли норма абсолютної, або відносної додаткової вартості зростає...“

Вірніше буде так: „але у дійсності, як ми вже бачили, норма зиску спаде на довгий час“. („Aber in Wirklichkeit wird die Profitrate... auf die Dauer fallen“. S. 211).

Перекладати тут німецьке слово „wirkt“ (S. 215) словом „впливає“ зовсім не годиться. Тут треба обов'язково сказати: „Але він породжує те, що цей закон діє більше, як тенденція“...

В порівнанні з німецьким текстом переклад невиразний. Його варто б дати так: „Його походження є невідлучне від розвитку продуктивної сили праці та прискорюється цим розвитком, який виявляється у зменшенні норми зиску. Німецький текст: „Ihre Erzeugung ist unzertrennlich von der, und wird beschleunigt durch die Entwicklung der Produktionskraft der Arbeit, die sich in der Abnahme der Profitrate ausdrückt“ (S. 267).

Відповідно до німецького тексту переклад мав бути такий: „... так само, як вище стоїть там і визиск праці, коли уживають (Bei Anwendung S. 219) „там рабів, кулі і таке інш.“

Відповідно до німецького тексту переклад треба дати так: „... і тому може це становити, що найвище тимчасові додаткові вигоди (temporäre Extrabevortheilung S. 219) для цих сфер продукції“.

Треба: „Скоро ту кількість додаткової праці (Mehrarbeit S. 225), що її можна витиснути, зречевлено у товарах, додаткова вартість є випродукована“.

Перекладено :

34. Стр. 143, ряд. 22 знизу: „... Як і ту, що представляє додатковий продукт, доводиться продати“.

35. Стр. 143, ряд. 15 — 14 знизу: „Вони не збігаються не тільки щодо часу й місця, але й логічно“.

36. Стр. 146, ряд. 27 зверху: „коли так зростає маса ужитої праці, отже й маса додаткової праці, зростає й вартість репродуктивного капіталу та долучена до нього збільшена вартість“.

37. Стр. 146, ряд. 15 знизу: „... спонукає до прискореного нагромадження вартості капіталу“.

38. Стр. 147, ряд. 2 зверху: „Методи, що ними вона цього досягає, сходять на: зменшення норми зиску, знецінювання наявного капіталу та розвиток продуктивних сил праці...“

39. Стр. 149, ряд. 17 — 16 знизу: „... Хоч — як це вже впливає з образу того конфлікту — розподіл того збитку...“

40. Стр. 150, ряд. 9 — 8 знизу: „... абсолютна надмірна продукція, не є абсолютна надмірна продукція взагалі...“

41. Стр. 151, ряд. 8 знизу: „... пропорційність поодиноких ділянок продукції висловлюється як невинний процес...“

42. Стр. 151, ряд. 2 знизу: „... у тій мірі, в якій того хочеться країнам капіталістичного способу продукції“.

43. Стр. 155, ряд. 15 знизу: „Зате навіть великі... капітали знаходять собі поле для... праці“.

44. Стр. 159, ряд. 7 знизу: „... коли цей процес не припинять павзи у тому процесі, що лежить поза власним рухом...“

45. Ст. 160, 19 рядок знизу: „та тільки тепер ця функція є не часова операція продуцента, а геть уся операція осібною гатунку капіталістів“.

46. Ст. 161, ряд. 1 зверху: „коли далі з'являється ряд нових купців...“

47. Ст. 161, 9 рядок зверху: „коли він перейшов з рук продавця до рук купця...“

Треба перекласти :

Потрібно; „... як і ту, що представляє додаткову вартість (den Mehrwerth S. 225) доводиться продати“.

Точніше: „вони не збігаються не тільки щодо часу й місця, але й в понятті“ (begrifflich S. 225).

В цьому уривкові переклада напіванглійське, напівнімецьке слово „Surpluswerth“ невірно передав словами „збільшена вартість“. Це слово у Маркса значить „додаткова вартість“. Див. „Das Kapital, Band I, Aufl. VIII 1928 S. 108.“

Точніше: „спонукає до прискореного нагромадження капітальної вартості“ (vom Kapitalwerth S. 230).

Відповідно до попереднього контексту передача тут слів „schliessen ein“ (S. 231), словами „сходять на“ — надто невдало; треба би перекласти: „ведуть до“, тоді виразніше буде у перекладі.

„Хоч — як це вже впливає з викладу (aus der Darstellung, 235) того конфлікту — розподіл того збитку...“, бо з контексту ясно, що тут слово „Darstellung“ вжито в розумінні „виклад“, „описання“.

Треба: „... абсолютна надмірна продукція капіталу (die absolute Überproduktion von Kapital S. 237), не є абсолютно надмірна продукція взагалі...“

Треба: „... пропорційність поодиноких ділянок продукції виявляється як невинний процес...“ (sich... darstellt, S. 239).

Треба: „... у тій мірі, в якій це відповідає країнам капіталістичного способу продукції...“ (wie er... passt. S. 239).

Треба; „Напроти й тут великі... капітали знаходять...“ і т. д. (Dagegen findet hier auch, S. 245).

У перекладача нема протиставлення великих і малих капіталів, яке відмічає Маркс і не знати звідки тут появилось „зате навіть“.

Слід було б: „коли цей процес не переривається павзами у процесі продукції, що лежить поза власним рухом...“ (ohne durch das Intervall des Produktionsprocesses... unterbrochen zu werden S. 252).

Слід було б: „та тільки тепер ця функція є не випадкова операція продуцента, а виключно операція осібною гатунку капіталістів“ (statt als beiläufige... nun als ausschliessliche Operation. S. 253).

Слід було б: „Коли в справу втручається ряд нових купців“ (beim Zwischenschieben. S. 254).

Слід було б: „коли він перейшов з рук продуцента до рук купця...“ (aus der Hand des Produzenten. S. 254).

Перекладено :

48. Ст. 162, рядки 24 — 25 зверху: „... що для самого товарного капіталу є перехідна форма промислового капіталу..“.

49. Ст. 162, 9 ряд. зверху; „... для продуцента полотна Т—Г першою метаморфозою було перетворення товарного капіталу у грошовий капітал“.

50. Ст. 162, 18 ряд. зверху: „... купує пряжу в гуртового крамаря“.

51. Ст. 162, 27 ряд. знизу: „Це Г—Т купецького капіталу є одночасно Т—Г лише для промислового капіталу, але не для товарного капіталу, що для нього продукує“.

52. Ст. 162, рядок 24 знизу: „Г—Т—Г то лише двоє Т—Г того самого товарного капіталу, двоє послідовних продажів його, що лише уможливають його останній й остаточний продаж“.

Чому „лише уможливають“? Хіба остаточний і останній продаж не міг би статись і без Г—Т—Г, ц. т. шляхом безпосереднього продажу від продавця споживачеві?

53. Ст. 165, 19 рядок знизу: „але до якого ступня є тим капіталом“ (тут мова іде про грошовий капітал, що припливає назад до торговця, Д. Р. и С. Т.) „вони відмінні від тих 2.000 ф. ст. цієї грошової форми, що її скинуло полотно та набрала пряжа“?

54. Ст. 166, рядок зверху: „але виміною грошей на засоби продукції та робочу силу тут лише розпочато продукцію додаткової вартости“...

Всякий розсудливий чоловік скаже, що тут щось не так, бо куплею засобів виробництва і робітної сили процес виробництва, а це значить і виробництво додаткової вартости ще не розпочате, це є лише підготовна стадія до виробництва додаткової вартости.

55. Ст. 166, 11 рядок зверху: „Оскільки ці метаморфози потребують певного часу обігу, часу, що протягом його капітал взагалі не продукує, отже й не продукує жодної додаткової вартости, становлять вони обмеження в утворенні вартости“...

56. Ст. 167, 4 рядок зверху: „Щождо метаморфози товарного капіталу, самого по собі, то природно, вона ніяк не зміниться...“

Треба перекласти :

Треба: „... що для самого товарного капіталу, як перехідної форми промислового капіталу...“ (Нім. текст, ст. 257).

Слід було б: „Для продуцента полотна першою метаморфозою було Т-Г., перетворення товарного капіталу у грошовий“.

В перекладі наших перекладачів виходить нісенітниця, бо що це за „продуцент полотна Т—Г“? Друга річ, коли кажемо, що „для продуцента полотна першою метаморфозою було Т—Г (Für den Leinwandproduzenten war W—G die erste Metamorphose S. 256).“

Слід було б: „... купує пряжу у торговця пряжею“ (von einem Garnhändler. S. 256).

Слід було б: „Це Г-Т купецького капіталу є одночасно Т-Г лише для промислового капіталіста, але не для товарного капіталу, що для нього випродуковано“ (Für den industriellen Kapitalisten... nicht aber für das für ihm producierte Waarenkapital. S. 257).

Слід було б: „... що за їх посередництвом відбувається лише останній й остаточний продаж“ (die seinen letzten und definitiven Verkauf nur vermitteln. S. 257).

Слід було б перевести: „але в якій мірі є вони тим капіталом у відмінну від тих 2000 ф. ст., як грошової форми...“ і т. д. (aber wie weit sind sie es als unterschieden von diesen 2000 F als der... Geldform S. 262).

Слід було б перекласти: „... тут лише підготовлюється продукція додаткової вартости“... (die Produktion des Mehrwerths eingeleitet, S. 263).

Слід було б: „Оскільки ці метаморфози потребують певного часу циркуляції, часу, що протягом його капітал взагалі не продукує отже й не продукує жодної додаткової вартости, він становить обмеження в утворенні вартости...“ „sie“ тут відноситься не до метаморфоз, як це передали перекладачі, а до eine Zeit—часу. Час, що його потребує циркуляція, обмежує утворення вартости, а не самі метаморфози.

Слід було б: „Те, що має силу щодо метаморфози товарного капіталу, самого по собі, то, природно, воно ніяк не зміниться...“ (Was von der Metamorphose des

Перекладено :

Треба перекласти :

57. Ст. 167, 22 рядок знизу: „... коли відкинути від нього всі чужі йому функції...“

58. Ст. 169, 18 рядок знизу: „Проте продає він товари не вище від їхньої вартости та не нижче від їхньої ціни продукції“ ...

59. Ст. 170, 23 рядок зверху: „увиходить у процесі вирівнювання... дарма що він не виходить у процесі продукції“.

60. Ст. 180, 17 рядок знизу: „він, той товар, забезпечує лише приплив грошей назад“...

61. Ст. 185, 2 рядок знизу: „... той погляд, що його розвиток належить до „конкуренції капіталів“...“

62. Ст. 186, 1 рядок зверху: „... зростає... з легкістю просовується у дрібну торгівлю“ ...

63. Ст. 186, 23 рядок знизу: „... до товару долучається“ ...

64. Ст. 187, 10 рядок зверху: „... є лише свідомий вислів того руху“ ...

Тепер ми переходимо до фіксації тих пропусків, що хоч і не перекручують змісту тексту, але гальмують його розуміння.

Що пропущено:

Перекладено :

1) Ст. 7 укр. перекладу: „Капітальна вартість повертається тому і стільки, що і скільки її витрачено було, як „капітальну вартість“.

2) Стр. 9: „Тим то, коли товар продають за його вартість, то реалізують зиск, рівний надмірові вартости товару понад кошти його продукції, отже, рівний цілій додатковій вартості“.

3) Стр. 28: „Отже, ясно, що коли капітали будуть однакового абсолютного, або вісного складу, норми додаткової вартости можуть бути лише тоді, коли є різні або заробітна плата, або довжина робочого дня, або інтенсивність праці“.

Waarenkapitals an sich gilt, wird, natürlich... in keiner Weise geändert. S. 265).

Отже, тут справа не в тому, що не змінюється сама метаморфоза, як це передають перекладачі, а в тому, що не змінюється те, що має силу щодо метаморфози товарного капіталу.

Треба: „... коли відкинути від нього всі різні (heterogenen S. 265) функції...“.

Треба: „Проте продає він товари не вище від їхньої вартости, або не вище від їхньої ціни продукції“ ... (oder nicht über ihrem Produktionspreis S. 268).

Треба: „...увиходить, отже, у процес вирівнювання... дарма що він не виходить у процес продукції“ ... (geht also ein in die Ausgleichung... obgleich nicht in die Produktion... S. 270).

Треба: „він є той товар, що за його посередництвом відбувається лише зворотній приплив грошей...“ (Sie vermittelt nur den Rückfluss. S. 287).

Ця помилка, ц. т. переклад слова „vermittelt“ словом „забезпечує“ зустрічається часто.

Треба: „... той погляд, що його виклад належить до...“ (dessen Ausführung. S. 295).

Треба: „зростає... з легкістю просовування у дрібну торгівлю...“ (mit der Leichtigkeit der Einschlebung. S. 295).

Треба: „... до ціни товару долучається...“ (Waarenpreis zusetzt. S. 296).

Треба: „... є лише свідомий вислів позірного руху“. (der scheinbaren Bewegung. S. 297).

Пропущено :

„Капітальна вартість повертається як кошти продукції товару (als Kostpreis der Waare S. 7) тому і стільки, що і скільки її витрачено було як капітальну вартість.

Тут пропущено кінець цього положення, а саме слова: „in Waarenwerth steckenden“ S. 11) „що міститься в товарній вартості“. Додавши цей кінець, положення стає цілком виразне.

Тут пропущено одне слово „різні“ (verschieden, S. 39), а саме: „... можуть бути різні лише тоді...“, і тому все речення стає цілком незрозуміле.

Перекладено :

4) Ст. 28 - 29: „Отже, збільшення або зменшення заробітної плати впливає у зворотному напрямку, підвищення або зменшення інтенсивності праці та продовження або скорочення робочого дня впливає у тому самому напрямку на висоту додаткової вартості“.

5) Ст. 30: „Отже, вплив зміни величини додаткової вартості на норму зиску виявляється в таких випадках“.

6) Ст. 30: „... Нарешті, P' лишається сталим, хоч m' зростає або спадає, якщо $\frac{v}{k}$ змінює свою величину у протилежному напрямку, але достеменно у тій самій пропорції, що й m' “.

7) Ст. 80: „... а крім того, збільшення або зменшення самого зиску завжди залежало від того, скільки — більше чи менше — праці міг той самий капітал пустити у рух“...

8) Ст. 80... „або коли вартісні відношення між органічними складовими частинами цих капіталів є різні“.

9) Стр. 149. „Бездіяльність частини старого капіталу мусила б відбуватися серед усяких обставин, оскільки він, як капітал, має функціонувати та збільшуватися вартістю“.

Переходимо тепер до пропусків окремих слів, що не перекидають змісту й не гальмують сприймання, але свідчать про недбайливість перекладу.

Перекладено :

1) Ст. V передмови, 6 рядок знизу; „що ці партійні зносини відбуваються зимою листовно...“

2) Ст. VI передмови, другий рядок зверху: „... уже не так легко...“

3) Ст. X передмови 13-14 ряд. зверху: „... та побудувати на цій скелі фабіанівську церкву майбутности“ ...

4) Ст. 9. 1 ряд. знизу: „... то більший простір для тих проміжних цін“.

5) Стр. 10 ряд 2 зверху: „... ненормально низькі ціни...“

6) Ст. 13, 9 ряд зверху: „Додаткова вартість і норма додаткової вартості становлять незриме та істотне...“.

7) Стр. 41., ряд. 1 знизу: „... як байдуже коневі, чи дорогі, чи дешеві на ньому вудила“.

8) Стр. 102, ряд 23 зверху: „... може якийсь рід товару мати собі місце на ринку“...

Пропущено :

В цьому реченні знов пропущено слово „норми (Rate S. 40), а саме „... на висоту норми додаткової вартості“, і тому переклад важко зрозумілий і не точний.

Знов пропущено слово „норми“, а саме „вплив зміни величин норми додаткової вартості (der Mehrwerthsrate S. 41), тут вже пропуск слова „норми“ не тільки унеможливує розуміння, але й перекидає зміст.

6) Перекладачі чомусь викинули тут кінець цього речення німецького тексту слова: „seine Grösse ändert“ (S. 42). Цебто „змінює свою величину“. Висловлена тут думка Маркса подана не цілком, сприймання затруднюється.

Пропущений кінець цього положення, слова: „in Folge jener Werthschwankungen“ S. 129), цебто „в наслідок тих коливань вартості“.

Тут відповідно до німецького тексту пропущені слова: „in den verschiedenen Produktionszweigen“ (S. 122). Повинно бути „... цих капіталів в різних ділянках продукції є різні“.

В цьому положенні пропущені такі слова: „eine Brachlegung in seiner Kapitaleigenschaft“ (S. 235). Переклад повинен бути такий: Бездіяльність частини старого капіталу мусила б відбуватися серед усяких обставин, бездіяльність у його властивості капіталу, оскільки він, як...“ і т. д.

Пропущено :

„... що ці партійні зносини відбуваються зимою здебільша (meist) листовно...“ (S. IV).

„... уже не так легко і не так швидко“ (und so rasch, S. IV).

3. „... та побудувати на цій скелі знову (neu) фабіанівську церкву майбутности“ S. XII.

„... то більший практичний (praktische S. 12) простір для тих проміжних цін“.

„... ненормально низькі ціни товарів“ (Waarenpreise, S. 12).

„додаткова вартість і норма додаткової вартості становлять відносно (relativ, S. 17) незриме та істотне...“.

Пропущений кінець фрази „що ним керують“ (es... regiert wird, S. 60).

„... може якийсь рід товару мати собі певне (gewissen, S. 157) місце на ринку...“

9) Стор. 103, ряд. 24 зверху: „... того самого роду та тієї самої якості...“

10) Стор. 111, ряд. 9-10 знизу: „... подання є рівне сумі продавців або продуцентів“...

11) Стор. 118, ряд. 16 зверху: „Це дуже другорядне питання проти решти пунктів“...

12) Ст. 118, ряд. 10 знизу: „... отже, зростає або спадає пропорційно масі“...

13) Стор. 139, ряд. 21 знизу: „... норма зиску в наслідок нижчого розвитку стоїть вище...“

14) Стор. 143, ряд. 10-9 знизу „... яка зводить спожиток значної маси суспільства до мінімуму, що змінюється у більш або менш вузьких межах“.

15) Стор. 147, ряд. 11 знизу: „... потрібного як для визиску тої праці“...

16) Стор. 148, ряд. 26 знизу: „... В обох випадках відбувся б значний та раптовий спад“...

17) Ст. 151, ряд. 23 знизу: „... спад норми зумовлює конкурентну боротьбу“...

18) Стор. 157, ряд. 2 знизу: „... що стає чимраз вужча проти багатства“...

19) Ст. 160, ряд. 22 знизу: „... товарово-торговельний капітал є не що інше, а тільки“...

20) Ст. 162, 2 рядок знизу: „... грошовий капітал, що його треба розглянути проти цілого процесу репродукції капіталу“.

21) Ст. 166, 11 рядок знизу, в примітці: „Ця послуга вимагає авансування капіталу, та її доводиться“...

22) Ст. 173, 9 рядок знизу: „... мусить перетворитись“...

23) Ст. 176, 7 рядок знизу: „... купецький капітал додає до нього лише 10“.

„... того самого роду та тієї при-близно (annähernd S. 159) самої якості...“.

Пропущений кінець „einer bestimmter Waarenart“ S. 173), т. т. „певного роду товарів“.

„Це дуже другорядне питання проти решти важливих (wichtigen, S. 184) пунктів...“.

„... отже, зростає або спадає так само (ebenfalls, S. 184) пропорційно масі...“

Треба: „... норма зиску в наслідок нижчого розвитку взагалі стоїть вище...“ (überhaupt, S. 219).

„... Яка зводить спожиток значної маси суспільства до мінімуму, що змінюється лише (nur, S. 226) у більш або менш вузьких межах“.

Пропущене в кінці слово „überhaupt (S. 232) — взагалі“.

Пропущено слово „auch“ (S. 233). „В обох випадках відбувався б також значний та раптовий спад“...

Треба: „... спад норми зиску зумовлює“ ... і т. д. (der Fall der Profitrate, S. 238).

Треба „... що стає чимраз вужча проти чимраз більшого багатства“... (zum wachsenden Reichtum S. 249).

Слід було б: „товарово торговельний капітал є доконче не що інше, а тільки...“ (durchaus nichts, S. 253).

Слід було б: „грошовий капітал, що його треба розглянути в відношенні до сукупного процесу репродукції капіталу“ (Mit Bezug, S. 257).

Слід було б: „Ця послуга вимагає авансування капіталу і праці та її доводиться“... (Kapital und Arbeit S. 263).

Треба: „Мусить знову перетворитись“... (sich wieder, S. 257).

Треба: „... купецький капітал в 100 додає...“ (von 100, S. 280).

* * *

Крім цього, відзначмо ще й інші дефекти українського перекладу. Перекладач додав де-не-де такі зайві слова, які гальмують сприймання тексту. Наприклад:

1) 23 стор. 10 рядок знизу у фразі: „цей випадок відрізняється від попереднього не тільки щодо ступня“... вставлено зайве „не“, що безперечно затрудняє сприймання. Німецький текст каже: „Dieser Fall ist vom vorigen nur dem Grade nach unterschieden“ (S. 33).

2) Стор. 146, 17 рядок зверху: „... що становить матеріальний субстрат, речові елементи сталого капіталу“... — слово „сталого“ тут зайве, його нема в німецькому тексті: (das materielle Substrat die sächlichen Elemente des Kapitals bilden“... (S. 230).

3) Іноді додано такі слова, які не затрудняють сприймання й не перевертають змісту, але можуть викликати інші відтінки думки. Наприклад:

1) Сторінка 26, рядок 2 зверху: „... відноситься до С, отже, і навіть до К“... Тут слово „навіть“ зайве. Німецький текст: „das Verhältniss von v zu C und auch zu C“... (S. 36).

2) Стр. 116, 5, 6, 7 рядки знизу: „зиск так у II, як в III лишився однаковий, а саме він є пересічний зиск, що зменшився на $\frac{5^6}{7}$, або більше, ніж на $\frac{25^0}{10}$, проти того пересічного зиску, що зменшився. Підкреслених слів нема в німецькому тексті, і вони тут справді зайві (німецький текст, див. 181 стор.).

3) На стор. 126, 9 рядок знизу: „... значить, і абсолютна маса випродукованої тим додаткової вартости“ ... Слово „абсолютна“ тут зайве, в німецькому тексті його нема (див. німецький текст на 198 стор.).

Відзначмо ще, що стиль перекладу також вимагає значних поліпшень. Такі, наприклад, німецькі слова, як „größerer Stufenleiter“ перекладати словами „ще більшу скалу“, хоч це й дослівно, але все ж таки досить невдало; або — „je nach“ перекладати словами „як до“ також мало принагідно, бо не дає тієї виразности, яка є в німецькому тексті.

Зустрічається також важкі й досить трудні конструкції, викликані пожертвуванням виразности викладу чисто механічній дослівності перекладу. За браком місця ми їх наводити не будемо, але вважаємо, що при другому виданні треба буде багато попрацювати й над цією стороною перекладу.

Нарешті, відзначмо цілу низку чисто друкарських помилок, які ніде не виправлені й, зрозуміло, свідчать також і про велику технічну недбайливість видання книги. Їх зустрічається чимало:

1) на 20 стор. 1 ряд. зверху:	надрук.	V'	а треба	V_1
2) „ 20 „ 8 „ „ „	„	P'	„	P'_1
3) „ 25 „ 6 „ знизу:	„	$m' \frac{v}{k}$	„	$m', \frac{v}{k}$
4) „ 25 „ 18 „ зверху:	„ m' не змінюється, V , c та K змінюється	„	„ m' не змінюється, v, c та K змінюється	„
5) „ 29 „ 14 „ знизу:	„	40	„	48
6) „ 30 „ 20 „ зверху:	„	$150\% < 10\%$	„	$150\% > 10\%$
7) „ 36 „ 7 „ зверху:	„	50	„	52
8) „ 36 „ 18 „ „	„	12181	„	12182
9) На 37 „ 21 „ „	„	випадків	„	видатків
10) „ 93 „ 23 „ „	„	$m c - p v$	„	$m c + p v$
11) „ 116 „ 16 „ знизу:	„	виборів	„	виробів
12) „ 149 „ 13 „ „	„	тащо	„	так що
13) „ 156 „ 26 „ зверху:	„	працю	„	праця
14) „ 168 „ 22 „ знизу:	„	$2\frac{3}{5}$	„	$2\frac{2}{5}$
15) „ 169 „ 2 „ зверху:	„	Або що	„	Або ще
16) „ 169 „ 29 „ „	„	162 m'	„	162 m
17) „ 182 „ 16 „ знизу:	„	ціну	„	ціни

Тепер ми можемо перейти до висновків. Отже на протязі $\frac{2}{3}$ книги ми маємо:

1) Змішання в одну купу різних понять (циркуляція капіталу і оборот капіталу; оборотний капітал і капітал циркуляції).

2) 32 місця великих перекручень і неправильностей перекладу (перекручено зміст тексту; великі пропуски, що створюють нісенітницю, механічний переклад; нічим не виправдана недбайливість перекладу окремих центральних слів тексту).

3) 64 місця менше значних помилок у перекладі та пропусків, які місцями перекручують, а іноді не перекручують змісту тексту, але значно затрудняють його сприймання.

4) 9 місць пропусків, які хоч і не перекручують змісту тексту, але затрудняють його сприймання.

5) 23 місця пропусків окремих слів, що не перекручують змісту і не затрудняють сприймання, але свідчать про велику недбайливість перекладу.

6) Ціла низка місць, де перекладач додав зайві слова, які іноді значно затрудняють сприймання, а іноді створюють інші відтінки думки.

7) Досить багато невиправлених друкарських помилок.

8) Нарешті, в багатьох місцях мало оброблених, а тому важкий й заплутаний стиль викладу.

І все це лише на протязі двох третин книги (180 ст.).

Зрозуміло, що кількість перекручень та інших дефектів перекладу ще більше зростає, коли переглянути увесь текст перекладу. Але ми думаємо, що й цього досить, щоб уявити собі характер перекладу та його редагування.

Ми вважаємо (і навряд чи хтонебудь з цим не погодиться), що такий переклад, таке редагування й таке видання творів Маркса — абсолютно не дозволене. Недозволене ні з якого боку: ні з боку політичного і культурного, ні з боку тих великих матеріальних коштів, що, безперечно, пішли на це видання.

Хіба можна за такої кількості цілої низки великих і малих помилок користуватися таким перекладом для наукових, або педагогічних цілей, або ж для самоосвіти?

Ми вважаємо, що не можна. Найбільше, на що може претендувати цей переклад, це те, що його можна використати, як сировинний матеріал для другого видання.

Ми вважаємо, що підчас другого видання потрібно буде увесь текст переглянути спочатку й до кінця, якнайважливіше усунути всі ці помилки й дати такий переклад, що передавав би нам справжнього Маркса й його справжню науку.

Цю ж роботу ДВУ ми вважаємо за абсолютно незадовільну.

Д. Рабінович й С. Трикоз.

Ник. Карев. „За материалистическую диалектику“. Моск. Раб. 1929 г., тир. 6000 — 2 руб.

Зараз ми спостерігаємо підвищення зацікавленості філософією з боку партійного, робітничого й взагалі радянського активу.

Проблеми філософії діалектичного матеріалізму дедалі більше притягають увагу; попит на філософську літературу, не тільки масову, але також і наукову, весь час збільшується.

Тому слід відзначити вихід збірника тов. Н. Карева „За материалистическую диалектику“.

Не зважаючи на те, що збірник складений з статей, друківаних у різний час та в різних партійних і теоретичних журналах, він вигідно відрізняється актуальністю. В ньому зачеплено ряд проблем матеріалістичної діалектики і дано досить чіткі відповіді на ті найзлогоденніші питання, навколо яких точилась і зараз ще точиться теоретична дискусія.

З усіх статей на особливу увагу заслуговує стаття „Тектологія й Марксизм“, що скерована проти богданівської філософії.

Навколо питань теорії методології правого ухилу тепер розгорнулась широка боротьба. Ця стаття безперечно допоможе вяснити теоретичні коріння філософії правого ухилу.

Досить навести декілька порівнянь поглядів Богданова та деяких тверджень тов. Бухаріна, особливо з його книги „Исторический материализм“, аби побачити, що Богданівська філософія та методологія лежить в основі теоретичних, а також і політичних помилок тов. Бухаріна.

Теорія рівноваги для тов. Бухаріна, як і для Богданова, є методологічною основою, на ґрунті якої і будується вся теорія суспільного процесу.

„Точка зрения равновесия вполне может быть признана центральной идеей всех методологических построений А. Богданова“¹⁾. Таке положення висуває тов. Карев, докладно розглядаючи основні твердження організаційної науки Богданова, який в теорії рівноваги бачить „сущность Марковского „материалистического“ понимания диалектики“.

Справді Богданов свою організаційну теорію протиставляє марксизмові й діалектику підміняє теорією рівноваги, яка „приобретая все большее и большее значение, постепенно превращается в универсальную схему — волшебный ключ к пониманию всех явлений материальной и духовной жизни“²⁾.

Така підміна діалектики теорією рівноваги характерна також і для тов. Бухаріна, який в основному і обстоює механічний погляд, хоча й називає свої погляди діалектичними. Щоправда, цю підміну т. Бухарін робить не так одверто, як Богданов, і навіть вважає, що всі його „новшества“ „идут по линии „наиболее ортодоксального, материалистического и революционного понимания Маркса“³⁾ Але від цих декларацій, звичайно, суть справи не міняється і теорія рівноваги, що й для т. Бухаріна становить щось універсальне, не може замінити діалектичної методи Маркса - Енгельса - Леніна.

Як же т. Бухарін розуміє діалектику?

„Гегель заметил такой характер движения и выразил его в следующей форме: первоначальное равновесие он назвал тезисом, нарушение равновесия — антитезом, т. е. противоположением, восстановление равновесия на новой основе“ сантитезом (об'єднующим положением, в котором примиряются противоречия). Этот - то характер движения всего сущего, укладывающийся в трехчленную форму („триаду“), он и назвал диалектическим“⁴⁾.

З цієї цитати можна побачити, що т. Бухарін далекий від розуміння Гегеля і діалектики, а також і те, що все це розуміння не відрізняється від Богданівського. На думку т. Бухаріна, „теоретико систематическое изложение диалектического метода и его такое же теоретическо - систематическое обоснование дается теорией равновесия“⁵⁾. Надання такого великого значення теорії рівноваги, її універсалізація цілком подібні до основних тенденцій і у Богданова, крім того. принципіальної різниці щодо діалектики у них також немає.

Діалектичний матеріалізм не відкидає зовсім рівноваги, але надає їй певного місця, вважає, що „всякое равновесие лишь относительно и временно“ (Енгельс — „Диалект. Природы“). Вихідним пунктом є рух, а рівновага лише момент руху, щось тимчасове і відносне.

Надаючи абсолютного значення рівновазі, тов. Бухарін тим самим підмінює діалектику теорією рівноваги і доводить, що він не розуміє діалектики.

Особливо яскраво це можна бачити, розглядаючи розуміння основного закону діалектики — єдності протилежностей, представниками теорії рівноваги.

Ленін надавав особливого значення цьому закону. Так в замітках „К вопросу о диалектике“ маємо такі формулювання: „Раздвоение единого и познание противоречивых частей его есть суть (одна из „сущностей“, одна из основных, если не основная, особенностей или черт) диалектики“.

І далі:

„Две основные (или две возможные, или две в истории наблюдающиеся концентрии развития (эволюции) суть: развитие, как уменьшение и увеличение, как повторение.

1) Ник. Карев — „За материал. диалектику“, стор. 153.

2) Ник. Карев — „За материал. диалектику“, стор. 253.

3) Бухарин — „Атака“, стор. 116.

4) Бухарин — „Исторический материализм“. Всеукр. Гос. Изд. 1922 г.

5) Бухарин — „Атака“, стор. 118.

Крім цієї роботи, низка статей збірника направлена проти механістів. По них можна простежити всі етапи боротьби на філософському фронті за останні часи. Не дивлячись на те, що вони є цілком полемічні, автор дає достатньо витримане в душі діалектичного матеріалізму освітлення тих проблем, які постали в центрі цієї боротьби.

Не можна не відмітити і деяких робіт, присвячених вивченню генези діалектичного матеріалізму і філософської еволюції Маркса - Енгельса. В наслідок докладного розгляду цих питань автор доходить висновку, що „комунизм был логическим завершением всего предшествующего философского развития Маркса и Энгельса“¹⁾.

В цій синтезі теорії та практики сила діалектичного матеріалізму, як загальної наукової методології, і як світопогляду пролетаріату.

Філософія марксизму, цебто діалектичний матеріалізм, дійсно відкриває нові величезні перспективи, які й були накреслені Марксом в відомих тезах про Фюрбаха: „философы лишь различным образом объясняли мир, но дело заключается в том, чтобы изменить его“.

Ф. Біляев

„Рефлексология или психология“. Матеріали дискусії, проведеної методологічною секцією товариства рефлексології, неврології, гіпнології та біофізики від 4 травня до 10 червня 1929 року. Видання Держ. рефлексологічного ім. В. М. Бехтерева ін-ту для вивчення мозку, Ленінград 1929 року.

„Рефлексология и смежные направления“. Матеріали II-ої конференції Методологічної комісії Держ. рефлексолог. Ін-ту для вивчення мозку імені В. М. Бехтерева. 24-30 вересня 1929 року. Видання Держ. рефлексолог. ім. В. М. Бехтерева Ін-ту для вивчення мозку, Ленінград 1930 р.

Обидві ці книжки мають виключно симптоматичне значення, — вони віхи на еволюційному шляху одної з двох основних шкіл, що претендували замінити собою попередню психологію, рефлексологічної школи Бехтерева.

Перший збірник ставить питання: „рефлексология чи психология“ і розв'язує його категоричним запереченням психології. Наука психології, у всіх її модифікаціях, відкидається, як щось принципово й безнадійно суб'єктивне. — До самого ж факту психіки ставлення, правда, інше. Її наявності ніхто не заперечує. Лише два учасники дискусії²⁾ стоять на точці погляду епіфеноменалізма, один — одвертого й відважного, другий — поміркованого й стидливого; обидва, природно, вважають дослідження психіки й за неможливе й за непотрібне. Але інші т. т., з методологічною секцією на чолі, ставляться до психіки, людської психіки з належною повагою: вони визнають не лише її існування, а й активність її, її дійовість, її величезне значення в суспільному житті (ось де вона, власне, потаємна пружина цього нового усвідомлення!), вони зобов'язують рефлексологію вивчати цю психіку, — розуміється, вивчати об'єктивно (і лише на гірший кінець, іноді, не часто, як допоміжною методикою, користуватися самоспостереженням), — вони широко описують небезпеку зійти до метафізики, біологізму, механістичности, фізіологізму, дуалізму, ідеалізму тоді, коли відмовитись від дослідження психіки, вони клянуться матеріалістичною діалектикою, що виконують це нове завдання, що будуть відтепер вивчати людину „в цілому“ (цебто й її громадське усвідомлення), і, нарешті, беруть собі за провідника на цій важкій шляху дві безперечно поважні науки, біологію й соціологію. Рефлексології, кажуть вони, доведеться зробити синтезу біологічного зі соціальним.

Яким же чином?

Передмова методологічної секції запевняє, що це у всякому разі не буде ні „синтеза на паях“ (9), ні синтеза за принципом „живи и дай жить другим“ (8), але „синтез иной, подлинно диалектический“ (9); один з доповідачів (правда, той, що заперечує потребу вивчення психіки) пише курсивом, що цим новим „методологическим принципом объединения биологии с социологией“ є... „сочитательный рефлекс“ (22); другі думають, що такою узагальнювальною основою має бути „принцип социологической интерпретации поведения“ (37); треті покладають надію на соціогенетичну методику; і, нарешті, всі згоджуються в тому, що історична, і взагалі генетична метода мусить стати тепер провідною ниткою дослідів і вивести рефлексологію з лабіринту тих труднощів, в яких вона перебуває.

— Ніяковість, непевність і безладна зміна віх. Що викликало її? Зовсім ясно: її викликали уперті вказівки матеріалістів - діалектиків на те, що психіка — особлива й не сумісна якість, що вона категорія не так природничо - наукова, як суспільно - історична, що людина не тільки біологічна істота й що не можна, значить, вивчати її, особливо її „поведінки“, лише біологічною методикою. Тому обидві рецензовані книжки ми маємо право розглядати насамперед, як нову перемогу діалектичного матеріалізму, новий доказ його плодотворности й могутности, — доказ тим цінніший, що це можливо перший випадок, коли методологія діалектичного матеріалізму примушує „природничу науку“ міняти не окремі тлумачення своїх позитивних наслідків, а самі основи, об'єкт і напрямки своєї специфічної методики. Діалектичний матеріалізм перекоює рефлексологію. Як свідомо сприйнята теорія, він стає робітним знаряддям рефлексології.

¹⁾ Там же, стор. 24.

²⁾ Тов. Сорохтін і тов. Шнірман.

И развитие, как единство противоположностей (раздвоение единого на взаимоисключающие противоположности и взаимоотношение между ними)".

Таким чином „розвиток, як зменшення та збільшення, як повторення“, цебто механічний, або „розвиток, як єдність протилежностей“, цебто діалектичний.

Перше розуміння розвитку метафізичне, не дає дійсного уявлення про дійсний розвиток, і тільки друге „дає ключ до „саморуху“ всього сутнього“; „до знищення старого і виникнення нового“ (Ленін).

Як же тов. Бухарін і Богданов розуміють цю боротьбу протилежностей; суперечність розвитку.

Для Богданова: „Всякая реально развивающаяся форма включает в себе противоположно направленные или „борющиеся“ силы¹⁾).

Тов. Карев на ряді тверджень Богданова приходить до цілком правдивого висновку, що „борьба противоречий“ с точки зрения тектологии есть не что иное, как антагонизм различно направленных сил, противодействующих друг другу и обуславливающих движение“²⁾).

У т. Бухарина ми маємо по суті таке ж саме тлумачення. „В мире существуют различно действующие, направленные друг против друга силы... „борьба“ „противоречия“, т. е. антагонизм различно направленных сил и обуславливают движение“³⁾).

З цього простого порівняння цитат можна зробити висновок про тотожність розуміння протилежностей у тов. Бухарина і Богданова. Ця тотожність ще гостріше виглядає в розумінні розвитку з протилежностей.

У Богданова „антагонизм есть прежде всего антагонизм между данной системой и окружающей ее средой, находящей себе выражение в постоянной смене состояний равновесия между ними“⁴⁾).

„С изменением этого отношения — равновесия со средой — нарушается равновесие внутри системы, что приводит к ее переформированию и новому состоянию равновесия на изменной основе“⁵⁾).

Тов. Бухарін також розуміє розвиток, як і Богданов.

„В основе движения... действительно лежит противоречие между средой и системой, которое постоянно воспроизводится“⁶⁾), внутреннее строение системы (внутреннее равновесие) должно измениться в зависимости от того отношения, которое существует между системой и средой. Отношение между системой и средой есть решающая величина“⁷⁾).

Таким чином ми і тут констатуємо подібність поглядів тов. Бухарина і Богданова.

Ці погляди безперечно механістичні. Розвиток пояснюється виключно зовнішніми сутичками (столкновением), а не внутрішніми суперечностями, які й є основою руху і розвитку всіх явищ природи та суспільства.

Тов. Карев у своїм збірникові розглядає й критикує Богданівське розуміння протилежностей та суперечностей, дає чітке й правдиве тлумачення діалектичного закону єдності протилежностей. Особливо слід визначити ролю суперечності в розвитку противенств, яку автор показує на прикладі боротьби клас. „Организованность при социализме является не результатом некоей высшей „сливающей“ и механически объединяющей деятельности („не врастания“ Ф. Б.), а результатом победы отрицательного начала, разрушения старого и утверждения на смену ему нового положительного“⁸⁾).

Справжнє діалектичне розуміння єдності протилежностей і суперечностей, цієї за висловом тов. Карева „живой души марксовского метода“ особливо потрібне, щоб усвідомити ті процеси, що так характерні для нашої сучасності.

Отже робота тов. Ник. Карева, яка присвячена критиці „тектології“ Богданова, заслуговує на особливу увагу, з одного боку, тому, що богдановщина сама по собі і теоретично і політично шкідлива течія, з другого боку, тому, що вона є філософською базою правого ухилу, зокрема філософських та методологічних побудов основних робіт тов. Бухарина.

Теорія рівноваги недіалектичне тлумачення протилежностей та суперечностей, розуміння виробничих сил, як голої техніки і т. інш. Всі ці проблеми, докладно розібрані автором рецензованої книги, безумовно полегшують завдання боротьби з теоретичною концепцією правого ухилу.

Автор, в кінці, цілком правдиво характеризує філософію Богданова, як „ревизионизм под покровом громких фраз о строительных задачах эпохи“; як „эклетику, под оболочкой сверхмонистической точки зрения“⁹⁾). Ця характеристика є вірна й для теоретичних побудов правого ухилу.

1) Н и к. К а р е в — „За матер. диал.“, стор. 154 — цитата з Богданова.

2) Там же, стор. 187.

3) Б у х а р и н — „Исторический материализм“, стор. 63.

4) Н и к. К а р е в — „За матер. диалек.“, стор. 157.

5) „ — „ — „ стор. 157.

6) Б у х а р и н — „Историч. матер.“, стор. 66.

7) Там же, стор. 67.

8) Н и к. К а р е в — „За матер. диал.“, стор. 144.

9) Н и к. К а р е в, стор. 184.

Інша справа, розуміється, чи зможе рефлексологія, як наука про цілу особу сприйняти, не розколовшись, діалектичний матеріалізм. Розпливчатість вищенаведених „синтетичних“ заяв, надзвичайна невиразність уявлень про конкретні можливості *volens polens* взятого на себе завдання виявляють усю сумнівність цієї рефлексології, що еволюціонує, як самостійної науки, між фізіологією великого мозку, психологією та соціологією.

Від злиття з неврофізіологією нову рефлексологію спасає сам об'єкт — своєрідність психіки, від поєднання з соціологією — вивчення індивідуальної психіки. Але що *de facto* відрізняє її від психології?

У першому збірникові гострота цього питання ще не доходить ні до свідомості його учасників, ні до свідомості методологічної секції. Остання каже, правда, що „епоха голых ругательств... по адресу суб'єктивной психологии... прошла“ (5), але тим більше психологію вона заперечує цілком і саме питання „рефлексологія чи психологія“ здається їй нічим іншим, як „конкретизацією основного вопроса гносеологии — что является основным исходным началом — бытие или мышление“ (10). І тому, відповідь уявляється в класично ясних обрисах.

Та ба! до другої дискусії, серйозність фактичного становища рефлексології починає проникати у свідомість рефлексологів і її класична ясність затуманюється. Другий збірник вже намагається відмежувати „рефлексологію та суміжні напрямки“.

З цією метою подано в збірнику розгляди структурної психології, відношення рефлексології до фізіології Павлова та до реактології Корнілова¹⁾. Але й структурна психологія й фізіологія Павлова, в тому напрямку, що цікавить нас, фактично мало актуальні. Не зважаючи на модність й безперечний інтерес окремих емпіричних фактів, *Gestalttheorie* в принципових методологічних питаннях хворіє всіма недугами попередніх психологій а фізіологія головного мозку Павлова сама відмежовується від психологічних проблем. Рефлексологія, що претендує на об'єктивне вивчення людської психіки, та реактологія, що цікавиться тими ж претензіями, — ось де, як і раніш, зосереджується гострота дилеми, що залишається дилемою, не зважаючи на всі бажання поставити питання „ширше“. Автор статті „Рефлексология или реактология“, єдиної статті на цю важливу тему, статті, за яку відповідає і методологічна секція, хоч й намагається, як і колись, переконати нас, що у „последовательного рефлексолога“ з „суб'єктивной психологией“ (стор. 72) не може бути жодних розмежувань, жодних, так би мовити; балачок, але... реактологія, ця найсумнівніша зі всіх спроб об'єктивної психології, реактологія, яку у першому збірникові називали „новим словом при старом опустошенном, извращенном содержании“ (9), „гибридным течением новой т. н. об'єктивной психологии“ (29) і т. д., тепер проголошується „наиболее интересным и положительным направлением в русской поведенческой мысли“ (73). І далі автор наводить убивчу критику реактології, викриває невиразність, беззмістовність і антиісторичність центрального поняття реакції, цього „наиболее интересного и положительного направления“, — але, виходить, тільки для того, щоби, згадавши про заінтересованість Корнілова в ліквідації „критического положения“ (82), запропонувати реактології формальний договір за пунктами (81) Договір буде мабуть складений (коли, розуміється, тому не перешкодять непередбачені обставини), бо й Корнілов (як видно з наведених в статті цитат — 82 — 83) дуже схильний до такого ж вирішення: „Не вести же в самом деле борьбу из за одних наименований“ (82). І тому розмежування від сумежних напрямків у найкритичнішому пункті закінчується „полным слиянием реактологии и рефлексологии“ (слова Корнілова, наведені автором — 83).

Ця цілком неминуха, але все ж таки надто поспішна „ликвидация всяких феодальных пережитков“ і „школьного шовинизма“ (73) викликає законне питання: невже ж т.т. рефлексологи серйозно думають, що „критическое положение“ їх науки цілом залежить від того, чи договоряться вони з реактологами й, що, як мінус на мінус в математиці, так і банкрутство помножене на банкрутство у вивченні поведінки дасть „основание для творчески плодотворной совместной работы“ (83). Т.т. рефлексологи визнали свої помилки й це безперечно, хоч і підневільна, історична заслуга. Але далі суб'єктивна упевненість у своєму об'єктивізмі далеко ще не гарантує об'єктивного стану рефлексології.

Цей об'єктивний стан визначається, зрозуміло, тим, наскільки пощастило рефлексології віднайти новий шлях в дослідженні психіки. Три статті збірника, присвячені питанню методи („Категория развития в теории поведения животных“ І. Ф. Куразова, „Социогенетический метод в изучении поведения человека“ Б. Г. Ананьева й тези І. Ф. Куразова „Конкретизация диалектического метода в науке о поведении“) виявляють не лише цілковиту невитриманість, але й несвідому, розуміється, спробу ухилитись від правильної постанови питання. Виходячи з безперечної, але, на жаль, надто загальної думки про те, що всяке явище треба розуміти в його розвитку, автори широко описують важливість цієї категорії, уперто говорять про те, що її треба розуміти діалектично, що цей розвиток мусить бути якраз соціогенезою, а ніякою іншою генезою, що для людини, для людського в людині, соціогенеза є все у всьому. Вони будують вже цілі теорії цієї соціогенези, швидко перетворюючи на пусту фразу саму у собі правильну й цінну думку. Але основне питання: як на кожному ступені цієї генези дослідити те, про що, власне, весь час йде мова — психіку,

¹⁾ „Gestalttheorie“ и учение о рефлексах“ В. Н. Мясищева, „Рефлексология и учение об условных рефлексах“ А. Л. Шнирмана, „Рефлексология и реактология“ Б. Г. Ананьева

на значенні якої так уперто настоює тепер соціологія, це основне питання під гам галасливих балачок, щасливо зникає зі сцени. Ми не кажемо вже про те, що засліплення соціогенезом є така ж крайність, як і попереднє захоплення „біологією“ й що це загрожує такою ж небезпекою (з відворотним знаком), як і надмірна біологізація. Але ця нова крайність все також залишає нас в повному нерозумінні того, як же все ж таки дослідити індивідуальну поведінку за допомогою цієї соціогенези. Навіть в останній статті про „Конкретизацію діалектичної методи в науці про поведінку“, в статті, яка, на думку методологічної секції, „подитоживає основні положення проведенної конференції“ (5), ми не находимо жодної конкретизації методи. І тому ми таким чином підсумуємо свої враження від обох книжок:

Рефлексологічна школа розкололась. Найпрогресивніша частина її під впливом марксистської методології „визнала“ суспільну суть людини й специфічність носія її в окремому індивідуумі; людську психіку. Вона визнала недостатність попередньої рефлексологічної методики для охоплення цієї „нової“ реальності. Цим пояснюється її примиренське ставлення до тих напрямків, що мають перед нею єдину перевагу аналогічного, але більш раннього визнання.

Проте перед новими завданнями передові рефлексологи стоять з порожніми руками. Спроби розтягнути свою попередню методику, перетлумачити її так, щоб вона могла умістити в собі цілком чужий для неї зміст, надії на те, що історична метода, така плодovита в других науках, сама собою, без всякого специфічного застосування, і тут „вивезе криву“, широкі, безгрунтовні, невиразні генетичні спекуляції й балачки,— все це вияв боязні перед пустотою, або, як кажуть, „природні хороби росту“.

Щоби швидше покінчити з тими хоробами, т. т. рефлексологам треба зрозуміти: що претензії рефлексології замінити собою психологію вже віджили свій час, що гостроту проблеми об'єктивного дослідження психіки не можна притупити словами „поведение“, „сочетательный рефлекс“, „соотносительная деятельность“ і т. д. і що ці спроби, як і всяке тлумачення, що повстає проти фактів, в даному разі фактів психіки, наперед засуджені на невдачу.

Суперечка рефлексології з психологією була фазою заперечення суб'єктивізму в психології. З цього погляду мали свій сенс й своє позитивне історичне значення навіть надмірні претензії рефлексології. Але ця фаза тепер вже перейдена. І ми вітаємо т. т. рефлексологів, що відходять від претенціозної рефлексології минулих часів. Рефлексологія ж майбутнього — це прекрасна, але скромна наука про вищу нервову діяльність людини. І тільки. Це треба добре запам'ятати. Незадоволення цим, бажання дослідити „цілу“ людину— це фактично „туга“ за людською психікою. Тому що лише через свою психіку людина стає особою, членом суспільства, „згустком суспільних стосунків“. І від тих, хто досі вивчав просто „поведінку“, тепер вимагають ясної свідомості того, над чим же вони, власне, хочуть працювати: чи над фізіологією, чи над психологією поведінки. Інакше історія психології, що несе їх тепер на собі, швидко залишить їх за собою.

Гальперін

Резолюція загальних зборів українського т-ва „Історик - марксист“

з 22/II 1930 року

Вислухавши доповідь тов. Каретнікової про стан українського т-ва „Історик - Марксист“, загальні збори т-ва визнають, що рада т-ва за рік своєї роботи не реалізувала всіх тих постанов, що їх директивно дали Установча українська конференція та I Всесоюзна конференція істориків - марксистів.

I. Загальні збори т-ва констатують, що рада т-ва провела певну роботу з оформлення т-ва, з комплектування його членів, з підготування до Всеукраїнського з'їзду істориків - марксистів і почала боротьбу на історичному фронті (підсумки I -ї Всесоюзної конференції істориків - марксистів, боротьба з псевдомарксизмом — доповідь про Гермайзе, дискусія з Яворським).

Але в зв'язку з тим, що на чолі т-ва стояв Яворський, в якого виявилась в освітленні основних проблем історії України антиленінська система поглядів і через наявність у деяких т. т. примиренського ставлення до помилок Яворського, дальша успішна робота т-ва могла бути проведена лише за умови остаточного переборення цих поглядів у лавах т-ва, на чому й зосередилась основна увага членів т-ва.

II. Ця антиленінська система поглядів в основному:

а) в ідеалізації дрібнобуржуазних народницьких організацій, у спробі перетворити Драгоманова, Подолинського на попередників марксизму та Зібера на основоположника революційного марксизму; в спробі „більшовизації“ таких дрібнобуржуазних організацій, як РУП і УСДРП;

б) у висуненні української буржуазії та зокрема куркульства, як самостійної рушійної сили буржуазно-демократичної революції, у перетворенні українського куркульства на керівника селянських рухів і навіть на гегемона, „центральної фігури“ революції 1917 року, у висуненні антиленінської, так званої, теорії двокуркульства;

в) у фактичному запереченні керівної ролі пролетаріату в буржуазно-демократичній революції та затушковуванні ролі й ваги робітничого руху взагалі.

г) в підміні клясової аналізи націоналістичною, що впливає з помилкової оцінки українського національного питання, як вирішального, що визначало собою характер буржуазно-демократичної революції на Україні.

Ці погляди, складаючи в сукупності антибільшовицьку схему характеру та рушійних сил революції, є відбиток буржуазних та куркульських впливів і являють собою праву націоналістичну плятформу на історичному фронті.

III. У процесі дискусії з Яворським щонайгостріше виявилася політична криза керівництва т-вом, що в умовах загаяння цієї кризи призвело до цілковитої його бездіяльності. Тому т-во не змогло розгорнути достатньої ідеологічної боротьби на історичному фронті, мобілізувати марксистсько-історичні сили на боротьбу з ворожими нам течіями й навіть остаточно оформити себе, як центр марксистської історичної думки на Україні.

IV. Загальні збори т-ва відзначають, що постанова ради т-ва від 15/II — 1929 р. про рецензію тов. Горіна є невірна й засуджують її, як політично-помилкову.

V. Загальні збори ухвалюють — виключити з лав українського т-ва „Історик - Марксист“ М. І. Яворського, що маскуючись під „марксизм“, фактично відбивав в українській історіографії націоналістично-куркульську ідеологію.

VI. Новій раді т-ва загальні збори пропонують:

а) вжити всіх заходів до найскорішого оформлення т-ва, на основі постанов Установчої конференції та загальних зборів т-ва, що відбулися після Всесоюзної конференції „істориків - марксистів“, як українського т-ва „Історик - Марксист“, яке входить до Всесоюзної асоціації т-в „Істориків - Марксистів“.

б) вжити заходів до скликання Всеукраїнського з'їзду істориків - марксистів на кінець травня ц. р.

в) негайно розпочати мобілізацію всіх марксистсько-історичних сил України для рішучої боротьби на історичному фронті з буржуазними й дрібнобуржуазними течіями (псев-

домарксистськими та іншими), а також зі всякими ухилами від марксо - ленінського вивчення та освітлення історичних питань і в лівому і в правому їх вияві, зокрема звернувши увагу на боротьбу з виявами всякого націоналізму в історичній науці.

г) Розгорнути боротьбу з „яворщиною“, як ворожою системою поглядів, що мала значні впливи на певні кола, рішуче викриваючи помилки тих т. т., що в тій чи іншій мірі поділяють окремі погляди. М. І. Яворського, як, наприклад, невірне освітлення та ідеалізація ролі Центральної Ради — Сухино - Хоменко, ролі селянських спілок в революції 1905 - 06 р.— Свідзінський, а також із тими т. т., що знаходять у Яворського тільки окремі помилки, заперечуючи наявність у нього цілої антиленінської системи поглядів і по - примиренському ставляться до боротьби з „яворщиною“.

г) Загальні збори вважають також за потрібне розгорнути боротьбу з великодержавницькими схемами й теоріями, зокрема з так званою теорією „східної Європи“, що її висунув тов. Шпунт.

д) Загальні збори доручають новому складові ради звернути увагу на вивчення основних проблем історії західної України, розгорнувши боротьбу з антибільшовицькими схемами й теоріями в оцінці рухових сил та характеру революції на західній Україні, зокрема зі схемою Бадана, що висуває українську буржуазію західної України, як революційну силу.

е) Загальні збори т-ва підкреслюють кончу потребу розгорнути в межах т-ва широку самокритику в галузі історичних досліджень вчасно викриваючи помилки окремих т.т., що збочують від марксо - ленінського освітлення історії в бік буржуазної та дрібнобуржуазної історіографії, викриваючи причини та теоретичне коріння цих помилок.

Після ухвали цієї резолюції загальні збори переобрали раду т-ва. До складу нової ради обрані: т.т. Скрипник, Рубач, Карпенко, Рохкін, Волін, Камишан, Фрід, Свідзінський, Поссе та кандидати: т.т. Ліберберг і по одному представникові від філії т-ва в Одесі та Дніпропетровському. До складу ревізійної комісії обрано: т. Каретнікову, Покровського, та Загрецького.

Від Археографічної Комісії Всесоюзної Академії Наук

Новый состав Археографической Комиссии Академии Наук приступил к изданию материалов: 1) по истории рабочих в феодально-крепостную эпоху; 2) по истории городов, за XVII—XVIII в.в. и 3) к собиранию материалов для словаря по истории технологии до промышленной революции в России.

Уже сдан в печать первый том материалов по истории экономического развития России под общей редакцией М. Н. Покровского.

„КРЕПОСТНАЯ МАНУФАКТУРА В РОССИИ“

Т. I. Материалы по истории Тульских и Каширских железных заводов (1647—1690). Под редакцией В. Грекова и С. Томсинского. Содержание. План работы Археографической Комиссии. Предисловие М. Н. Покровского. Дворцовые волости, прикрепленные к заводам. Мастера, подмастерья, рабочие. Зарплата. Приходо-расходные книги заводов. Внутренняя жизнь заводов. Связь с рынком. Приложения: библиография литературы и материалов о Тульских и Каширских заводах. Указатели. Справка о ценах на предметы первой необходимости за данное время в районе заводов. Карта“.

Заместитель председателя *С. Томский*

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ, ІСТ.-РЕВОЛЮЦІЙ-
НІ ТА МАРКСИСТСЬКОЇ КРИТИКИ ЖУРНАЛИ

БІЛЬШОВИК УКРАЇНИ

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ ОРГАН ЦК КП(б)У

ЗА РЕДАКЦІЄЮ: Є. Гірчака, В. Затонського, П. Любченка, А. Річ-
цького, М. Скрипника, С. Трикоза, А. Хвилі

ВИХОДИТЬ 2 РАЗИ НА МІСЯЦЬ

Освітлює головні питання нашого соціалістичного будівництва, питання марксизму й ленінізму, особливості культурного будівництва УСРР, міжнародне життя й особливо міжнароднього комуністичного руху і т. ін., Національне питання на Україні

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

На 1 рік 4 крб. 80 коп.
" 6 міс 2 " 40 "
" 3 " 1 " 20 "
" 1 " — 40 "
Окреме число . — 25 "

ПРАПОР МАРКСИЗМУ

НАУКОВИЙ ДВОМІСЯЧНИК — ОРГАН
УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ МАРКСИЗ-
МУ - ЛЕНІНІЗМУ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ:

т. т. М. Скрипника (голова редколегії), С. Вікула,
О. Камишана, Ю. Мазуренка, Д. Наумова, М. По-
пова, Е. Рохкіна, В. Юринця (член редколегії)

Журнал „Прапор Марксизму“ має відділи: філосо-
фії й соціології, економіки й права, теорії мисте-
цтва, історії Заходу, Росії та України, нацпитання,
науки в СРСР і капіталістичних країнах, бібліо-
графії та Хроніки

У М О В И П Е Р Е Д П Л А Т И

В С О Ю З І

На 1 рік (6 вип.) . 8 крб.— коп.
" 6 міс. (3 вип.) . 4 " 50 "
Окреме число . . 1 " 50 "

ЖУРНАЛ - МІСЯЧНИК МАРКСИСТСЬКОЇ
КРИТИКИ ТА БІБЛІОГРАФІЇ

КРИТИКА

За редакцією т. т.: М. Скрипника, А. Хвилі,
В. Десняка, В. Коряка, І. Кулика, Ф. Тарана,
Т. Степового та Я. Савченка

МАЄ ТАКІ ВІДДІЛИ:

ЛІТЕРАТУРИ. РОЗДІЛ ДИСКУСІЙНИЙ.
МИСТЕЦЬКОЇ ТРИБУНИ. ОГЛЯДІВ. РЕ-
ЦЕНЗІЙ. ХРОНІКИ. ЗАГАЛЬНИЙ РОЗДІЛ

У М О В И П Е Р Е Д П Л А Т И

В С о ю з і

На 1 рік . 6 крб.— к.
" 6 " . 3 " — "
" 3 " . 1 " 60 "
" 1 " . — " 60 "
Окр. число— " 70 "

КОМУНІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Орган комуністичного університету імені тов.
Артема

Журнал вміщає докладно розроблені завдання з усіх предметів, що викладається в Комуністичному Університеті ім. тов. Артема, навчально-допоміжні матеріали, лекції тощо.

В журналі з загальної програми Комуністичного Університету друкується матеріал з таких дисциплін:

- I курс. 1. Історія України й Росії
2. Історія класової боротьби на Заході
3. Економгеографія
4. Природознавство

- II курс. 1. Політекономія
2. Історія ВКП(б) і КП(б)У
3. Історія Комінтерну
4. Раціоналізація промисловости і колективізація с. г.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ НА КОЖНИЙ КУРС:

На 1 рік 5 крб., на 6 міс. 2 крб. 75 коп., на 3 міс.
1 крб. 50 коп. Окреме число 60 коп. НА ОКРЕМІ
ВІДБИТКИ — на 1 рік 2 крб.

ЛІТОПИС РЕВОЛЮЦІЇ

ОРГАН ІСТПАРТУ ЦК КП(б)У

„ЛІТОПИС РЕВОЛЮЦІЇ“ освітлює історію
КП(б)У й історію пролетарської революції
та громадянської війни на Україні

освітлює участь ЛКСМУ та робітничої мо-
лоді в боротьбі за пролетарську революцію
на Україні

дає науково-дослідницькі статті, спогади,
документи, рецензії тощо

ПЕРЕДПЛАТУ ЗНИЖЕНО з 8 крб. до
5 крб. на рік

Для річних передплатників дається роз-
строчка: підчас передплати 2 крб. I. VI.—
2 крб. I. IX.— 1 крб. Окреме число 1 крб.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЮТЬ:

Періодсектор ДВУ (м. Харків, московські ряди, № 11), округові контори та уповноважені періодсектору ДВУ, філії і книгарні ДВУ скрізь по Україні

ПЕРІОДСЕКТОР

Ціна 1 крб. 50 коп.

